

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ORTA DOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

İKTİSAT ANABİLİM DALI

130627

BÖLGESEL BİR İŞBİRLİĞİ ÖRNEĞİ OLARAK
EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (ECO)

DOKTORA TEZİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

Mehmet DİKKAYA

Danışman: PROF. DR. MUZAFFER DARTAN

İSTANBUL, 2003

İÇİNDEKİLER

TABLolar LİSTESİ	VI
ŞEKİLLER LİSTESİ	VIII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
1. BÖLÜM : BÖLGESELLEŞMENİN EKONOMİ POLİTİĞİ	7
1.1. BÖLGE VE BÖLGESELLEŞME KAVRAMLARI	9
1.2. EKONOMİK ENTEGRASYON ÜZERİNE KAVRAMSAL AÇILIMLAR	12
1.2.1. Entegrasyon, Ekonomik Entegrasyon ve Ekonomik İşbirliği	12
1.2.2. Ekonomik Entegrasyonların Avantajları	17
1.2.3. Ekonomik Entegrasyonların Dezavantajları	19
1.2.4. Bölgesel ve Küresel Ekonomik Entegrasyon	20
1.2.4.1. Ekonomik Küreselleşmenin İçeriği	20
1.2.4.2. Ekonomik Küreselleşme ve Bölgeselleşme	29
1.2.5. Bölgesel Entegrasyon ve Liberalizasyon (Ticaretin Serbestleşmesi)	32
1.3. BÖLGESEL EKONOMİK ENTEGRASYON TÜRLERİ	35
1.3.1. Tercihli Tarifeler	36
1.3.2. Serbest Ticaret Bölgesi	37
1.3.3. Gümrük Birliği	39
1.3.4. Ortak Pazar	44
1.3.5. Ekonomik Birlik	46
1.3.6. Tam Ekonomik Entegrasyon	47
1.4. BÖLGESELLEŞMENİN TARİHSEL GELİŞİMİ	48
1.4.1. Bölgeselleşmenin Birinci Aşaması	48
1.4.2. Bölgeselleşmenin İkinci Aşaması	50
1.4.3. Yeni Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Projelerinin Özellikleri	54

1.4.4. Bölgesel Entegrasyonları Hızlandıran Temel Etkenler	55
1.4.5. Politik Tercihler, Korumacılık ve Bölgesel Entegrasyonlar	58
1.5. EKONOMİK ENTEGRASYON VE GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER	59
1.5.1. Başarılı Bir Ekonomik Entegrasyon İçin Gerekli Koşullar	62
1.5.1.1. Gelişmişlik Düzeyi, Üretimin Yapısı ve Kaynak Donanımı	63
1.5.1.2. Altyapı (Ulaşım ve Haberleşme)	65
1.5.1.3. Ödemeler Dengesi ve Döviz Kurları	67
1.5.1.4. Ulusal Egemenlik Anlayışı	67
1.5.1.5. Bölgesel Yatırım Politikaları	69
1.5.1.6. Kalkınma Farklılıklarını Telafi Edecek Politikalar	72
1.5.1.8. Tamamlayıcılık ve Rekabet	75
1.5.1.9. Entegrasyonun Genişliği	77
1.5.1.10. Diğer Faktörler	78
1.5.2. Gelişmekte Olan Ülkeleri Entegrasyona Yönelten Etkenler	79
1.5.2.1. Sanayileşmeyi Hızlandırma Düşüncesi	81
1.5.2.2. Diğer Bölgesel Entegrasyonlara Karşı Önlem Alma Amacı	81
1.5.2.3. Güçlü Bölgesel Entegrasyonlarda Yer Alma Düşüncesi	82
1.5.2.4. GATT/DTÖ'nün Entegrasyonlara Yer Vermesi	82
1.5.3. Gelişmekte Olan Ülkeler Arasındaki Ekonomik Entegrasyonların Problemleri	83
1.5.3.1. Uygun Tarife Düzeyi ve İthal İkameci Politikalar	83
1.5.3.2. Karşılıklılık (Mukabele) Durumu	85
1.5.3.3. Ekonomik Yapı	85
1.5.3.4. Kutuplaşma	87
1.5.3.5. Eski ve Yeni Uygulamalardan Alınacak Dersler	89

2. BÖLÜM : BÖLGESEL BİR İŞBİRLİĞİ ÖRNEĞİ OLARAK

EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (ECO)	96
2.1. EKONOMİK İŞBİRLİĞİ ÖRGÜTÜ (ECO): GİRİŞ	96
2.2. ECO'NUN TARİHSEL GELİŞİMİ, AMAÇLARI, ÖZELLİKLERİ VE ÖRGÜTSEL YAPISI	97
2.2.1. ECO'nun Tarihsel Gelişimi	97

2.2.1.1. Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Dönemi.....	98
2.2.1.2. RCD'nin Yeniden Aktif Hale Gelmesi ve ECO Dönemi	100
2.2.2. ECO'nun Amaç ve Stratejileri	104
2.2.3. ECO'nun Örgütsel Yapısı ve Özellikleri.....	107
2.2.3.1. Bakanlar Konseyi.....	109
2.2.3.2. Bölgesel Planlama Konseyi	110
2.2.3.3. Sürekli Temsilciler Konseyi	110
2.2.3.4. Sekreteryaya	110
2.2.4. ECO'nun Kurulma Sebepleri ve Hedefleri	112
2.2.5. ECO'nun Uluslararası Kuruluşlarla İlişkileri.....	118
2.3. ECO'NUN EKONOMİK POTANSİYELİ VE İŞBİRLİĞİ OLANAKLARI	121
2.3.1. ECO Bölgesi'nin Demografik Yapısı ve Özellikleri.....	121
2.3.2. ECO Bölgesi'nin Ekonomik Yapısı ve Özellikleri	125
2.3.2.1. ECO Bölgesi'nin Dış Ticaret Potansiyeli	128
2.3.2.2. ECO Bölgesi'nde Dış Ticaretin Kompozisyonu.....	133
2.3.2.3. ECO Bölgesi'ndeki Yabancı Yatırımların Sektörel ve Bölgesel Dağılımı	136
2.4. BİR BÖLGESELLEŞME MODELİ OLARAK ECO.....	139
2.4.1. Bölgesel Entegrasyon İçin Mevcut Temeller	139
2.4.2. Bir Bölgesel Entegrasyon Modeli Olarak ECO	141
2.5. BÖLGESEL İŞBİRLİĞİ ALANLARI.....	146
2.5.1. Bölge İçi Ticaret ve Yatırım Alanında İşbirliği	146
2.5.2. Ulaşım ve Haberleşme: Entegrasyonun Kilit Sektörleri	156
2.5.3. Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları	163
2.5.3.1. Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi.....	169
2.5.3.2. İran-Türkiye ve Trans-Hazar Doğal Gaz Boru Hatları	170
2.5.4. Petrol ve Doğal Gaz Üretiminde İşbirliği.....	172
2.5.4. Elektrik Enerjisi Alanında İşbirliği.....	173
2.5.6. Sanayileşen Ülkeler Bağlamında Bölgesel İşbirliği	174
2.5.7. Tarımsal İşbirliği Olanakları	176
2.5.8. Turizm: ECO'nun Keşfedilmemiş Potansiyeli.....	179
2.5.9. İnsan Kaynakları Alanında İşbirliği	180

2.5.10. Çevresel Felaketler ve ECO Bölgesi	181
2.5.11. Bölgesel Kurumlar Aracılığıyla İşbirliğinin Geliştirilmesi.....	185
2.6. ECO BÖLGESİ'NDE EKONOMİK ENTEGRASYONUN AVANTAJLARI.....	188
2.7. ENTEGRASYONU SINIRLAYAN FAKTÖRLER	193
3. BÖLÜM : YERÇEKİMİ (GRAVITY) MODELİ ARACILIĞIYLA BÖLGESEL DIŞ TİCARET ANALİZİ	199
3.1. MODELİN DAHA ÖNCEKİ KULLANIMLARI.....	200
3.2. KULLANILAN MODELİN ÖZELLİKLERİ.....	201
3.3. VERİ SETİ VE TAHMİNİ SONUÇLAR	203
4. BÖLÜM : TÜRKİYE'NİN ECO ÜYELERİYLE İLİŞKİLERİ VE ECO'NUN GELECEĞİNİN ETKİLEYEN FAKTÖRLER	217
4.1. TÜRKİYE'NİN ECO ÜYELERİYLE İLİŞKİLERİ.....	219
4.1.1. Türkiye-İran İlişkileri: Tarihsel Rekabet ve İşbirliği Açmazı	220
4.1.2. Türkiye-Pakistan İlişkileri: Tarihi Dostluktan Ekonomik İşbirliğine.....	225
4.1.3. Türkiye-Afganistan İlişkileri: 11 Eylülle Birlikte Yenilenen Dostluk	229
4.1.4. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri: Büyük Beklentiler ve Realiteler	231
4.2. ECO'NUN GELECEĞİNİ ETKİLEYEN BÖLGE-İÇİ FAKTÖRLER.....	241
4.2.1. Türkiye-İran Rekabeti.....	242
4.2.2. Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü.....	245
4.2.2.1. Hazar Havzası'nın Önemi ve Temel Hukuksal Sorunlar.....	246
4.2.2.2. Hukuksal Statü Tartışmalarının ECO İçin Önemi	252
4.2.3. Orta Asya'nın Ekonomik Sorunları	255
4.2.4. Boru Hattı Projelerinin Gerçekleşmesi	259
4.3. ECO'NUN GELECEĞİNİ ETKİLEYEN DIŞ FAKTÖRLER	263
4.3.1. Rusya'nın Yakın Çevre Politikası ve Orta Asya'daki Bölgesel Rekabetin Dinamikleri.....	264
4.3.2. ABD'nin Bölgesel İşbirliği Üzerindeki Muhtemel Etkileri	270
4.3.3. Çin'in Bölgede Yayılma Tehlikesi.....	273

4.3.4. Diğer Bölgesel Entegrasyonlar ve Alt Bölgeselleşme Girişimlerinin	
ECO'nun Geleceği Üzerindeki Muhtemel Etkileri	277
4.3.4.1. Türkiye-AB Gümrük Birliği Anlaşması	280
4.3.4.2. Bağımsız Devletler Topluluğu.....	287
4.3.4.3. GUUAM	288
4.3.4.4. Orta Asya Ekonomik Topluluğu.....	291
4.3.4.5. Avrasya Ekonomik Topluluğu.....	292
4.3.4.6. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü	293
4.3.4.7. Hazar İşbirliği Konseyi.....	295
4.3.4.8. Şang Hai İşbirliği Örgütü.....	296
4.3.4.9. İslam Konferansı Örgütü	298
4.3.4.10. D-8 Hareketi	300
4.3.4.11. Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü.....	304
4.3.5. ECO'nun Geleceğini Etkileyen Diğer Dış Faktörler.....	305
4.3.5.1. ECO-Avrupa Birliği İlişkileri	305
4.3.5.2. ECO-Japonya İlişkileri	308
4.3.5.3. ECO-Hindistan İlişkileri	311
SONUÇ VE YORUMLAR.....	313
EKLER: BÖLGE-İÇİ VE BÖLGE-DIŞI TİCARET TABLOLARI VE DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİNİ GÖSTEREN ŞEKİLLER.....	326
KAYNAKÇA.....	354

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1	: Uluslararası Ekonomik Entegrasyon Türleri	36
Tablo 2	: ECO Bölgesi'nin Demografik Yapısı ve Özellikleri (2000)	122
Tablo 3	: ECO Üyesi Ülkelere Ait Temel Ekonomik Veriler (2000).....	126
Tablo 4	: ECO'nun Kurucu Üyelerinin Dünya Ticaretindeki Yeri (1999, Milyar Dolar, Yüzde)	129
Tablo 5	: ECO Bölgesi Mal Ticareti (1993-2000, Milyon Dolar)	131
Tablo 6	: ECO Bölgesi Hizmetler Ticareti (1993-2000, Milyon Dolar)	132
Tablo 7	: ECO Üyesi Ülkelerin Mal Ticaretinin Kompozisyonu (1999)	134
Tablo 8	: ECO Bölgesi'nde Hizmet Ticaretinin Kompozisyonu (1999)	136
Tablo 9	: ECO Bölgesinde Doğrudan Yabancı Yatırımların Dağılımı (1987-1998, Milyon Dolar)	137
Tablo 10	: ECO'da Tercihli Tarifeler Sistemine Dahil Olan Mallar Listesi	142
Tablo 11	: ECO Bölgesi'nin Dış Ticaret İçeriği, Ortak Sınırlar ve Akraba Azınlıklar (2000)	147
Tablo 12	: RCD Döneminde Bölgesel Ticaretin Gelişimi	150
Tablo 13	: ECO Bölge-İçi Ticaret Matrisi (2000, Milyon Dolar)	151
Tablo 14	: ECO Üyesi Ülkelere Ait Ulaşım ve Haberleşme Verileri (2000)	158
Tablo 15	: Orta Asya Petrol İhracat Güzergahları	164
Tablo 16	: Orta Asya Doğal Gaz İhracat Güzergahları	165
Tablo 17	: ECO Bölgesi'nde Elektrik Üretimi İstatistikleri (1999)	174
Tablo 18	: ECO Bölgesi Tarımsal İstatistikleri (2000)	178
Tablo 19	: ECO Bölgesi'nde İhracat İçin Regresyon Sonuçları (1994-2000)	204
Tablo 20	: ECO Bölgesi'nde İthalat İçin Regresyon Sonuçları (1994-2000)	205

Tablo 21 : ECO Bölgesi'nde Ticaret Hacmi İçin Regresyon Sonuçları (1994-2000)	207
Tablo 22 : ECO Bölgesi'nde İhracat İçin Yıllık Regresyon Sonuçları (1994-2000)	209
Tablo 23 : ECO Bölgesi'nde İthalat İçin Yıllık Regresyon Sonuçları (1994-2000)	210
Tablo 24 : ECO Bölgesi'nde Ticaret Hacmi İçin Yıllık Regresyon Sonuçları (1994-2000)	211
Tablo 25 : Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticari Akımların Gelişimi (1994-2000)	215
Tablo 26 : Türkiye-İran Dış Ticareti ve İçeriği (1997-2000, Milyon Dolar)	224
Tablo 27 : Türkiye-Pakistan Dış Ticareti ve İçeriği (1997-2000, Milyon Dolar)	226
Tablo 28 : Orta Asya'ya Yönelik Türk Eximbank Kredileri (1998, Milyon Dolar)	232
Tablo 29 : Orta Asya'ya Yönelik Müteahhitlik Hizmetleri (Milyon Dolar)	233
Tablo 30 : Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticareti (1996-2000, Milyon Dolar)	237
Tablo 31 : Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretinin İçeriği (1996-2000)	239
Tablo 32 : Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretinin İçeriği (1996-2000)	240
Tablo 33 : ECO Üyesi Ülkelerin Üye Oldukları Diğer Bölgesel Örgütler	278
Tablo 34 : ECO Üyelerinin Dahil Olduğu ve GATT/DTÖ'ye Bildirilen ve Yürürlükte Olan Bölgesel Ticaret Anlaşmaları	279
Tablo 35 : ECO-Avrupa Birliği Ticareti (1994-2000, Milyon Dolar)	286
Tablo 36 : ECO-KEİÖ Ticari İlişkileri (1994-1999, Milyon Dolar)	294

ŞEKİLLER LİSTESİ

- Şekil 1** : Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün Organizasyon Yapısı 112
- Şekil 2** : ECO Bölgesinin Coğrafi Görünümü 120
- Şekil 3** : ECO Bölgesi'nde Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticari Akımların Gelişimi (1994-2000, %) 216

KISALTMALAR

AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AEA	: Avrupa Ekonomik Alanı
AET	: Avrupa Ekonomik Topluluğu
AFTA	: ASEAN Serbest Ticaret Bölgesi
AGİT	: Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü
AKÇT	: Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu
ANDEAN	: ANDEAN Topluluğu
AOP	: Avrupa Ortak Pazarı
AP	: Avrupa Parlâmentosu
APEC	: Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği
AR-GE	: Araştırma-Geliştirme
ASEAN	: Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği
AU	: Afrika Birliği
AvET	: Avrasya Ekonomik Topluluğu
BDT	: Bağımsız Devletler Topluluğu
BM	: Birleşmiş Milletler
BOTAŞ	: Boru Hatları İle Petrol Taşıma A. Ş.
CACEU	: Karayipler Topluluğu ve Ortak Pazarı
CACM	: Orta Amerika Ortak Pazarı
CARICOM	: Karayipler Topluluğu
CARIFTA	: Karayipler Serbest Ticaret Birliği
CENTO	: Merkezi Anlaşma Örgütü
CFA	: Afrika Finans Birliği
CNPC	: Çin Milli Petrol Şirketi
COMECON	: Karşılıklı Ekonomik İşbirliği Konseyi
CUFTA	: Kanada-ABD Serbest Ticaret Anlaşması
DTÖ	: Dünya Ticaret Örgütü
DYY	: Doğrudan Yabancı Yatırım
EAC	: Doğu Afrika Topluluğu
ECO	: Ekonomik İşbirliği Örgütü
ECODTP	: ECO Demiryolları Tarife Politikası
ECOTA	: ECO Ticaret Anlaşması
ECO-TSO	: ECO Ticaret ve Sanayi Odası
ECOTTA	: ECO Transit Ticaret Anlaşması
ECOWAS	: Batı Afrika Ülkeleri Ekonomik Topluluğu
EFTA	: Avrupa Serbest Ticaret Alanı
EMS	: Avrupa Para Sistemi
ESCAP	: Birleşmiş Milletler Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu
FTA	: ABD ve İsrail Serbest Ticaret Bölgesi
FTAA	: Amerika Serbest Ticaret Bölgesi
GATS	: Ticaretin ve Hizmetlerin Genel Anlaşması
GATT	: Ticaretin ve Tarifelerin Genel Anlaşması
GOÜ	: Gelişmekte Olan Ülke
GÜ	: Gelişmiş Ülke

GSMH	: Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	: Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
GUUAM	: Gürcistan-Ukrayna-Özbekistan-Azerbaycan-Moldavya
GÜ	: Gelişmiş Ülke
HİK	: Hazar İşbirliği Konseyi
ITC	: Uluslararası Ticaret Merkezi
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü
JICA	: Japon Uluslararası İşbirliği Ajansı
KEİÖ	: Karadeniz Ekonomik İşbirliği
KOBİ	: Küçük ve Orta Boy İşletmeler
LAFTA	: Latin Amerika Serbest Ticaret Alanı
LAIA	: Latin Amerika Entegrasyon Topluluğu
MERCOSUR	: Güney Amerika Ülkeleri Ortak Pazarı
NAFTA	: Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması
OAEÖP	: Orta Asya Ekonomileri Özel Programı
OAET	: Orta Asya Ekonomik Topluluğu
OECD	: Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
OGT	: Ortak Gümrük Tarifesi
PSG	: Boru Hattı Çözüm Gurubu
RCD	: Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği
SAARC	: Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü
SACU	: Kuzey Afrika Gümrük Birliği
SADC	: Güney Afrika Kalkınma Topluluğu
SAFTA	: Güney Asya Serbest Ticaret Anlaşması
SAPTA	: Güney Asya Tercihli Ticaret Anlaşması
SEATO	: Güney Doğu Asya Anlaşma Örgütü
SPARTECA	: Güney Pasifik Bölgesel Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaması
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TAAFOKS	: Trans-Asya Avrupa Fiber Optik Kablo Sistemi
TPAO	: Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı
TTİ	: Tercihli Tarife İndirimi
TTSA	: Transit Transport Sistemi Anlaşması
UDEAC	: Ekvator Afrikası Birliği
UMEOA	: Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği
UNCTAD	: Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNDP	: Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
WACM	: Batı Afrika Ortak Pazarı
WACU	: Batı Afrika Gümrük Birliği
WAEC	: Batı Afrika Ekonomik Topluluğu
WAEMU	: Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği
YDUG	: Yüksek Düzeyde Uzmanlar Gurubu

GİRİŞ

Yirminci yüzyılın son çeyreğinden itibaren dünyada sosyo-ekonomik ve siyasal alanlarda büyük değişimler yaşanmaya başlamıştır. Bu değişim süreci, önce Doğu Bloku'nun, sonra da Sovyetler Birliği'nin çözülmeye başlamasıyla hızlanma trendine girmiştir. Teknolojide yaşanan devrimler ve bilişim alanında meydana gelen büyük gelişmelerle dünyanın önemli bir kısmını etkilemeye başlayan küreselleşme dinamikleri, ilk bakışta bu gelişmeye zıt bir düzlemde ortaya çıkması beklenen bölgeselleşme olgusunda da hızlı gelişmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Doğu Bloku ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla dünya jeopolitik coğrafyasında gözlemlenen değişim süreci bu iki olguyu hem desteklemiş, hem de hızlandırmıştır.

Dünyanın küresel bir köy haline geldiği yönünde ileri sürülen argümanlarla, dünya egemenliğinin artık bölgesel bloklarla temsil edileceği düzleminde ileri sürülen savlar arasında aslında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü küresel alanda meydana gelen kuramsal ve kurumsal gelişmeler, ulus devletten daha çok, bölgesel bloklar arasındaki ilişkileri temel alan daha az yapılaşmış küresel bir yönetim sistemine doğru ilerlemektedir. Bu bağlamda, bölgeselleşmenin ortaya çıkması, çok taraflılığın evriminde ortaya çıkan önemli bir ara basamak olarak görülebilir. Ayrıca dünya ticaretini serbestleştirme görevi bulunan GATT Anlaşması, bölgeselleşme için gerekli yasal alt yapının oluşumuna da izin vermekte ve bu yolla küresel bir dünyaya gidişi sağlamaya çalışmaktadır.

Mevcut durumda, dünyadaki hemen hemen bütün ülkeler belli bir entegrasyon girişiminin üyesidir. Hatta bazı ülkeler, birden fazla bölgesel işbirliği anlaşmasına üyedir. Küreselleşme süreci, bölgeselleşmeyle paralellik taşımakta ve her ikisi de geniş bir alanda etkili olmaktadır. Bununla birlikte, bölgesel gurupların küresel serbestleşmeyi engelleyebilecek korumacı bloklara dönüşmesi tehlikesi de mevcuttur.

Gerek Türkiye, gerekse Türkiye ile tarihsel olarak etkileşim içerisinde bulunan Asya Bölgesi de eskiden beri bölgeselleşme akımlarına maruz kalmaktadır. Bu çerçevede, tarihsel olarak birbirleriyle yakın ilişkilere sahip ülkeler olan Türkiye, İran ve Pakistan'ın öncülüğünde kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO), bu gelişmelere bağlı olarak ortaya çıkan bir bölgesel işbirliği çabasını temsil etmektedir. Bu ülkelerin (Türkiye ve Pakistan için daha fazla geçerli olmak üzere) küreselleşme akımlarına karşı içinde buldukları konum da dünyadaki gelişmelerle paralellik taşımaktadır. Özellikle Türkiye, mal ve sermaye hareketliliği açısından küresel akımlarla büyük bir etkileşim içerisinde.

Bu bağlamda, alternatif bölgesel kurumlar aracılığıyla küresel krizlere karşı koyabilme, diğer gelişmekte olan ülkelerle birlikte Türkiye, İran ve Pakistan için de geçerli bir politik açılım olarak algılanmaktadır. ECO, ihracat potansiyeli artan sanayi ürünleri için alternatif piyasalar arayan bu ülkeler için iyi bir açılım aracı olarak görülmüştür. Küreselleşmenin en büyük sonuçlarından birisi olan Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta Asya ve Kafkasya Bölgesinde ortaya çıkan jeopolitik boşluk, aynı zamanda yeni ekonomik fırsatlar anlamına gelmiştir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyelik başvurusunda bulunması, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün kurulmasında aktif rol oynaması ve ECO içerisinde daha aktif rol alma gayretleri bu çerçevede izlenen politikalar. Pakistan'da benzer şekilde Güney Asya'da gelişen bölgesel örgütlerle işbirliğini genişletmeye çalışmakta ve ECO'nun Orta Asya'daki üyeleriyle ekonomik ilişkilerini geliştirmeye çalışmaktadır. İran, 1979'da meydana gelen İslam Devrimi sonrasında dünyadan izole edilme sorunları yaşayan bir ülke olarak Sovyetler Birliği'nin dağılması ve ECO'nun yedi yeni ülkeyi de bünyesine katarak güçlenmesini kaçınılmaz bir fırsat olarak algılamıştır. Özellikle, ABD'nin bu ülkeye karşı uyguladığı izole edici politikalar nedeniyle dünyaya açılım sorunları yaşayan İran'ın, yeni jeopolitik coğrafyanın tam ortasında bulunması önemli bir avantaj elde etmesini sağlamıştır.

1990'ların başında, Kafkasya ve Orta Asya'nın yeni bağımsız ülkeleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan için ECO, özellikle Türkiye ve İran gibi önemli bölgesel güçlerle aralarında bulunan sosyo-

kültürel bazı ortak özellikler dolayısıyla, dış ekonomik açılımlar yapabilmek için önemli bir alternatif olarak görülmektedir. Türkiye, İran ve Pakistanla ikili ilişkilerini geliştirerek hegemonya alanından çıkmaya başladıkları Rusya'yı dengeleme amaçlarını da gerçekleştirmek isteyen bu yeni ülkelerin öncelikli hedefleri, sınırlı ihracat ürünlerine yeni dış pazarlar aramak, ekonomilerinin yeniden yapılandırılmasında bu ülkelerin tecrübe ve diğer olanaklarından yararlanmak ve coğrafi açıdan açık denizlere kapalı bulunan konumlarını sona erdirmek olmuştur. Özellikle Hazar havzasında belirlenen büyük petrol ve doğal gaz rezervlerinin dünya pazarlarına ulaştırılması sorunları karşısında ECO'nun coğrafi önemi gittikçe artmıştır.

Bu çalışmada, 1990'ların başından beri hızlanma trendine giren bölgeselleşme ile ilgili teorik alt yapı, bölgesel bir işbirliği girişimi olarak ECO'nun özellikleri, hedefleri ve potansiyel işbirliği alanları ile Türkiye'nin ECO içerisindeki konumu ve ECO'nun geleceğini etkileyen iç ve dış faktörler incelenecektir.

ECO gibi bir bölgeselleşme projesinin bu çalışmanın ana teması olarak seçilmesinin en önemli nedeni, bu alanda literatürde görülen önemli bir boşluğu doldurma çabasıdır. Özellikle Türkiye için alternatif bölgesel arayışlarla ilgili tartışmaların son birkaç yılda (Avrupa Birliği üyeliği sürecinde oluşan belirsizlik ekseninde devam eden) hız kazanması bu tür alternatif senaryoların önemini artırmaktadır. Tam olarak örtüşmemekle beraber, benzer bir durum, ECO'nun ikinci önemli ülkesi olan ve 1979'daki İslam Devrimi'nden beri uluslar arası toplum tarafından yalnızlığa itilmeye çalışılan İran için de geçerlidir. İran'ın, ECO Sekreterliği'ne ev sahipliği yaparak bu örgütün geliştirilmesi için gösterdiği çabalardan bu durum anlaşılabilir. Gerçekten, 1990'ların başındaki genişleme sürecinden bu yana, pek çok araştırmacı tarafından ECO'nun durumu ve geleceği ile ilgili perspektifler incelenmeye çalışılmış ama bu konudaki çalışmalar oldukça yüzeysel kalmıştır. Bu çalışma, ECO ile ilgili çalışmalara daha fazla derinlik sağlayarak bundan sonraki çalışmalar için kapsamlı bir çerçeve sunma çabalarını temsil etmektedir.

Bu çalışmanın temel hipotezi, bir bölgeselleşme girişimi olarak ECO'nun kendisini geliştirebilecek yeterli potansiyel araçlara sahip olduğudur. Ticaret akımları, yabancı sermaye, coğrafi imkanlar ve ortak kültür gibi unsurlar bu araçların

başlıcalarıdır. İkincisi; dünya ile (özellikle AB ve ABD ile) yoğun ticari ilişkileri bulunan kurucu üye ülkeler (Türkiye, İran ve Pakistan) bu ilişkileri aracılığıyla bölgesel entegrasyonu hızlandırabilirler. Bu ülkelerde, mevcut durumda bölge-dışı ile yapılan yoğun dış ticaret geleneksel ticaret ortaklığından ve büyük ekonomik merkezlere olan bağımlılıktan kaynaklanmaktadır. Aynı nedenler, Rusya ve bazı eski Sovyet cumhuriyetleriyle yoğun ticari ilişkilere sahip olan diğer üyeler için de geçerlidir. Üçüncüsü; bu bölgesel örgüt içerisinde yer alan üyelerden daha küçük bir ekonomiye sahip olanların ECO çerçevesinde oluşmakta olan entegrasyona daha fazla ihtiyaçları bulunmaktadır. Bu ülkelerin dış ticaretinde bölge-içi akımlar bu nedenle kurucu üyelere göre daha yüksek bir orandadır. Dördüncüsü; bölgesel ticaret daha çok dışa dönüktür. Türkiye, İran ve Pakistan'ın dış ticaretindeki bölge-içi payların düşük olması bunun temel nedenidir. Bu akımların bölge-içine yönelik olarak geliştirilebilmesi için entegrasyonu kolaylaştırıcı faktörlerin gözden geçirilmesi gerekmektedir. Beşinci hipotez; bölgeye yönelik sermaye akımlarının yetersiz olması, mevzuat ve alt yapıdaki yetersizliklerin bir sonucudur. Bunun yanında bu tür akımların bölgeye rahatlıkla girmesi için asgari bir bölgeselleşme başarısının elde edilmesine gereksinim vardır. Coğrafi yakınlık, sosyo-kültürel benzerlikler ve bazı alanlarda görülen tamamlayıcılık unsurları bu sonuca ulaşmayı sağlayacak faktörlerin en önemlileridir. Son olarak; bu entegrasyon üyelerinin dışa açık ekonomiler olmaları ve dış ticaretin milli gelir içindeki yerinin oldukça büyük olması bu bölgesel ekonomik entegrasyonun olası başarısı için yeterli bir kanıtı oluşturmaktadır. Bu çalışmada bu savlar kanıtlanacaktır.

Çalışmanın teorik çerçevesini ve birinci bölümünü bölgeselleşmenin ekonomi-politiği oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bölgeselleşme ve bölgesel ekonomik entegrasyonun kavramsal içeriği ve bölgeselleşmenin, küreselleşme, liberalizasyon ve çok taraflılık ile ilişkileri öncelikli olarak incelenecektir. Ardından, bölgesel ekonomik entegrasyonların özellikleri ve entegrasyona üye olan ülkeler için taşıdığı avantajlar araştırılarak bölgesel entegrasyon türleri üzerinde durulacaktır. ECO Bölgesi için geçerliliğini test etmek üzere, bölgesel entegrasyonların başarı koşulları ve gelişmekte olan ülkelerde görülen tipik entegrasyon sorunları teorik bölümün diğer kısımlarını oluşturacaktır. Bu bağlamda, bu sorunların büyük bir bölümünün ECO için de geçerlilik taşıdığı görülecektir.

Bu tezin temel inceleme alanı olan Ekonomik İşbirliği Örgütü'nün bir bölgesel işbirliği ve entegrasyon projesi olarak analiz edilmesi, çalışmanın ikinci bölümünde yapılacaktır. ECO'nun tarihsel gelişimi, amaçları, özellikleri ve örgütsel yapısı ile ECO bünyesinde oluşturulmak istenen ekonomik işbirliğinin potansiyeli ve olanakları bu kapsamda temel inceleme alanlarını oluşturmaktadır. Buna ilaveten, bir bölgeselleşme modeli olarak ECO'nun temel nitelikleri ve potansiyel işbirliği alanları mercek altına alınacaktır. Bu bölümün son inceleme alanı olarak ta, ECO gibi bir entegrasyon girişiminin önünü açan nedenler (entegrasyonu kolaylaştırıcı faktörler) ile bu entegrasyon girişiminin başarısını kısıtlayan çatışma alanları üzerinde durulacaktır.

Üçüncü bölümde, ECO bölgesindeki dış ticaret akımlarının test edildiği ampirik bir yaklaşımda bulunulacaktır. Gravity (yerçekimi) modelinin sınındığı bu bölümde, hipotez olarak ileri sürülen varsayımların geçerliliği test edilecektir. Bu model, Newton'un basit yer çekimi yasasından esinlenerek geliştirilmiş ve bu yasanın bölgesel entegrasyonlara uyarlanmış halidir. Bu modelin tercih edilmesindeki en önemli neden, bu tür bir entegrasyon girişiminin açıklanmasında amaca daha çok hizmet edeceğidir.

Bu çalışmanın dördüncü ve son bölümünde ise, ECO'nun en önemli üyesi olarak varsayılan Türkiye'nin, diğer ECO üyesi ülkelerle olan ikili ilişkileri ile başta Türkiye-İran rekabeti, Hazar Denizi'nin hukuki statüsü sorunları, Orta Asya'nın ekonomik sorunları ve bölge-dışı etkenler tarafından belirlenen ECO'nun geleceğini etkileyebilecek faktörler ele alınacaktır. Bölgesel işbirliğini etkileme potansiyeline sahip temel faktörler olarak, Rusya'nın bölgedeki etkisi ve Orta Asya'da var olduğu ileri sürülen Türkiye-İran-Rusya rekabet üçgeni, ABD'nin küresel hareket yeteneğine sahip bir güç olarak bölgenin geleceğini etkileme girişimleri ile gelecekte büyük bir ekonomik ve askeri güç olacağı muhtemel sayılan Çin'in konumu ve bölgede yayılma tehdidi üzerinde durulacaktır. Bu faktörlere ek olarak, bölgesel gelişimi etkileme potansiyeline sahip olan Avrupa Birliği ülkeleri, Japonya ve Hindistan'ın ECO Bölgesi ile olan ilişkileri mercek altına alınacaktır. Son olarak, ECO Bölgesi'nde muhtemel bir ekonomik işbirliğini etkileyen diğer entegrasyon girişimleri ve alt bölgesel işbirliği projeleri üzerinde yoğunlaşılacaktır. İncelenecek olan alternatif işbirliği ve bölgesel

entegrasyon çabaları gümrük birliği çerçevesinde gelişen Türkiye-Avrupa Birliği ilişkileri, eski SSCB'nin yeniden kurulması amacına yönelik olarak oluşturulmuş olan Bağımsız Devletler Topluluğu, Karadeniz'de yeni bir ekonomik yaratma düşüncesinin ürünü olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği ve Avrupa Birliği benzeri bir hedef ve yapılanma amacı taşıyan Avrasya Ekonomik Topluluğu gibi bölgesel işbirliği projelerinin bölge için önemi ve ECO'yu etkileme potansiyeli incelenecektir.

1. BÖLÜM

BÖLGESELLEŞMENİN EKONOMİ POLİTİĞİ

1980'lerden bu yana dünya ekonomisinde meydana gelen gelişmeler, sosyal bilimcilerin küreselleşme ve bölgeselleşme kavramları üzerinde derinleşmelerine neden olmuştur. Aslında çok yeni olmayan bu kavramlar etrafında düşünmeyi en fazla artıran olaylar; Sovyetler Birliği'nin dağılması (1991), Avrupa Birliği'nin ilan edilmesi (1994) ve bu yıllarda büyük hız kazanan iletişim ve haberleşme alanında yaşanan devrimlerdir. Küreselleşmenin hız kazanmasıyla birlikte dünya ticaretinin serbestleştirilmesi ile ilgili çabalar da hız kazanmaya başlamıştır. GATT (Ticaret ve Tarifelerin Genel Anlaşması) ve daha sonra Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)'nün başını çektiği bu girişimler iki taraflı ya da bölgesel yaklaşımların ötesinde çok taraflı küresel yaklaşımları temsil etmektedir.

Bölgeselleşme, görünüşte küreselleşmeye zıt gibi görünse de küreselleşme sürecinde daha da belirginleşen ve Avrupa Birliği'nin tek bir devlete doğru evrilmesi ile onaylanan bir gerçek olarak dünyanın çeşitli bölgelerinde hız kazanmaya başlamıştır. Bölgeselleşmenin küreselleşme ile doğrudan bir ilişkisinin bulunduğu açıktır. Çünkü bölgeselleşme süreci, küresel yeniden yapılanmanın önemli bir yönünü oluşturmaktadır.¹ Küresel serbestleşme yönündeki yaklaşımların bir alt kümesini oluşturan bölgesel ticaret anlaşmaları bu bağlamda önem taşımaktadır. Asya (özellikle Uzak Doğu'da) ve Amerika kıtasında da önemli bölgeselleşme eğilimlerinin ortaya çıkması, bu kavramın önemini artırmakta ve geliştirmekte olan ülkelere (GOÜ) gelişme yolunda yeni bir umut ışığı sağlamaktadır. Bölgeselleşme olgusunun ortaya çıkması,

¹ Marianne H. Marchand ve Morten Boes, "The Political Economy of New Regionalisms", *Third World Quarterly*, Vol. 20, Issue: 5 (1999 Special Issue), s. 899.

özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa coğrafyasında gelişen bölgesel ekonomik entegrasyonu açıklamaya çalışan entegrasyon teorileriyle kesişmektedir. Bu bağlamda bölgeselleşmeyi, bölgesel ekonomik entegrasyon olgusuyla paralel olarak incelemek yararlı olacaktır.

Mal ve hizmetlerin, sermayenin ve işgücünün, sınırları aşarak global ölçekte büyük bir akışkanlığa sahip olması ve bu faktörlerin bölgesel ölçekte serbestleşmesi dış görünüm açısından çatışmaktadır. Fakat dünya ekonomisinde, özellikle Soğuk Savaş'tan sonra yeni ve iddialı bölgeselleşme hareketlerinin görülmeye başlaması ile, daha önceden kurulmuş olan bölgesel birliklerin yeni ivmeler oluşturma çabaları bu iki olgunun birlikte ele alınması gerektiğini ortaya çıkarmaktadır.² Bu çalışmanın temel ilgi alanını oluşturan ECO'da, kökeni yaklaşık yarım yüzyıl öncesine dayanan, ama Sovyet sonrası dönemde bağımsızlık kazanan Türk Cumhuriyetleri'nin dünya piyasalarıyla entegre olma çabaları sonucu bu birliğe katılmaları ile beliren ve bu bağlamda özellikle Türkiye için büyük önem arz eden bir ekonomik işbirliği (kısmi entegrasyon) hareketidir.

Avrupa Birliği (AB)'nin bölgesel entegrasyonun son aşaması olan parasal birlik konusunda son bir kaç yılda atılmış olduğu somut adımlar da göz önünde bulundurulursa, bölgesel ekonomik entegrasyon kavramı, ekonomi-politik çalışmalarının son yıllarda üzerinde önemle durduğu gözde konular arasına girmiştir. AB'nin geldiği son aşama olan parasal birlik durumu, Robert Mundell gibi iktisatçıların 1960'lı yıllarda teorik altyapısını kurmaya başladıkları ve ticarete düşük işlem maliyetleri gibi avantajlarını vurguladıkları bir olgu olup "optimum para alanı" kuramının test edildiği alanı oluşturmuştur.³ AB'nin sağlamış olduğu bu parlak başarı, özellikle Asya'da yoğunlaşan diğer bölgesel entegrasyon hareketlerine örnek oluşturmaktadır. Bu bağlamda ECO bölgesi de, henüz ekonomik entegrasyonda ilk

² Bob Jessop, "Regional Economic Blocs, Cross-Border Cooperation, and Local Economic Strategies in Postsocialism", *American Behavioral Scientist*, Vol. 38 Issue: 5 (March/April 1995), s. 674-675.

³ Robert Mundell, bu gibi çalışmalarıyla 1999'da Nobel Ekonomi Ödülünü almıştır. Özellikle optimum para alanları ile ilgili teorik çalışmalarının 1 Ocak 2002'de Avrupa Birliği'nin Euro'ya geçişi ile birlikte büyük bir değer kazanmıştır. Geniş bilgi için bkz. Mehmet Dikkaya, "Farklı Döviz Kuru Sistemlerinde Para ve Maliye Politikası ve Optimum Para Alanları" *Liberal Düşünce*, Cilt: 4 (Güz 1999), Sayı: 16, s. 37-41.

aşamaları kat etme sorunları ile karşı karşıya olmasına rağmen, planlanan hedefler açısından başarılı bir bölgesel işbirliği hareketi olmaya çalışmaktadır.

Bu çerçevede, bölgesel ekonomik bloklara özellikle GOÜ'lerin attıkları önem oldukça büyüktür ve bu ülkeler, hem bölgesel ekonomik kalkınma, hem de küreselleşmenin yol açtığı sorunların aşılmasında bu birliklerden yararlanma amacını gütmektedirler. Bu açıdan öncelikle, bölge, bölgeselleşme ve ekonomik entegrasyon kavramları üzerinde çeşitli açılımlarda bulunmak, bu çalışmanın teorik çerçevesinin ilk alt bölümünü oluşturacaktır.

1.1. Bölge ve Bölgeselleşme Kavramları

Son on yıl içerisinde bölgeselleşmeden sağlanan sosyo-ekonomik çıkarların artması, politikacılar, işadamları ve bilim adamları üzerinde önemli etkilerde bulunmuştur. Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması (NAFTA), Avrupa'da AB'ye başarılı bir biçimde ilerleyerek siyasi birliğe doğru hızla yol alan ekonomik entegrasyon süreci, Güney Ortak Pazarı'nın (MERCOSUR) kurulması ve Asya-Pasifik'te yeni bir ekonomik bloğun muhtemel hale gelmesi (Asya Pasifik Ekonomik İşbirliği-APEC bünyesinde) bölgeselleşmenin sebepleri ve etkileri ile ilgili tartışmaların hızlanmasına öncülük etmiştir. Bu tartışmaların pek çoğu, bölgeselleşmenin ekonomik içeriği ile geniş ve zengin literatürü üzerinde odaklanmıştır. Diğer tartışmalar ise, bu kavram etrafında ortaya çıkan iç ve dış politik etkenlerle ilgilidir.

Bu kapsamda, bölgeselleşme kavramının kökenlerinin nereye dayandığı ve ne gibi anlamlar ihtiva ettiği soruları önem kazanmıştır. 1950'lerin sonu ve 1960'ların başlarında imzalanan ve bir çoğunun sadece kağıt üzerinde kaldığı pek çok bölgesel işbirliği anlaşmasını teşvik edici etkenlerin neler olduğu sorusu da incelenmeye başlanmıştır. Bu işbirliği girişimlerinin sebep ve sonuçlarının inceleneceği

bölgeselleşmenin ekonomi politiğine geçmeden önce bölge ve bölgeselleşme kavramları ile ilgili açıklamalar yapmak yararlı olacaktır.

Bölgeselleşme, pek çok kesim tarafından ilgi duyulan cazip bir konu olmasına rağmen bir *bölge* tanımı üzerine yapılan tartışmalar henüz tamamen sona ermemiştir. Ama bu konu çok yeni de değildir. Bölge ve bölgeselleşme üzerine çağdaş anlamda da bir görüş birliği bulunmamaktadır. Bu tanımlar arasındaki temel farklılıklardan birisi, bir bölgenin coğrafi yakınlık taşıyıp taşıyımamasının önemi üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bazı yazarlar, bölge kavramı ile coğrafi açıdan spesifik bir alan olarak ilgilenmektedir. Bu tanımlamaya dayalı olarak *bölgeselleşme*, ekonomik akımların aşırı yoğunlaşmasına atıfta bulunmakta veya yakın bir coğrafi alandaki ülkelerden oluşmuş bir gurubun birbirine karşı dış ekonomik politikalarının koordinasyonu olarak ifade edilmektedir. Bu tanım, aynı zamanda coğrafi açıdan yakın bulunan devletler arasında politik ve askeri ilişkilerin yoğunlaşmasına da işaret etmektedir. Fakat mevcut çalışmalar, ekonomik, askeri ve politik ilişkilerin coğrafi yoğunlaşmasının sebepleri üzerinde farklılaşmaktadır. Örneğin, bazı çalışmalar (Örneğin Haggard)⁴, bölgeselleşmenin coğrafi yakınlığın doğal güçleri, gelir ve politika yakınlaşmaları ve daha büyük endüstri-içi ticaret argümanlarından kaynaklanabileceğini, bu açıdan bölgeselleşmenin politik sebeplere dayalı ayrımcılığa sahip olabileceğini iddia etmektedir. Diğer çalışmalar, bölgeselleşmenin, ulusal karar mercilerinin politik tercihlerinin bir ürünü olduğu ile ilgilenmektedir. Bu tanımlamaya dayalı olarak *bölgeselleşme* (AB'nin kurulmasında olduğu gibi), yakın coğrafi bir alana sahip olan uluslar arasında ekonomik ve politik akımlardaki artış sonucunda ortaya çıkan hükümet politikalarının dışa doğru genişlemesinden ibarettir. Ama “doğal güçler” ya da hükümet politikalarının, bölgeselleşmenin merkezi olup olmayacağı konusunda farklılıklar devam etmektedir. Bunun tersine, diğer yazarlar bölgeselleşmeyi coğrafi olmayan şartlarla açıklamaktadırlar. Örneğin Benjamin Cohen, yakınlık olgusuna ihtiyaç olmamasına

⁴ Stephan Haggard, “*The Political Economy of Regionalism in the Western Hemisphere*”, *The Post-NAFTA Political Economy: Mexico and the Western Hemisphere* (ed. Carol Wise), University Park: Pennsylvania State University Press, 1998, s. 302-305.

rağmen, bir gurup ülkenin, bir ülkenin kurmuş olduğu parasal alan üzerindeki ortak güvenlerine dayalı olarak izledikleri politikalar üzerinde durmaktadır.⁵

Buna göre, gerek coğrafi yakınlık ve gerek politik tercihler ve gerekse güçlü bir para alanı faktörlerine dayalı olarak meydana gelen uluslararası ekonomik işbirliği bölgeselleşme adı altında incelenebilir. Doğal güçler adı altında incelenmesi gereken olgu ise, kuşkusuz iktisadi işbirliği için, aynı veya yakın bir bölgeyi paylaşan ülkelerin iktisadi işbirliğine yönelmelerini gerektiren sebepler ele alınmalıdır. Bu noktada politik tercihlerin önemi ise, AB düşüncesinin ortaya atılmasını sağlayan faktörlerde görüldüğü gibi, öncelikli olarak ele alınması gereken bir olgu olarak incelenmelidir. Bu durumda bölgeselleşme üzerinde çeşitli faktör bileşimlerinin söz konusu olabileceğinin altı çizilmelidir.

Mevcut yaklaşımlar içerisinde, bölgeselleşme ve ekonomik entegrasyonlar arasında önemli bir ilişki bulunmaktadır. Bu çerçevede ekonomik entegrasyon olgusu, bölgeselleşme kavramının temel araçları arasında yer almaktadır. Bölgeselleşme, özellikle SSCB'nin dağılmasından sonra büyük bir ivme kazanmaya başlamıştır. Tek kutuplu dünya düşüncesine yönelik yoğun eleştirilerle birlikte dünyadaki ABD hegemonyasına karşı yoğunlaşan bölgesel entegrasyon hareketleri, Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'nun AB'ye dönüşmesinden sonra, özellikle gelişmekte olan ülkelerde büyük bir heyecan uyandırmıştır. Aslında ECO çerçevesinde geliştirilmek istenen işbirliğinin de bu gelişmelerden büyük ölçüde etkilendiği belirtilebilir. Ama AB'yi oluşturan olan sosyo-ekonomik koşulların büyük bir bölümünün ECO için söz konusu olmadığı da belirtilmelidir.

⁵ Edward D. Mansfield ve Helen Milner, *The Political Economy of Regionalism*, New York: Columbia University Press, 1997. s. 3.

1.2. Ekonomik Entegrasyon Üzerine Kavramsal Açılımlar

Bir ülkede, bir bölgede ya da küresel ölçekte bir entegrasyon (bütünleşme), bu coğrafi ayrımlar için ne ifade etmektedir? Bütünleşmeyi sağlayan faktörler nelerdir ve ekonomi-politik tartışmaları için hangi anlamlar taşımaktadır? Bunlar ve benzeri soruların cevabını bulmak için öncelikle entegrasyon kavramı üzerinde çeşitli açılımlar yapmak gerekmektedir.

1.2.1. Entegrasyon, Ekonomik Entegrasyon ve Ekonomik İşbirliği

Günlük kullanımda “entegrasyon” kelimesi, parçaları bir bütün halinde bir araya getirmek anlamına gelmektedir. Ekonomi literatüründeki “ekonomik entegrasyon” ise bu kadar açık bir anlam taşımamaktadır. Bazı yazarlar, “sosyal entegrasyonu” bu kavram içine dahil ederken diğerleri “uluslararası işbirliğinin farklı türlerini” de bu başlık altında değerlendirmektedir. Bu tartışma, bağımsız ulusal ekonomiler arasındaki ticari ilişkilerin salt varlığının entegrasyonun göstergesi olduğu düşüncesine kadar uzanır. Bu genel açıklamalara dayanarak Balassa, ekonomik entegrasyonu, “bir süreç” ve “bir durum” olarak tanımlar. Buna göre, bir süreç olarak ekonomik entegrasyon, farklı ulusal devletlere ait ekonomik birimler arasındaki ayrımcılığı ortadan kaldırılması ile ilgili alınmış önlemlerdir. Bir durum olarak ise, ulusal ekonomiler arasında var olan farklı ayrımcılık türlerinin bulunmaması halini temsil eder.⁶

“Entegrasyon” kelimesi Latince’den gelmekte olup, doğal olarak kullanımı oldukça eskilere dayanmaktadır. Ama bu kelime, Latince’de genellikle “yenileştirme” anlamında kullanılmıştır. 1620’de Oxford İngilizce Sözlüğü ilk kez bu sözcüğü, basılmış haliyle “parçaları bir araya getirme” anlamında kullanmıştır. İktisat literatüründe ise, ilk defa sanayi işletmelerinde anlaşmalar, karteller vb. aracılığıyla

⁶ Bela Balassa, *The Theory of Economic Integration*, Homewood&Illinois: Richard D. Irwin Inc., 1961, s. 1.

“işletmelerin kombinasyonu” anlamında kullanılmıştır. Buna göre, “yatay entegrasyon” rakip firmaların kombinasyonu, “dikey entegrasyon” ise, müşterilerle birlikte kombinasyon anlamını içermektedir. Aynı ayrı ekonomilerin daha büyük ekonomik bölgelere eklenmesi anlamındaki kullanımın ise çok uzun bir geçmişi yoktur. Hatta 1953’e kadar hiç bir uluslararası iktisat kitabının indeks bölümünde bu kelimeye rastlanmamaktadır. 1968’de basılan Yeni Uluslararası Sosyal Bilimler Ansiklopedisi’nde “uluslararası entegrasyon” ile ilgili olarak dört madde bulunmaktadır ki, bunlardan “bölgesel entegrasyon”, “küresel entegrasyon” ve “fonksiyonel entegrasyon” maddeleri siyaset bilimciler tarafından kaleme alınmış, sadece “ekonomik birlikler” maddesi bir iktisatçı tarafından kaleme alınmıştır. Tinbergen, 1954 yılında “Uluslararası Ekonomik Entegrasyon” adlı kitabını yazdığı zaman (ilk baskısı 1945) “uluslararası ekonomik işbirliği” adı altında bir konu başlığı meydana gelmiştir.⁷

Tinbergen, ekonomik entegrasyonu pozitif ve negatif entegrasyon olarak iki açıdan incelemiştir. Buna göre “negatif entegrasyon”, uluslar arası ekonomik politikaların belli araçlarının ortadan kaldırılması, “pozitif entegrasyon” ise, farklı ülkelerdeki vergi ve gümrük tarifeleri arasında var olan uyumsuzlukları ortadan kaldırmak için ilave önlemler almaktır. Pozitif entegrasyonda, önceki önlemlere ek olarak, geçiş sorunlarıyla ilgili bir yeniden düzenleme programı aracılığıyla üretim alanında pozitif faaliyetlerin yapılması gereklidir. Böylece, politik araçların ortadan kaldırılması ve yeni politikaların izlenmesi arasında bir ayrım yapmaktadır.⁸ Pozitif entegrasyonda, gerekli kurumların meydana getirilerek düzenli piyasaların oluşturulması söz konusudur. Uygulamada negatif entegrasyonun pozitif entegrasyona göre daha kolay gerçekleştiği görülmesine rağmen (pozitif entegrasyonun ulusal politikaların sınırlandırılmasını gerektirmesi nedeniyle) ekonomik entegrasyon sürecinde negatif ve pozitif entegrasyon türlerinin bir arada gerçekleştiği görülür.⁹ Bu

⁷ Fritz Machlup, *A History of Thought on Economic Integration*, New York: Columbia University Press, 1977, s. 1-4.

⁸ Jan Tinbergen, *International Economic Integration*, Amsterdam&London&New York: Elsevier, 1965, s. 76-77.

⁹ Osman Küçükahmetoğlu, *Gümrük Birliği*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yayınları, 2000, s. 3.

çerçevede, negatif ve pozitif entegrasyon ekonomik birliği netice verecek şekilde ekonomik entegrasyonu oluşturmaktadır.¹⁰

Ekonomik entegrasyon ve bu kavrama benzer çeşitli kullanımlarına, daha sonra yapılan pek çok çalışmada rastlanmaya başlanmış ve uluslararası iktisadın bir alt disiplini olarak yaygınlaşmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa, Güney Amerika ve Asya'da değişik entegrasyon girişimlerinin hayata geçmesiyle birlikte kavrama olan ilgi sürekli olarak artmıştır. Bu bağlamda “uluslararası entegrasyon iktisadı” adı altında yeni bir çalışma alanı doğmuştur. Bu alanda önemli bir katkı sahibi olan Robson, uluslararası ekonomik entegrasyonu, “farklı ulusal ekonomilerin daha geniş ekonomik bloklara katılımının kurumsal bir kombinasyonu” olarak tanımlamaktadır.¹¹

İktisat literatüründe yaklaşık yarım yüzyıllık bir kullanım geçmişi bulunan entegrasyon kavramını Pinder, “birlik haline ulaşma süreci” olarak tanımlanmış ve Balassa'nın yaptığı, entegrasyonu bir süreç ve durum olarak tanımlamaktan daha çok “birlik” ve “entegrasyon” kavramları arasında bir ayırım yapmanın önemine işaret etmiştir. Bu durumda, ekonomik parçaların ya da üyelerin (ulusal ekonomiler) kombinasyonu tespit edilirken bir bütün olarak ele alınmalıdır.¹² Balassa'ya göre ekonomik birlik durumuna, sadece üretim faktörlerinin serbest hareketi ile değil, ayrımcılığı ortadan kaldıran ulusal ekonomik politikaların bazı düzeylerine çıkarak ulaşılır.¹³ Pinder'e göre de, ekonomik entegrasyon, üye ülkelerin ekonomik birimleri arasındaki ayırımı ortadan kaldıran ve ortak politikalar yaratıp gereğini yerine getiren bir birlik ve ekonomik bütünleşmeye yönelik bir süreç olarak tanımlanır.¹⁴

Entegrasyonu, Molle, uluslararası ekonomik ilişkilerle bağlantılı olarak ekonomik sınırların kademeli olarak ortadan kaldırılma süreci olarak tanımlamıştır. Bu yazara göre ekonomik entegrasyon, hem ekonomik hem de politik özellikleri olan daha ileri amaçları ihtiva etmekte, ekonomik refah, barış, demokrasi ve insan hakları gibi

¹⁰ John Pinder, “*Problems of European Integration*” *Economic Integration in Europe* (ed. G. R. Denton), London: Weidenfeld&Nicolson, 1969, s. 145-146.

¹¹ Peter Robson, *The Economics of International Integration*, London&New York: George Allen&Unwin, 1998, s. 1.

¹² Pinder, a.g.e., s. 143.

¹³ Balassa (1961), a.g.e., s. 2.

¹⁴ Pinder, a.g.e., s. 145.

amaçlar taşımaktadır. Bunlardan ekonomik anlam üzerinde duran Molle'ye göre ekonomik entegrasyonun, bir taraftan mal ve hizmet piyasalarının, diğer yandan üretim faktörlerinin (emek, sermaye, girişimcilik gibi) yer aldığı piyasalar yönü ve tam ekonomik entegrasyona ulaşma yolundaki engellerin ortadan kaldırıldığı politik yönü bulunmaktadır.¹⁵ Swann'a göre, ekonomik entegrasyon, önceden ayrı ayrı olan ekonomilerin daha geniş düzenlemeler kombinasyonunu içeren bir olgular dizisi ve sürecidir. Bu yazar, GATT gibi kurumlar aracılığıyla yapılan genel ekonomik entegrasyon ile bölgesel entegrasyon arasında ayırım yapılması gerektiğine işaret eder. Buna göre, entegrasyonun sağlanmasındaki temel şart, mal, hizmetler, üretim faktörleri ve paranın serbest dolaşımı önündeki engellerin kaldırılması ve bunların piyasa güçlerine ve rekabete açık hale getirilmesidir.¹⁶

Entegrasyon olgusuna, gelişmiş, gelişmekte olan ve merkezi planlı ekonomiler açısından farklı anlamlar yükleyen Jovanovic, gelişmiş ülkeler için entegrasyonun, en verimli teknolojileri ortaya koymak ve onları en etkin şekilde tahsis etmek için bir yol olduğunu belirtmektedir. Yazar, merkezi planlı ekonomiler açısından entegrasyonu belli faaliyetlerin geliştirilmesini planlama olarak görürken GOÜ'ler için ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak ifade etmektedir. Böylece Jovanovic, uluslararası ekonomik entegrasyonun farklı zamanlarda, farklı ülkelerde farklı anlamlara geldiğini belirtmektedir.¹⁷

Bu arada, "ekonomik entegrasyon" ve "ekonomik işbirliği" kavramları arasında bir ayırım yapmak yararlı olacaktır. Balassa'ya göre, iki kavram arasındaki fark nicelik yönünden olduğu gibi nitelik açısından da geçerlidir. İşbirliği, ayrımcılığı azaltmayı amaçlayan faaliyetleri içermesine rağmen, ekonomik entegrasyon süreci, ayrımcılığın farklı şekillerini ortadan kaldırmayı sağlayan önlemleri içerir. Örneğin, ticaret politikaları ile ilgili uluslararası anlaşmalar uluslararası işbirliği kapsamına girerken, ticaret engellerinin ortadan kaldırılması bir ekonomik entegrasyon

¹⁵ Willem Molle, *The Economics of European integration: Theory, Practice and Policy*, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd, 1997(a), s. 8, 10.

¹⁶ Denis Swann, *European Economic Integration: The Common Market, European Union and Beyond*, Cheltenham&Brookfield: Edward Elgar, 1996, s. 3.

¹⁷ Miroslav N. Jovanovic, *International Economic Integration*, London&New York: Routledge, 1992, s. 7.

faaliyetidir.¹⁸ Tinbergen ise, uluslar arası ekonomik işbirliğinin optimum düzeye gelmesini uluslar arası ekonomik entegrasyon olarak tanımlayarak iki kavramı fonksiyonel olarak ilişkilendirmiştir.¹⁹

Buna rağmen, ekonomik entegrasyon ve ekonomik işbirliği kavramları birbirinin yerine kullanılabilir. Aradaki en önemli fark, entegrasyonun genellikle bir bölgeye atfedilmesine karşın işbirliğinin coğrafi bir dayanağının olmasının zorunlu olmamasıdır. Entegrasyon, ekonomik yapıları tümüyle etkileme potansiyeli taşımasına karşılık, işbirliği olgusunda bu sonuç ortaya çıkmayabilir. Entegrasyonlar daha çok sosyo-ekonomik altyapıları benzer olan ülkeler arasında gerçekleşir. Ayrıca entegrasyonlarda, uluslar üstü bir otorite ülkeler adına kararlar alabilirken işbirliğinde ulusal egemenlik korunur ve sınırlı ekonomik ilişkiler kurulur. Yine de, ekonomik entegrasyonun temelinde işbirliği düşüncesi bulunduğu için aradaki fark kesin çizgilerle belirlenemez. Bu nedenle ekonomik işbirliği, kısmi ekonomik entegrasyon olarak değerlendirilebilir.²⁰

Swann'ın da işaret ettiği ayrıma göre, ekonomik entegrasyon kavramı bir bölge için kullanıldığı zaman “bölgesel ekonomik entegrasyon, “tüm bölgelerden oluşan bir bütün”, yani tüm ülkelerin içinde bulunduğu küresel alan için kullanıldığı zaman ise “uluslararası ekonomik entegrasyon” olarak tanımlanabilir. Son zamanlarda önemli bir kavram olarak iktisat literatürüne girmiş olan “ekonomik küreselleşme” olgusu da uluslararası ekonomik entegrasyonla paralellik arz etmektedir.²¹

¹⁸ Balassa (1961), a.g.e., s. 2.

¹⁹ Tinbergen, a.g.e., s. 3.

²⁰ Emin Ertürk, **Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde bulunduğu Entegrasyonlar**, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1993, s. 6-7.

²¹ Ekonomik küreselleşme ile ilgili olarak ileride gerekli açıklamalar yapılacaktır. Bu çalışmada, ekonomik entegrasyon kavramı, aksi belirtilmedikçe “bölgesel ekonomik entegrasyon” anlamında kullanılacaktır. Entegrasyon kavramı, bir ülke içindeki gelişmişlik farklılıklarını ortadan kaldırmak için yürütülen politikalar anlamında da kullanılabilir. Buna daha yaygın bir dille, “bölgesel kalkınma” veya “iç ekonomik entegrasyon” da denir.

1.2.2. Ekonomik Entegrasyonların Avantajları

Ekonomik entegrasyonlar sağladıkları bazı avantajlar sebebiyle pek çok ülke tarafından tercih edilir. Uzmanlaşma, ölçek ekonomilerinden elde edilecek yararlar, dış ticaret hadlerinde meydana gelecek iyileşme, rekabet etkinliği ve üretim faktörlerinin nitelik ve niceliğini artıran yapısal değişimlerden kaynaklanan ekonomik çıkarlar çerçevesinde gerçekleştirilebilecek ekonomik büyüme artışı entegrasyonları teşvik eden en önemli unsurlardır.²² Bu gelişmeyle birlikte, üye ülkeler kendi küçük pazarlarından, oluşacak entegrasyonun büyüklüğüne göre geniş ölçekli pazarlara ulaşma şansına kavuşurlar. Ticaret kısıtlamalarının ortadan kaldırılmış olması, bu pazardan ticaret yaratıcı etkiler sebebiyle önemli dış ticaret karları elde etmede en önemli unsurdur. Bölgesel uzmanlaşmanın gerçekleşmesi, yaparak öğrenme (learning by doing) tekniğini mümkün kılması ve yabancı yatırımları teşvik eden bir strateji olarak entegrasyonlar tercih edilir. İşbölümü ve uzmanlaşmanın uluslararası ticarete sağlayacağı yararlarla birlikte, yine ticaret kısıtlamalarının ortadan kaldırılması sebebiyle özel doğrudan yabancı yatırımların (DYY) üye ülkelere akışı da hızlanmış olur. İç politik reformları bölgesel bir düzeyde sağlamlaştırmak ve böylece bu reformların sürekliliğini ve geçerliliğini artırma arzusu da entegrasyonları motive eden faktörlerdendir.²³ Yani iç politikada reform yapmak isteyen politikacılar, bir birliğe katılımı bunun bir sigortası olarak görmektedir. Bölgeselleşme, bölgesel endüstrileri rekabetçi dünya piyasalarına açan bir araç olarak görülmektedir. Yani, rekabetçi bir yapı kazanmak isteyen sanayiler, öncelikle genişleyen bölgesel pazarda gelişme göstererek dünya pazarlarına açılabilir.

Entegrasyonlar, bölgesel yakınlaşmanın ortaya çıkması ve bölgesel güvenliğin sağlanmasında bir araç olarak kullanılabilirler. Bölgesel işbirliğinin, askeri alanlarda da yaygınlaştırılmasıyla elde edilebilecek bu avantaj, özellikle savunma açısından zayıf durumda bulunan ülkeler için büyük önem taşımaktadır. Ayrıca, bölgesel bir

²² Peter Robson, *International Economic Integration*, Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, s. 10.

²³ Bu çerçevede, son yıllarda Türkiye'de Avrupa Birliği'ne üye olma çabaları ile demokratik reformların ve yeniden yapılanma amaçlarının paralellik arz ettiği söylenebilir.

entegrasyona üye olmuş ülkenin, bu entegrasyonun ekonomi-politik potansiyeline göre, bir savunma nüfuzu elde edebileceği de belirtilebilir.²⁴

Bunlara paralel olarak, bölgesel entegrasyonlar içerisinde değişim hızla gerçekleştirilebilir. Entegrasyona dahil olmak için çoğu zaman gerekli olan tek şey, bir serbest ticaret anlaşmasını imzalamaktır.²⁵ Bunun yanında, bu tür hareketlerde görüşmeler daha az karmaşık bir yapıda bulunmaktadır. Çünkü, örneğin 108 ülkenin Uruguay görüşmelerinde bir konuda anlaşma sağlayabilmeleri gerçek anlamda zor olmuştur. Daha az ülkeden oluşan daha küçük gurupların, ortak çıkarlar konusunda anlaşabilmeleri bu açıdan daha kolaydır. Küresel serbestleşme ise, bir kaç ticari blok etrafında yapılacak görüşmelerle daha etkin bir biçimde gerçekleştirilebilir. Bu çerçevede serbest ticaret bölgeleri hızla şekillendirilebilir. Uruguay görüşmeleri yaklaşık 8 yıl devam etmiş olmasına rağmen, NAFTA anlaşmasının 30 haftada gerçekleştirilmesi bu savı doğrulamaktadır. Uruguay Oturumu'nda bir ülkenin uluslararası uzlaşmayı nasıl engelleyebildiği de göz önünde bulundurulursa, entegrasyonlarda ayak bağı olan ve görüşmeleri tıkayan herhangi bir ülkenin daha kolay pasifize edilebilmesinin önemi kavranabilir. Bunun yanında entegrasyonlar, ticaret reformlarının ötesine giderek rekabet ve demokrasinin yükselmesine yardımcı olabilir.²⁶ Gümrük birliği ve parasal birlik etrafında entegrasyonların daha fazla avantaj sağlayacağı ifade edilmelidir. Özellikle minimum bir parasal entegrasyonda, sabit döviz kurları dalgalı döviz kurlarının yol açtığı istikrarsızlığı ortadan kaldırır. Bu yolla bölge-içi mal ve hizmetlerin değişimi hızlanır ve entegrasyona dahil olan ülkeler için karşılaştırmalı üstünlüğe dayalı uzmanlaşma, ölçek ekonomileri, daha ileri rekabet ve daha geniş tercihler ağı mümkün olabilir. Parasal entegrasyonun daha ileri düzeylerinde işlem maliyetlerinin ortadan kalkması ve daha fazla saydamlık gibi sonuçlar elde edilir.²⁷

²⁴ Luther Tweeten, "Trade Regionalism: Promise and Problems", *American Journal of Agricultural Economics*, Vol. 75, Issue 3 (August 1993), s. 811.

²⁵ Örneğin, Orta ve Güney Amerika'daki bazı gelişmekte olan ülkeleri de içine alarak NAFTA böyle açık uçlu bir serbest ticaret bölgesinin çekirdeğini oluşturabilir.

²⁶ William D. Coleman and Geoffrey R. D. Underhill, "Domestic Politics, Regional Economic Cooperation, and Global Economic Integration", *Regionalism and Global Economic Integration: Europe, Asia and the Americas* (Ed. William D. Coleman and Geoffrey R. D. Underhill), London and New York: Routledge, 1998, s. 7-10; Tweeten, a.g.e., s. 810-812.

²⁷ Swann, a.g.e., s. 13.

1.2.3. Ekonomik Entegrasyonların Dezavantajları

Yukarıda belirtilen avantajlarına rağmen, ekonomik entegrasyonlar bir kısım potansiyel dezavantaj taşıyan unsurlara da sahiptir. Bunların en önemlisi, bölge-içi tutuculuğun bir sonucu olarak, entegrasyon dışındaki ülkelere karşı iç fiyatları ve korumacılığı artırabilmesidir (GATT'ın 24. Maddesine rağmen). Bu şekilde, entegrasyonların küresel ekonomik refahı azaltabilecek sonuçlar doğurabileceği ifade edilebilir. Aynı şekilde entegrasyonlar, zengin ülkeler arasında ticareti daha serbest hale getirirken geliştirmekte olan ülkeleri dışarıda bırakabilir. Bu bağlamda entegrasyonlar ayrımcılığı teşvik edebilir. Politik güçler, başarılı bir şekilde parasal, politik ve askeri bir federasyona doğru ilerlemek için başarılı bir serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği ya da ortak pazarın kurulmasına çalışabilir. Daha düşük düzeyde ortaya çıkan bir başarı, daha ileri bir entegrasyona doğru ilerlemek için bir baskı oluşturabilir. “Amerika Kalesi”, “Avrupa Kalesi” ve “Doğu Asya Kalesi”nden oluşan bölgeleri dünya ticaret savaşlarına, düzensizliğe, üye olmayanlara yönelik ayrımcılığa, çıkara dayalı koalisyonlara ve istikrarsızlıklara sürükleyebilir. Bu tür muhtemel gelişmeler, GATT/DTÖ çerçevesinde yürütülen küresel ticaretin serbestleşmesine yönelik gelişmeleri zayıflatır ve DTÖ üyelerinin çok taraflı görüşmelerden uzaklaşmasını sağlayabilir. Bu çerçevede üreticiler, bölgeselleşmeden, çok taraflı görüşmelere oranla daha az çıkar elde edeceklerdir. Çünkü entegrasyon, üyeleri için serbest ticarete yönelik derin ama dar bir çerçeve (sınırlı sayıda ülke nedeniyle) sunabilir.²⁸

Bu çerçevede, ekonomik entegrasyonların yol açtığı etkiler ve sonuçları büyük önem taşımaktadır. Şayet refahı azaltmadan küresel bir serbestleşmeye öncülük ederse olumlu bir gelişme sayılır. Tersine, korumacılığın ve tutuculuğun yükselmesine neden olan bir bölgeselleşme dalgası küresel krizleri de beraberinde getirebilir.

²⁸ Tweeten, a.g.e., s. 810-811

1.2.4. Bölgesel ve Küresel Ekonomik Entegrasyon

Son yıllarda artış eğilimleri gösteren küreselleşme faktörünün ekonomiler üzerindeki temel etkisi, kendi ulusal ekonomilerini kontrol etme konusunda ulus-devletlerin gözle görülür bir şekilde ağırlıklarının azalmasında gözlemlenebilir. Artık iktisat politikaları, uluslar-üstü kurumlara ve ticaret anlaşmalarına daha fazla önem vermeye başlamışlardır. Bu durum, ulusal organlardan uluslararası kurumlara doğru kısmi bir otorite ve güç transferinin yaşanmasından da açık olarak gözlemlenebilir. Bunu doğrulayan pek çok ekonomik gösterge ortaya çıkmakla birlikte, politik açıdan bakıldığında da yaklaşık olarak aynı şeyler geçerli olmaya başlamıştır.²⁹ Yani artık uluslararası kurumlar, hem ulusal ekonomik hem de ulusal politik kararların alınmasında etkili olmaya başlamıştır.³⁰

1.2.4.1. Ekonomik Küreselleşmenin İçeriği

Ekonomik küreselleşme, son yıllarda farklı ülkelerde yaşayan halklar arasında ve dünyadaki ekonomik faaliyetlerde görülen hızlı artışı ifade etmektedir. Bu tanım, artan sınır ötesi karşılıklı bağımlılığa, mal, hizmet ve para piyasalarının entegrasyonuna işaret etmektedir.³¹ Sınır ötesi ekonomik faaliyetlerde yaşanan genişleme, farklı şekillerde ortaya çıkmaktadır: Bunlar; uluslararası ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar ve sermaye piyasasında yaşanan gelişmelerdir. Uluslararası ticaret alanında, diğer ülkelerden ithal edilen mal ve hizmetlerin oranında meydana gelen artışa işaret edilebilir. Ulusal ekonomilerin ihracat oranlarının artması da buna dahil edilmelidir. Örneğin gelişmiş ülkelerde (GÜ) uluslararası ticaretin toplam üretime oranı 1987 yılından 1998'e kadar %27'den %29'a, GOÜ'lerde ise %10'dan %17'ye yükselmiştir.³²

²⁹ Brigitte Levy, "Globalization and Development: Facing the Challenges", *The Political Economy of Globalization*, (ed. Satya Dev Gupta), Boston: Kluwer Academic Publishers, 1997, s. 317.

³⁰ Bunu kanıtlayan en son örneklerden birisi Türkiye'de uluslararası tahkim ve sosyal güvenlik reformu ile ilgili yasalardaki değişikliklerdir. Bu değişimler üzerinde GATT, IMF ve MAI Anlaşması (Çoktarafli Yatırım Anlaşması) gibi kurum ve düzenlemelerin etkili olduğu söylenebilir.

³¹ Rajneesh Narula and John H. Dunning, "Industrial Development, Globalization and Multinational Enterprises: New Realities for Developing Countries", *Oxford Development Studies*, Vol. 18, No: 2 (2000), 141-142.

³² The World Bank, World Development Indicators 2000, <http://www.worldbank.org/data/wdi2000/html> (17 Ocak 2001).

Aynı şekilde, doğrudan yabancı yatırımlar açısından, uluslararası firmaların diğer ülkelerde artan oranda işletme faaliyetlerinde bulunmaları incelenebilir. Örneğin, 1998'de ABD firmaları, diğer ülkelerde 133 milyar dolarlık doğrudan yatırım gerçekleştirirken yabancı şirketlerin ABD'de gerçekleştirdikleri yatırımların boyutu 193 milyar dolara ulaşmıştır. Dünya genelindeki ise, doğrudan yabancı yatırım akımları 1988-1998 yılları arasında üçe katlanarak 192 milyar dolardan 610 milyar dolara çıkmıştır. Bu arada, doğrudan yabancı yatırımların Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYİH) oranları, hem GÜ'ler hem de GOÜ'lerde artış göstermektedir. GOÜ'ler 1988-1998 yılları arasında ortalama olarak, bazı yıllarda meydana gelen dalgalanmalara rağmen, dünyadaki toplam doğrudan yabancı yatırımların %25'ini çekebilmişlerdir. Bu çerçevede, özel sermaye akımlarının büyük bir bölümü halen gelişmekte olan ülkelere yönelmektedir.³³

Sermaye piyasası akımları açısından ise, borçlanma gereği duyan kişi ve kurumların, yerli fonların yanında yabancı kaynaklı fonlara yönelmeleri, özellikle gelişmiş pek çok ülkede tasarruf sahiplerinin, portföylerini yabancı finansal araçlarla çeşitlendirmelerine dikkat çekilebilir. 1990'larda, GOÜ'lerde de bu tür akımlar sürekli olarak artarak ticari akımlar ve doğrudan yabancı yatırımlardan daha etkin hale gelmiştir. Bu çerçevede Asya Krizi'nde ortaya çıktığı gibi, finansal akımların bazı ülkelere kısıtlanması yoluna gidilmiştir.

Teknoloji ve iletişimde oluşan büyük ilerlemelerin yönlendirdiği süreçler de küreselleşme kavramıyla açıklanmaya çalışılmaktadır. Bilginin, hammaddelerin, mal ve hizmetlerin artan bir şekilde uluslararası dolaşım ve paylaşımına girmesi 20. Yüzyılda ortaya çıkan bir gelişmedir. Özellikle 1980'li yıllardan sonra ekonomik ilişkiler gelişip yaygınlaşmış, SSCB'nin dağılmasıyla ideolojik farklılıklara dayalı kutuplaşmalar çözülmüş, hemen bütün dünyada serbestleşme (liberalleşme) sürecine girilmiş, kültürler ve inançlar sınırları aşarak daha benzer bir hale dönüşmeye başlamıştır.

³³ The World Bank, PREM Economic Policy Group and Development Economics Group, "What is Globalization" April 2000, <http://www.worldbank.org/html/extdr/pb/globalization/paper1.html> (25 Şubat 2001).

Küreselleşme, aslında yeni bir olgu olmayıp başlangıcı orta çağdaki coğrafi keşiflerle dünyadaki bütün bölgelerin tanınmasına kadar uzanmaktadır.³⁴ Küreselleşme, yeni yatırım araçlarının yaratılması, bunların etkinliğini arttıran ve yaygınlaştıran bir haberleşme ve bilgi işlem teknolojisinin baş döndürücü bir hızla gelişmesi, sermayenin dolaşımının serbestleşmesi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu üç gelişme bir arada değerlendirilir ve salt ekonomik açıdan bakılırsa, küreselleşme kavramı gerçekte, sermayenin uluslar arasılaşmasındaki hızlanmanın ve genişlemenin artık bu kavrama sığmayan bir düzeye ulaştığını ifade etmek için kullanılmaktadır.³⁵

Küreselleşmenin, uluslararası ekonomi-politiğin geçirdiği süreç ile de yakın bir ilgisi vardır. Çünkü Soğuk Savaş döneminde yapılan anti-komünist amaçlı dış yardımlar ve yatırımların küresel bir kapitalist ekonominin inşa edilmesi üzerinde yoğun bir etkisi olmuştur. Thurow'a göre, komünizmin sona ermesinden sonra küresel bir kapitalizm yaratmak için gerekli tehditler sona ermesine rağmen, alınan tarihsel yol büyük bir farklılık meydana getirmiştir. Önü dizginlenemeyen bu küresel ekonomi, artık düşünce biçimlerini değiştirerek herkesin dünya görüşüne şekil vermektedir. Bağımlılık artmış, eskisine göre farklı bir arz-talep ilişkisi meydana gelmiştir. Dünya çapındaki bankalar, çok uluslu şirketler ve uluslararası kuruluşlar kendilerini ve çevrelerini oluşturan hak ve çıkarlarla birbirine bağlı olmuşlardır. Sonuçta küresel ekonomi, tam anlamıyla ve fiziki olarak limanlarda, havaalanlarında ve haberleşme sistemlerinde sarsılmaz bir yere sahip olmuştur. Thurow'a göre, en önemlisi de zihinlerde küresel kapitalist bir ekonominin kök salmış olmasıdır.³⁶

Gerçekten, kapitalizmin tarihi gelişimiyle küreselleşme olgusu arasında doğrudan bir ilişki bulunmaktadır. Çünkü, kapitalist ekonomilerde ortaya çıkmaya başlayan büyük buluşlar ve teknolojik yeniliklerin her alanda ortaya çıkmaya başlaması, aynı zamanda küreselleşme olgusunun ortaya çıkmasına da yardımcı olmuştur. SSCB'nin etrafında toplanan ülkelerin oluşturduğu sosyalist blok 1990'ların başında dağıldıktan sonra dünyanın çok geniş bir bölgesinde (Çin'de bile) kapitalizm (serbest piyasa ekonomisi versiyonu ile) tek ekonomik sistem olarak geçerli olmaya başlamıştır.

³⁴ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayıncılık, 1997, s. 17.

³⁵ Ergin Yıldızoğlu, *Globalleşme ve Kriz*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1996, s. 14.

³⁶ Lester C. Thurow, *Kapitalizmin Geleceği*, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997, s. 99.

Hangi ad altında olursa olsun, Kapitalizmin bu başarısının arkasında yatan en önemli sebeplerden birisi olan bilgi-iletişim teknolojilerinde yaşanan parlak gelişmeler, aynı zamanda küresel ekonomik bir düzenin oluşmasına aracılık etmiştir. Thurow'un işaret etmeye çalıştığı zihinsel kapitalizm de bu bağlamda ortaya çıkmıştır.

Küreselleşme olgusu başlıca iki alanda ortaya çıkmaktadır ve bunlardan ilki dünya ticaretinde meydana gelen globalleşme eğilimleridir. Bilindiği gibi, uluslararası ticaret, üretilen mal ve hizmetlerin ulusal pazarlardan dünya piyasalarına ulaşması için aracılık eder. Günümüzde hemen hemen tüm ülkelerin ticareti, gittikçe artan oranda globalleşme eğilimleri göstermektedir. Bu konuda yapılmış bir çalışmaya göre, dünya GSYİH'sında meydana gelen artış oranları, 1964-1973 ve 1985-1994 dönemlerinde dünya ihracat miktarındaki artış oranının ancak yarısını teşkil etmiştir. 1964-1994 yılları arasında doğrudan yabancı yatırımlarda görülen artış oranları genelde yüksek düzeyini korurken, 1980'den sonra uluslararası bankaların verdikleri kredilerde, önceki döneme oranla göreceli bir azalış yaşanmıştır. Ama bu rakamlar bile GSYİH artış oranlarının bir-kaç katını oluşturmaktadır.³⁷ Benzer şekilde 1920-1990 yılları arasında, deniz taşımacılığı maliyeti 3 kat, hava taşımacılığı maliyeti 6 kat ve Londra-New York arasında bir dakikalık telefon görüşmesinin maliyeti 70 kattan fazla azalmıştır.³⁸

Bu bağlamda ekonomik küreselleşme, dünya çapında ticareti artırıp yükseltmiştir. Bu sonucun arkasında pek çok faktör vardır. İlk önce, dünya piyasalarının entegrasyonu ve hızlı teknolojik değişme, düşük işlem ve iletişim maliyetlerinden ortaya çıkan verimlilik kazançlarına yol açmıştır. Bu gelişmeler, düşük maliyetler, yüksek pazar etkinliği, yüksek verimlilik, düşük ticaret engelleri ve yeni yatırım fırsatlarının ortaya çıkması aracılığıyla rekabeti artırmıştır. Bu sebeple rekabet, hem GÜ'leri hem de GOÜ'leri hemen hemen aynı düzeyde etkilemiştir. Bu noktada GOÜ'lerin son yirmi yılda dünya ticaretine ve global ekonomiye aktif olarak katılmaya başladıkları söylenebilir. Çünkü coğrafi sınırlar, artık mal ve hizmetlerin tedarikinin sınırlandırılmasında bir faktör olmaktan çıkmış bulunmaktadır. Başta Asya ülkeleri olmak

³⁷ Jonathan Perraton ve David Goldblatt. "The Globalisation of Economic Activity" *New Political Economy*, Vol. 2, No: 2 (July 1997), s. 277.

³⁸ Gary Hufbauer, "World Economic Integration: The Long View", *International Economic Insights*, Vol. 2, No. 3 (1991), s. 26-27.

üzere, yeni gelişen ülkelerin (emerging markets) dünya ticaretindeki önemleri gittikçe artmaktadır. İkinci olarak, banka dışı mali kurumların, finansal aracılık sürecindeki önemlerinin gittikçe arttığı belirtilmelidir. Teminat firmaları, sigorta şirketleri ve ortaklık fonları bu kurumlar arasında gösterilebilir. Bu sebeple, daha yüksek uluslararası rekabet, daha yüksek ekonomik gelişme, daha yüksek gelir düzeyi, daha yüksek kaliteli ürünler ve böylece daha yüksek hayat standartları küreselleşme süreci ile birlikte görülebilir.³⁹

Bununla birlikte küreselleşme, son bölgesel krizler ışığında (Asya, Rusya ve Arjantin gibi), her zaman faydalar sağlamamaktadır. Bu sebeple küreselleşme süreci, yayılmacı etkisinin yanında sosyal, ekonomik, finansal, kültürel ve hatta politik riskler de taşımaktadır. Bu durumun çeşitli sebepleri vardır ve bunların bazıları, dış şoklar ve dış çevrede beklenmeyen gelişmeler gibi ülkelerin kontrol edemedikleri türdendir. Gerçekten bu nedenlerin pek çoğu; uygulanan zayıf makro ekonomik finansal politikalar, iç politikadaki uyumsuzluklar, ulusal ekonomilerin dış şokları karşılama da artan oranda zaaf göstermesi, uluslararası sermayenin yüksek akışkanlığı ve ekonomilerde reel sektörleri etkileyen ve bütünleşmiş finansal piyasalar aracılığıyla döviz kurlarının dalgalanması gibi faktörlerden kaynaklanmaktadır.⁴⁰

Bunlardan özellikle *yayılma riski* dikkate değer olup, üzerinde durulmalıdır. Çünkü yaşanan tüm tecrübelerde bir ülkedeki istikrarsızlık emaresi vakit kaybetmeden diğer ülkelere yayılmıştır. Her ülkenin, kendi ekonomik ve sosyal durumlarından doğrudan etkilenen kendi riskleriyle yüz yüze olduğu kuşkusuzdur. Doğu Asya ve Rusya krizlerinin hızlı bir şekilde diğer ülkelere sıçraması ve özellikle Asya bölgesini bir-kaç yıl boyunca etkilemesinden bu durum daha iyi anlaşılabilir.⁴¹

Dünya ticaretinin serbestleşmesi ile ilgili olarak çok geniş katılımlı bir toplantılar zinciri olan GATT görüşmelerinde de hizmetler ticaretinin serbestleştirilmesi ile ilgili düzenlemeler getirilmiştir. GATS (Ticaretin ve Hizmetlerin Genel Anlaşması)

³⁹ Gazi Erçel, "Globalization and International Financial Environment", **Bank of International Settlement Review**, No: 79, 2000, s. 2.

⁴⁰ Erçel, a.g.e., s. 3.

⁴¹ Bu konuda ayrıntılı bir bilgi için bkz. Xinshen Diao, Wenli Li ve Erinc Yeldan, "How the Asian Crisis Affected the World Economy: A General Equilibrium Perspective", **Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly**, Volume 86/2 (Spring 2000), s. 35-41.

adı altında yapılan bu görüşmelerin amaçladığı hedeflerin gerçekleşmesi halinde dünyada hizmetler ticaretinin büyük bir genişlemeye maruz kalacağı ileri sürülmektedir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya ekonomisi, Bretton Woods Sistemi ve onun ikiz kurumları olan IMF ve Dünya Bankası ile uluslararası hale gelmiş ve bu süreç GATT ile devam etmiştir. Fakat küreselleşme adı verilen dönüşüm son yirmi yılın ürünüdür ve Uruguay Oturumu görüşmeleri ile devam eden ekonomik küreselleşme süreci karşılıklı bağımlı bir yapının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Soğuk Savaş'ın sona ermesi bu süreci hızlandırıcı bir etki yaratmıştır ve yaklaşık iki milyar insan daha kapitalist serbest pazar ekonomisinin kurallarına göre yaşamaya başlamışlardır. 1995 yılında kurulan DTÖ, GATT'ın yerini almış ve 1994 yılında GATT'ın 128 üyesi varken 1 Ocak 2002 tarihi itibarıyla 144 ülke Dünya Ticaret Örgütü'ne üye bulunmaktadır.⁴² Artık DTÖ'nün çekici motor rolünü üstlendiği dünya ekonomisinde ulusal ekonomiler artan bir hızla uluslararası ticaret, sermaye ve işgücü akımları ile etkileşimde bulunmakta bir çeşit entegrasyon süreci yaşanmaktadır. Bu çerçevede tüm GÜ'ler ve GOÜ'lerde uluslararası ticari faaliyetler son on yıl içinde artış göstermiştir. Uluslararası ticaret hızla büyümektedir ve bankacılık, nakliyat ve sigorta sektörleri bunun motor görevi üstlenen kalemleri olmaktadır. Gümrükler ve diğer ulusal vergilerin GATT ve DTÖ'nün çabaları ile kaldırılması ticareti artırmaktadır. Büyüyen özel sektör ve özellikle çok uluslu şirketler de bu süreçte önemli bir role sahiptir.

Küreselleşme olgusu, GOÜ'ler için büyük fırsatlar sunarken, aynı zamanda potansiyel risk unsurlarını da beraberinde getirmektedir. Küreselleşmenin büyük bir hız kazandığı 1990 sonrası yıllar için, GOÜ'ler için hazırlanan iktisadi büyüme rakamlarının kazandığı önem daha da artmaktadır. Çünkü, global krizlerden kaynaklanan dalgalanmalar en fazla GOÜ'leri etkilemekte ve negatif büyüme sürecine girmelerine neden olmaktadır. Çünkü örneğin, 1998 ve 1999 yılları, dünyadaki tüm bölgelerdeki GOÜ'ler için (Çin dışında) ekonomik daralmayla sonuçlanmıştır. Endonezya, Tayland, Malezya ve Kore gibi Asya krizinin başladığı ülkelerde daha yüksek negatif büyüme oranlarına ulaşılmış ve bu ülkelere büyük miktarda sermaye

⁴² World Trade Organization, http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm (15 Eylül 2002).

çıkışı gözlenmiştir. Asya krizinin ortaya çıkması ve buna bağlı olarak küresel ekonomide ortaya çıkan gelişmeler bu açıdan kaygı verici olmaktadır. UNCTAD gibi bazı uluslararası kurumların hesaplamalarına göre bu krizin 1998 ve 2000 yılları arasında küresel ticaretin 2 trilyon dolar azalmasına yol açacağı, milyonlarca insanın işsiz kalacağı, iş güvencesinin her geçen gün azalacağı ve dünyanın her yerinde sosyal hizmetlerde kesintiye gidileceği gibi öngörüler bulunmaktadır.⁴³

Bu değerlendirmeler bağlamında küreselleşme tartışmalarından şu sonuçlar çıkarılabilir. *İlk önce*, küreselleşme tartışmalarında, bu kavramın farklı formları arasında şu ayırmaları dikkatle ele almak gerekmektedir. Uluslararası ticaret, doğrudan yabancı yatırımlar ve sermaye piyasası akımları farklı noktaları beslemiştir ve farklı sonuçlara sahiptir. Bir yanda potansiyel faydalar, diğer yanda da politik sorumluluklara davetiye çıkaran maliyet ve riskler bulunmaktadır. Dünya Bankası gibi uluslararası örgütler, genellikle uluslararası ticaret ve doğrudan yabancı yatırımların gelişmesinden yanadırlar. Çünkü ekonomik gelişme ve yoksulluğun azaltılmasının potansiyel maliyet ve risklerle önemli bir ilişki içinde olduğuna inanılmaktadır. *İkinci olarak*, küreselleşmenin yaygınlaşması ve genişlemesinde hangi farklı ülkelerin müdahil olduğu da kesinlikten uzaktır. Pek çok yoksul veya az gelişmiş ülke için temel sorun, küreselleşme etrafında ekonomik iyileşme değil, büyük ölçüde küreselleşmeden uzak kalma tehlikesi içerisinde bulunmalarıdır. Çünkü bu ülkelerin 1997'de dünya ticaretindeki %0.4 oranındaki minik payları, 1980'den beri yarıya düşmüştür. Tek umut olan özel yabancı yatırımlar da ihmal edilebilir bir düzeyde kalmıştır. Bu açıdan küreselleşme yanlısı olan uluslararası toplum, öncelikle bu ülkelerin dünya ekonomisine entegre olmaları için her türlü teknik ve finansal yardımda bulunmalıdır. *Üçüncü sonuç*, ekonomik küreselleşmeye tamamen yeni bir trend gözüyle bakmamak gerektiğidir. Çünkü insanlık tarihinde ilk zamanlardan bu güne kadar, ekonomik ilişkilerin karmaşıklaşması ve yoğunlaşması kademeli bir biçimde ortaya çıkmıştır. Modern dönemde küreselleşme, 19. Yüzyılın sonuna doğru, günümüzün GÜ'leri arasında gelişerek olgunlaşmıştır. O dönemde bu ülkelerin pek çoğu için ticari ve finansal akımlar (GSYİH'ya oranla) son yıllardakine yakın veya daha yüksek düzeyde olmuştur.

⁴³ UNCTAD, *Trade and Development Report 2000, Global Economic Growth and Imbalances*, New York and Geneva, 2000, s.14

Küreselleşmenin bu ilk zirve noktası, yükselen korumacılık, büyük güç çekişmeleri, dünya savaşları, devrimler, yükselen otoriter ideolojiler ve yoğun ekonomik-politik istikrarsızlıklar sebebiyle 20. Yüzyılın ilk çeyreğinde geriye dönmeye başlamıştır. Son 50 yıl içerisinde daha büyük küreselleşme dalgaları birden çok kez görülmüştür. Uluslararası ilişkiler, en azından önceki çeyrek asırla karşılaştırıldığı zaman, ülkeler arasındaki politik farklılıkları gideren kurallar olarak Birleşmiş Milletler sisteminin kurulması ve ülkelerin ticaret politikalarını düzenleyerek bir çatı altında toplamaya çalışan GATT (daha sonra DTÖ) ile birlikte daha da durgunlaşmıştır. Sömürgeciliğin sonra ermesi ile dünya sahnesine bağımsız çok sayıda ülke çıkmıştır. 1994'deki GATT'ın Uruguay Oturumunda GOÜ'ler ilk kez çok taraflı uluslararası ticaretin bir parçası olarak görülmüştür. Uluslararası ekonomik entegrasyonun gelişmesi, 1980 ve 1990'larda hükümetler uluslararası ticaret ve yatırımları engelleyen politik engelleri azalttığı için hızlanmıştır. Çin'in 1970'lerin sonundan beri ekonomik reformlar uygulaması, 1980'lerin sonunda Sovyet bloğu etrafındaki komünizmin barışçıl yollarla dağılması ve 1990'larda Hindistan'ın piyasa temelli reformları düzenli bir şekilde devam ettirmesi bu eğilimin en göze çarpan örneklerindedir.⁴⁴

Küreselleşme tartışmalarından çıkabilecek diğer bir sonuç, Bangkok'ta yapılan son UNCTAD görüşmelerinde çoğunluğunu Üçüncü Dünya Ülkeleri'nin oluşturduğu büyük bir ülke gurubunun küreselleşme karşıtı görüşler ileri sürmeleridir. Bunun için, küreselleşme ile birlikte gelen ve ekonomileri krize sürükleyebilecek durumların önüne geçilmesi gereklidir. Bu ülkeler, sıcak para akımlarının yasaklanması, döviz kontrolüne gidilmesi, üretken yabancı yatırımlara önem verilmesi, kar transferi üzerinde önlemler alınması, üretimde yerel girdilerin kullanılması, teknoloji transferi ve mülkiyet hakları gibi bir dizi konu üzerinde özenle durmalıdır.⁴⁵

Bütün bu gelişmeler, mevcut politik ve sosyal sistemlerin kapasitesini dışlayarak zorlamaktadır. Küresel üretim ve pazarlama yapıları şimdi artan hızlilik ve yayılma ile şekillenmektedir. Küresel ürünler ve ulus aşırı firmalar tarafından üretilmiş markalar, küresel bir tüketim kültürünü kuşatmaktadır. Bu uluslararası kültür, gelişen

⁴⁴ The World Bank, <http://www.worldbank.org>, (20 Şubat 2001).

⁴⁵ Samir Amin, "Globalization, Regionalism and Democracy" Multinational Monitor, April 2000, Vol.21, Issue: 4, s. 21, <http://multinationalmonitor.org/mm2000/00april/interview1.html>, (20 Eylül 2001).

(ama henüz tam anlamıyla değil) haberleşme, teknoloji, hizmetler, taşımacılık ve finans piyasaları tarafından desteklenmektedir. Ortaya çıkan bu uluslararası sistem, yönetimlerin bir uçtan bir uca etkin olmasını gerektirmekte; ideal anlamda, yalnızca ticaret ve parasal akımların değil, ekonomik ve ekonomik olmayan yapıların da etkileşim haline gelmelerini teşvik edip düzenleyen bir çatının oluşmasını da talep etmektedir.⁴⁶ Bu durum ulus-devletlerin, kendi kanunlarını, küresel standartlarla uyumlaştırması konusunda zorlamaktadır (çevreyi koruyucu politikalar ve iş hayatı düzenlemeleri gibi).

Küreselleşme, ulus-devletlerin, kendi rollerini yeniden düşünmeleri ve uluslararası kurumların fonksiyonlarını yeniden değerlendirmeleri konusunda zorlamakta ve dünya ekonomisindeki hızlı değişimlere karşı kendilerini düzenlemelerini gerektirmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta, küreselleşmenin, ulusların ekonomik bağımsızlığını azaltmasına rağmen, sanayileşme ve kalkınmanın sürdürülmesinde istismar edilebilecek olan bazı özgürlükleri devam ettirmesidir.⁴⁷ Devletin yeni rolü, hem liberalleşme, hem de küreselleşmenin gerçekleriyle bağlantılı olarak tanımlanabilir.

Küreselleşme sürecinde kalkınmanın devam ettirilebilmesi, ulus-devletlerin, iç ekonomik alanlarda ve ekonomik ve politik açıdan dış dünya ile etkileşim içerisinde olmasını gerektirmektedir. Başka bir deyişle devlet, sanayileşme ve kalkınma için gerekli çevresel faktörleri oluşturmak için teşebbüs etmeli, gerekli önlemleri alarak uluslararası sermayeyi çekebilmeli, makro ekonomik istikrarı sağlamalı ve küreselleşmeye adaptasyon sürecinde muhtemel sosyal maliyetleri azaltmak için özerkliğini devam ettirmelidir. Ulusal bağlama ilaveten devlet, uluslararası bağlamda GOÜ'ler arasında yerinde ve mantıklı bağlar inşa ederek ve kalkınma ve sanayileşme yolunda GÜ'lerde çıkar birliğinin yollarını arayarak misyonlar üstlenmelidir.⁴⁸

⁴⁶ Martin Rhodes, "Subversive Liberalism": Market Integration, Globalisation and the European Welfare State", *Journal of European Public Policy*, Vol. 2, No: 3 (September 1995), s. 386.

⁴⁷ Edward J. McCaughan, "National Autonomy in the New World Order: Perspectives from Cuba and Mexico", *Review*, Vol. 18, No: 4 (Fall 1995), s. 633.

⁴⁸ Deepak Nayyar, "Globalization: The Game, the Players and the Rules", *The Political Economy of Globalization*, ed. Satya Dev Gupta, Boston: Kluwer Academic Publishers, 1997, s. 33.

1.2.4.2. Ekonomik Küreselleşme ve Bölgeselleşme

Bu bağlamda BM, Dünya Bankası, IMF, GATT/DTÖ, NATO vd. gibi uluslararası kurumların mevcudiyeti, ekonomik ve politik güçte küresel değişimler açısından bir gelişmenin meydana gelemediğini kanıtlamaktadır. Bu yapısal zayıflık, çok taraflılıktan uzaklaşmaya ve ulus-devlet rolünün yeniden tanımlanmasına yol açmaktadır. Bu kayma, ulus devletten çok, bölgesel bloklar arasındaki ilişkileri temel alan daha az yapılaşmış küresel bir yönetim sistemine doğrudur.⁴⁹ Bu bağlamda, yeni bölgeselleşmenin ortaya çıkması, çok taraflılığın evriminde ortaya çıkan önemli bir ara basamak olarak görülebilir.

Devletlerin, bölgeselleşme ve çok taraflılık etrafındaki yeni durumları ile ilgili tartışmalar, kaçınılmaz biçimde, dünya düzeninde ortaya çıkan realiteler karşısında GATT/DTÖ'nün rolünün tartışılmasına sebep olmaktadır.⁵⁰ GATT'ın 24. Maddesi üye ülkelere, üyeler, alt küme dışındaki üyelere karşı ithalat tarifelerini yükseltmedikçe, üye ülkeler arasında yükseltilecek tüm ticaret engellerini kaldırmak için bölgesel entegrasyon anlaşmaları yapabilmeleri izni vermiştir. Bu madde GATT anlaşmasında iki pratik amaç için yer almaktadır. *Birincisi*; bölgesel entegrasyon anlaşmalarının, küresel ticaretin liberalleşmesi için tamamlayıcı, pratik ve mümkün olan daha hızlı bir rota sağlayabileceğine inanılmaktadır. *İkincisi* ise; bölgesel entegrasyon anlaşmalarının üye olan ve olmayan ülkeler üzerindeki ticaret saptırıcı ters etkilerini minimize etme amacıdır.⁵¹

Uruguay Oturumu'nda yaşanan tecrübe de bu konuyu açıklamakta önemli bir araçtır. Burada görüldüğü gibi, küresel ticaretin serbestleşmesi için bölgesel bloklar yoluyla yapılan görüşmeler, tek tek ülkeler arasındaki görüşmelere oranla daha kolay olmuştur. Bu bağlamda önemli bir rol üstlenen GATT'ın gelecekteki rolü ve bölgesel bloklar açısından taşıdığı önem ile ilgili bir kaç senaryo bulunmaktadır. *Birincisi*;

⁴⁹ Birleşmiş Milletlerin güç kaybetmesi ile ilgili daha geniş bilgi almak için bkz. Martin Rochester, "The United Nations at Fifty: Challenges and Dilemmas in the Post-Cold War", *Peace and Conflict Studies*, Vol. 3, No. 1 (June 1996), s. 68-78.

⁵⁰ John Van Oudenaren, "What is 'Multilateral'?", *Policy Review*, (February & March 2003), s. 34.

⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz. Jagdish Bhagwati, "Regionalism and Multilateralism: An Overview", *New Dimensions in Regional Integration*, (Ed. J. De Melo ve Arvind A. Panagaria), New York: Cambridge University Press, 1993, s. 22-25.

GATT (DTÖ) içerisinde somutlaştırılan çok taraflı ticaret sisteminin uygulanabilirliği, koruyuculukla ilgili düzenlemelerin geliştirilmesi ve GATT oturumlarında izlenen prosedürlerde tartışmaları giderici yeni uygulamalara geçilmesi, yıllardır GATT üyeleri arasında süregelen bölgesel ticaret anlaşmaları ile ilgili taleplerde azalma eğilimi meydana getirebilir. *İkinci alternatif senaryoya* göre; GATT fiilen ortadan kalkabilir ve onun yerine çok az sayıda bloktan oluşan bölgesel güçlerce bu boşluk doldurulabilir. Bu bloklar Avrupa-Akdeniz, Amerika ve Japonya veya Çin Merkezli bir Asya-Pasifik'ten oluşan bölgesel entegrasyonlar olabilir. Bu gelişmelere paralel olarak, küresel refah düzeyinde görülebilecek olası azalmalara karşı, bu üç blok arasındaki ilişkilerin gidişatı, dünya ticaret arenasında daha barışçıl ve istikrarlı bir ortamın sağlanmasında dengeleyici bir faktör olabilir. Daha ılımlı bir senaryoya göre ise, GATT'ın ortadan kalkmasının, uluslararası ticaret sisteminin birbiri içine geçmiş (her bir anlaşma zamanla "komşuyu yoksullaştırma politikası"na doğru kayan), tek taraflı ve bölgesel anlaşmalarla küçük parçalara bölünmesine sebep olabileceği üzerinde yoğunlaşmaktadır.⁵²

Bu çerçevede bölgeselleşmede ortaya çıkan yeni Kuzey-Güney diyalogu yeni ve önemli bir olgu halini almıştır. Bu eğilim NAFTA, bazı Asya birliklerinde ve AB'nin bazı Akdeniz ülkeleri ile ve Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Polonya gibi bazı Doğu Avrupa ülkeleriyle yakınlaşmasında ve Fas'ın AB'ye üyelik talebinde bulunmasıyla da açıkça görülmektedir.⁵³ Aynı eğilim Türkiye ve AB arasında gerçekleştirilen gümrük birliği anlaşmasında da görülebilir.

Bu durum, GOÜ'lerin hepsinde, daha başlarken sona eren pek çok bölgesel anlaşmanın varlığı da kabul edilerek devam etmektedir. Başlangıçta taşımacılık maliyetlerini azaltan bir unsur olan coğrafi yakınlık, anlaşmaların başarıya ulaşmasında önemli bir faktördür. Yeni bölgesel entegrasyon türleri, Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) ülkeleri ile (özellikle AB ve NAFTA ile) GOÜ'lerin, her iki kısım

⁵² Prudence A. Gordon, "The World Trade Organization: Throwing to Baby Out With the Bath Water? How Institutionalization and Increased Regulation Might Undermine Trade Liberalisation", *Australian Journal of International Affairs*, Vol. 50, No: 3 (1996), s. 249.

⁵³ Khalid Sekkat, "Regional Integration Among the Maghreb Countries and Free Trade with the European Union: A Challenge for Both Sides of the Mediterranean", *Journal of Economic Integration*, Vol. 11, No: 4 (December 1996), s. 421-452.

tarafından karşılıklı olarak çıkar sağlama amacıyla kurmuş oldukları bölgesel bloklar şeklinde ortaya çıkmaya çalışmaktadır. Aksi durumda, GOÜ'lerin sanayileşmelerini tam olarak sağlayabilmeleri şansı oldukça düşük görünmektedir.

Bu noktada, bölgeselleşme ve küreselleşme olgularının eş anlı olarak geliştiği belirtilmelidir. Çünkü dünyadaki hemen hemen bütün ülkeler belli bir entegrasyonun üyesi durumunda olup bazı ülkeler birden fazla bölgesel blok içerisinde dahil bulunmaktadır. Bu durum DTÖ üyesi tüm ülkeler için de geçerlidir. Bölgesel ticaret anlaşmaları ve GATT'ın aynı anda işlev görmesi ile görüldüğü gibi, küreselleşme süreci bölgeselleşmeyle paralellik taşımakta ve her ikisi de geniş bir alanda etkili olmaktadır.⁵⁴ Ama bölgesel gurupların küresel serbestleşmeyi engelleyebilecek korumacı bloklara dönüşmesi tehlikesi de mevcuttur. Bölgesel ölçekte kademeli bir ticaret serbestleşmesinin küresel ölçekte serbestleşmeyi tamamlayabileceği ihtimali de göz ardı edilmemelidir. Bölgesel ticaret anlaşmalarının daha az veya daha çok serbestleşmeye öncülük yapıp yapmayacağı, devam eden çok taraflı serbestleşmeye eşlik etmesine veya onun yerine geçerek onu ikame etmesine bağlı olacaktır.⁵⁵ Bu arada, küreselleşme yerine uluslararası ekonomik entegrasyon kavramının kullanılması, kesin bir anlam taşıması ve değer yargılarından uzak bir içeriğe sahip olması açısından daha çok tercih edilmelidir. Aynı zamanda, küreselleşme alanında önemli gelişmeler sağlanmış olmasına rağmen, uluslararası ekonomik entegrasyonun henüz sınırlı ölçüde ortaya çıktığı belirtilebilir. Ulusal yatırım oranlarının, halen büyük oranda ulusal tasarruf oranlarına bağlı olması ve taşımacılık maliyetlerinin çeşitli nedenlerle (en belirgin olanı sözleşmenin uygulanması sorunu) yüksek olmasının bu savı doğruladığı söylenebilir.⁵⁶

⁵⁴ Sharon Sheffield, "Agriculture, GATT, and Regional Trade Agreements", **Regional Trade Agreements and U.S. Agriculture**, (Ed. Mary E. Burfisher ve Elizabeth A. Jones), Economic Research Service, US Department of Agriculture, Agricultural Economics Report No. 771 (November 1998), s. 88.

⁵⁵ Anne Krueger, "Overview", **The Regionalization of the World Economy** (Ed. Jeffrey A. Frankel), Chicago and London: The University of Chicago Press, 1998, s. 273.

⁵⁶ Dani Rodrik, "How Far Will International Economic Integration Go?", **Journal of Economic Perspectives**, Vol. 14, No: 1 (Winter 2000), s. 177-178.

1.2.5. Bölgesel Entegrasyon ve Liberalizasyon (Ticaretin Serbestleşmesi)

Ticari serbestleşme ve bölgesel entegrasyonlar arasındaki ilişkiye değinen farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Öncelikle, serbestleşmenin küreselleşmenin yaygınlaşması ile mi, yoksa bölgeselleşme ile mi mümkün olabileceği konusunda birbiri ile ince bir çizgiyle ayrılmış iki görüş vardır. Buna göre; serbestleşmenin gerçekleşmesi için küreselleşme daha üstün ama daha az muhtemel bir araçtır. Bölgeselleşme ise, ticari serbestleşme için daha düşük ama daha çok muhtemel bir araç olarak belirtilmektedir. Ticaret teorisinde, piyasaların genişlemesi ve ölçek ekonomilerin oluşmasının tüm üye ülkelerin refah düzeylerinde bir artışa yol açacağı varsayılır. Küresel yaklaşım, bölgesel yaklaşıma göre, ticari ortaklar arasındaki ayrımcılığın ekonomik yansımından kaçınan dış piyasaları artırdığı için daha üstün kabul edilmektedir. Buna karşın, katılımcı ülkelere koşulsuz faydalar sağlayan geniş katımlı görüşmelerde çok taraflı serbestleşmenin sağlayacağı başarı daha düşük olabilir.⁵⁷

Bölgesel anlaşmalar, liberalleşmenin başarıya ulaşmasında daha az engel taşımaktadır. Bu çerçevede liberalizasyon için “ikinci en iyi” seçimi geçerli olacaktır. Bölgesel anlaşmalar, bir yandan üye ülkeler arasındaki engelleri kaldırmak yoluyla, üretimi yüksek maliyetli yerli üreticiden daha düşük maliyetli ticaret ortağına kaydırarak ticaret yaratabilir ve etkinliği artırabilir: diğer yandan da üyelere, tercihler aracılığıyla piyasaya giriş sağlayabilir; böylece üretimi genişleterek ve dışarıda daha etkin konumdaki üretimi azaltarak ticaret sapması da meydana getirebilir.

Bölgesel bloklar, küresel serbest ticaretin daha hızlı, daha kapsamlı ve çok taraflı düzenlemelerin gerektirdiği süreçten daha kolay bir düzenleme ile gerçekleşmesini sağlayabilir. Ticaret saptırıcı etki, tek başına bölgeselleşmenin çok taraflılıkla çatıştığını gösteren bir kanıt değildir. Ticaret saptırıcı ve ticaret yaratıcı etkiler aynı anda da ortaya çıkabilir ve saptırıcı etki küresel ticaretin gelişmesi üzerinde net pozitif etkiler yaratmaktan çok telafi edici etkiler doğurabilir. İçe dönük entegrasyon planlarında, ister politik, ister kısa dönemli ekonomik ihtiyaçlar açısından belli bir risk

⁵⁷ Anne Krueger, “*The Effects of Regional Trading Blocs on World Trade*”, *The Challenge of NAFTA: North America, Austria, New Zealand and the World Trade Regime*, (ed. Robert Cushing, Sidney Weindraub vd.), Austin: LBJ School, University of Texas, 1993, s. 21-24.

bulunmaktadır. Çünkü bu çerçevede, üçüncü ülkelerle ticari ilişkiler kısıtlanabilir. Ticaret saptırıcı etki, açık bir ticaret sistemine karşı muhalefet edebilecek çıkar guruplarının meydana gelmesine de neden olabilir. Ticaret blokları, küresel serbestleşmeyi tamamlayıcı bir fonksiyon da ifa edebilirler. Çünkü bölgesel anlaşmalar ve çok taraflı ticaret sistemi belirli politik tercihlerin bir sonucu olarak tamamlayıcı bir rol üstlenebilirler.⁵⁸ Bu nedenle politikacılar, bu iki eş zamanlı olgunun birlikte sürdürülmesine karşı dikkatli olmak zorundadır. Bu iki kavramın tamamlayıcılığını kanıtlayan bazı faktörler vardır. Buna göre, ticari bloklar ticarete yeni fırsatlar yaratabilir ve ticaret saptırıcı etkiden daha fazla ticaret yaratıcı etki meydana getirebilirler. Herhangi bir ayrımcılık öngörmeyen ticareti serbestleştirme çabaları için ivme sağlayabilirken yeni üyelerin kabul edilmesine açık olan örgütlerdir. Çok taraflı ticaret düzenlemeleri ise, bölgesel ticaret anlaşmalarına yardımcı olma ve onları disipline etme eğilimindedir.

Bu çerçevede bölgeselleşme ve serbestleşme arasındaki ilişkiler şu şekilde özetlenebilir: Bölgesel entegrasyonlar, tarifeleri ve tarife dışı engelleri azaltarak serbestleşme sürecinin daha kolay gerçekleşmesine yardımcı olmaktadır. Bölgesel piyasaların geniş yapısı ve daha büyük ölçek ekonomileri, ticaret ortaklarının daha geniş bir platformda rekabet edebilirliğini muhtemel kılmaktadır. Serbestleşmeyi kademeli olarak uygulayan bölgesel anlaşmalar, küresel ticaretin serbestleşmesine doğru ilk adımları atmaktadırlar. Bölgesel anlaşmaların, mevcut eğilimleri desteklediği de belirtilebilir. Örneğin bölgesel entegrasyonun en başarılı örnekleri, resmi bir ticaret anlaşması söz konusu olmasa bile, ticari ilişkilerin yüksek düzeyde olduğu “doğal ticaret ortakları” arasında gerçekleşmektedir. Gelişmiş ve GOÜ’ler arasındaki ticaret anlaşmaları, daha sonra yatırım ve ticaret mevzuatının serbestleşmesine ve iç politik reformların sürdürülmesi sebep olmaktadır.

Ama tersine, bölgeselleşme, özellikle bölgesel blokların tarife duvarlarını yükseltmeleri halinde, küresel ticaret sistemi için bir tehdit oluşturabilir. Yükselen

⁵⁸ Çok taraflı düzenlemeler ve bölgeselleşme arasında, gerek uluslararası düzenlemelerde, gerekse mevcut bölgesel akımlar çerçevesinde (özellikle MERCOSUR ve NAFTA örneğinde) meydana gelen ilişkilerle ilgili güzel bir değerlendirme için bkz. Diana Tussie, “Globalisation and World Trade: From Multilateralism to Regionalism”, *Oxford Development Studies*, Vol. 2, Issue 1 (February 1998), s. 39-45.

korumacılık (özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'daki entegrasyonlar tarafından GOÜ'lerden yapılan ithalata uygulanan anti-damping uygulamalarında görülen) bu ülkelerin kendi korumacı bloklarını oluşturmak için harekete geçmelerine neden olabilir.⁵⁹ Bu çerçeve içerisinde bölgeselleşme, çok taraflılığa karşı muhtemel bir alternatif olduğu gibi, yeni ekonomik ve politik trendlere karşı bir savunma olarak görülebilir. AB, NAFTA ve APEC gibi büyük bölgesel bloklar arasında, küresel ticari görüşmeleri kolaylaştırmanın yanında başka ticari çatışmaların potansiyelini artıran muhtemel bir rekabet ortamı da vardır. Bu güçlü ticari bloklar, çok taraflı ticari sistemin kurallarına uymamayı netice verecek derecede büyük ve genişleyen piyasalara sahiptirler. Ayrıca ticaret saptırıcı etkilerden yararlanmak isteyen bazı ülkeler (AB içerisindeki Portekiz ve İspanya gibi) açık ve çok taraflı bir ticari sisteme karşı olma eğilimindedirler.⁶⁰

Ekonomik büyüme ve daha yüksek oranda yabancı yatırım çekme açılarından bütüncül bir serbestleşmenin mi, yoksa bölgesel entegrasyonlar aracılığıyla yapılacak bir serbestleşmenin mi daha etkin olacağı ile ilgili de çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Bunlardan birine göre, bütüncül bir serbestleşmeden sonra ekonomiler hem kısa hem de uzun dönemde, bir bölgesel ticaret anlaşmasına dahil olmadan sonraki duruma kıyasla daha yüksek bir büyüme hızına ulaşmaktadırlar. Aynı şekilde bütüncül bir serbestleşmeden sonra ülkelerin daha yüksek oranda yatırımlar için cazip hale geldikleri görülmektedir. Herhangi bir bölgesel entegrasyona üye olup olmadıklarına bakılmaksızın, daha açık ekonomiler de kapalı ekonomilere göre daha hızlı büyümektedir. Bu konudaki politik gelişmeler bütüncül bir serbestleşmeyi desteklemektedir.⁶¹ Buna rağmen bölgeselleşme eğilimleri, araçlarının daha kolay uygulanabilir olması ile sosyo-ekonomik ve sosyo-politik faktörlerin etkisiyle daha çok tercih edilmekte ve yaygınlaşmaktadır. Bu bağlamda, bölgesel entegrasyonların hangi gelişmişlik düzeyinde ne tür anlamlar içerdiğinin daha net olarak gözlemlenebilmesi için bölgesel entegrasyon türlerinin incelenmesi yararlı olacaktır.

⁵⁹ Bhagwati (1993), a.g.e., s. 55.

⁶⁰ Krueger (1993), a.g.e., s. 30.

⁶¹ Athanasios Vamvakidis, "Regional Trade Agreements or Broad Liberalization: Which Path Leads to Faster Growth?", IMF Staff Papers, Vol. 46, No: 1 (March 1999), s. 42-43.

1.3. Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Türleri

Ekonomik entegrasyon olgusu, Jacob Viner'in 1950 yılındaki "The Customs Union Issue" adlı çalışmasının öncülüğünde gümrük birlikleri kuramıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu çalışma, daha çok gümrük birliklerinin statik etkileri ve hangi şartlar altında daha başarılı bir entegrasyonun sağlanabileceği üzerinde yoğunlaşmıştır.⁶² Farklı düzeylerde de olsa, ekonomik bütünleşmenin yararlarını savunan bütün görüşlerin özünde, A. Smith ve D. Ricardo'dan kaynaklanan, serbest ticaretin ülkeler arasında ekonomik rekabeti özendirip uzmanlaşmayı geliştirerek, kaynak dağılımında etkinlik sağlayacağı düşüncesi bulunmaktadır (mutlak ve karşılaştırmalı üstünlükler teorileri). Bu düşünce, üretimde etkinliğe dayalı bir iş bölümünün gerçekleşmesiyle dünya refahının da maksimize olacağını ileri sürmektedir. Bu konuda yetkin kişilerden biri olan B. Balassa ise, ekonomik entegrasyon olgusunu en zayıf biçiminden en kuvvetli biçimine doğru derecelendirerek açıklamaya çalışmıştır. Buna göre, ticareti sınırlayan unsurların ortadan kaldırılması (ticaretin bütünleşmesi), ülkeler arasında üretim faktörlerinin serbest dolaşımının sağlanması (faktör bütünleşmesi), ulusal ekonomik politikaların uyumlaştırılması (politik entegrasyon) ve nihayet bunların tümünün birleşmesiyle oluşan tam entegrasyon türleri söz konusudur. Bu sıralama, serbest ticaret bölgesi, gümrük birliği, ortak pazar, ekonomik birlik ve tam ekonomik entegrasyon şeklinde yapılabilir.⁶³

Buna göre ekonomik entegrasyonlar, tercihli tarifeler, serbest ticaret bölgeleri, gümrük birlikleri, ortak pazarlar, ekonomik birlikler ve tam ekonomik entegrasyon gibi aşamalarda incelenebilir. Serbest ticaret bölgesi ve tam ekonomik birlik arasındaki değişik entegrasyon düzeylerinde entegrasyonların sahip olduğu özellikler aşağıdaki tabloda kaba hatlarıyla özetlenmektedir.

⁶² Jacob Viner, "The Economics of Customs Unions", *International Economic Integration*, (Ed. Peter Robson), Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, s. 41-42.

⁶³ Balassa (1961), s. 2; Kahnert (1969), s. 11.

Tablo 1. Uluslararası Ekonomik Entegrasyon Türleri

	<i>Serbest ticaret bölgesi</i>	<i>Gümrük birliği</i>	<i>Ortak Pazar</i>	<i>Ekonomik birlik</i>	<i>Tam ekonomik birlik</i>
<i>Ülkeler arasında tarife ve kotaların kaldırılması</i>	var	var	var	var	var
<i>Ortak gümrük tarifesi</i>	yok	var	var	var	var
<i>Faktörlerin hareketliliği</i>	yok	yok	var	var	var
<i>Ekonomik politikaların uyumlulaştırılması</i>	yok	yok	yok	var	var
<i>Ekonomik politikaların birleştirilmesi</i>	yok	yok	yok	yok	var

Kaynak: Miroslav N. Jovanovic, *International Economic Integration*, London&New York: Routledge, 1992, s. 10.

1.3.1. Tercihli Tarifeler

Bir tercihli tarife anlaşmasına dahil olan ülkeler, birbirlerinden yaptıkları ithalattan alınan gümrük vergilerini üçüncü ülkelere göre daha düşük oranda belirlerler.⁶⁴ Burada, anlaşmaya taraf olan ülkeler, belirli mallar üzerinde gümrük tarifelerini kaldırır. Böyle bir entegrasyonun asıl maksadı, taraflar arasında ticaret hacmini arttırmak, uluslararası ticari engelleri ortadan kaldırarak bu alandaki kontrolleri en aza indirmektir. Bu, faktör piyasalarını entegre etmek isteyen ülkelerin izlediği en zayıf aşamadır. Örneğin, İngiltere ve eski sömürgelerinden oluşmuş olan Uluslar Topluluğu, karşılıklı tercihli tarife sistemini 1919'dan beri uygulamaktadır.

⁶⁴ Bölgesel entegrasyonların bütün türleri için "tercihli ticaret anlaşması" genel başlığının kullanılması oldukça yaygındır. Çünkü, bütün bölgesel ticaret anlaşmaları, üçüncü ülkelere göre bölge ülkelerinin tercih ettiği ticareti serbestleştiren uygulamaları içermektedir. Fakat hangi düzeyde bir entegrasyona işaret ettiğinin anlaşılması için diğer türlerinin de özel olarak belirtilmesi gereklidir.

1.3.2. Serbest Ticaret Bölgesi

Serbest ticaret bölgesi, karşılıklı ticarete uygulanan tarife engellerini ortadan kaldırmak için, bir ülke grubunun yaptığı bir ekonomik anlaşma olup temel amacı, içerideki üreticilerin karşı karşıya kaldıkları bazı kayıpları telafi etmek olduğu kadar, en azından pek çok ticaret kazancı elde etmektir. Serbest ticaret bölgesi yaklaşımındaki önemli bir eksiklik, ortak dış tarifelerin bulunmamasıdır. Buna göre, dışarıya uygulanan ticaret engellerinde farklı bir yaklaşım sergilendiği için ithalatçılar, enerji ve işgücü maliyetleri daha yüksek olsa bile düşük tarifeli ülkelere dolaylı olarak zarar görürler. Bu tür dolambaçlı yöntemler zararlı olabilir. Çözüm, ortak bir tarife demeti üzerinde anlaşmaktır; böylece zarar görenler tarifelerden kurtulmak yerine taşımacılık maliyetlerinde yoğunlaşabilirler. Bölgeye giren mal ve hizmetler için oluşturulan ortak piyasa, üretim faktörlerinin hareketliliğine izin vermez. Böyle entegrasyonlarda, ekonomik politikalar ve kurumların uyumlaştırılması veya birleştirilmesi kapsam dahilinde değildir. Bu çerçevede, bölge dışı ülkelere karşı her bir üye bağımsız ekonomi politikasını uygulama gücüne sahiptir. Ticaretin serbestleşmesi, AB’de olduğu gibi tüm ekonomik alanlar için, EFTA’daki (bu uygulamanın çağdaş anlamda en iyi örneği) gibi belli bir sektör temelli, AKÇT’de olduğu gibi belli bir mal demeti için söz konusu olabilir. EFTA’da birlik, üye ülkelere İsveç, Finlandiya ve Avusturya’nın AB’ye katılımıyla birlikte birlik zayıflama sürecine girmiştir. NAFTA da bu tür entegrasyon hareketlerine verilebilecek en iyi örneklerden biridir.

İki temel özellik serbest ticaret bölgesi ile gümrük birliğini birbirinden ayırır. İlk olarak; üye ülkeler, üçüncü ülkelere yaptıkları ithalat üzerindeki tarife oranlarını belirleme gücünü ellerinde tutarlar. İkinci olarak bölge, bölge içi ticari ürünlerin serbest ticaretinin sınırlandırılmasını düzenleyen menş kurallarıyla donatılır. Menş kurallarının amacı ticaret sapmasını sınırlandırmaktır. Bu, tarife farklılığından yarar sağlama amacıyla, en düşük tarifeye sahip ülke eliyle ithalatın yeniden yönlendirilmesi anlamına gelir.⁶⁵ Menş kuralı, üçüncü ülkelere bölgedeki A ülkesine (nispi olarak B üye ülkesinden daha düşük tarifeye sahip olan) B’ye yeniden ihraç etmek için yapılan ithalata atıfta bulunur. Bu spekülasyonlar yalnızca tarifelerin yüksekliğine değil, aynı

⁶⁵ Robson (1998), a.g.e., s. 28.

zamanda taşımacılık, stok ve sigorta maliyetleri ve malların kalitesi gibi unsurlara da bağlıdır. Menşe kuralı olmaksızın bir serbest ticaret bölgesinde sadece en düşük tarifeler etkin olacaktır. Ticaret sapması sorunları OGT nedeniyle gümrük birliğinde olmaz. Üye ülkeler arasındaki anlaşma, bölgede hangi malların gümrüksüz muameleye maruz kalacağını gösterir. Bu mallar, bölge dışından girdi olarak ithal edilip farklı bir mal haline getirilerek bölge içindeki bir ülkede üretilmiş mal miktarlarını da içerir. Menşe kavramının geniş kabul görmüş kullanımı, malların en son değişim geçirdiği yerden kaynaklanır. Bu kavramın uygulanmasında genellikle ülke içi katkının (katma değer) hangi oranda olduğu önemlidir. Serbest ticaret bölgeleri, uygulamada sanayi malları için geçerli olup tarımsal mallar dışarıda tutulur. Bu, aynı zamanda ulusal tarımsal politikaların neden sürdürüldüğünü de açıklar. Menşe kuralları sınırlayıcı ya da serbest olarak uygulanabilir. Şayet gerekli olan katma değer yüzde doksan ise, çok az bir malın gümrüksüz ticareti yapılır. Serbest menşe kuralları ise, katma değer küçük bir oranının bölge içinde gerçekleşmesinin yeterli olacağını öngörür. Uygulamada, genellikle yüzde ellilik bir oran yeterlidir (örneğin, EFTA ve Kanada-ABD Serbest Ticaret Anlaşması'nda bu oranlar geçerli olmuştur).⁶⁶

Serbest ticaret bölgeleri, “tarife ortalamalı gümrük birliği”ne (OGT'nin üye ülke tarifelerinin ortalamasından oluştuğu birlik) göre daha fazla ticaret yaratma ve daha az ticaret saptırma etkisi meydana getirme eğilimindedir. Tarife ortalamalı bir gümrük birliği, önceden tarifesi olmayan veya tarife düzeyi OGT'nin altında olan ülkelerde korumacılık eğilimlerini artırır. Böylece serbest ticaret bölgesi, üçüncü ülkeler üzerinde, tarife ortalamalı gümrük birliğine göre daha az maliyet meydana getirir. OGT düzeyinin, bir gümrük birliğine üye olan en düşük tarifeli ülkenin tarife düzeyine eşit olması durumunda, gümrük birliğinde en az bir ülkenin dış tarifesi azalacak olmasına rağmen, serbest ticaret bölgesi ve gümrük birliği arasında teorik bir fark kalmaz. Ama elbette serbest ticaret bölgesindeki ülkeler, kendi ticaret ve tarifeleri ile ilgili olarak uluslararası görüşmeler yaparken gümrük birliği ülkeleri bu konuda tek bir birlik olarak görüşmeler yaparlar.⁶⁷ Yani ticaretin serbestleşmesi, yalnızca bölgede üretilen mallarda geçerlidir. Yani malın tamamen veya büyük kısmının bölge içerisinde üretilmesi

⁶⁶ Jovanovic, a.g.e., s. 74-75.

⁶⁷ Jovanovic, a.g.e., s. 73-74.

gereklidir. Bunun için, malın o bölge içerisinde üretildiğini gösteren belgeler düzenlenir. Ama uygulamada, bu kısıtlılıkların bürokrasiyi artırması, ya da başka araçlarla uygulamanın aşılması söz konusu olabilir.

1.3.3. Gümrük Birliği

OGT ile birlikte gerçekleşen serbest ticaret bölgesi bir tür gümrük birliği olarak adlandırılabilir. Gümrük birliğinden kaynaklanan ticaret artışı, ticaret yaratıcılık olarak ta isimlendirilir. Gümrük birliği, entegrasyonda bir adım daha ileri gidilerek, bir grup ülkenin kendi aralarında serbest ticareti uygularken, dünyadaki diğer ülkelere karşı OGT uygulanmasını öngören bir ticaret anlaşmasıdır. Bu entegrasyon türü, kısmi bir ekonomik entegrasyon olarak serbest ticaret bölgelerinin başlangıç oluşturduğu ve ortak tarifelere ilaveten emek ve sermaye başta olmak üzere kaynakların serbest dolaşımına izin verecek yönde eğilimler taşıyan bir gelişmedir. Bu uygulamayı izleyen süreçte, faktör hareketliliğinin gerçekleşmesi beklenir. Özellikle 19. Yüzyılda Prusya'nın önderliğinde farklı Alman devletleri tarafından kurulmuş olup Almanya'nın siyasi birliği için önemli bir araç olmuş olan Zollverein⁶⁸ ve tam ekonomik entegrasyona gümrük birliği aracılığıyla geçen AET bilinen en iyi gümrük birliği örnekleridir.

Bu uygulamada ülkeler, ticareti azaltan tarifeler sorunu ile, politik olarak üreticileri korumak ve tüketici refahını azaltmak arasında hassas bir denge kurmaya çalışarak çözmektedir. Gümrük birlikleri, diğer ekonomik entegrasyon türleri içerisinde bu dengeyi sağlamaya çalışma yöntemlerinden birisidir. Ekonomik entegrasyon hareketleri içerisinde en çok karşılaşılan örnek gümrük birlikleridir.

Ekonomik entegrasyonun temel türlerinden birisi olan gümrük birliğinde iki şartın gerçekleşmesi gerekir: Birincisi, üye ülkeler arasındaki bütün tarifeler ve ticareti kısıtlayan diğer engellerin kaldırılması, ikincisi ise üye olmayan ülkelerle olan ticarete tek bir tarife ve düzenleme ağının kurulmasıdır. Bu konuda, Viner tarafından geliştirilen

⁶⁸ Daha geniş bilgi için bkz. David T. Murphy, "Prussian Aims for the Zollverein, 1828-1833", *Historian*, Vol. 53, Issue: 2, (Winter 1991), s. 285-290.

gümrük birliğinin ticaret yaratıcı ve ticaret saptırıcı etkileri, bu gelişmenin statik etkilerini ölçmekte kullanılmıştır.

Serbest bir ticaret sisteminde tarifeler kaynak tahsisini iki açıdan etkiler. İlk önce, bazı ürünlerin üretimi en düşük maliyetli yabancı üreticiden daha yüksek maliyetli yerli üreticiye kayar. İkincisi, tüketici talebi yabancı üretimden yerli üretime yönelir. Bu iki etki de dünya refahını düşürür. Gümrük birliğinde, tarifelerin kaldırılması ve üçüncü ülkelere karşı devam ettirilmesi ile, yerli ve ortak üyelerin malları arasında gizli bir ayrımcılık doğar ve bu, ortak ülkede üretilen malla üçüncü ülke malları arasında ayrımcılığı artırır. Ya birliğin kurulmasının net etkisi serbest ticarete yönelimi sağlar ya da farklı faktörlerin büyüklüğüne bağlı olarak ayrımcılığı artırır. Bu faktörler üretim, tüketim, ticaret hadleri ve yönetsel etkilerdir. Üretim etkileri, veri bir malın içerde daha pahalı satın alınmasından daha ucuz üye ülke kaynaklarına kaydırılması ile (pozitif etki) ve dışarıda daha düşük maliyetli kaynaktan daha yüksek maliyetli üye ülke üreticilerine kaydırılması ile (negatif etki) ortaya çıkar. Tüketim etkisi, yerli ve yabancı mallarda üye ülke mallarının ikamesini gerektirir. Bu da kaynak tahsisi açısından faydalı veya mahzurlu olabilir. Üye ülke mallarına ayrımcılığın kaldırılması olumlu, yabancı ülke ürünlerine karşı ayrımcılık uygulaması olumsuz etkidir. İki etki de üye ya da üye olmayan ülke mallarına olan taleple ilgilidir. Ticaret hadleri etkisi, üye ve üye olmayan ülkeler arasında reel gelirin yeniden dağılımına işaret eder ve dünya refahını etkiler. Yönetsel etkiler, uluslararası ticarete yeni araçlar getiren gümrük formalitelerinin kaldırılmasından meydana gelir.⁶⁹

Bu noktada ticaret yaratıcılık ve ticaret saptırıcılık kavramlarının içeriği üzerinde durmak yararlıdır. Bu iki kavram da, bir bölgede tarifelerin kaldırılmasından sonra ortaya çıkar; üye ülkeler arasında yeni oluşan ticareti ve bölge-dışındaki bir ülkeden üye ülkelere yönelik ticari ilişkileri ifade eder. Tam rekabet, sabit maliyetler ve sıfır taşıma maliyetleri varsayımları altında bir malın dünya fiyatı en düşük maliyetli ülkedeki üretim maliyetine eşittir. Bunu, üretim maliyetlerinin tarife ve dünya fiyatları toplamından yüksek olduğu ülkelerin, söz konusu malı (diğer ülkeler bunu içerde üretmelerine rağmen) en düşük maliyetli ülkeden ithal etmesi izler. A ve B ülkesi

⁶⁹ Balassa (1961), a.g.e., s. 23-24.

arasında kurulmuş ve C ülkesini dışarıda bırakmış bir gümrük birliği varsayımı altında bu noktada beş olasılık bulunur:⁷⁰

- Gümrük birliğinden önce ilgili malı üreten A ve B içinde en düşük maliyetli üretici varsa, birlikten sonra etkin olmayan üretici (örneğin A) bu malın üretimini durduracak ve tüm talep B'den ithal edilerek karşılanacaktır (ticaret yaratıcı etki). Gümrükler tüm ülkelere karşı kaldırılrsa bile aynı sonuç elde edilir.
- Söz konusu malın üretimi iki ülkede de koruma altındaysa ve birlik en düşük maliyetli üreticiye sahip değilse, üye ülkelerin tarifeleri kaldırması yine yeni ticaret yaratacaktır. Çünkü, önceden tarifeye korunan maliyet farklılıklarından yararlanmak mümkün olur. Yine de bu yeni durum, serbest ticarete üye ülkelerin hiç biri bu malı üretemeyeceği ve en düşük maliyetli kaynaktan ithal edeceği için dünya ticareti için ikincil bir önemdedir.
- B en düşük maliyetli üretici ise, A bu malı tarife koruması altında üretmeyecekti. Birlik kurulduktan sonra bu durumda serbest ticarete göre hiç bir değişiklik olmaz.
- A en düşük maliyetli kaynak olan C'den malı ithal ederken B, ürünü koruma altında üretmez. A ve B arasındaki tarifelerin kaldırılması, A'nın tüm ithalat talebini en düşük maliyetli üretici olan C'den B'ye kaydırır. Çünkü, tarife eşitliği varsayımı altında B'nin üretim maliyetleri C'nin üretim maliyetleri ve tarife toplamından küçüktür (ticaret saptırıcı etki). Sonuç, birlikten önceki duruma göre ve serbest ticarete göre daha az etkindir.

Yüksek maliyetli üreticiden düşük maliyetli üreticiye doğru geçişi gerektirdiği için ticaret yaratma serbest ticarete yönelik bir adımdır. Ticaret saptması ise, bu durumun tersini ifade ettiği için serbest ticarete karşı bir durumu gösterir. Viner'e göre, şayet ticaret yaratıcılık, saptırıcılıktan çoksa birlik için faydalıdır. Balassa'ya göre, fayda veya kayıp birim maliyetlerdeki farklılıklara göre değişir. Şayet birim maliyet farklılıkları ticaret yaratılmış mallarda ticaret saptırılmış mallardan ciddi anlamda

⁷⁰ Balassa (1961), a.g.e., s. 25-26.

büyükse, ticaret miktarında ölçülen ticaret saptırıcılık ticaret yaratıcılığı aşıya bile gümrük birliği dünya üretimindeki etkinliğine faydalı bir katkı yapabilir.⁷¹

Viner'in ticaret yaratıcılığı olumlu, ticaret saptırıcılığı olumsuz olarak zikretmesine ve gümrük birliği kurulduktan sonra meydana gelen fiyat değişmelerini üretim etkileri bağlamında incelemesine karşılık, dünya tüketimi üzerindeki etkilerine değinmemesi konusu Lipsey tarafından açıklanmıştır. Lipsey, üye ülkelerin birlik dışından yaptıkları ithalat azalırken birlik içi ithalat talebinin artmasını birliğin tüketim etkileri olarak tanımlamıştır. Buna göre, dünya üretimi sabit olsa bile, gümrük birliği üye ülkelerin iç piyasalarındaki nispi fiyat değişmeleri nedeniyle tüketimin yapısında bazı değişmelere sebep olacaktır. Bu durumda, hiç bir üretim etkisi meydana gelmese bile tüketim etkisi oluşacaktır. Gümrük birliğinin refah üzerindeki etkisi, bu etkilerin konum üzerindeki etkilerinin (dünya üretiminin maliyeti ve dünya tüketiminin faydaları) bir bileşimi olmalıdır.⁷²

Genel olarak, bir gümrük birliği projesinin başarılı olması için bazı şartlar vardır. Bunlar şöyle sıralanabilir.⁷³

- *Gümrük birliğinin ekonomik büyüklüğü:* Gümrük birliğini oluşturan üyelerin meydana getirdiği bölgesel piyasanın büyük olması ve birliği oluşturan üyelerin sayıca çok olması, ticaret yaratma etkisini ticaret saptırma etkisinden daha büyük kılar. Çünkü birliğin kapsamı ne kadar genişlerse, en düşük maliyete sahip üretici ülkenin bu birlik içinde yer alma ihtimali o kadar artar.
- *Rakip ya da tamamlayıcı ekonomiler olma:* Birlik üyesi ülkeler rakip ekonomilerse elde edilecek kazançlar yüksek, tamamlayıcı ekonomilerse düşük olur. Benzer üretim maliyetlerine sahip olan ülkeler arasında üretim maliyetleri, etkinliğin nispi olarak daha az olduğu ülkenin iç üretimi durdurarak ithalata yönelmesini sağlar ve

⁷¹ Balassa (1961), a.g.e., s. 27.

⁷² R. G. Lipsey, "The Theory of Customs Unions: Trade diversion and Welfare", **International Economic Integration**, (Ed. Peter Robson), Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, s. 59-60.

⁷³ Viner, a.g.e., s. 41-42; Jovanovic, a.g.e., s. 37-38; Robson (1998), a.g.e., s. 27; Küçükahmetoğlu (2000), a.g.e., s. 45-46; Burada belirtilen faktörlerin genel anlamda entegrasyonun başarısını etkilemesi durumu, "başarılı bir bölgesel entegrasyon için gerekli koşullar" başlığı altında ilerleyen sayfalarda ayrıntılı olarak tekrar incelenecektir.

ticaret yaratıcı etki meydana gelir. Rakip ülkeler arasında belli bir maldaki maliyet farklılıkları ne kadar yüksekse, ticaret yaratma etkisi de o kadar yüksek olur.

- *Birlik öncesi tarife oranları:* Gümrük birliği öncesi uygulanan tarife oranları ne kadar yüksekse, birlik sonrası ticaret yaratıcı etkiler o kadar fazla görülür. Birlik sonrası uygulanan OGT'nin düşük tutulması ticaret saptırıcı etkinin azalmasına yardımcı olur.
- *Arz ve talep esneklikleri:* Birlik ülkelerinde arz ve talep esneklikleri yüksekse, bu yüksek düzeyde ticaret yaratıcı etki meydana getirir. Bölge dışındaki ülkelerde arz esnekliğinin düşük olması, birlik ekonomilerini daha çok ticaret yaratıcı etkiye maruz bırakır.
- *Coğrafi mesafe:* Birlik ülkelerinin coğrafi açıdan birbirlerine yakın olması, taşımacılık giderlerinin düşük olmasına neden olacağı için ticaret kazançlarının yüksek olmasına sebep olacaktır.
- *Talebin yapısı:* Birlik üyelerinin, birlik dışı ülke mallarına olan taleplerinin düşük ve birlik üyesi ülke mallarına olan talepleri yüksek ise, ticaret yaratıcı etki o denli yüksek olarak ortaya çıkar.

Yukarıda kısaca açıklanan geleneksel (statik) gümrük birliği modeli, tarifelerde meydana gelen düşüşün refah üzerindeki etkilerini inceler. Buna göre, tarifelerin azaltılması ya da tamamen kaldırılması refah artışına neden olan rekabeti artırır. Yeni teori ise, entegrasyonun dinamik etkileri üzerinde yoğunlaşır. Düzenleyici politikaların (endüstriyel, bölgesel ve sosyal politikalar) olmaması halinde entegrasyon bazı ülkelere kazançtan çok maliyet yükleyebilir. Bu nedenle, kazançların dağılımı ile ilgili olarak ülkeler arasında işbirliğinin bulunması şarttır. Entegrasyon, yerli tekellerin ve otarşi geleneklerinin terk edilmesini gerektirerek ekonomik yapıların büyük ölçüde değişmesine neden olur. Gümrük birliği teorisi, sınırlı pek çok varsayıma dayalıdır ve teknik modelcilik gerçekçi bir yaklaşımdan uzaklaşma sağlayabilir. Bir gümrük birliğinde bulunan pek çok kısıtlılıklar (faktör hareketleri ile düzenleyici para ve maliye politikalarına engel olunması gibi), ortak pazar ve ekonomik birlik düzeylerinde ortadan kaldırılabılır. Geleneksel teori, uç durumları inceler ve doğal olarak sezgisel özellikler

gösterir. İlgili analizler tanımlayıcı olmaktan çok önermecidir. Bu teori, hem gümrük birliği içinde serbest ticareti, hem de üçüncü ülkelere karşı korumayı aynı anda içermektedir. Bazı ülkelere uygulanan tarifeleri düşürdüğü için, kendi tarife sistemini uygulayan her bir ülke için yararlı görülebilir ama ortak bir tarifeye uymayı da gerektirir. Böylece bir çarpıklık diğeriyle yer değiştirir ve refah üzerindeki nihai etkileri açısından her şey mümkün olabilir. Şayet serbest ticaret birinci en iyi politika ise, gümrük birliği ikinci en iyi durum olabilir. Bu nedenle, başarılı bir gümrük birliği için evrensel bir çözüm bulunamaz. Ama yine de bu alandaki çalışmalar gereksiz değildir; çünkü, böyle uç örneklerden pek çok şey öğrenilebilir. Buna paralel olarak yeni teorinin öngördüğü dinamik etkilerin (rekabet artışı, ölçek ekonomileri, dışsal ekonomiler, teknolojik gelişme, yatırımları özendirme gibi) ölçülmesi de zordur ve rekabetin teknolojik yenilikler üzerindeki etkisini tahmin etmek kolay değildir. Sezgisel yönü ağır olan bu konuların hiç biri, yine de ekonomik entegrasyon için daha az öneme sahip değildir. Entegrasyon, uluslararası ekonomik refahtaki iyileşme potansiyelini artırır. Ama ülkeler, bu kazançları elde etmek için çok iyi organize olmalıdırlar. Uzmanlaşma ve ihracat potansiyelinin artması, başarı için gerekli şartlardır. Düzenleme politikaları da akıllıca olmalıdır. Çünkü, yanlış politikalar daha büyük bir piyasaya girişten dolayı elde edilebilecek kazançları yok edebilir.⁷⁴

1.3.4. Ortak Pazar

Ortak pazarlar, ekonomik birlikler ve federasyonlar ise daha ileri bir ekonomik entegrasyon çabasını oluşturmaktadır. *Ortak Pazar*; emek ve sermayenin serbest dolaşımını sağlayan özellikleri ile ileri düzeyde bir gümrük birliği türüdür. Buna göre ortak pazar, üye ülkelerin aralarındaki gümrükleri ve ticaret kısıtlamalarını sona erdirip birleşik bir ekonomik alan oluşturmak amacıyla mal, sermaye, hizmetler ve işgücünün serbest dolaşımının sağlandığı bir entegrasyon türü olarak ifade edilebilir. Özellikle emeğin serbest dolaşımının önünü açması sebebiyle bu türden bir entegrasyon için politik kararların verilmesi oldukça zor olabilmektedir. 1959'da ekonomik birliğe

⁷⁴ Jovanovic (1992), s. 85-86.

dönüşünceye kadar Benelux Ortak Pazarı bu türe örnek gösterilebilir. Ama en başarılı ortak pazar girişimi, hiç kuşkusuz AET bünyesinde gerçekleşmiştir.⁷⁵ Mal, hizmet ve üretim faktörlerinin serbest dolaşımının sağlandığı Ortak pazar aşamasından sonra, sıra ulusal politikaların uyumlaştırılmasına gelir. Bu politikaların bir kısmı birliğe giren ülkelerin yapısal sorunlarını çözecek, bir kısmı makro ekonomik politikaların uyumlaştırılmasını sağlayacak, bir kısmı da bütün birlik üyeleri tarafından alınması ve uygulanması gereken hususlarla ilgili olacaktır.

Hangi alanlarda politika uyumuna ve yeniden dağıtım uygulamalarına gidileceği sorusuna şu şekilde açıklık getirilebilir: *Birincisi*, mal ve faktör piyasalarında sağlanacak bütünleşme, sadece gümrük engellerinin kaldırılması ya da sermaye ve emek dolaşımının serbestleştirilmesiyle gerçekleştirilemez. Üye ülkelerin ellerinde standartlardan vergilendirmeye ve çeşitli teşviklere kadar uzanan, bu akımları engelleyici politika araçları kalmaktadır. Bu nedenle, söz konusu alanlarda bir uyuma gitmek gerekmektedir. *İkincisi*, çevre sorunları gibi etkileri ulusal düzeyde kalmayan uluslararası politikaların izlenmesi gerekmektedir. *Üçüncüsü*, tek bir ülkenin kendi ekonomik gücüyle çözümlenemeyeceği sorunlar, uluslararası kaynakların harekete geçirilmesini ile çözümlenebilir (büyük ölçekli teknolojik, bilimsel araştırmalar ve projeler örneklerinde olduğu gibi). *Dördüncüsü*, topluluk içinde rekabetçi yapıları ortadan kaldıran tekelleşme eğilimleri ve eşitsiz büyüme süreçlerine karşı önlemler alınmalıdır. *Beşincisi* ise bölgesel politikalarda olduğu gibi eşitsiz büyümenin sonuçlarını hafifletmeye çalışan yeniden dağıtım mekanizmalarının oluşturulmasıdır.

Bu çerçevede faktör hareketlerinin çeşitli maliyet ve getirileri vardır. Şayet bu hareketler bir ülke için cazipse teşvik edilmeli, değilse vergilendirilmelidir. Ortak pazardaki ülkelerde bir faktörün içe ve dışa yönelik akımları söz konusudur. Firmalar birbirlerinin piyasalarına nüfuz etme eğiliminde oldukları için sektöre özel faktörler firmaların kararlarının bu biçimlerini takip eder. Bu hareketliliğin diğer bir nedeni firmaların belirsizlikleri azaltma istekleridir. Yani tüm yumurtaları aynı sepete koymak istemezler ve bu yüzden şayet karlı bir faaliyet fırsatı varsa dışarıya giderler. Şayet bir

⁷⁵ Glen Atkinson, "Developing Global Institutions: Lessons to be Learned From Regional Experiences", *Journal of Economic Issues*, Vol. 33, Issue 2 (June 1999), s. 340.

ortak pazardaki ülkeler benzer ekonomik kalkınma düzeyindeyse, ticaret faktör hareketliliğini ikame edebilir. Gelişmişlik ve emek verimliliği düzeyi ne kadar benzer olursa göç eğilimleri o kadar düşük olacaktır. Var olan uluslararası eşitsizlikler ve piyasa aksaklıkları veri iken, faktör hareketleri ekonomik entegrasyonda büyük bir önem kazanır. Sermaye, düşükten yüksek gelirli ülkeye giderken, sermayenin serbest hareketliliği bazı muhtemel istisnalar dışında entegrasyonun maliyetini artırabilir. Bir ortak pazardan gelebilecek etkinlik kazançları, ekonomik faaliyetlerin kutuplaşma maliyetlerini telafi etmelidir. Bu çerçevede endüstriyel, bölgesel ve sosyal politikalar, bu maliyetlere karşı bir tampon görevi ifa edebilir.⁷⁶

1.3.5. Ekonomik Birlik

Ekonomik birlik, üye ülkelerin ulusal ekonomik politikalarına da eşgüdüm sağlar. Ekonomik birlik, daha önceden hükümetler tarafından alınan karar ve kurumlarla yönetilen ulusal piyasalar ve uluslar üstü bir düzeyde meydana gelmiş kurumlar arasındaki sınırlamaların tümüyle kaldırılmış olduğu bir piyasadır.⁷⁷ Buna göre, ticaretin serbestleşmesi ve faktör hareketliliğinin önündeki engellerin ortadan kaldırılmasına paralel olarak üye ülkeler bütün ekonomik, mali sosyal ve hukuksal politika uygulamalarını da uyumlulaştırarak tam ekonomik entegrasyona doğru son adımlarını da atmış olurlar. Belçika, Hollanda ve Lüksembourg arasında 1958'de tamamlanmış olan Benelux Ekonomik Birliği bu ülkelerde emek, sermaye, mal ve hizmetlerin serbest hareketini içeriyordu. Bu birlik, ilk uluslararası serbest emek piyasasıydı ve birlik ülkelerinin para ve maliye politikalarını birleştirme amaçları, 1999'da AB üyelerinin çoğunluğunun Euro'yu kabul etmesiyle gerçekleşmiş oldu.⁷⁸

Ekonomik birlik için ön koşulu oluşturan ekonomi politikalarından en önemlisi, daha hızlı ve belirgin olmasından ötürü para politikasıdır. Aslında parasal entegrasyon, tam entegrasyonun başarısının test edildiği bir araçtır. Geleneksel tek para modeli, bu karmaşık ekonomi politikasının uygulanması için yetersiz bir araçtır.

⁷⁶ Jovanovic, a.g.e., s. 120-121.

⁷⁷ Clive Archer ve Fiona Butler, *The European Union: Structure&Process*, London: Pinter, 1996, s. 83.

⁷⁸ <http://www.encyclopedia.com/html/B/BeneluxE1.asp> (15 Ocak 2003).

Maliyet-fayda modeli, parasal entegrasyon için temel bir temel yaklaşımı sağlamıştır. Parasal entegrasyonun, mal, hizmet ve faktör piyasalarının entegrasyonunu hızlandırdığı söylenebilir. Bu araçla, entegrasyondaki ülkeler arasında döviz kuru riski ortadan kalkar; böylece uzun dönemli yatırım kararları yüksek bir etkinliğe ulaşır. Kaynakların bölge-içi tahsisi, parasal istikrar sayesinde sürekli olarak sağlanmış olur. Parasal entegrasyonun getireceği maliyetler, küçük ve orta büyüklükteki açık ekonomiler için gerçek bir ilgi alanı olmaktan daha çok biçimseldir. En büyük problem ise, ekonomi dışı kesimlerin parasal entegrasyonun ihtiyacını ve faydalarını anlayamamasıdır. Çünkü, mali sistemini sıkça değiştiren bir ülke, yatırımların potansiyel dağılımında riskle karşı karşıyadır. Bununla birlikte, mali sistemin tamamen birleştirilmesi ekonomik birliğin fonksiyonel hale gelmesi için gerekli olmayabilir. ABD, pek çok eyaleti ile bu konuda iyi bir örnektir. Burada eyaletler vergi sistemlerinde farklılıklara sahiptir. Buna rağmen, bu farklılıkların çok büyük olmadığı belirtilmelidir. Bu, federal birliklerde vergi sistemlerinin uyumlulaştırılmasının büyük önem taşıdığı anlamına gelir. Farklı ülkelerin entegrasyonunda ise, kısmi bir mali uyumlulaştırmanın (sadece vergilerde) iyi bir başlangıç noktası olduğu söylenebilir. Ekonomik birliklerde var olan mali sistemlerin uyumlulaştırılması büyük bir dikkat, tedricilik ve her şeyden önemlisi ekonomik teorinin öngörmediği politik talep çerçevesinde gerçekleştirilmelidir.⁷⁹

1.3.6. Tam Ekonomik Entegrasyon

Tam ekonomik entegrasyon aşaması olan son aşamada, ekonomik birliklerden farklı olarak, finansal piyasalarda da entegrasyon ortaya çıkmakta, ekonomik istikrar politikaları ve buna yönelik kararlar uluslar üstü kurumlara bırakılmaktadır. Artık makro ekonomik entegrasyona ulaşılması, ortak para birimine doğru gelişme sürecinin ortaya çıkması ve ortak bir Merkez Bankası'nın faaliyete geçmesi söz konusudur. Bu süreç sonunda, birliği oluşturan ülkelerin bağımsız bir şekilde parasal politikalar izlemesi adeta imkansızlaşmakta ve ulusal ekonomik bağımsızlık büyük ölçüde

⁷⁹ Jovanovic, a.g.e., s. 158, 182; Bölgesel sanayi ve kalkınma politikaları gibi ekonomik birliğin önkoşulları, daha sonra "bölgesel bir entegrasyon için başarı koşulları" adı altında tekrar inceleneceği için burada sadece parasal ve mali politikalar üzerinde durulmuştur.

kaldırılarak uluslar üstü kuruluş bu devrede ortaya çıkan boşluğu doldurmaktadır. Avrupa Merkez Bankası'nın kurulması ve ortak para birimi olan Euro'ya geçişle birlikte AB'nin bu türde ortaya çıkmış bir entegrasyon olduğu ifade edilebilir.

1.4. Bölgeselleşmenin Tarihsel Gelişimi

Tarihsel olarak bölgeselleşme, dünya tarihinde meydana gelen büyük olaylarla paralellik taşımaktadır. II. Dünya Savaşı'ndan sonra dünya gelir dağılımında meydana gelen eşitsizlikler, GOÜ'leri birlikte hareket etmeye ve çeşitli birlikler kurarak dünya ekonomisinden daha büyük pay almaya zorlamıştır. Avrupa'da başlayan bölgeselleşme eğilimlerinin de bunda önemli bir katkısı vardır.

1.4.1. Bölgeselleşmenin Birinci Aşaması

Yirminci yüzyılın üçüncü çeyreğinde bölgeselleşmenin ortaya çıkması, üçüncü dünya olarak nitelenen olgunun ortaya çıkması ile kesişmektedir. Bandung Ruhü, Bağlantısızlar Hareketi ve UNCTAD'ın oluşturulması ile dünya politikasında ekonomik bir "güney kutbu"nun doğması buna katkıda bulunmuştur. Bu konjonktür içerisinde bölgesel entegrasyon olgusunun, ekonomik gelişme amaçları için büyük bir kolektif araç olarak kullanılabilmesine inanılmaya başlanmış ve bu gelişme Üçüncü Dünya ülkeleri için mevcut en ideal mekanizma olarak algılanmaya başlanmıştır. Diğer bir deyişle bu durum, daha büyük bir ekonomik milliyetçiliğe yönelik genel eğilimlerin bir parçası olmuş ve mevcut dünya sisteminde daha iyi bir dağılımın sağlanmasında uygun bir araç olarak ortaya çıkmıştır.⁸⁰

⁸⁰ Gordon Mace, "Consensus-Building in the Andean Integration System: 1968-1985", (Ed. W. Andrew Axline), *The Political Economy of Regional Cooperation*, London: Pinter, 1994, s. 35.

Bölgesel entegrasyon anlaşmalarının, GOÜ'lerdeki ilk örnekleri genellikle Latin Amerika'da ortaya çıkmıştır. 1963'te Prebisch, bölgesel entegrasyon anlaşmalarını bölgesel ölçekte daha çok, karma bir ithal-ikameci politika bağlamında tasarlamıştır. Bu bakış açısıyla, içe dönük ve ticaret bloklarını koruyan bir öneri hazırlamıştır. Fakat 1960'ların sonlarında, ithal ikameci stratejilerin sermaye-yoğun sanayileri teşvik ederek emek talebini daraltması ile karşı karşıya kalan bölgede refah artışı sürekli hale gelmemiş ve büyüme hızları düşmeye başlamıştır.⁸¹ Onun düşünceleri, LAFTA (Latin Amerika Serbest Ticaret Alanı), 1960 yılında CACM (Orta Amerika Ortak Pazarı), 1968'da CARIFTA (Karayipler Serbest Ticaret Birliği) ve 1969'da Andean Grubu gibi bazı bölgesel entegrasyon anlaşmalarının kurulmasına öncülük etmiştir.⁸²

Afrika kıtası da, pek çok bölgesel entegrasyon başarısızlıklarına tanıklık etmiştir. Bu kıta 1990'lı yıllarda, dünyada bulunan 17 bölgesel entegrasyon anlaşmasının sekizini gerçekleştirmiştir. Bunların hepsi Afrika Finans Birliği (CFA) adı altında oluşturulmuş olan Frank Alanı ile Kuzey Afrika Gümrük Birliği (SACU) hariç belirsiz durumlara sebep olmuştur. Bu iki entegrasyonun göreceli başarılarının da fazlaca büyütülmemesi gerekir. Frank Alanı, istikrarlı ve etkin para politikalarının uygulanmasına neden olmasına rağmen parite ayarlamalarını engelleme konusunda katı bir tutum sergilemekte ve SACU'nun politik devamını sağlamak için gerekli olan bütçe, Güney Afrika'nın ırkçı rejiminin politik arzularına bağlı kalmaktan öteye gidememiştir.⁸³ Orta Doğuda da, gümrük birliği ve daha geniş bir Arap Ortak Pazarı kurma yolundaki pek çok girişim neticelendirilememiştir.

Asya'da ise, birinci dalga bölgesel entegrasyonlar bağlamında belirtilebilecek belli başlı iki örnek vardır. Bunlardan birincisi, Türkiye, İran ve Pakistan'ın oluşturduğu RCD (Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği)dir. Bu örgüt, hızlı bir şekilde 1980'lerin

⁸¹ Carlos Lozada, "Economic Policy Trends in Post-World War II Latin America", *Federal Reserve Bank of Atlanta Economic Review* (Fourth Quarter 1999), s. 39.

⁸² Bununla birlikte, bölgeselleşmeden elde edilen tecrübelerle Latin Amerika ülkeleri küresel ekonomiye daha kolay entegre olabilmişlerdir. Bu konu ile ilgili olarak bkz. Annette Hester ve Eugene Beaulieu, "Trade Agreements in the Americas: Regionalism Converging to Globalization", *Estey Centre Journal for Law and Economics in International Trade*, Vol. 1 No: 2, 2000, s. 118

⁸³ James Hentz, "Southern Africa after Apartheid: Regional Integration and External Resources", *Alternatives* 14, no: 1, January 1995, s. 508-509.

ortalarında ECO'ya dönüşmüştür. İkincisi ise, daha başarılı ve kalıcı bir örgüt olan ve 1969'da kurulmuş olan ASEAN (Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği) serbest ticaret ve ekonomik işbirliğini amaçlamamış, fakat bölgesel politik bir platform oluşturma yolunda önemli mesafe almıştır.⁸⁴

Bölgeselleşmenin ilk aşaması 1970'lerin başlarında başarısız olmuştur. Avrupa dışındaki yerlerde oluşan bölgeselleşme ivme kaybetmiş ve bir süre sonra tamamen sona ermiştir. Değişik bölgesel bloklardaki üyelerin ticaretin serbestleştirilmesi adına yaptıkları tüm girişimler genellikle başarısız olmuştur. Buna bir örnek olarak 1960'ların LAFTA'sı gösterilebilir; ki bu örgüt 1980'lere kadar üye ülkelerin serbest ticareti hayata geçirmelerini geciktirici etkiler göstermiştir.⁸⁵ Fakat 1975'te Avrupa Topluluğu bünyesinde önemli genişlemelerin meydana geldiği Avrupa bölgesi bu noktada önemli bir istisna oluşturmaktadır.

1.4.2. Bölgeselleşmenin İkinci Aşaması

Bölgeselleşmenin ikinci aşamasının ortaya çıkmasına öncülük eden pek çok sebep bulunmaktadır. Bunlar, devam eden uluslararası güç dengelerinde yaşanan değişim, sermaye ve emek arasında değişen güç ilişkileri, ideolojilerde meydana gelen değişimler ve geçmişte uygulanan bazı politikaların sona ermesi olarak belirtilebilir.

Bölgeselleşmenin ilk dalgası, Batı Avrupa sınırlarının dışında ortaya çıkmıştı. Bununla birlikte ikinci aşama aniden ve beklenmedik bir şekilde gelişmiştir. Özellikle Kuzey Amerika, bölgeselleşmenin yeniden ortaya çıkmasında verimli bir alan olmuştur. 1985'te FTA (ABD ve İsrail Serbest Ticaret Bölgesi) ve ABD, Kanada ve Meksika tarafından 1992 ve 1993'teki görüşmelerden sonra kurulan NAFTA bunlardandır. Bir süre sonra meydana gelen gelişmeler Güney Amerika'da MERCOSUR'un kurulmasına öncülük etmiştir. Bu gelişmeyi 1990'da Arjantin-Brezilya Serbest Ticaret Bölgesi

⁸⁴ Kevin P. Clements, "Common Security in the Asia-Pacific Region: Problems and Prospects", *Alternatives* 14, no: 1, January 1989, s. 49-76.

⁸⁵ Enzo Grilli, "Multilateralism and Regionalism: A Still Difficult Coexistence", (Ed. Riccardo Faini ve Enzo Grilli), *Multilateralism and Regionalism after the Uruguay Round*, New York: Columbia University Press, 1997, s. 43-44.

izlemiş ve Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay arasında görüşmeler başlamıştır. 1990'da ortaya çıkan diğer iki anlaşma ANDEAN Paktı ile CACM'nin yeniden canlandırılmasını temsil etmektedir. Zikredilmeye değer diğer girişim ise 1991'de ABD Başkanı Bush'un Amerika Kıtası için düşündüğü FTAA (Amerika Serbest Ticaret Bölgesi) entegrasyonudur.⁸⁶

Amerika kıtası gibi, Kuzey Afrika, Orta Doğu ve Asya bölgesi de bölgeselleşmenin yeniden canlandırılmasına sebep olacak gelişmelere tanıklık etmiştir. Kuzey Afrika'daki en önemli örnek, Cezayir, Fas, Libya, Tunus ve Moritanya arasında kurulmuş olan Arap-Mağrip Birliği olmuştur. Orta Doğuda, daha geniş bir düzenleme için önerilerde bulunan ve barış sürecinin meydana getirdiği yeni fırsatlardan olan İsrail ve yakın komşuları arasındaki bölgesel entegrasyon çabaları da bu bağlamda sayılabilir. Orta Doğuda yeni anlaşmaların ortaya çıkmasını mümkün kılacak şekilde çeşitli ve halen devam eden pek çok proje mevcuttur.

Asya kıtasında, basit bir güvenlik projesi olan ASEAN'ın dönüşümünden AFTA (ASEAN Serbest Ticaret Bölgesi) ortaya çıkmış ve ilgi alanı Vietnam'ı da içine alacak şekilde genişlemiştir. Burada söz edilmesi gereken önemli bir gelişme, Çin, Hong Kong (şu anda Çin'e dahil olmuş durumdadır) ve Tayvan arasında serbest ticaret ve sermaye akımlarını amaçlayan Büyük Çin Bölgesi'nin ortaya çıkmasıdır. Hindistan ve Pakistan arasında Keşmir yüzünden meydana gelen çatışmalar AFTA'nın Güney Asya'ya doğru genişlemesinde en önemli engeli oluşturmaktadır.⁸⁷ Diğer çok önemli bir entegrasyon projesi ise, hemen hemen tüm Pasifik bölgesini içine alacak şekilde kuşatan APEC'dir. 1994'de Jakarta'da yapılan APEC toplantısında, 2020 yılına kadar bölgede serbest ticareti amaçlayan bir taslağın benimsenmesi ile büyük bir gelişme ortaya çıkmıştır. 1993 ve 1994'deki toplantılarda elde edilen politik başarılar daha çok bölge çapındaki kurumsal gelişmeler etrafında APEC'in, ortak bir forum olması isteği

⁸⁶ Stephan Haggard, *The Political Economy of Regionalism in Asia and Americas*, (Ed. Edward D. Mansfield ve Helen V. Miller), *The Political Economy of Regionalism*, New York: Columbia University Press, 1997, s. 38.

⁸⁷ Bu arada 1985'te Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC) kurulmuştur. 1987'de Sekreterya'nın faaliyete geçtiği örgüt 1995'te SAPTA adı altında SAARC Tercihli Ticaret Anlaşmasını yürürlüğe koymuştur. 2001'de ise Güney Asya Serbest ticaret Bölgesi (SAFTA) anlaşması imzalanmıştır. Saleem M. Khan ve Zahira S. Khan, *Asian Economic Integration: A Perspective on South Asia*, *Journal of Asian Economics*, No: 13 (2003), s. 770.

artan bir şekilde belirginleşmeye başlamıştır. 1995'teki Osaka toplantısında bu gündem önemli detaylarıyla tekrarlanmış ve her bir APEC üyesi ülke ve APEC forumları ile APEC'in çok uluslu forumları çerçevesinde üstlenilecek konular açıklanmıştır.⁸⁸

Bölgeselleşmenin ilk dalgasının mucidi olan Latin Amerika ülkeleri, daha fazla ekonomik gelişme için bölgesel ekonomik entegrasyonla ilgili çabalarını bu dönemde yenilemişlerdir. Bununla birlikte bölgenin geçen son 20-30 yılda entegrasyonda yaşadığı tecrübe, bu olumlu etkilerin kısa süreli olmasıyla ya da ters etki yapmasıyla sonuçlanmıştır. Tüm bu tecrübeler sonunda, bölgeselleşme uzmanları Latin Amerika'da girişilen ekonomik bütünleşme çabalarının ülke hükümetlerince desteklendiğini ve başarısız bütünleşme tecrübeleriyle sonuçlandığı gerçeğiyle karşılaşmışlardır. Bu gerçek, onları ulusal ve yabancı firmaların ilişkileri üzerinde yoğunlaşmaya yöneltmiştir. Fakat NAFTA, APEC ve AB gibi üç başarılı bütünleşme örneği GOÜ'lere büyük moral kaynağı olmuştur. Şu anda AB, 15 gelişmiş Batı Avrupa ülkesinin içerisinde bulunduğu bir tam ekonomik entegrasyondur. AB başarılı bir şekilde ekonomik faaliyetlerini geliştirerek hayat standartlarını yükseltmiş olan Yunanistan, İrlanda, Portekiz ve İspanya gibi orta gelir gurubundaki 4 ülkeyi de içine alacak şekilde genişleyebilmiştir. AB örneğinde olduğu gibi, NAFTA ile ilgili olarak ortaya çıkan coşkunun temel nedeni, bu entegrasyonun gelişmiş ülkelerle gelişmekte olan ulusları aynı şemsiye altında kuşatan bir model sunmasıdır. Her iki düzenlemenin ortak karakterleri, bölge içindeki nispeten yüksek ticaret hacminin büyüklüğüyle paralel olarak yatırım ve sermaye akımlarının büyük boyutlara ulaşması olmuştur.⁸⁹

Asya-Pasifik bölgesi, biçimsel işbirliğinin yoğun olduğu bir yer olarak tüm Avrupa ve Amerika'dan farklı olarak benzersiz bir yere sahiptir. Doğu Asya tecrübesi, serbest ticaret bölgesi gibi formel yaklaşımların bölgesel ekonomik işbirliği için her zaman en iyi araçlar olmayabileceğini göstermektedir.⁹⁰

⁸⁸ Haggard (1997), s. 43-44.

⁸⁹ Percy S. Mistry, *Regional Integration Arrangements in Economic Development: Panacea or Pitfall?*, The Hague: Fondad, 1996, s. 12.

⁹⁰ Peter J. Katzenstein, "Regionalism in Comparative Perspective", *Cooperation and Conflict* 31, No: 2 (June 1996), s. 137.

Asya-Pasifik bölgesindeki kurumsal ekonomik işbirliğinin evrimi, genellikle kısa dönemli beklentiler sebebiyle başarısızlığa uğramıştır. Bölgesel işbirliği için parlak planlar sunan yüksek hedefler, yalnızca ılımlı ve mütevazı sonuçlara ulaşabilmiştir. Bölge çapında serbest ticaret için ABD tarafından başı çekilen mevcut durumun başarıları, reel olmaktan çok yüzeysel kalacak görünmektedir. Asya-Pasifik ekonomik işbirliği şimdilerde bir yol ayrımında bulunmaktadır. Açık bölgeselleşme, Pasifik'in her iki yakasında ekonomik refahı artırırken, hem ABD hem de Doğu Asya'da, gerçekten iki ayrı ticaret bloğu kurulması ile sonuçlanabilecek eğilimler mevcuttur. Pasifik'in iki yakasında güçlü etki alanına sahip yalnız bir ülke olduğu için, ABD tarafından yapılan girişimler, Asya-Pasifik bölgesinin açık bir bölge veya iki ayrı blok olup olmayacağı üzerinde belirleyici olacaktır.⁹¹

Buraya kadar gelinen nokta etrafında, bölgesel entegrasyon anlaşmalarının ikinci dalgasının 1960'lar ve 1970'lerdekinden çeşitli açılardan farklılaştığı söylenebilir. Bu çerçevede bölgeselleşmenin ikinci dalgasının en belirgin özellikleri; bölge ülkeleri arasında daha fazla çeşitliliği gerektirmeleri, dışa dönük yönelimlerle birlikte farklı araçlara sahip olmaları, GATT düzenlemelerine bağlı olarak olağan ticari serbestleşmenin ötesine geçmeleri (bu düzenlemeler, hizmetler, yatırım, teknik ve düzenleyici standartlar, gümrük formaliteleri ve hükümetin düzenleyici uygulamalarında ticaretinin serbestleşmesini içerir), bölgede bütüncül veya üyeler arasında küresel rekabeti amaçlayan dışa dönük bakış açısına sahip olmaları, üyelerinin kendi aralarında tek taraflı ticaret serbestleşmesini sağlamalarından dolayı ortaklığa dayalı olmaları ve eski entegrasyon çabalarında görülen Kuzey-Kuzey ve Güney-Güney anlaşmalarının tersine Kuzey-Güney özelliği göstermeleri olarak sıralanabilir.⁹²

Bölgeselleşmenin tarihsel arka planında yaşanan tecrübeler, 20. Yüzyılın son on yılında yükselen bölgeselleşmenin arkasında farklı saiklerin olduğunu göstermektedir. Buna rağmen bu anlaşmaların tamamı, aniden ve beklenmedik bir şekilde farklı bir formda ortaya çıkabilmektedir.

⁹¹ Yi Sang-Seung, "Open Regionalism and World Welfare", *Eastern Economic Journal*, Vol. 22, Issue: 4 (Fall 1996), s. 467-470.

⁹² Mistry, a.g.e., s. 13.

1.4.3. Yeni Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Projelerinin Özellikleri

Yeni entegrasyon gurupları dışa açık görünmekte ve bölge içi ve bölgeler arası ticareti bir büyüme stratejisi olarak görmektedirler. Yeni bölgesel oluşumlar, küresel ekonomi etrafında artan rekabete karşı duygusal bir cevap niteliğinde olup küreselleşme sürecinden faydalanmak isteyen bazı ülkeler için ilk adımı oluşturmaktadır.⁹³ Yeni oluşumlar, bölgesel ticaret anlaşmalarının öne çıkardığı ticaret yaratıcı etkilerden elde edilecek kazançlar, ölçek ekonomileri, üretim farklılaştırması, verimlilik kazançları ve politik düzenlemelerden faydalanma amaçlarını taşımaktadır. Gerçekten, GOÜ'lerin, özellikle ölçek ekonomileri ve verimliliğin artırılması gibi dinamik etkileri açısından bölgesel entegrasyon oluşumlarına özel bir önem atfettikleri söylenebilir. Çünkü bir bölgesel düzenlemeyle birlikte geniş iç pazarlara herhangi bir ticaret sınırlaması olmadan ulaşabilme ve bu bağlamda maliyetlerin düşürülebilmesi söz konusu olabilmektedir.

Yeni entegrasyonlar, serbest ticaret bölgesi oluşmasındaki ilk amaç olan ticaretin serbestleşmesine yönelik gerçek bir adım olduğu gibi yabancı yatırımların önemine de vurgu yapmaktadır. Sınırlı tercihli tarifelerin çok ötesine geçemeyen eski entegrasyonların tersine, yeni serbest ticaret bölgeleri doğrudan yabancı yatırımları teşvik eden ve ticarete küresel rekabeti gerçekleştiren araçlar olmuşlardır. Çünkü bu bölgeler, belli sınırlar içerisinde de olsa, ticaret serbestleşmesinin gerçekleştiği alanlar olmuş ve ölçek ekonomileri avantajından yararlanmak isteyen doğrudan yabancı yatırımlar için cazibe merkezi haline gelmişlerdir.⁹⁴

Bu yeni bölgesel guruplaşmaların pek çoğu, farklı bölgesel guruplarda bulunan ülkelerin ortak özelliklerini sunmaktadır. Böylece ABD, hem NAFTA, hem de APEC üyesi olabilmektedir. Bu çok taraflı üyeliğin sebebi, özellikle üye olmayan ülkelere karşı gösterilen korumacı politikalar nedeniyle, bu bölgesel pazarlara girebilme

⁹³ Bölgeselleşme-küresel ekonomik entegrasyon ilişkisi ile ilgili gerekli açıklamalar daha önce yapılmıştı. Robert Z. Lawrence, "Emerging Regional Arrangements: Building Blocks or Stumbling Blocks?", *International Political Economy* (Ed. Jeffrey Frieden&David Lake), New York: St. Martin's Press, 1995, s. 410-411.

⁹⁴ Bölgeselleşme ve serbestleşme arasındaki ilişkiye daha önceki açıklamalarda temas edilmişti. Jagdish Bhagwati, "Preferential Trade Agreements: The Wrong Road" *Law and Policy in International Business*, Vol. 27, No: 4 (Summer1996), s. 865-867.

açısından teminat elde etmektir. Farklı bloklarda üye bulunmanın ikinci faydası, ticaret çeşitlenmesi sağlamak ve en büyük ticaret ortakları ile bağımlılığı azaltacak alternatif yatırım bağları kurmaktır.

İlk zamanlarda bölgesel entegrasyonlar Kuzey ve Güney yarımkürede yerlerini almıştır. APEC, NAFTA ve Kuzey ve Güney Amerika ülkeleri arasında oluşturulması düşünülen entegrasyon girişimleri ise, farklı formlarda iki taraflı/çok taraflı ticaret düzenlemeleri için örnekler teşkil etmektedir.⁹⁵ Dahası, açık bölgeselleşme olgusundaki küresel eğilimler, kıta temelli entegrasyonlara doğru aşamalı bir yönelime işaret etmektedir. AB'nin Avrupa kıtasının hemen hemen tümünü kapsayacak şekilde genişlemesi, Asya kıtasında ASEAN ve APEC arasındaki daha yakın ilişkiler, Amerika kıtasında FTAA projesinin başlatılması, Afrika'da planlanan Afrika Birliği (AU) ve diğer bölgesel anlaşmaların dünya çapında yeniden canlandırılması bu eğilimi gösteren gelişmelerdir.⁹⁶ Bu da gelecekte, Asya, Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarındaki devletleri büyük oranda içine alacak şekilde bölgeselleşme hareketlerinin söz konusu olabileceğini göstermektedir.

1.4.4. Bölgesel Entegrasyonları Hızlandıran Temel Etkenler

Bölgesel entegrasyonların yeniden ortaya çıkmasında ekonomik, politik, konjonktürel ve kültürel pek çok sebep vardır. Öncelikle, tercih edilen bir strateji olarak ekonomik entegrasyonlar, son zamanlarda ekonomik gelişmelerin merkezine oturmuştur. Bu gelişme, dünyada pek çok ülkeyi etkilemiş ve pek çok ekonomik kararda kaçınılmaz bir unsur olarak yerini almıştır. Gerçekte dünyanın her yanında bulunan bir çok ülke, diğer bazı ülkelerle entegrasyon gerçekleştirmek için girişimde bulunmaktadır.

⁹⁵ Özellikle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında gerçekleştirilen entegrasyonlar, yeni bölgeselleşmede daha çok kullanılan argümanlardandır. Amerika Serbest Ticaret Bölgesi (FTAA) ve bundan önce NAFTA, bu eğilimin en iyi iki örneğini oluşturmaktadır.

⁹⁶ Khan ve Khan, a.g.e., s. 767-768.

Yeni bölgesel entegrasyonların ortaya çıkmasında son zamanlarda büyük bir hızlanma yaşanmaktadır. Yeni bir olgu olmamasına rağmen bölgesel ekonomik bloklar daha önceki entegrasyonlardan kaynaklanan oluşumları temsil etmektedir. Önceki entegrasyon girişimleri, son yıllarda sayıları gittikçe artan bölgesel bloklarla karşılaştırılacak olursa, ne sayıca bu kadar fazla, ne de günümüzdekiler kadar başarılı olmuştur. Bu farklılık, yeni bölgeselleşmeyi ortaya çıkaran önemli ölçüde farklı ekonomik ve politik içerikten ileri gelmektedir. Bu yeni durumun sebepleri nelerdir? Bölgesel entegrasyon anlaşmalarındaki bu yeni yönelimleri açıklamak için pek çok faktör bulunmasına rağmen, temelde dört ana faktörden söz edilebilir. Bu faktörler 1980'lerin sonunda bölgeselleşmeye doğru yeni bir yönelimi ortaya çıkarmıştır. Bunlar; Avrupa'nın etkisi, bölgesel entegrasyonlara yönelik ABD politikasındaki değişimler, SSCB'nin dağılması ve pek çok GOÜ'de görülen yeni liberal politikalarıdır:

- *Avrupa'nın Etkisi:* 1980'lerin ortalarında AET'yi genişletmek için yapılan görüşmeler ve üretim faktörlerinin Tek Avrupa Pazarı'nda hareketliliğinin sağlanması, AB'nin bir "Avrupa Kalesi" olabileceği etrafında endişelerin oluşmasına neden olmuştur. AET'nin, devam eden çok taraflı ticaret serbestleşmenin daha az ilgi göstermesinden anlaşılacağı gibi, bu topluluğun diğer ülkelerle olan ticarete de daha az açık vereceği konusunda endişeler ortaya çıkmıştır. Böyle bir duruma verilen karşılık, ya Avrupa'daki diğer ulusların yaptığı gibi üyelik talebinde bulunmak ya da Avrupa dışındaki ülkelerin yaptığı gibi, bu ticaret ortaklarına karşı dezavantajlı bir duruma düşmemek için kendi aralarında ekonomik bloklar kurmaları şeklinde olmuştur. Böylece AB dışındaki bölgesel entegrasyon girişimlerinde AB'nin elde ettiği başarılarla paralel olarak önemli artışlar ortaya çıkmıştır. Bu gelişme yalnızca nicelik yönünden olabildiği gibi, alternatif entegrasyon girişimlerinin derinleştirilmesi yönüyle nitelik artışı açısından da gerçekleşebilmiştir.

- *ABD'nin Etkisi:* ABD, AB dışındaki bölgesel entegrasyonlara karşı olumsuz bir tutum içerisinde bulunmaktaydı. 1990'lı yıllardan itibaren bölgesel ticaret düzenlemelerine karşı geleneksel Amerikan politikaları ters dönmeye başlamıştır. AB'deki entegrasyonun derinleşmesi ve GATT'ın Uruguay Oturumu'nda yaşanan

sorunlar, bu ülkeyi de entegrasyon girişimlerine yöneltmiştir.⁹⁷ Çünkü Çokuluslu görüşmelerde yaşanan başarısızlık ile ABD-Kanada serbest ticaret görüşmeleri aynı döneme rastlamıştır. 1989'da bu iki ülke önce CUSFTA (Kanada-ABD Serbest Ticaret Anlaşması)'yı imzalamış ve 1994'te Meksika'nın da birliğe dahil edilmesiyle örgüt NAFTA'ya dönüşmüştür. Bu konuda Amerikan politikasındaki uzun vadeli hedef, 2005 yılına kadar Batı Yarımküresindeki 34 ülke ile FTAA anlaşmasını imzalayarak son noktaya ulaşmaktır. Bu aşamadan sonra üç büyük ticaret bloğu senaryoları (Amerika, Avrupa ve Doğu Asya) daha gerçekçi hale gelecektir.⁹⁸

- *Sovyetler Birliği'nin Çöküşü*: Sovyet İmparatorluğunun dağılması ile birlikte Orta ve Doğu Avrupa Ülkeleri'nde planlı ekonomiden piyasa ekonomisine doğru bir dönüşüm yaşanmaya başlamıştır. AB'nin bu dönemde, yeni ülkeleri de birliğe almak konusundaki istekliliği,⁹⁹ Avrupa dışındaki diğer ülkelerde bir Avrupa kıtası birlikteliğinin ortaya çıkacağı ve çok taraflı ticaret serbestleşmeyi yavaşlatabileceği yönündeki kaygıları hızlandırmıştır. SSCB'nin çöküşü, diğer yandan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) ve diğer eski Doğu Bloğu ülkeleri ile eski Sovyet ülkelerinin aralarında oluşturdukları ve çeşitli şekillerde gerçekleşen yeni entegrasyon hareketlerinin gerçekleşmesine de neden olmuştur.¹⁰⁰

- *Gelişmekte Olan Ülkelerde Ortaya Çıkan Yeni Liberal Politikalar*: Özellikle bölgesel düzenlemelerde benzer ekonomik gelişme politikaları izleyen pek çok GOÜ'de demokratik yönetimlerin ortaya çıkması politik çıkarların yakınlaşmasına neden olmuştur. Ekonomik stratejiler etrafında meydana gelen yakınlaşmalar, başarılı bir bölgesel entegrasyon için gerekli olan piyasa liberalleşmesi lehinde ithal-ikameci ve ulusalcı kalkınma politikalarının terk edilmesini içermektedir.¹⁰¹ Latin Amerika örneği,

⁹⁷ Robson (1998), a.g.e., s. 277.

⁹⁸ Bu konuda ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Haggard (1997), a.g.e., s. 38-42.

⁹⁹ ECO içerisinde yer alan Orta Asya Cumhuriyetlerinin de bir çoğuna üye olduğu bu bölgesel işbirliği çabaları, SSCB'nin dağılmasından (disintegration) sonra yeni bir bütünleşme (integration) dalgasına işaret etmektedir. Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Alan Dingsdale, "New Geographies of Post-Socialist Europe", *The Geographical Journal*, Vol. 165, Part 2 (Jul 1999), s. 145-153.

¹⁰⁰ Ian Bremmer ve Alyson Bailes, "Sub-Regionalism in the Newly Independent States", *International Affairs*, Vol. 74, Issue 1 (January 1998), s.132-133.

¹⁰¹ Christopher Clapham, "Introduction: Liberalisation, Regionalism and Statehood in the New Development Agenda", *Third World Quarterly*, Vol. 17, No. 4 (1996), s. 594.

ithal ikameciliğin başarısız oluşu ve dışa dönük yönelimlerine duyulan ihtiyaç için iyi bir örnek olarak verilebilir.

1.4.5. Politik Tercihler, Korumacılık ve Bölgesel Entegrasyonlar

Politik bağımsızlık ve ekonomik entegrasyon arasında doğabilecek olası çatışmalar, bölgeselleşmenin politik tercihlerle ilişkisini göstermektedir. Küresel ekonominin ve politik yapının dönüşümü ile eş zamanlı olacak şekilde, ekonomik entegrasyon ve ulusal siyasi bağımsızlık arasında, artan oranda bir çatışmanın meydana geldiği belirtilebilir. Çünkü ülkeler arasındaki ekonomik bağımlılık, son elli yıl içerisinde keskin bir şekilde artmaktadır. Bu uluslararası ekonomik bağımlılığın bir sonucu olarak kopma noktası, ulusal politik bağımsızlık ve artan sınır ötesi ekonomik entegrasyonlar arasında meydana gelmektedir. Dünya, bir yandan ulus-devletler ve bağımsız hükümetler tarafından yönetilmekte, diğer yandan uluslar arasında artan ekonomik entegrasyon ulusal ekonomiler arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmaktadır. Sonuçta ulusal politik bağımsızlık ve artan sınır ötesi ekonomik entegrasyonlar arasındaki rekabet devam etmektedir. Çünkü, ekonomik entegrasyonların başarı ivmesi arttığı zaman hükümetler, sınırlarında cereyan eden olayları kontrol etmede büyük zorluklarla karşılaşmaktadırlar. Pek çok örnekte görüldüğü gibi bu durum, ulusal egemenliğin bir sonucu olarak yayılma etkisini, karşılıklı çıkarların işbirliği aracılığıyla artırılmasını ve beklenmeyen sonuçları (dışsallıklar) beraberinde getirecektir. Ekonomik entegrasyon yönünde yapılan baskılar bazen, bireyler ve hükümetlerin ulusal politik bağımsızlığın temel varsayımlarını göz önünde bulundurmamalarına sebep olmaktadır. Ama ulus-devletler, bir ulusun fertlerinin kendi değerlerini yaşamada ve dışarıdan bir baskı olmaksızın kendi politik düzenlemelerini seçebilmede özgür olduklarını varsaymaktadırlar. Bu bağlamda, son yıllarda ekonomik entegrasyonlarda meydana gelen önemli artışlar nedeniyle yine de önemli oranda insan ve grup, özel ulusal politikalar üzerinde egemen olabilecek bazı evrensel değerlerin bulunabileceğini ifade etmektedir. Bu guruplara örnek olarak, insan hakları ve bazı çevreci örgütler gösterilebilir.

Genel olarak, bir bölgesel entegrasyon anlaşmasının üyeleri, ulusal ekonomik önceliklerin, fonksiyonların ve politik araçların üstünde bir uluslar üstü otoriteyi kabul ederler.¹⁰² O halde, ulusal egemenliği sona erdiren, ya da en azından zayıflatan bu tür girişimlerin nedenleri nelerdir? Özellikle GOÜ'ler neden bölgesel entegrasyon grupları içerisinde yer almak isterler? Bu türden soruların cevabı yaklaşık olarak aynıdır. Özellikle, dünya nüfusunun büyük kısmını oluşturan GOÜ'leri çeşitli ekonomik entegrasyonlar içerisinde bulunmaya iten temel etken, kuşkusuz tamamlanmaya muhtaç olan sanayileşmenin tamamlanması amacıdır. Küçük piyasaların yerini alan daha büyük ölçekli piyasalar, ölçek ekonomilerin doğurduğu avantajlar, teknolojik gelişme umutları ve doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelebilecek muhtemel artışlar gibi faktörler, gelişmekte olan bir ülkenin bölgesel entegrasyon hareketlerine olumlu yaklaşması için yeterli sebepler sayılabilir.

Bunun yanında bölgeselcilik, korumacılık akımlarının yaygınlaşmasına da neden olabilir. Bu çerçevede, iç piyasaya yönelik tarafsızlığı ve fiyatları artırarak GATT'ın 24. maddesinde belirtilmesine rağmen, dışarıdan yapılacak ithalattan bölgeyi koruyabilir. Bu durumda sonuç küresel refahın azalması şeklinde ortaya çıkar. Benzer şekilde, serbest ticaret bölgeleri ayrımcılığı körükleyebilir. Bölgeselleşme, tarım, fikri mülkiyet hakları, hizmetler, yatırım ve tarife dışı engeller üzerinde çok taraflı çözümlerin gerçekleştirilmesine de engel olabilir.¹⁰³ Bölgesel bir entegrasyonda yer alan uluslar, bölgesel düzeyde bir güç olarak tanımlanan uluslararası bir kuruma egemenliğin bazı bölümlerini devrederler. Bu durum, entegrasyonun temel amacının üye ülkelerin eşit şartlarda gelişme yanlısı olmaları ile ilgili kabul edilmiş bir düşüncenin sonucudur.

1.5. Ekonomik Entegrasyon ve Gelişmekte Olan Ülkeler

Ekonomik entegrasyona olan ilginin artmaya başladığı savaş sonrası (II. Dünya Savaşı) dönemde gelişmekte olan ülkeler (GOÜ) tarafından da bu kavrama büyük önem

¹⁰² Mistry (1996), a.g.e., s. 85.

¹⁰³ Tweeten, a.g.e., s. 813.

atfedilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Asya ve Latin Amerika kıtalarında GOÜ öncülüğünde entegrasyon hareketleri göze çarpmaya başlamıştır. Gelişmiş ülkeler (GÜ) arasında yapılan entegrasyonları (bu dönemdeki en önemli örneği Avrupa'da gelişen entegrasyondur) açıklamaya çalışan teoriler, GOÜ'lerin kendilerine has ekonomik yapıları nedeniyle yetersiz kalmış ve bu alanın ayrıca incelenmesi gereği ortaya çıkmıştır.

Nitekim Mikesell de gümrük birliği teorisinin GOÜ'lerdeki uzun dönemli değişimler göz önünde bulundurularak yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Yazar, bu ülkelerde ihracat sanayilerinin öncü sektörler olmadığını, ihracat sürecindeki yavaş büyümenin bir sonucu olarak ikameciliğe doğru güçlü bir yönelim olduğunu belirtmektedir. İkamenin, değişim imkanlarındaki sınırlar içerisinde ithalat gereksinimlerini devam ettirmesinin yeterli hızda olmaması ve iç piyasa temelli yeni sanayiler yaratma çabalarının yüksek maliyetli üretim ve yanlış yönlendirilmiş kaynaklarla sonuçlanması gibi nedenlerle büyüme sınırlandırılmaktadır. Çünkü bu ülkeler, endüstriyel üretimde uzmanlaşamazlar ve ya optimum donatım düzeyi altında ya da aşırı kapasitede üretirler (ya da her iki durum birden gerçekleşir). Buna ilaveten, ham maddelere ulaşım ve coğrafi durum açısından olağan dışı bir avantaja sahip oldukları malların üretiminde uzmanlaşma fırsatlarını elde edemezler. Üstelik problem, bu ülkelerin yanlış şeyler üretebilecekleri kadar büyük değildir. Çünkü zamanla, büyük piyasa ve becerilere ulaşma, dışarıdan teknoloji ve bilgi ile birleşince büyük miktarda sanayi malı üretiminde makul düzeyde bir verimlilik yakalayabilirler. Böylece, bölgesel ticaret anlaşmalarının meydana gelmesi uzmanlaşma ve ticaret artışı için bir fırsat sağlar.¹⁰⁴

GOÜ'ler, genellikle küçük iç piyasalara sahiptir ve bu nedenle gelişen ekonomik sektörlerin ulusal piyasalara dahil olma potansiyeli genel olarak çok yüksektir. Ayrıca GOÜ'ler, sadece özel ve kamusal hizmetlerin desteklediği ekonomik faaliyetlerde yoğunlaşan firmalardan dolayı ortaya çıkan kutuplaşma etkilerine karşı çok duyarlıdırlar. Bu nedenle GOÜ'ler arasındaki ekonomik entegrasyonlar, farklı üye

¹⁰⁴ R. F. Mikesell, "The Theory of Common Market and Developing Countries", **International Economic Integration**, (Ed. Peter Robson), Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, s. 192.

7

ülkeler etrafında artan üretim ve refahın dağılımının daha eşitsiz olduğu sonuçlar doğurur. Adaletsiz dağılım etrafındaki sorunlar, bu tür ülkeler arasında kurulan entegrasyonların sınırlı başarı elde etmesi ya da başarısızlıkla sonuçlanmasına neden olan faktörlerden biridir.¹⁰⁵

Ekonomik entegrasyonun nihai amacı, üye ülkelerde geçici veya sürekli olarak büyümeyi hızlandırmaktır. Bu sebeple entegrasyonun faydaları ile ilgili tartışma, büyüme oranının, aksi halde gerçekleşecek olan orandan daha yüksek olup olmamasına bağlıdır. GOÜ'lerin pek çoğu, sanayi sektöründe gelecekteki büyüme imkanları ve kendi sanayi sektörlerini inşa etme beklentisi ile ilgilidir. Bu açıdan entegrasyonu, sanayileşmenin hızlandırılmasındaki araçlardan birisi olarak değerlendirirler. Uygulamada GOÜ'lerdeki sanayileşmenin GÜ'lerden gelebilecek rekabete karşı geçici bazı korumacılık önlemlerini gerektirdiği kabul edilmelidir. Bu noktada, ithal ikameci bir politikanın mı, ihracata dönük bir modelin mi sanayileşmede temel strateji olarak kabul edileceği önem kazanmaktadır. Bu bakımdan, entegrasyondan umulan ekonomik faydalara ulaşmanın alternatif yollarından bahsedildiği zaman, sanayileşme için farklı politikaların tartışmaya dahil edilmesi gerekmektedir. Sanayileşme sürecinin hızlandırılması entegrasyonun temel amacı olmasına rağmen, pek çok GOÜ'de tarımın üretim ve istihdam açısından taşıdığı önem, entegrasyonun tarım üzerindeki etkilerini göz ardı etmemeyi gerektirmektedir.¹⁰⁶ GOÜ'leri entegrasyona yönelten sebeplere ve bu ülkeler tarafından oluşturulan entegrasyon projelerinin başarısızlığına neden olan faktörlere geçmeden önce, başarılı bir entegrasyon için gerekli koşulların incelenmesi yararlı olacaktır.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Willem Molle, "Economic Integration and Equal Distribution", The Inter-American Development Bank Working Paper Series, No. 216, Washington, 1997(b), s. 34.

¹⁰⁶ F. Kahnert, P. Richards, E. Stoutjestdijk, P. Thomopoulos, *Economic Integration Among Developing Countries*, Paris: Development Centre of the OECD, 1969, s. 12-13.

¹⁰⁷ Bu noktada, ekonomik entegrasyonların başarı koşullarının, GOÜ'ler açısından daha ağırlıklı olmak üzere incelenmesi, çalışmanın amacı açısından daha fazla anlam taşıyacaktır.

1.5.1. Başarılı Bir Ekonomik Entegrasyon İçin Gerekli Koşullar

Ekonomik entegrasyonların başarılı olabilmesi için pek çok koşulun varlığı gereklidir. Bunlar içerisinde en önemlisi, üye ülkelerin gelişmişlik düzeyi, üretimin yapısı ve faktör donanımıdır. Buna ilaveten, başta taşımacılık ve haberleşme olmak üzere alt yapı imkanları, ödemeler dengesi ve döviz kurları, ulusal egemenlik anlayışı, bölgesel yatırım politikaları, gelişmişlik farklarını telafi edecek politikalar, tamamlayıcılık ve rekabet durumları ve entegrasyonun genişliği sayılabilir.¹⁰⁸ Bu şartların varlığını gerekli kılan nedenler bir entegrasyonun, zayıf ya da daha ileri aşamalarda merkezileştirme ve tekdüzeleştirme etkileri üzerinde odaklanmaktadır. Merkezileşmenin gerekliliği bir uluslar üstü kurumun varlığından ortaya çıkmaktadır ve bu tür kurumlar çerçevesinde ulusal ekonomik politikalar önemli değişimler geçirmektedir. Bu çerçevede bazen merkezileşme, koordinasyondan daha etkin bir fonksiyon icra edebilir.¹⁰⁹

Bununla birlikte iktisat teorisi, entegrasyonların sonuçlarını (potansiyel dinamik etkileri ve fayda veya zararların nasıl dağıtılacağını) tahmin etmekten oldukça uzaktır. Bu teoriler politika ile ilgili çok az bilgi sunarlar ve entegrasyonun faydalarını elde etmek için kısa dönemli ve güçlü çıkarların nasıl sağlanacağı ve bu kısa dönemli çıkarların entegrasyonun etkilerini nasıl şekillendireceğini ifade etmezler. Ayrıca, bir anlaşmanın ticaret yararlarını nasıl artıracığı ile ilgili olarak ta yetersizdir. Bu modellerden ölçek konularının ötesinde verimlilikle ilgili az şey elde edilir. Yeni bölgesel fırsatlarla karşılaştıklarında firmalar üretim düzeyindeki değişimin ötesinde ne tür örgütsel ve teknolojik stratejiler benimseyecektir? Adaletsiz bir şekilde fiyatlar ve ücretleri düşürecekler midir? Büyük firmaların, entegrasyonun işçilerin ve yurttaşların hayatı üzerindeki etkilerini anlamak için gösterdikleri tepkiler bu noktada oldukça kritiktir. Bunun yanında başarılı bir entegrasyonun ön şartının makro ekonomik istikrar olup olmadığı konusunda da büyük bir uzlaşma yoktur. Bir kısım yazarlar, entegrasyonun istikrar olmadan mümkün olmayacağına inanırken, diğer bazıları entegrasyonun istikrardan öncelikli olduğu ve istikrarı teşvik edeceğini ileri

¹⁰⁸ Ertürk, a.g.e., s. 83-90.

¹⁰⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Tinbergen, a.g.e., s. 67-74

sürmektedirler. Aynı zamanda istikrarsızlığın yayılmacı olup olmadığı ve öyle ise hangi mekanizma ile diğerlerine iletiildiği de çözümlenmemiştir. Bir kısım yazarlar, ekonomiler zaten açık olduğu için yayılmacılık sorununu tartışılan bir konu olarak görürken diğerleri, yatırımcı psikolojisinin makro ekonomik istikrarsızlığın iletilmesini sağlayacağını düşünmektedir. Tarifelerin ve tarife dışı engellerin çıkış noktası, entegrasyonların fayda veya zararlarının nasıl dağıtılacağı sorununu belirleyecektir.¹¹⁰

Bu çerçevede özellikle büyük oranda başarısız entegrasyona sahne olmuş Güney Amerika ülkelerinde yaşanan tecrübeler ışığında, GOÜ'lerin entegrasyonlarla ilgili olarak dikkatli olmaları gerekmektedir. Çoğunlukla AB gibi başarılı bir entegrasyon denemesi örnek alınarak başlatılan pek çok projenin, bu bağlamda daha özenle incelenmesi yerinde olacaktır.

1.5.1.1. Gelişmişlik Düzeyi, Üretimin Yapısı ve Kaynak Donanımı

Bir veya daha çok entegrasyon üyesi ülke, nispi olarak daha büyük sanayi sektörüne sahipse, ortak üyeler serbest ticaret ve eşit rekabet şartlarının başlamasına karşı iyi bir şekilde mukavemet edebilirler. Bu üyeler kendi sanayilerinin korumasız ve rekabetçi olmamasından veya yeni sektörlerinin gelişmemesinden endişe ederler. Bu nedenle, sanayi sektörlerinin benzer büyüklükte olduğu ülkelerden oluşan entegrasyonların başarılı olma ihtimali daha yüksektir. Bununla birlikte, yüksek koruma duvarlarına ve üretim desteklerine dayalı ithal ikameci bir politikanın ürünü büyük bir sanayi sektörünün olduğu yerde, sanayi maliyetlerinin yüksek olması, aksi halde büyük bir sanayi sektörü ile birleşen dışsal ekonomilerin yararlarını aşabilir. Böylece daha az koruma sağlamış üye ülke sanayileri, GSMH'ya daha az katkı yapmasına ve serbest ticaret karşılığında rağmen rekabetçi bir güç elde edebilirler. Bu, daha çok sanayileşmiş olan ülkeden elde edilebilir. Gerçekten, yüksek tarifeli ülkede ne kadar sanayi dalı varsa, ölçek ekonomileri ve uzmanlaşma yararlarının ortaklara ilave faydalar sağlayacağından o ölçüde endişe edilir. Serbest ticarete başlamadan önce, endüstriyel

¹¹⁰ Caren Addis and Mathew Verghis, "Economic Integration In The Western Hemisphere: A Rapporteurs' Report", The Helen Kellogg Institute for International Studies Working Paper, No: 207 (April 1994), University of Notre Dame, s. 30.

verimliliğin bazı türlerine daha az verimli olan ülkede ihtiyaç olacaktır. Bu durum, şayet üye ülke sanayileri sadece benzer değil aynı zamanda küçük çapta olursa bir avantajdır. İki temel durum bu noktada önem kazanmaktadır. Birincisi; küçük sanayi sektörü, korumanın kalkmasından rahatsız olan ve entegrasyona karşı tavır alan çıkar gurupları anlamına gelir. Bunlar çok güçlüyse, muhtemel yararları azaltan ve kazançları artıran istisnaların uygulanması mümkün olabilir. İkinci olarak; entegrasyonun ilk aşamasında sanayi sektörü ne kadar küçükse, bölgesel yatırım planları yoluyla elde edilecek uzmanlaşma yararları o kadar büyük olacaktır. Bu durum, GOÜ'ler arasındaki entegrasyon projelerinin, sanayi sektörlerinin tamamı nispi olarak küçük ve sınırlı alanları kapsadığı durumlarda daha muhtemeldir. Çıkar guruplarının egemenliğini minimize etmek ve yeni endüstrilerde ölçek ekonomisi ve uzmanlaşmadan yararlar sağlamak bu noktada önem kazanmaktadır.¹¹¹

Bir veya daha fazla ülkenin diğerlerinden önemli oranda büyük ve verimli sanayi sektörüne sahip olduğu entegrasyon girişimleri fayda sağlayabilir. Büyük ülkeler, az sanayileşmiş diğer üye ülkelerin ticaret engellerini kaldırmalarına ikna edebilecek derecede tatmin edici bir telafi düzenlemesi ve yatırım politikasını gerçekleştirmek için, bölgesel bir girişimde tüm malları üretmezler. Böylece, yeni endüstriler daha az gelişmiş ülkelere tahsis edilir. Böyle bir entegrasyon projesi, ticareti serbestleştiren ve rekabet şartlarını eşitleyen önlemler almanın ötesine geçebilirler. Sanayi sektörlerinin büyüklüğü, tabii ki çıktının bileşimindeki farklılıkları gizleyebilir. Entegrasyondan önce belli ürünlerde ve belli ekonomiler tarafından etkin bir uzmanlaşma ile korunan sanayi üretiminin tamamlayıcı yapısı daha fazla ölçek ekonomilerine yol açabilir. Tarım sektörünün büyüklüğü üye ülkeler için birkaç açıdan önemlidir. Bir ülkedeki geniş bir geçimlik sektör, diğer üyelerin ihracatlarında piyasa genişliğini daraltmak suretiyle bu ülkeyi bir entegrasyon ortağı olarak daha az cazip kılar. Çünkü tüm ülkelerdeki geniş geçimlik sektörlerin, entegrasyondan elde edilecek yararları azaltan düşük eğitim standartlarına ve az gelişmiş taşımacılık sistemlerine neden olma ihtimali büyüktür.¹¹²

¹¹¹ Kahnert vd., a.g.e., s. 31-32.

¹¹² Kahnert vd., a.g.e., s. 33.

Büyük oranda nispi fiyat farklılıklarından kaynaklanan emek ve sermaye arasındaki farklı yoğunluk düzeyine GOÜ'lerde nadir olarak rastlanır. Bu durum, entegrasyonda uzmanlaşmadan elde edilebilecek yararları azaltır. Bu nedenle, bu ülkelerde faktör hareketleri oldukça sınırlıdır. Oysa serbest ticaret alanı oluşturulan bu bölgedeki bazı ülkelerde emeğin ucuzluğu, bazılarında da sermayenin yoğunluğu uzmanlaşma yararları sağlayabilir. Bunun gerçekleşmesi için emek ve sermaye yoğun teknolojilerin kullanılması gereklidir. Emek ve toprak bileşimi de aynı şekilde benzer bir sorun taşır. Şayet emek/toprak oranı ülkeler arasındaki emek akışkanlığını hızlandıracak düzeyde değilse, ülkeler entegrasyondan önce uzmanlaşma sağlamış olduğu için göç sorunu ortaya çıkmaz. Ama iklimsel ve coğrafi farklılıkları bulunan ülkeler arasında bu tür bir akışkanlığa her zaman rastlanabilir. Maden kaynakları arasındaki farklılıklar da ticaret akımlarını hızlandırır. Çünkü ticaret artınca bu ürünler bölge içinde daha fazla kullanılır. Eğer bu malların arzı tam esnek değil ve üçüncü ülkelerin talebi de tam inelastik değilse bölgeden yapılan ihracatın değeri düşer. Ama bölgedeki bir veya birkaç ülke bazı mallarda monopol gücüne sahipse bu ülkeler ortak politika ile ticaret hadlerini lehte değiştirebilirler.¹¹³

Sonuç olarak, ekonomik gelişme açısından üye ülkeler arasında önemli farklılıkların olmaması, bu tür ülkeler arasındaki entegrasyonların daha başarılı olmasını netice vermektedir. Böyle bir durum, az sanayileşmiş ülkelerin GÜ'lerle rekabet etmelerini güçleştiren "kutuplaşma"nın ortaya çıkmasını engellemektedir. Benzer şekilde, ekonomik yapıların ve uygulanan ekonomik sistemlerin benzerliği de entegrasyonların başarı şansını artırmaktadır.¹¹⁴

1.5.1.2. Altyapı (Ulaşım ve Haberleşme)

Ekonomik entegrasyon, tanım olarak, üye ülkelerin birbirlerinin piyasalarına kolaylıkla ulaşabilmeyi gerektirir. Yüksek bölgesel taşıma maliyetleri, küçük ölçekli işletmelere ölçek ekonomisi yararlarından daha yüksek bir oranda "doğal koruma"

¹¹³ Ertürk, a.g.e., s. 84.

¹¹⁴ Kutuplaşma teorisi ve bu konudaki yaklaşımlar ileriki sayfalarda GOÜ'lerin entegrasyon sorunları içerisinde daha geniş olarak açıklanacaktır. Rıdvan Karluk, *Uluslararası Ekonomi*, İstanbul: Beta Yayınları, 1998, s. 209-210.

sağlar. Şayet yerli ürünler, üçüncü ülkelerden yapılan ithalatı ikame etmezse, ithal ikameci bir bölgeselleşme çok yavaş bir ilerleme sağlar. Benzer şekilde zaman israf edici formaliteler ve yetersiz bilgi alışverişi doğuran zayıf bir haberleşme ağı, sadece ekonomik büyümeyi yavaşlatır.¹¹⁵ GOÜ'lerde daha fazla rastlanan bu durum, yetersiz alt yapı ilişkileri, ulaşım ve haberleşme yetersizlikleri şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu ülkelerde demiryolu bağlantılarının yetersiz oluşu, ticaret akımlarının limanlar aracılığıyla gerçekleşmesine neden olur. Kıyıda iç kesimlere uzanan bağlantı yollarında da benzer yetersizlikler vardır. GÜ'ler için büyük oranda mevcut olmayan bu sorunun aşılması, entegrasyonun başarısında, kaynakları daha rasyonel kullanma ve kaynaklara daha kolay ulaşma açılarından büyük önem taşımaktadır.¹¹⁶

Taşıma maliyetleri, bir entegrasyon alanının etkin bir büyüklüğe ulaşma şansını da azaltmaktadır. Ulaşım ağının ilkel yapısı (özellikle kara ulaşımının) gelişmekte olan bölgelerde özellikle dikkate alınmalıdır. Özellikle Latin Amerika ve Afrika'da ticaretin çok büyük bir kısmı kara ve dahili su yolları aracılığıyla yapılmaktadır. Fakat denizler aracılığıyla ticaret yapılması da, düzenli deniz seferlerinin olmaması, limanların yetersizliği, limanları ana karalara bağlayan yolların etkin olmaması nedeniyle yetersiz düzeyde kalmaktadır. Latin Amerika limanları ile New York ve Afrika limanlarıyla Londra arasındaki taşımacılık maliyeti, bu bağlamda aynı kıtadaki limanlar arasındaki ulaşım maliyetlerinden daha düşük olmaktadır. Bununla birlikte, alt yapı olanaklarının yetersizliğinin, bu ülkeler arasında entegrasyonların kurulmaması gerektiği şeklinde bir sonuç doğurmayacağı belirtilmelidir. Çünkü, entegrasyon girişimi faaliyete geçtikten sonra ticaretin genişlemeye başlaması alt yapının da gelişmesine öncülük edebilir. Örneğin ABD'nin entegrasyonunun yaklaşık yüz yıl aldığı görülmüştür. Taşımacılık imkanlarının inşa edilmesi, alternatif yatırım şekillerinin devam etmesinde bir fırsat maliyetine sahip olmasına rağmen, başlangıç sermayesinin eksikliğinin, tüm Latin Amerika ve Afrika'nın entegrasyonuna karşıt bir kanıt oluşturmayacağı söylenebilir. Aynı zamanda, ticaret ve taşımacılık arasındaki

¹¹⁵ Kahnert vd., a.g.e., s. 35.

¹¹⁶ Ertürk, a.g.e., s. 84-85.

ilişki basit bir araç olmayıp, ticaret artışının ve ulaşım imkanlarının iyileştirilmesinde birbirleriyle etkili bir çevrimin geliştirilmesinde etkili olabilir.¹¹⁷

1.5.1.3. Ödemeler Dengesi ve Döviz Kurları

Üzerinde anlaşma sağlanmış bir döviz kuru ve ödemeler dengesi politikası önemli bir araçtır, bir entegrasyon projesinde yanlış yönlendirilmiş bir döviz kuru politikası tarife engeli olarak bölge-içi ticaret akımlarının gelişmesini engelleyen bir araç olabilir. Çünkü aşırı değerlenmiş bir döviz kuru, ihracata yönelik caydırıcı bir unsurdur ve bu kur politikası üye ülkeleri bölge dışından ithalata zorlayabilir. Bu açıdan gerçekçi bir döviz kuru politikasının izlenmesi bölgesel ticaretin artmasında büyük oranda etkilidir.¹¹⁸ Ticaret saptırıcı etkilerin ödemeler bilançosu üzerindeki etkisi, ticari malların c.i.f (maliyet, sigorta ve navlun) fiyatlarının artmasıdır. Bu durumda entegrasyon, ithalatçı ülkenin zararlarını karşılamalıdır. Bilançosu fazla veren ülke, açık veren ülke mallarını ithal etmesi ve devalüasyona izin verilmesi bu tazmin sürecine aracılık edebilir. Bölge-içi ticaret ve ödeme sorunlarını çözmenin en güzel yolu, bölgesel finans kuruluşlarının oluşturulmasıyla sağlanır. Bu şekilde açık veren ülke kısa vadeli finansman temin eder ve ortak projeler kredilendirilebilir. Açık veren ülkeyi kredilendirmek ve fazla veren ülke kaynaklarını yönlendirmek için bir ödemeler birliği mekanizması da kurulabilir.¹¹⁹

1.5.1.4. Ulusal Egemenlik Anlayışı

Ekonomik entegrasyonların başarılı olma koşullarından birisi de ulusal ekonomik politikaların bölgesel politikalarla uyumlulaştırılmasıdır. Özellikle GOÜ'ler arasındaki entegrasyonların başarılı olamamasındaki temel etkenlerden birisi budur. Entegrasyonun ulaştığı düzeye göre ülkeler, bölge-içi ticaret kazançları elde etmek

¹¹⁷ Bela Balassa, *Economic Development and Integration*, Mexico: Centro De Estudios Monetarios Latinoamericanos, 1965, s. 31-32.

¹¹⁸ Kahnert vd., a.g.e., s. 37.

¹¹⁹ Ertürk, a.g.e., s. 85.

amacıyla dış ticaret politikalarını büyük oranda uyumlulaştırmak durumundadır. Çünkü, bu politik kararlar bazen üçüncü ülkelere ortak tarife uygulanmasını gerektirecek (gümrük birliği halinde) ve bu durumda dış politik yönelimler arasında kesin bir tercih yapılması gereği doğacaktır.

Şayet küçük bir ülke serbestleşme ya da uluslararası ekonomik entegrasyona zıt uzun dönemli bir koruma politikası uygularsa, bu ülkenin rekabetçi durumu uzun dönemde zarar görür. Bu durum alternatif bir ekonomik strateji ile başarılabilecek refah düzeyine korumacılık uygulamayan ülkelerle ilgili olarak hayat standartlarında bir düşmeyle denk bir etki doğurur. Bir ülke, halkının refah düzeyini düşüren bu egemenliğini uzun dönemde sürdürebilecek midir? Entegrasyonsuz bir duruma kıyasla beklenen net ekonomik fayda, uluslararası entegrasyonu teşvik eden en önemli unsurdur. Artan rekabet, uzmanlaşma, ölçek verimliliği, yatırımlarda artış, ticaret hadlerinin iyileşmesi, daha düşük risk ve faktör fiyatlarının eşitlenmesi üretim faktörlerinin etkinliğinden beklenen yararlardır. İşbirliği ve politikaların koordinasyonu, genelde daraltıcı politikalar aracılığıyla entegrasyonsuz bir durumun yerini aldığı zaman entegrasyon başarılı olacaktır. Küçük ve açık ekonomiler, karşılıklı bağımlılık biçimi ile diğer seçenek arasında daha çok ve ulusal egemenlik ve uluslararası entegrasyon arasında daha az bir tercihi gerçekleştirmeye muhtaçtırlar. Şayet küçük bir ülkenin rekabet durumunu artırmak ve gelecekte mal ve hizmet piyasalarının daha geniş piyasalarda güvende olmasını sağlamak amaçlanırsa, entegrasyon kötü ekonomik politikaları uygulayarak yola devam etmekle elde edilecek ulusal özgürlüğe ciddi bir alternatif olarak görülebilir.¹²⁰

Ekonomik entegrasyonların ilk aşamalarında bağımlılık alt düzeyde, daha ileriki aşamalarda daha yüksek düzeylerde ortaya çıkar. Ulusal politikalar sınırlandırılarak bölgesel politikalarla koordinasyon ve uyumluluk sağlanmaya çalışılır.¹²¹ Bu bağlamda bölgesel kalkınma politikaları, üye ülkenin kendi kalkınma programından ayrılmasını gerektirecektir. Faktör hareketlerinin serbest olması (ortak pazar durumunda) faktör fiyatlarının dengelenmesine katkıda bulunarak kalkınmanın

¹²⁰ Jovanovic, a.g.e., s. 12.

¹²¹ Küçükahmetoğlu, (2000), a.g.e., s. 17.

sağlanmasında etkili olmasına rağmen, bunun sonucunda üye ülkeler arasında gelişme farklılıkları ortaya çıkabilir ve politik sorunlar doğabilir. Bu nedenle uluslar arası bölgesel kurumlar belli bir süreç izlenerek oluşturulmalıdır.¹²² Bu bölgesel kurumlar, ticareti kısıtlayan önlemleri alma, hammadde piyasalarının düzenlenmesi, döviz kurlarının konvertibilitesinin denetimi, istihdam ve harcama politikalarının denetimi, kalkınmanın sağlanması için sermaye temini, bilgi ve eğitim yardımı transferi ve göçün düzenlenmesi gibi faktörler açısından gereklidir.¹²³ Tüm bu üst gözetim ve denetim politikalarının iç politik amaçlarla çatışıp çatışmayacağı ve iç politik güçlerin bu denetim ve gözetimleri kabul edip etmeyeceği bu noktada entegrasyonların başarısını etkileyecektir.

1.5.1.5. Bölgesel Yatırım Politikaları

Entegrasyonların potansiyel bir çok yararları ancak uzun dönemde ortaya çıkar. Bölgesel yatırım politikası, başarılı bir entegrasyon girişiminin temel şartı olarak kabul edilmektedir. Çünkü ölçek ekonomisi ve uzmanlaşma yararlarının ortaya çıkması için entegrasyonlarda yeni yatırım kararlarının alınması gerekir. Bunun iki ana nedeni vardır. İlk olarak; ülkelerin tek başlarına uyguladıkları politikalarda yatırımlardan yeterli oranda yararlanamama ihtimali bulunur. İkincisi ise; daha sonra ortaya çıkacak telafi sorununun doğmasının önüne geçilmek istenir. Yatırım kararları bölgesel planda uygulanırsa, kaynakların daha etkin değerlendirilmesi sağlanır. Kalkınma sorunlarının önlenmesi ve bu süreçte faydaların eşit olarak dağıtılarak aynı büyüme hızının sağlanması bu şekilde olanaklı hale gelir. Taşımacılık maliyetlerinin düşürülmesinde de bölgesel yatırım politikası etkin rol oynar. Merkezi olarak planlanmış yatırımlar, birbirinden girdi kullanan firmaların maliyetlerini de düşürebilir. Yatırımların dağılımında karşılaştırmalı üstünlüğün olup olmadığına, benzer sanayilerin var olup

¹²² AB örneğinde en başarılı şeklini alan bölgesel entegrasyon projesinde, aday üyeler için belli bir geçiş döneminin öngörülmesi bu savı doğrulamaktadır.

¹²³ Tinbergen, a.g.e., s. 98.

olmadığına ve ilgili ülkelerde bu sanayilerin kurulmasına yönelik talebin olup olmamasına dikkat edilir.¹²⁴

Aynı şekilde, bir entegrasyonun hayata geçmesi, üye olmayan ülke ürünleri tarafından uygulanan ayrımcı engellerden kaçınmak için üretim ve pazarlama yatırımlarının özendirilmesini sağlar. Genişleyen piyasada avantaj elde etmek ve firmaların artan rekabetle mücadele etmesinin sağlanması için yatırımlar artırılmalıdır.¹²⁵

Bölgesel yatırım politikasının ilk şartı, faydanın eşit dağılımını sağlamak için, politikanın mümkün olduğunca kapsamlı olmasıdır. Kapsamlılık, sadece sanayi sektörünün göz önünde bulundurulmasını gerektirmez, aynı zamanda tarımsal kalkınma çabaları, altyapı yatırımları, ortak hizmetler sektörünün inşası ve ortak yüksek öğretim kurumları gibi unsurları da ihtiva eder. Alt yapı projeleri ve bölgesel teknik kurumlar gibi oluşumların devreye girmesi, bu amaca ulaşmak için ortak fonların kurulmasını gerektirir. İkinci şart ise, yeni üretim alanları ve sanayilerin kurulması ile ilgili kararlarda tüm üye ülkelerin katılımının sağlanmasıdır. Şayet üye ülkeler, bu politikalarla elde edilecek yararlar da “karşılıklılık” ilkesi üzerinde fazlaca vurgu yaparlarsa projeler hiçbir zaman gerçekleşmez. Bu da bölgesel yatırım politikasının esnek olarak kullanılması gerektiği sonucunu doğurur. Etkin bir bölgesel entegrasyon politikasının hem GOÜ’ler arasındaki entegrasyonlarda bir şart hem de bu entegrasyonların başarısı için kesin bir araç olduğu açıktır. Ama bu tür politikaların uygulanma aşamasında büyük güçlüklerle karşılaşılır.¹²⁶

Ekonomik entegrasyonlardan elde edilecek yararların veya maliyetlerin üye ülkeler arasındaki dağılımın eşit olmayan bir biçimde ortaya çıkması, yeniden dağıtım politikalarının varlığını gerektirmektedir. Geleneksel olarak bu politikaları gerektiren iki yaklaşım vardır. Bunlardan “etkinlik yaklaşımı”na göre, bazı üretim faktörlerinin, kamu mallarının ve ekonomik faaliyetin bölgesel dağılımındaki etkinsizlik mevcut

¹²⁴ Ertürk, a.g.e., s. 86-87.

¹²⁵ C. Parr Rosson, C. Ford Runge ve Kirby S. Moulton, “*Preferential Trading Arrangement: Gainers and Losers from Regional Blocs*”, *International Economics and International Economic Policy* (Ed. Philip King), Irwin: McGraw Hill, 2000, s. 171.

¹²⁶ Kahnert vd., a.g.e., s. 45-46.

potansiyelin kullanılmasını önler ve böylece toplam üretim eşitsizliklerin giderildiği duruma göre daha düşük olur. Bu ekonomik argüman, bir entegrasyonun yeniden dağıtım politikası için, entegrasyonun her aşamasında özel bir öneme sahiptir. Örneğin OGT'nin uygulandığı gümrük birliği durumunda üye ülkeler, sanayilerini desteklemek için gerekli ticaret politikası araçlarından uzaklaşmış olurlar. Dış rekabete karşı en az etkin olan ülkeler kendilerini piyasa dışında bulurlar. Üretim faktörlerinin serbestçe dolaşımı söz konusu olduğunda problemler daha da büyür ve emek, sermaye gibi faktörler en gelişmiş bölgelere kaymaya başlar.¹²⁷ Ekonomik ve parasal birlik durumunda ise, ulusal döviz kuru politikası araçlarından da uzaklaşma ortaya çıkar. İkinci yaklaşım olan "eşitlik yaklaşımı"nda ise, etik olarak adaletsiz ve sosyal açıdan kabul edilmeyen bir eşitsizliği toplum kesimlerinin çoğu hissetmeye başlar. Bu nedenle, bir entegrasyonun yeniden dağıtım politikası için sosyal argüman aşamalı olarak uygulanmalıdır. Yeniden dağıtım politikası ile ilgili önlemler, yalnızca başlangıçtaki tercihli ticaret anlaşması için değil parasal entegrasyonda da uygulanmalıdır.¹²⁸

Ekonomik birliklerde, endüstriyel politikalar uygulanmasını gerektiren bu düzenlemelerle ilgili olarak başarılı bir sanayi politikasının uygulanabilmesi için bazı özellikler gereklidir. Her şeyden önce, bu politikalar sürekli ve istikrarlı olmalı ve kullanılan araçlar karşılıklı olarak genişletilmelidir. Bunun yanında, endüstriyel önceliklerin uzun dönemdeki vizyonu gerçekçi olmalı, tercih ve seçicilik öğeleri bulunmalı ve beşeri sermaye yatırımları üzerinde özel olarak durulmalıdır. Son olarak, temel amaçlara yönelik faaliyetlerde bir uzlaşma olmalı ve endüstri, yeni baskı ve fırsatlara yeteri oranda cevap verecek şekilde esnek özellikler taşınmalıdır. Endüstriyel politika, ticaret politikasından daha geniş bir anlam içermesine rağmen, iki kavram arasındaki sınırlar belirli değildir. Gelecek vadeden bir endüstriyel politika, ne yükselen sanayileri rekabete karşı korumalı, ne de batma eğilimindeki sanayileri sürekli zarar görmesini engellemeli ve üretim faktörlerinin eski sanayilerden modern sanayilere geçişini sağlamalıdır. Sanayi sektörünü etkileyen diğer ekonomi politikaları ile birlikte

¹²⁷ Emek, sermaye, girişimcilik ve teknoloji faktörlerinin ekonomik entegrasyon sürecindeki fonksiyonları için bkz. Aseem Prakash ve Jeffrey A. Hart, "Indicators of Economic Integration", *Global Governance*, Vol. 6, No: 1 (January-March 2000), s. 105-108.

¹²⁸ Molle (1997b), a.g.e., s. 8-9.

iyi koordine edilmelidir. Bu hem tek tek ülkeleri, hem de ekonomik birliği ayakta tutmak için gereklidir.¹²⁹

Şayet bir ülke veya ekonomik birlik, en azından eşitleme yönünde bir eğilime sahip farklı bölgelerdeki hayat standartlarında ve ekonomik gelişmişlik düzeyinde farklılıklar gösteriyorsa böyle bir ülke iyi entegre olmuş bir ekonomiye sahip olmayabilir. Bu sebeple tüm ülkeler ve ekonomik birlikler, çeşitli ekonomik ve ekonomik olmayan sebeplerden kaynaklanan bölgesel dengesizliği azaltmak için bazı taahhütler altına girerler. Eğer bölgesel politikalar etkinleştirilirse, kaynakların tahsisi ile ilgili kararları etkilemek için hükümet otoriteleri faaliyetlerini koordine etmelidir. Bu zorlayıcı güçlere rağmen, ülkelerin bölgesel politikaları sınırlı oranda başarı gösterir. Bir birliğin zorlamadan daha çok iknaya bağlı bölgesel politikadaki başarısı gerçekten oldukça dardır. Çünkü talep, teknoloji ve faktör arzı sık olarak değişir ve yeni gelişmelere uyum sağlayamayan bölgeler baskı altında kalır. Bölgesel politikanın amacı, farklı bölgelerdeki ekonomik faaliyetlerin yeniden dağılımına yardım etmek olup bunun etkilerini ölçmek kolay olmayabilir. Bu açıdan fiili ve gerçek karşıtı durum arasındaki farklılık bölgesel politikaya atfedilebilir. Hammaddelerin, koruma altındaki imalat sanayiine rağmen bir kısıtlılığa maruz kalmadan ticareti yapılabilir. Kaynak ihraç eden ülkeler, bu nedenle ekonomik birlik içinde serbest ticareti destekler; çünkü bu sayede mamul malları uygun bir ticaret hadleri düzeyinde elde edebileceklerdir. Bununla birlikte temel sorun, bölgesel politikanın piyasa aksaklıklarını artırıp artırmayacağına yatmaktadır. İkinci en iyi bağlamındaki bir dünyada her şeyin olması mümkündür. Şayet böyle bir politikanın yararları maliyetlerinden fazla ise, politika doğrulanmış olacaktır. Temelde, geliri yeniden dağıtan bir bölgesel politikanın rasyonelliği ülkeler arasındaki dayanışma ile ortaya çıkar.¹³⁰

1.5.1.6. Kalkınma Farklılıklarını Telafi Edecek Politikalar

Bölgesel yatırım politikaları ile tüm farklılıkların ortadan kalkması mümkün olmadığı için, herhangi bir entegrasyon girişiminde telafi edici anlaşmaların var olması

¹²⁹ Jovanovic, a.g.e., s. 227.

¹³⁰ Jovanovic, a.g.e., s. 240.

7

gerekir. Bu araçların ilk amacı, ekonomilerin yeniden yapılanmasından geçiş sürecini kolaylaştırıcı finansal önlemleri almaya kadar geniş bir hat üzerinde uzanır. Telafi edici önlemlerin alınmasını gerektiren ters etkiler, daha önce belirtilen faktörler çerçevesinde birkaç alanda ortaya çıkmaktadır. Bunlar; yeni ticaret akımlarının bir sonucu olarak ödemeler bilançosunda, daha yüksek ithalat fiyatlarının bir yansıması olarak fiyat düzeyinde, bölge-içi rekabetin bir sonucu olarak istihdam düzeyinde, daha düşük gümrük gelirleri nedeniyle kamu gelirlerinde ve var olan rekabetin sonuçları ile üretim faktörlerinin hareketliliğini zayıflatabilecek sanayileşme beklentilerinde ortaya çıkabilir.¹³¹

Yeniden dağıtım politikalarına olan ihtiyaç, entegrasyon projesi daha ileri aşamaya doğru ilerlerken değişebilir. Daha ileri bir entegrasyon, daha önce bahsedildiği gibi güçlü ortak kurumların varlığını gerektirir.¹³² Bu da entegrasyonu meydana getiren parçalar arasında güçlü bir dayanışmanın varlığına bağlıdır. Bu faktörler, entegrasyonun farklı aşamalarında uluslar arası ya da bölgeler arası yeniden dağıtım projelerinde uygulanacak araçların türlerini belirler. Bu dağıtım projeleri gelir araçlarının (vergiler, sosyal güvenlik gibi) ve harcama araçlarının (yardımlar, programlar gibi) bileşimi gibi açılardan farklılaşır. Düşük entegrasyon aşamalarında (TTA ve STA gibi) kurumsal örgütlenme ve üye ülkeler arasındaki dayanışma düzeyi oldukça düşüktür ya da basit araçlar kullanılır. GOÜ'ler için, zarar gören ülkeleri finanse edecek fonlar bile bağış yapan ülkeler tarafından karşılanır.¹³³

Özellikle GOÜ'lerde bu tür sorunların çözümü başlıca iki alanda ortaya çıkmaktadır. Bunların ilki, tüm üyeler için ticaret ve yatırımlar açısından entegrasyonun faydalarını sağlamak amacıyla dahili engellerin ortadan kaldırılmasıdır. İkinci alan, kaçan fırsatlar ve gerçek kayıplar için, kayba uğrayanları telafi etmek amacıyla yeniden dağıtım projelerinin devreye sokulmasıdır. Bu tür sorunlar teorik alandan daha çok uygulamada ortaya çıkmaktadır. Gerçekten, bu tür her hangi bir projenin gerçekleşmesi,

¹³¹ Kahnert vd., a.g.e., s. 47.

¹³² Tinbergen tarafından pozitif entegrasyon olarak ifade edilen politikaların entegrasyonda amaç, ekonominin entegre edilen parçalarını çalıştırmak için eşit şartlar sağlayan ortak bir politik çatı meydana getirmektir. Ortak politikalar, ortak kurumların varlığını gerektirir ve bunlar güçlü olmalıdır. Molle (1997a), a.g.e., s. 14-15.

¹³³ Molle (1997b), a.g.e., s. 10-11.

entegrasyonun her aşamasında zorluklarla karşı karşıyadır. Bu zorluklar, tüm üyeler için kazanç ve kayıpların hesaplanması açısından dengeden uzaklaştırıcı güçler ve sorunun çözümünü sağlayacak kurumların oluşturulması arasında geniş bir alanı kaplamaktadır. Telafi mekanizmaları, dengeyi onarıcı bir faktör olarak finansmanın yeniden dağılımını kullanırlar. Geçmişte, pek çok entegrasyon projesinin bu tür mekanizmaları kullandığı (Alt Sahra Afrika'sında geniş oranda kullanılan, diğer tecrübelerde de taslak aşamasını geçemeyen) görülmüştür. Daha zayıf bir üyeye telafi ödemeleri sağlayan ülke bütçesinin desteklenmesi genellikle zor bir politik uygulamadır. Finansmanın ilgili ülkeye ulaşmasındaki idari uyumsuzluklar ve üretime kanalize edilmesindeki problemler gibi telafiyi etkisizleştiren diğer faktörler nedeniyle bu tür politikaları sürdürmek tüm sorunları çözmek için yeterli değildir. Şayet uluslar arası bir finans kurumu tarafından finansman sağlanırsa, bu bir taraftan ortaklarının bütçelerine katkı yapmak zorunda olan nispeten gelişmiş üyenin yükünü kaldırırken diğer yandan finansmanın daha verimli kullanıcılara kanalize edilmesindeki etkinliği artırır.¹³⁴

Şayet, etkin ve güçlü üst kurumlar mevcut değilse, telafi sağlayacak mekanizmaların kurulmasından kaçınılabilir. Bölge-içi dayanışmanın, güçlü ortak kurumlar aracılığıyla sağlanacağı açıktır. Şimdiye kadar, ticaret saptırıcı güçlü zararlara neden olan ithal ikameci gelişmelerin görüldüğü belirlenmiştir. Son zamanlarda, daha fazla dışa açık yeni entegrasyon projeleri ortaya çıkmıştır. Bu projeler, başarısızlık risklerinin daha az olduğu ve telafi mekanizmalarına olan ihtiyacın daha küçük olduğu anlamına gelmektedir. Bu iki faktör (güçlü ortak kurumların olmamasının neden olduğu sınırlılıklar ve dışa açık ticaret rejimleri), MERCOSUR ve NAFTA gibi entegrasyon projelerinde doğru düzgün bir telafi mekanizmasının var olmamasını açıklayabilir. Bu örneklerdeki tüm üye ülkeler, var olan bu yeni duruma adapte olmak ve bundan nasıl yarar sağlayacaklarını görmek konusunda çizgilerini belirlemiştir. Bu ülkeler, altyapı ve emeğin niteliği gibi konulardaki daha düşük karşılaştırmalı üstünlüklerini maliyet avantajı ile karşılama eğilimindedirler. De facto bir dayanışmanın meydana geldiği entegrasyonun ilk aşamalarından hemen sonra ortak kurumların etkinliğinde üyeler ve hükümet reformları arasında meydana gelen güven, yeniden dağıtım projeleri için bir

¹³⁴ Molle (1997b), a.g.e., s. 35-36.

temel olacaktır. Bölgesel kalkınma bankaları bu durumda ilk seçeneği oluşturmaktadır. Mantıksal olan ikinci aşamanın bir bölgesel kalkınma fonunun oluşturulması olduğu söylenebilir. AB örneğinde görülen tecrübeler, kullanılan en iyi aracın, söz konusu ülkenin verimlilik kapasitesini artıracığı varsayılan özel projeler için özel amaçlı yardımların olduğunu göstermiştir.¹³⁵

Telafi mekanizmaları içerisinde yer alması gereken sosyal politikaların etkileri doğrudan ölçülmeyebilir. Dolaylı olarak sosyal politika, yaşam beklentisinin büyüklüğü, okuma-yazma bilmeyenlerin oranının azaltılması, işçilerin güvenliği ve eğitimindeki artış gibi faktörleri yansıtmaktadır. Bu faktörlerin tamamı, bir ülkenin üretim potansiyelini artırır. Sosyal harcamalara yönelik talep tatmin edilemez bir özellikle olup bu hizmetlere yönelik harcamalar refah dönemlerinde artırılabilir (1960'larda olduğu gibi). Ekonomik durgunluk ve bütçe açıkları dönemlerinde ise yükselen sosyal hizmetler reform yapmayı gerektirir. Bir ekonomik birlikte, sosyal politika reformu düzenlemeleri gereklidir. Bu konuda temel sorun, üye ülkelerin bu politikada haklarını terk etmek istemeyecekleri ve bunları birlik düzeyine transfer etmek istemeyeceklerinde ortaya çıkmaktadır. Tek Avrupa Pazarı'nın oluşturulması, böyle bir davranışı değiştirmek için yeterli fırsat ve saikleri meydana getirecektir. Bir ekonomik birlikte ekonomik politikaların entegrasyonu, farklı bölgelere sahip bir ülkede ekonomik politikaları savunan aynı argümanlar tarafından müdafaa edilebilir. Bir kez ortak politikalar kabul edildiğinde, üye ülkeler ekonomik entegrasyon sürecini durdurmaktan çok sürdürmenin daha kolay olduğunu görürler. Hem yenilik yaratan hem de mevcut serveti yeniden dağıtan ortak ekonomik politikalar, şayet durum piyasa aksaklıklarıyla yaşatılacaksa ekonomik birlik için gereklidir.¹³⁶

1.5.1.8. Tamamlayıcılık ve Rekabet

Balassa'ya göre rekabet, bir entegrasyona üye olan ülkelerde üretilen koruma altındaki mallardaki çakışma derecesidir. Entegrasyon meydana gelmeden önce üye ülkelerde üretim tarife duvarları ile korunduğu için, ülkeler arasında tarifeleri kaldırarak

¹³⁵ Molle (1997b), a.g.e., s. 37-38.

¹³⁶ Jovanovic, a.g.e., s. 249.

daha yüksek kaynak dağılımı etkinliğine ulaşmakla elde edilecek yararlar üzerinde düşünülmelidir. Üretim maliyetlerindeki farklılıklar daha büyük olursa entegrasyon yararları daha yüksek olacaktır. Diğer yandan üye ülkeler tamamlayıcı bir nitelikteyse (farklı mal türleri üretiliyorsa) ticaret saptırma etkisinin daha güçlü olması beklenir. Bu sonuç, tarife engelleri kalktıktan sonra ithalatın, daha düşük maliyetli birlik dışındaki ülke yerine daha yüksek maliyetli üye ülkeden yapılacağından kaynaklanır. Şayet entegrasyon, en düşük maliyetli üreticiyi de kapsıyorsa tamamlayıcılık ticaret saptırıcı etki meydana getirmeyecektir. Avrupa Ortak Pazarı (AOP) veya EFTA gibi gelişmiş ekonomiler arasındaki entegrasyonlardaki ticaret yaratma ya da saptırma imkanlarının ölçülmesinde bu kavramlar kullanılabilir. Örneğin, tarım dışında AOP ülkeleri büyük oranda rekabetçidir. GOÜ'ler arasındaki entegrasyonlarda bu kavramların uygulanmasında ise, bu ülkelerin büyük oranda sanayi malları ithalatçısı ve temel tüketim malları ihracatçısı oldukları göz önünde bulundurulmalıdır. Bu ülkeler, dünya piyasalarında rekabetçi olduklarından ve entegrasyondan sonra da bu durum devam edeceğinden, entegrasyondan sonra fiyat desteklemeleri dışında kaynakların yeniden dağılımı beklenmez. Üye ülkeler ulusal kimliklerini sürdürdüğü sürece, bazı ülkelerde fiyat desteklemeleri uygulansa bile kaynakların yeniden dağılımı sınırlı olacaktır. Birincil mamullerdeki fiyat ve talep belirsizlikleri ile ilgili olarak bu ülkeler, ihracatın çeşitlendirilmesi düzeyinde belli bir derecede rekabet ederler. Bazı tropik ürünler üreten ülkeler için daha çok geçerli olan bu durum, bölgedeki bir ya da iki ülkede üretilen ve diğerleri tarafından ithal edilen birincil ürünlere uygulanırsa, kazancın bireysel olarak ülkelerin uyguladıkları politikalara olduğu kadar ulaşılabilirliğe bağlı olduğu görülür. Petrol ve petrol dışı mineraller ve bazı tropik ürünler örneğinde, iklim ve kaynak donatımındaki farklılıklar ticaretin varlığı ve ticaret engellerinin kaldırılmasının büyük bir ticaret artışına sebep olması ile ölçülür. Diğer yandan, iç üretimin farklı araçlarla korunduğu birincil mallarda (örneğin, Arjantin için buğday ve Brezilya için tahıl) korumacılığın kaldırılması büyük bir ticaret artışına neden olabilir. GOÜ'ler için üçüncü ayırım, tekstil ve gıda malı üreten ülkeler için yapılabilir. Bu mallar Latin Amerika ve Asya'daki bazı ülkelerde üretilmekte ve yüksek tarife duvarlarıyla korunmaktadır. Bu ülkelerde, üretim maliyetlerindeki farklılıklar veri iken ticaret engellerini azaltılması yeni ticari fırsatlara ve kaynakların yeniden dağıtımına neden olabilir. Son ayırım ise, GOÜ'lerde şu anda üretilmeyen ya da sadece birkaç ülkede üretilen, dayanıklı tüketim

malları yanında kimyasallar, makine ve taşımacılık ürünleri için yapılabilir. Bu anlamda tamamlayıcılık ve rekabet tartışmaları, GOÜ'ler için sınırlı bir anlam ifade etmektedir.¹³⁷

Ticaret yaratma etkisinin ticaret saptırmadan büyük veya küçük olması, ticaret hacmine olduğu kadar maliyetler arasındaki farka da bağlıdır. Şayet entegrasyon içerisinde üretim, daha düşük maliyetli üreticiden daha yüksek maliyet yapısına sahip üreticiye kayarsa, kaynak israfı, etkinlik azalması ve refah kayıpları ortaya çıkacaktır. Ülkeler birbirlerine karşı dört durumda bulunabilir: fiili rakip-potansiyel rakip, fiili tamamlayıcı-potansiyel tamamlayıcı, fiili rakip-potansiyel tamamlayıcı, fiili tamamlayıcı-potansiyel rakip. Bu seçenekler içerisinde ilk ikisi günümüzdeki entegrasyon hareketlerini açıklayabilecek özellikler göstermektedir. Eğer üye ekonomiler rakipse (benzer malların üretilmesi ve maliyet yakınlığı durumu) mallar arasında ikame fırsatları meydana gelir ve ticaret yaratma etkisi büyük olur. Tamamlayıcı (farklı malların üretilmesi ve maliyet farklılığı durumu) ekonomiler arasında kaynak dağılımı etkilenmez ve ticaret yaratıcı etkiler fazla görülmez. Bu genel yaklaşımın tersine, tamamlayıcı ekonomilerden oluşan bir entegrasyonun rakip ekonomilere göre ticaret yaratma etkisinin yüksek olduğu da ileri sürülmektedir. Bu durum, gelişmişlik açısından aynı düzeyde olan ekonomilerin entegrasyona gitmeleri gerektiğini ortaya koyar.¹³⁸

1.5.1.9. Entegrasyonun Genişliği

Bölgesel entegrasyonların yer aldığı ekonomik alanların genişliği ya da kapladıkları alan da entegrasyonların başarısını etkileyecek özellikler taşıyabilir. Bu alan ne kadar geniş olursa uluslar arası işbölümü için potansiyel alternatifler o kadar çok olacağından, çeşitli düzeylerdeki entegrasyon girişimlerinden daha büyük kazançlar elde etme olasılığı da o denli yüksek olacaktır.

Balassa'ya göre daha küçük ölçekte bir gümrük birliği, bazı üretim hatlarında faydalı geçişler sağlayabilirken, üretimin yeniden tahsisinin bölgenin genişlemesiyle

¹³⁷ Balassa (1965), a.g.e., s. 22-25.

¹³⁸ Ertürk, a.g.e., s. 88.

artabileceği ve ticaret saptırıcı etkileri azaltabileceği söylenebilir. Bu şartların GOÜ'lere uygulanması halinde ise, ulusal ekonomi veya gümrük birliğinin büyüklüğünün nasıl ölçüleceği sorunu ile karşı karşıya kalınır. Bazılarına göre, entegrasyonun büyüklüğü, nüfus veya coğrafi büyüklükle ölçülür. Böyle bir ölçü, entegre olmuş bir bölgede uzmanlaşma ihtimallerini belirlemeyebilir; bununla birlikte ABD'den daha büyük olan Çin ve Hindistan ekonomik alanı gibi örnekler için yanlış sonuçlara götürebilir. Bu açıdan, daha uygun bir ölçü olarak üretim miktarı ya da GSMH'ya katkı esas alınabilir. Entegrasyon alanının etkin genişliğinin ölçülmesinde taşımacılık maliyetlerinde ve zevklerdeki farklılıklar dikkate alınabilir. Çıktı düzeyi veri alındığında, daha büyük taşıma maliyetleri ve halkı farklılaşmış zevkleri ne kadar büyük olursa piyasanın etkinliği o kadar küçük olacaktır. GOÜ'ler arasında Latin Amerika'da zevklerdeki farklılıklar en az önemde, Asya ve Afrika'da ise oldukça önemlidir. Fakat zevklerdeki farklılıklar önemli olsa da, bu ülkelerin entegrasyonu ekonomik gelişme sürecinde daha yakınlaşmış zevkler alanının meydana gelmesine öncülük edebilir. Bu bakımdan GOÜ'lerdeki entegrasyonlarda, mevcut zevklerdeki farklılıkların sınırlı bir öneme sahip olduğu söylenebilir.¹³⁹

1.5.1.10. Diğer Faktörler

Söz konusu ekonomik faktörlere gümrük tarifelerinin düzeyi gibi bazı önkoşullar da eklenebilir. Diğer şartlar sabit olmak kaydıyla, başlangıçtaki tarife düzeyinin yüksek olması, bu tarifelerin kaldırılmasıyla ticaretin genişlemesini büyük oranda etkileyebilir. Aynı zamanda, üçüncü ülke mallarından elde edilen gümrük gelirlerinin yüksek olması ticaret saptırıcı etkilerin yüksek olmasını sağlayabilir. Fakat bu noktada yüksek oranlı tarifelerin ekonomik gelişme üzerindeki etkileri göz önünde bulundurulmalıdır. Aynı zamanda, diğer az gelişmiş bölgelerde kotaların tarifelerden daha önemli araçlar olması nedeniyle, tarife oranlarının yüksekliğinin, ticareti kısıtlayan korumacı etkileri düzgün bir şekilde ortaya çıkmayabilir.¹⁴⁰

¹³⁹ Balassa (1965), a.g.e., s. 26-27.

¹⁴⁰ Balassa (1965), a.g.e., s. 34.

Başarılı bir entegrasyon için gerekli olan ön koşullara daha pek çok faktör ilave edilebilir. Bunlar, önemli bir kısmı yukarıda sayılan ekonomik olanlara ilaveten sosyo-kültürel, ideolojik gibi ekonomi dışı faktörler olabilir. Zaman zaman AB temelinde dillendirilen “Hıristiyan kulübü” olma ve İslam ülkeleri tarafından kurulmaya çalışılan ve başarısızlıkla sonuçlanan “İslam Ortak Pazarı” gibi projeler bu bağlamda zikredilebilir. Soğuk Savaş döneminde var olan COMECON da benzer ideolojik bir ayrışma sonucu ortaya çıkmış ve 1980’lerden itibaren dağılmaya başlamıştır. Sosyo-kültürel ve ideolojik faktörler, bölgesel dayanışmanın önemine vurgu yapsa da, ekonomik faktörlerle yeterince desteklenmeyen entegrasyon girişimleri başarısız olmaya mahkum görünmektedir.

1.5.2. Gelişmekte Olan Ülkeleri Entegrasyona Yönelten Etkenler

1990’lardan itibaren, GOÜ’lerde bölgesel ekonomik entegrasyon açısından büyük bir artış yaşanmıştır. Gelişen dünyanın değişik bölgelerinde var olan bölgesel entegrasyonlar yeniden canlandırılarak genişletilmiştir. Ticaret serbestleşmesi için belirli bir takvim izleyen ASEAN, Latin Amerika’da MERCOSUR, Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği (WAEMU) ve piyasa entegrasyonu için formüle edilmiş yeni bir stratejiye sahip olan Güney Afrika Kalkınma Topluluğu (SADC) bu konudaki örneklerden bir kaçıdır. Bu girişimler, GÜ’lerdeki yeni ve derinleştirilmiş (AB’nin genişlemesi ve NAFTA’nın kurulması ile ortaya çıkan) bölgesel entegrasyonlarla aynı anda ortaya çıkmıştır.¹⁴¹

Gelişmekte olan ülkeleri, entegrasyon girişimlerinde yer almaya iten pek çok faktör vardır. Bu faktörler, coğrafi, politik ve ekonomik olarak pek çok alt başlık halinde incelenebilir. İlk iki faktörün, son faktörle olan ilgisi çok olduğu için gerçek

¹⁴¹ Bu bağlamda ortaya çıkan yeni bölgeselleşme olgusu ile ilgili olarak, daha önce “Yeni Bölgesel Ekonomik Entegrasyon Projelerinin Özellikleri” başlığı altında gerekli açıklamalar yapılmıştı. Burada, daha önce belirtilen faktörlere ilave olarak genel anlamda GOÜ’leri bölgesel entegrasyonlara yönelten nedenler üzerinde durulacaktır. Daha geniş bilgi için bkz. Walter Kennes, “Developing Countries and Regional Integration”, http://www.euforic.org/courier/165e_ken.htm, (27 Şubat 2003).

nedenler genellikle ekonomik etkenler çerçevesinde toplanmaktadır.¹⁴² Avrupa'da meydana gelen entegrasyon girişiminde politik amaçların çok büyük bir önemi olmasına rağmen, en azından, sanayileşme ve kalkınma sorunları ile mücadele eden GOÜ'ler için ekonomik faktörlerin daha fazla bir önceliğe sahip olduğu belirtilebilir. Temel olarak, entegrasyon projelerinde refahtaki artış amacı ekonomik faaliyetlerin temel nedendir. Ekonomik refah artışı, üretilen mal miktarındaki değişim, yerli ve yabancı mallar arasındaki ayrımcılık düzeyindeki değişim, farklı uluslar arasında gelirin yeniden dağılımı ve ülkelerde gelirin yeniden dağılımından etkilenmektedir.¹⁴³

Fakat örneğin AB'de uygulanan gümrük birliği ile GOÜ'ler arasında kurulan bir gümrük birliğinin, karşılaştırılmasında amaçlar açısından bazı farklılıklar bulunmaktadır. İktisatçılar AB örneğindeki gümrük birliğinin dünya refahı üzerindeki etkisi ile ilgilenmelerine karşılık, örneğin Batı Afrika Ortak Pazarı'nda (WACM) uluslararası ticaret akımlarının etkisi oldukça düşüktür. İkinci örnekte, entegrasyonun üye ülkeler üzerindeki etkisi daha fazla önemlidir. Buna göre, ticaret saptırma gibi ticaret yaratma da faydalı olabilir. AB'de ticaret saptırma zararlı olarak kabul edilebilir; çünkü bu tam istihdam düzeyindeki kaynakların daha etkin olandan daha az etkin olana doğru kötü tahsisine işaret etmektedir. Fakat GOÜ'lerde ticaret saptırıcı faaliyetlere çekilen işgücü, daha önceden işsiz ya da aşırı istihdam durumunda olabilir ve fırsat maliyeti bu yüzden sıfıra yakındır. GOÜ'lerde ticaret saptırıcı etki, "iki kötünün daha iyisi" olarak karşılanabilir. Bazı örneklerde, GOÜ'ler arasında yapılan entegrasyonların döviz tasarrufu, ölçek ekonomisi ve emek verimliliği gibi fırsatlar yarattığı görülmüştür.¹⁴⁴

Bu çerçevede, GOÜ'leri ekonomik entegrasyonlarda yer almaya iten bazı faktörler zikredilebilir.

¹⁴² Bunun yanında, iktisatçıların ekonomik entegrasyonları belirleyen nedenlerle ilgili açıklamalarında, genellikle sadece ekonomik faktörleri esas alarak politik sebepleri göz ardı etmeleri önemli bir eksiklik oluşturmaktadır. Bu konu ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Josef C. Brada ve José A. Méndez, "Political and Economic Factors in Regional Economic Integration", *Kyklos*, Vol. 46, No: 2 (1993), s. 6-9.

¹⁴³ Balassa (1961), a.g.e., s. 6, 11.

¹⁴⁴ Mordechai E. Kreinin, *International Economics: A Policy Approach*, Fort Worth: Dryden Press, 1995, s. 222.

1.5.2.1. Sanayileşmeyi Hızlandırma Düşüncesi

Gelişmekte olan ülkeleri ekonomik entegrasyona sevk eden en temel etken sanayileşmeyi hızlandırma düşünceleridir. Küçük piyasalar yerine geniş bir piyasayı mümkün kılması, ölçek ekonomileri, teknolojik gelişme, kaynak verimliliğinin artırılması ve yabancı sermayeyi özendirme gibi olumlu etkiler meydana getirerek ekonomik kalkınmayı hızlandırabilir. Bu etkiler çerçevesinde, ekonomik kalkınma için tek tek elde edilemeyecek bu sonuçlar, entegrasyonlar aracılığıyla sağlanmak istenir.¹⁴⁵ GOÜ'lerin oluşturacağı ekonomik entegrasyonları etkileyecek bazı faktörler vardır. Bu faktörler; kalkınmada sanayileşmenin önemi, üçüncü ülkelere yapılan ihracatta mamul malların oranı, bölgedeki sanayileşmenin düzeyi, bölgesel endüstriyel üretimde maliyet farklılıkları, üye ülkelerin pazar yapısı ile bölgede ham madde ve mamul mal taşımacılık giderleri olarak sıralanabilir.¹⁴⁶ GOÜ'ler söz konusu faktörleri göz önünde bulundurarak, tamamlayıcı özellik gösteren entegrasyonları ölçek ekonomilerden yararlanmak ve atıl kapasiteyi kullanmak için tercih ederler. Fakat GOÜ'lerde fiyatlar fırsat maliyetleri yansıtmadığı için, tamamlayıcılığın rekabet durumuna göre daha çok tercih edildiği söylenebilir.¹⁴⁷

1.5.2.2. Diğer Bölgesel Entegrasyonlara Karşı Önlem Alma Amacı

Ekonomik entegrasyon projesi içerisinde yer alan ülkelerdeki bölge-içi ticaret akımlarının üçüncü ülkelerle yapılan ticarete göre daha hızlı gelişmesi, bu ülkeleri bölgesel ekonomik entegrasyon sürecine katılmaya zorlamaktadır. Bu davranış, bir anlamda üçüncü ülkelerin, mevcut ekonomik entegrasyonlardan gelebilecek muhtemel ticaret zararlarına karşı almış oldukları önlemdir. Dış pazarlarda pazarlık gücü elde edebilme, kaynak dağılımını etkin kılma ve maliyet düşürücü önlemleri almanın yanında GÜ'lerin kendi aralarında yaptıkları entegrasyonlara karşı ekonomik ve siyasi

¹⁴⁵ Halil Seyidoğlu, *Uluslararası İktisat*, İstanbul: Güzem Yayınları, 1996, s. 201.

¹⁴⁶ Canan Balkır ve Muzaffer Demirci, *Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Topluluğu*, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989, s. 158.

¹⁴⁷ Ali Bora, "Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Entegrasyonun Başarısı ve Bir Uygulama", *Yönetim ve Ekonomi*, Sayı: 2, (1996), s. 58.

bir dayanışma sergileme düşüncesi de bu konuda oldukça etkilidir.¹⁴⁸ Bu konuda, özellikle Avrupa'daki bölgesel entegrasyon girişimini taklit etme ve ülkelerin Avrupa'dan gelebilecek ticaret saptırıcı etkilere karşı önlem alma ihtiyacı içinde olmaları da etkili olmuştur.¹⁴⁹

1.5.2.3. Güçlü Bölgesel Entegrasyonlarda Yer Alma Düşüncesi

Gelişmekte olan ülkeler, hem sanayileşme sorunlarını daha kısa zamanda çözümlenmek, hem de dışa açık politikaların kaçınılmaz hale geldiği dünya ticaret sistemi içerisinde güçlü bir sığınak bulma düşüncesiyle, AB, NAFTA, APEC gibi güçlü bölgesel entegrasyon girişimlerine dahil olmak istemektedirler. Orta ve Doğu Avrupa'daki eski sosyalist ülkeler ve Türkiye'nin AB'ye tam üyelik taleplerinde, kuşkusuz olan politik bazı nedenlerle birlikte bu faktörün etkili olduğu söylenebilir. Benzer şekilde Meksika'nın NAFTA üyeliği ve Orta ve Latin Amerika'daki GOÜ'lerin FTAA projesinde yer alma çabaları ile Asya'da muhtemel büyük bir bloğa dönüşebilecek potansiyeldeki APEC içerisinde bazı Asya ülkelerinin bulunması aynı etkilerin değişik yansımalarıdır.

1.5.2.4. GATT/DTÖ'nün Entegrasyonlara Yer Vermesi

GATT anlaşmasının 24. Maddesinde, belli şartlar altında bölgesel entegrasyonların kurulmasına izin verilmesi, genel anlamda hem GÜ'ler hem de GOÜ'ler için teşvik edici nedenlerden birisi olmuştur. Dünya ticaret sistemi ile ilgili düzenlemelerle çatışmayan bölgesel projelerin kurulması bu bağlamda dolaylı olarak teşvik edilmektedir. Bunun yanında, bölgesel entegrasyon projeleri, GOÜ'lerin dünya ekonomisine aşamalı olarak entegre olmasını sağlayan araçlardan birisi olarak görülmektedir.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Muzaffer Dartan ve Sait Akman, "Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Bölgesel Entegrasyon Süreci", *İktisat Politikası* (Ed. Vildan Serin), İstanbul: Alfa Yayınları, 1998, s. 674.

¹⁴⁹ Balassa (1961), s. 6.

¹⁵⁰ Kennes, a.g.e., s. 1.

1.5.3. Gelişmekte Olan Ülkeler Arasındaki Ekonomik Entegrasyonların Problemleri

Gelişmekte olan ülkelerin kurdukları entegrasyonlarda geleneksel olarak tarife indirimleri mekanizması ile ilgili sorunlar, serbest ticaret bölgesinin mi, yoksa gümrük birliğinin mi oluşturulmasının daha etkin olacağı, korumacı politikaların uygulanması, karşılıklılık sorunları, bölge içi farklılıklar, kutuplaşma ve ödeme sistemleri gibi konularda yoğunlaşmaktadır.¹⁵¹

1.5.3.1. Uygun Tarife Düzeyi ve İthal İkameci Politikalar

Genellikle, tek tek ülkelerin gümrük vergisi oranlarından daha düşük bir ortak tarife uygulaması, gümrük birliğinin ticareti saptırıcı etkisiyle ve ölçek ekonomileri aracılığıyla maliyetleri düşürerek korumacı bir etkiye sahiptir. Bu noktada, uygun bir tarife düzeyi ve yapısının ne olacağı sorusu önem kazanmaktadır. Genel bir kural olarak ortak tarifenin, ödemeler dengesinin izin verilen düzeyi sürdürülerek ekonomik büyümeyi hızlandırıcı bir etkiye sahip olduğu söylenebilir. Fakat bu amaç, tarifelerin oluşması süresince gerçekçi döviz kurlarının uygulanmasını gerektirir. Pek çok GOÜ'de döviz kurunun aşırı değerlenmesinin ihracata karşı ayrımcı bir etki yapması söz konusu olduğu için, reel döviz kurları üçüncü ülkelere karşı ihracatın genişlemesini sağlar. İçsel ve dışsal ekonomiler birlik içinde maliyetleri düşürerek daha büyük rekabet gücü sağlar. Aynı şekilde bu ülkelerin karşılaştırmalı üstünlük yapısı değişebilir. GOÜ'ler öncelikle emek-yoğun mallarda ya da içerde üretilen hammaddelere dayalı endüstrilerde rekabetçidirler. Bu sanayilerin pek çoğunda dışsal ekonomiler önemlidir ve bu nedenle rekabet edebilirlik önkoşuldur. Aynı zamanda bu gelişmeler, sermaye ve beceri gerektirdiği ve korumacılığın farklı türleri olmaksızın muhtemel olmayacağından zaman alır. O halde temel sorun, GOÜ'lerden oluşmuş bir birliğin belli sanayileri korumak için seçici bir tarife uygulamasında ya da tüm ürünlere bazı tarifeler uygulamasında ortaya çıkmaktadır. Seçici tarife, bebek endüstrileri argümanı nedeniyle savunulabilir. Hükümetlerin doğru endüstriyi seçmeleri ya da tarife belirlemede baskı altında kalıp

¹⁵¹ Balassa (1965), a.g.e., 111-126.

kalmaması burada önem kazanmaktadır. Öyle görünüyor ki, bir GOÜ'ler birliğindeki ortak tarife, ulusal tarifelerin ortalaması olarak oluşturulmamalı ve iki farklı karar alınmalıdır. İlk karar, birlikteki ekonomik büyüme amacıyla uyumlu olarak, sanayi malları üzerinde ortalama bir tarife oranı seçimi ile; ikinci karar, sosyal ve özel verimlilik farklarından doğan uygun düzenlemelerle tarafsızlık ölçütü uygulandığı zaman tarifelerin yapısı ile ilgilidir.¹⁵²

Bu noktada GOÜ'lerin uzun zaman geçerli bir politika olarak uyguladıkları ithal ikameci sanayileşme stratejisi üzerinde durmak gerekir. Bebek endüstrileri tezinin de bu bağlamda desteklendiği söylenebilir. 1960 ve 1970'li yıllarda temel kalkınma stratejisi, yüksek koruma duvarlarını kullanan ithal-ikameci sanayileşmeydi. Tarife korumasının en önemli teorik gerekçesi ise bebek endüstrileri argümanıydı.

Buna göre, sanayide sağlam bir konum elde etmek için yerli firmalar, yabancı rakiplerine karşı korunuyordu. Aynı zamanda insanlar, hükümetlerin ekonomik kalkınmayı planlayacakları konusunda aşırı iyimserdi. Yüksek tarifeler, ithal ikameciliği desteklemek için gerekiyordu ama bu aynı zamanda hızla genişleyen kamu sektörü için önemli bir fon kaynağı oldu. Bu içe dönük ticaret politikası, aşırı değerli kurlara neden olan sınırlayıcı döviz politikalarını güçlendirdi. Pek çok GOÜ küçük ekonomiler olduğu için, şayet bu politika bölgesel ölçekte de sürdürülürse daha iyi bir şansa sahip olunacağı düşünülüyordu. Bu düşüncenin altında yatan bir faktör ise bölgesel endüstriyel planlamaydı. Buna göre sanayiler, üye ülkeler arasında paylaşılacak ve tüm bölgesel pazara arz edilecekti. Bu stratejinin başarısız olmasının temel nedeni, üretim kapasitesinin yetersiz kullanımı ve rekabet eksikliğinin olmasıdır. Bu faktörler teknolojik yenilikleri teşvik etmemiş ve ihracatı engelleyen güçlü bir etki yapmıştır. Bununla birlikte, bu neden tek başına ilk entegrasyon dalgasındaki başarısızlıkları açıklamak için yeterli değildir. Bu strateji etkin olmasa bile, mantiki olarak böyle bir stratejinin bölge-içi ticaret artışı sağlayacağı beklenmesine rağmen, bunun gerçekleştiğine dair çok az bir delil vardır. Bu açıdan başka nedenlerin de incelenmesi gerekmektedir.¹⁵³

¹⁵² Balassa (1965), a.g.e., s. 115-117.

¹⁵³ Kennes, (27 Şubat 2003), s. 2.

1.5.3.2. Karşılıklılık (Mukabele) Durumu

GOÜ'lerdeki entegrasyonlarda (özellikle Latin Amerika'da) üye ülkeler arasındaki "karşılıklılık" (reciprocity) ihtiyacı sorunu da tartışma alanındaki konulardan birisidir. Karşılıklılığın, her bir ülke için bölge-içi denge (hiçbir ülkenin ihracatının diğer üyelere ithal ettiğinden çok olmaması) anlamında kullanıldığı ifade edilmektedir. Buna rağmen, bölge-içi denge üzerinde yapılan bu vurgu uluslar arası ticarete ilave kısıtlılıklara neden olacağı için yanlış yönlendirilebilir. Bölge-içi ticaret dengesi için alınan önlemler, toplam ödemeler bilançosunda bir dengesizliğe neden olabilir ve ilave önlemlerin uygulanmasını gerektirebilir. Sonuçta ticaret azalabilir. Herhangi bir oranda, mutlak bölge-içi ticaret artışındaki eşitsizlikler ödemeler bilançosunda fazla ya da açık veren ülkelerin dengeye yeniden ulaşması için gerekli olabilir. Dahası, tüm üye ülkeler başlangıçta bilanço dengesine sahip olsalar bile, dengenin sürdürülmesi bölge-içi ticaretin genişlemesindeki dengesizlikleri gerektirebilir. Entegrasyon, üye ülkelerin bölge-içi ve bölge-dışı ticaretini etkileyeceği için ve bu değişiklikler izolasyon durumundan daha çok ortak bir şekilde dikkate alınacaktır. Örneğin, bir üye ülkeden diğerlerine yapılan sanayi malı ihracatının genişlemesi, bölge dışından gıda malı ya da hammadde ithalatındaki artışla birlikte sürdürülebilir. Bu açıdan alternatif olarak karşılıklılık, entegre olmuş bir bölgede sanayinin düzgün bir dağılımı anlamına gelebilir. Balassa bu anlamda karşılıklılık kavramını bir ya da diğer ülkelere avantaj sağlayan ve kutuplaşma eğilimlerinin ortaya çıkmasına neden olan yapay önlemlerle dağıtılan fırsatların eşitlenmesi olarak ifade etmektedir. Karşılıklılığın bu tarz bir yorumu, bölge-içi ekonomik büyüme farklılıklarının dikkate alınmasını gerektirmektedir.¹⁵⁴

1.5.3.3. Ekonomik Yapı

Ekonomik entegrasyonların statik etkilerinin gerçekleşmesi için tam istihdam ve gelişmiş ülke olma varsayımları üstü kapalı olarak belirtildiği için, GOÜ'lerin benzer ekonomik yapıları nedeniyle bu etkilerden yararlanması mümkün görünmemektedir. Gerçekten, uluslar arası ticaret teorisinin temelinde bulunan varsayımlar, teorisinin

¹⁵⁴ Balassa (1965), a.g.e., 120-122.

kendisi kadar önemlidir. Çünkü bu varsayımlar, tam istihdamın ve aşırı kapasitenin bulunmaması, fiyatların marjinal maliyetlere eşit olması, üretim yapısının düzenlenmesindeki geçici zorlukların dikkate alınmaması ve hesaplama, refah, ya da hayat standardına yol açan nedenlerin serbest ticaret fiyatlarında üretimin değerine eşit olması gibi bazı ön koşulları gerektirmektedir.¹⁵⁵ Bu varsayımların, GOÜ piyasaları için büyük oranda geçerli olmadığı belirtilmelidir.

Üstelik GOÜ'lerde sanayinin yapısı daha çok gıda, tekstil ve dayanıklı tüketim malları gibi emek yoğun mallar üzerinde odaklanmıştır ve bu bağlamda rekabetçi bir görünümde dirler. Fakat geleneksel gümrük birliği teorisinde ifade edilen rekabetçi ekonomiler arasındaki entegrasyonların ticaret yaratıcı etki meydana getireceği ile ilgili varsayımlar GOÜ'ler için geçerli değildir. LAFTA tecrübesinde yaşanan hayal kırıklığı bu tezi doğrulamaktadır. GOÜ'ler arasındaki entegrasyonların büyük bölge-içi ticaret artışı meydana getirememesi bu tezi doğrulamaktadır.¹⁵⁶ Aynı şekilde Asya'daki ilk bölgeselleşme girişimlerinden birisi olan RCD'yi oluşturan ülkelerden İran'ın üretiminin %69'u, Pakistan'ın üretiminin %82'si ve Türkiye'nin üretiminin %57'sinin hafif sanayi ürünlerinden oluşması (1962-1963 yıllarında) rekabetçi ülkeler olarak böyle bir entegrasyon girişiminden yeteri kadar kazanç elde edememelerine neden olmuştur.¹⁵⁷

Entegrasyonların ekonomik etkilerini değerlendirmek için temel bir kriter olarak dinamik etkinlik tercihi, entegrasyonların kaynak tahsisi ve büyüme üzerindeki yansımalarını incelemeyi gerektirmektedir. Bunun yanında bir birlik çatısı altında entegrasyonların potansiyel yararlarını görmek için gerekli olan politik önlemleri de dikkate almak gerekir. Kaynak tahsisi, büyüme ve ekonomik politikalar arasındaki ayırım bu noktada büyük önem kazanmaktadır.¹⁵⁸

¹⁵⁵ Rolf Sannwald ve Jacques Stohler, **Economic Integration: Theoretical Assumptions and Consequences of European Unification**, (Çev. Herman F. Karreman), New York: Greenwood Press, 1969, s. 19.

¹⁵⁶ Seyidoğlu, a.g.e., s. 242-243; Robson (1998), a.g.e., s. 270.

¹⁵⁷ Kahnert vd., a.g.e., s. 147.

¹⁵⁸ Dinamik etkinlik kavramı, entegrasyonun kaynak tahsisinin statik ve dinamik etkilerini dikkate alan birincil bir başarı ölçütü olarak incelenmektedir. Balassa (1961), a.g.e., s. 14-15.

1.5.3.4. Kutuplaşma

Yukarıda entegrasyonların temel koşulları ile ilgili açıklamalarda belirtilen sorunlara, GOÜ'lerdeki entegrasyon sorunlarına "kutuplaşma" problemi ilave edilebilir. Gelişme düzeyleri farklı olan ülkelerin entegrasyonlara dahil olmaları halinde serbest piyasa dengesizlikleri ortaya çıkabilir. Böylece zenginler daha zengin, fakirler de daha fakir olur. Myrdal'ın ortaya attığı bu görüş "kutuplaşma teorisi" olarak isimlendirilmektedir. Yeni sanayiler veya bebek endüstrileri bu türlü entegrasyonlardan dolayı büyük zarar görürler. Bunun yanında GOÜ'lerdeki nitelikli işgücü ve sermaye gibi kıt üretim faktörleri, yüksek gelir beklentisiyle GÜ'lere göç etmek isterler. Bu faktörlerin terk ettiği ülkelerdeki büyüme hızı bundan olumsuz olarak etkilenir. Bu nedenle, entegrasyon üyelerinin benzer gelişme düzeyinde olmaları bir zorunluluk olarak ifade edilir. Bu teoride ifade edilen olumsuz etkiler, aynı ülkenin farklı gelişmişlik düzeyinde bulunan ülkeleri için de geçerlidir. Bölgesel kalkınma programları uygulanarak bu tür iç entegrasyon sorunları aşılmaya çalışılır.¹⁵⁹

Bu nedenlerden dolayı GOÜ'ler entegrasyonların daha çok dinamik (uzun vadeli) etkileri üzerinde yoğunlaşmaktadır. Nitekim Jovanovic de, ekonomik entegrasyonu en azından küçük ve orta büyüklükteki ülkeler için, faydaları uzun dönemde görülebilecek ve çıkarların kısa dönemli maliyetlerden daha büyük olacağı bir strateji olarak öngörmektedir. Bunun nedeni, büyük ve gelişmiş ülkelerin dış ekonomik ilişkilere, küçük ülkelere daha az bağımlı olmalarıdır.¹⁶⁰

Bu bağlamda, "yakınlaşma" (convergence) ve "uzaklaşma" (divergence) olarak ifade edilen ayrıma dikkat çekmek gerekecektir. Neo-klasik uluslararası ilişkiler teorisine göre, ekonomik süreç gelir ve servet düzeylerini yakınlaştırmaktadır. Bu teori uluslararası bölge-içi ilişkilere çevrilerek uygulanırsa, bir ekonomik sistemi istikrarlı bir dengeye getirebilecek temel bir faktör olarak ticaretten daha çok üretim faktörlerinin hareketliliğine ulaşılır. Böylece merkezi olmaktan daha çok çevresel etkilerle bu yakınlaşma sağlanarak daha yüksek büyüme hızına ulaşılır. Fakat yakınlaşma modelindeki adaptasyonun zaman alması, mobilitenin engellenmesi, gizli

¹⁵⁹ Seyidoğlu, a.g.e., s. 213-214.

¹⁶⁰ Jovanovic, a.g.e., s. 1-2.

anlaşmalarla serbest rekabetin zayıflatılması, kaynaklardan yeterli oranda yararlanılamaması ve teknolojinin kolayca bölgenin diğer kesimlerine dağılamaması gibi nedenlerle eşitsizliklerin meydana geldiği görülür. Ampirik bulgular, GOÜ'ler arasındaki bölgesel entegrasyonlarda yakınlaşma eğilimlerinin meydana geldiğini göstermektedir. Sistemin yakınlaşmadan çok uzaklaşmaya sürüklendiğini ileri süren diğer okul (Myrdal gibi) ise, ilk aşamadaki büyük eşitsizlikler, katı bazı durumlar ile piyasa ve sosyal güçlerin serbest hareketinin artan dengesiz bir gelişmeye neden olacağını ileri sürmektedir. Bu sav, hem uluslararası hem de bölge-içi düzeylerde ileri sürülür ve teknolojinin uzaklaşma teorisinde önemli bir rol oynadığı iddia edilir. Yukarıda belirtildiği gibi, düşük gelir düzeyine sahip bebek endüstrilerin bu konuda en fazla zarar gören sektörler olacağı, artan faktör hareketliliğinin bu ayrışmayı hızlandıracağı ileri sürülür. Böyle bir sonuç, sadece GOÜ'lerde değil GÜ'lerde (AB'de bile¹⁶¹) de görülebilir.¹⁶²

Bu konuda belirleyici olan, üye ülkelerin diğerlerine ve üçüncü ülkelere göre karşılaştırmalı üstünlük yapılarıdır. Bu alanda yapılmış bir çalışma, düşük gelirli ülkeler arasındaki serbest ticaret anlaşmalarının, üye ülke gelirlerinde uzaklaşmaya, yüksek gelirli ülkeler arasında ise yakınlaşmaya öncülük ettiği üzerinde yoğunlaşmaktadır. Meydana gelen bu değişikliklerden elde edilen karşılaştırmalı üstünlükler, bütünleştirme etkileri tarafından güçlendirilebilir. Buna göre, GOÜ'ler için serbest ticaret anlaşmaları, güney-güney rotasında olmaktan çok güney-kuzey rotasında olursa sonuçlar açısından daha iyi olacaktır.¹⁶³

Yakınlaşma ve uzaklaşma etkilerinin, bir bölgesel entegrasyon anlaşmasının imzalanmasından sonra, biri diğerinden hemen sonra ya da iki etkinin de aynı anda görüleceğine dair teorik açıklamalar da bulunmaktadır. Bu konuda neyin belirleyici olacağını anlaşılmasında, kısa ve uzun dönemli etkiler ve transfer ödemelerinin etkinliği belirleyici olacaktır.

¹⁶¹ Özellikle geçiş dönemi sorunları yaşayan Doğu Avrupa ülkeleri için kutuplaşma eğilimlerinin güçlü olduğu görülmektedir. Daha geniş bilgi için bkz. Grzegorz Gorzelak, "Regional Development in Central Europe and European Integration", *Informationen zur Raumentwicklung*, Heft 11/12.2001, s. 744.

¹⁶² Molle (1997b), a.g.e., s. 1-3.

¹⁶³ Anthony J. Venables, "Regional Integration Agreements: a Force for Convergence or Divergence?", *Annual Bank Conference on Development Economics*, Paris (June 1999), s. i-ii.

1.5.3.5. Eski ve Yeni Uygulamalardan Alınacak Dersler

1960'ların başlarında Latin Amerika ve Afrika ülkelerinde çok sayıda ticaret entegrasyonu projesi faaliyete geçmeye başlamıştır. Bu projeler, Balassa'nın serbest ticaret bölgeleri (LAFTA, CARIFTA), gümrük birlikleri (CACEU, WACU), ortak pazarlar (CACM) ve ekonomik topluluklar (WAEC, ECOWAS, CARICOM) şeklinde dört aşamalı sıralamasının her türünü yansıtmıştır. Bu dönemde Asya, bu türlerin hiç birisine uygun bir örneğe sahip olamamıştır. ASEAN büyük oranda etkin olmayan bir tercihli tarife anlaşmasına ve Andean basit bir OGT sistemine sahip olmasına rağmen bu girişimler ticaret entegrasyonundan çok endüstriyel planlama projeleri olmuştur. Bu projelerin tamamı ya hızlı bir şekilde sona ermiş (LAFTA) veya tamamen çökmüş (EAC) ya da hemen hemen tümüyle durgunluk dönemine girmiştir (CACM ve diğer projeler). Bu projelerin yaşadığı tecrübelerden şu sonuçlar çıkarılabilir:¹⁶⁴

- Bölge-içi rekabette yoğunlaşma teşvik edilmekten çok engellenmiştir (böylece “eğitme alanı” zemini olma hayata geçirilememiştir).
- Bölgesel arz, tamamlayıcı olmaktan çok rekabetçi bir görünüme sahip olmuştur ve bu ekonomilerin sektörel yapılarını şekillendirme potansiyelinin daha çok tamamlayıcılığa yönelik olması kısa dönemde büyük olmamıştır (düşük kalkınmışlık düzeyi nedeniyle).
- Kısa dönemde dağılımla ilgili çatışmalar (net faydaların eşit dağılımı), orta vadede tahsisle ilgili düşüncelere baskı yapmıştır.
- Dış şoklara karşı korumasızlık ve/veya düşük gelir düzeyi dinamik etkilerin (teknoloji, ürün yenilikleri ve yabancı yatırımlar) hızlı bir şekilde ortaya çıkmasını engellemiştir.
- Net ithalatçı ülkelerin kısa dönemde gelir kayıplarını telafi edecek hiçbir sürükleyici ülke bu projelerde bulunmamaktadır.

¹⁶⁴ Rolf J. Langhammer, “The Developing Countries and Regionalism”, *Journal of Common Market Studies*, Vol. 30, No: 2 (June 1992), s. 214-215.

- Bu tecrübelerin hiç birisi, sektörel serbest ticaret anlaşması ya da tercihli ticaret anlaşmasından daha fazla bir başarı elde edememiştir.

Bölgesel entegrasyonların ithal ikameci aşaması ile ilgili olarak GOÜ'lerden oluşmuş bölgesel guruplar için dört temel yaklaşım (bazen bunların bileşimi) bulunmaktadır. "Klasik yaklaşım", gümrük birliği veya serbest ticaret bölgesi aracılığıyla bütün ya da pek çok ürün için ticaret serbestleşmesi ile ilgilidir. Bu durum, Afrika, Orta Amerika ve Karayiplerdeki farklı bölgeler için geçerlidir. Tamamlayıcılık anlaşması olarak bilinen "ikinci yaklaşım", temkinli bir çerçevede üretimin planlı bir şekilde geliştirilmesinde mevcut bazı sanayi ve ürün gurupları için ticaretin serbestleşmesini ifade eder. Bu durum LAFTA'da yoğun olarak uygulanmış ve bölgeselleşmeye daha dar bir bakış açısını temsil eder. Burada yaşanan tecrübeler, düzgün bir şekilde daha dar ve iyi belirlenmiş ve üretimin yeniden tahsis edilmesinin özel girişimlerin çıkarlarının ters açıdan etkilemeden gerçekleştirebildiği yerler dışında bu yaklaşımın başarılı olma ihtimalinin düşük olduğunu göstermiştir. "Üçüncü yaklaşım" da özel ürün ve sanayiler için sınırlı olup ölçek ekonomilerden yararlanan yeni bölgesel ölçekli sanayilerde yatırımları teşvik eden önlemleri ifade eder. Bu yaklaşım, yeni sanayiler üzerinde hükümetler arası anlaşmanın gerçekleşmesine dayanır ve uygulamanın sürmesi için tarife ya da diğer politikaların benimsenmesi gerekir. Doğu Afrika Birliği (EAC), CACM ve Andean Paketi'nde uygulanmıştır. ASEAN'da planlanan sektörel sanayi işbirliği önlemleri de bu politikaya dayanır. "Dördüncü yaklaşım" ise, tam serbest ticaretten daha çok belirli bölgesel ürünler ve endüstriler için tercih sınırlarının özel üyelerinin gizliliğinin hazırlanmasına dayanır. WAEC ve Ekvator Afrika Birliği (UDEAC)'nde uygulanmıştır. Bu anlaşma, her üyeyi piyasa entegrasyonunun düzeyi açısından kesin bir gizliliğe terk eder ve sanayi malları ile ilgili ortaklarıyla birlikte kabul eder. Klasik yaklaşım dışında bu yaklaşımların hepsinde amaç, kazanç getiren bölgesel uzmanlaşmayı teşvik etmek ama dağılımla ilgili kısıtlılıklara karşı koymaktır.¹⁶⁵

Bununla birlikte, bölgesel entegrasyonun, sadece belli ekonomik ve ekonomi dışı faktörlerin yerine getirilmesiyle başarılabileceği belirtilmelidir. Bunların en

¹⁶⁵ Robson (1998), a.g.e., s. 272-273.

önemlileri yapısal istikrar (barış ve güvenlik), hukukun üstünlüğü, iyi yönetim ve makro ekonomik istikrardır. Bu faktörlerin bölgesel entegrasyonların gelişim süreci üzerindeki etkileri oldukça büyük olmuştur. Bölgeselleşmenin ilk dalgasına dahil olan ülkelerin pek çoğunda, bu koşullardan bir ya da bir kaçını ile ilgili önemli sorunlar bulunmaktadır.

Bunlardan, örneğin iyi yönetim eksikliği, bir bölgede ulusal sınırlardan geçen mal akımını kısıtlayan yasal olmayan tarife engellerinin oluşmasına neden olabilir. Yine şayet üye ülkelerden birinde dış ve iç çatışma varsa, ekonomik entegrasyona yönelik gerçekçi yaklaşımların bulunmayacağı beklenir. Yetersiz kurumsal düzenlemeler de bu problemlerin büyümesine katkı yapar. Üstelik, bir çok değişik faktörün etkisiyle GOÜ'ler, yakın zamanlarda kazanmış oldukları egemenliğin paylaşılmasını gerektiren uluslar üstülük konusunda istekli değildirler. Yaklaşık tüm örneklerde sonuç, zayıf ve yetkisiz temsilcilerin bulunduğu bölgesel kurumların oluşturulması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu kurumlar, kaçınılmaz olarak kaynak kıtlığından ve personel yönetimindeki politik müdahalelerden dolayı gelişmemektedir. Bu ise ilerleme için güvenli bir zemin değildir. Kurumsal düzenleme için önemli bir nokta, emeğin farklı bölgesel örgütler arasında etkin dağılımının sağlanmasıdır. Bazı örneklerde, üyelik ve çelişkili amaçlar arasında çakışma söz konusuydu. Bölgesel kurumlar arasındaki rekabet de bazen, kabul edilmiş politikaların uygulanmamasına katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede, bölgesel örgütlerin uyumu ve yeni üyelerin ve yeni politikaların kabul edilmesinin nasıl olacağı ile ilgili farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlar, hızda değişkenlik, geometride değişkenlik, entegrasyon menüsü ve esnek entegrasyon gibi başlıklar taşımaktadır. "Hızda değişkenlik" yaklaşımında, ortak amaçlar kabul edilir ama bazı üye ülkeler uygulamaya daha hızlı geçebilir. En yavaş üyenin ilerlemesini beklemektense, ilerlemeye hazır olan üyeler bunu yapabilirler. "Geometride değişkenlik", diğerlerine göre daha ileri bir entegrasyona hazır alt-bölge üyelerinin durumunu ifade eder. "Entegrasyon menüsü" ile, her bir üyenin, entegrasyon politikaları menüsünden kendi seçimlerini yapabilmesi kastedilir. Bu yaklaşımın uygulamada fazla kullanışlı olduğu söylenemez. "Esnek entegrasyon" yaklaşımı ise, tüm üyelerin zorunlu olarak izleyecekleri ve katılımın gönüllü olduğu alanların bulunduğu tanımlanmış çekirdek temaları içerir. Bu yaklaşım, menünün temel kısmını belirleyerek bir

“entegrasyon menüsü” yapısı, coğrafi yönlendirmeden çok temasal bakışla geometride değişkenlik özellikleri gösterir.¹⁶⁶

Bunlar dışında GOÜ’ler arasındaki entegrasyon başarısızlıklarını açıklayan diğer iki neden, üye ülkeler arasındaki farklılıklar ve altyapıdaki yetersizliklerdir. Politik sistemlerde, kültürde, tarih ve dilde olduğu gibi gelir düzeyi, kalkınma düzeyi, ekonomik büyüklük, sanayileşme düzeyinde de pek çok farklılık noktası vardır. Bu tür ayrışmalar, entegrasyonun sürdürülmesi için çok karmaşık ve maliyetli bir yapı sağlar. Entegrasyonun yararlarının dağılımı ile ilgili gelir düzeyindeki ayrışma etkileri sıkça abartılır. Çünkü uzun dönemde entegrasyon, kısa dönemde (geçiş dönemi) kazançlar düzgün bir şekilde dağılmamasına rağmen, bu farklılıkları azaltma eğilimindedir. Şayet entegrasyon, ticaret serbestleşmesinin ötesine geçerse (faktör hareketliliği ve ortak politikalar başarılı olursa) bu ayrışma noktaları hızla azalacaktır. Taşımacılık ve haberleşme altyapısının eksikliği, bir çok GOÜ arasındaki ticareti zor ve maliyetli hale getiren önemli bir unsurdur. Bu özellikle, denizlere kapalı ülkeler için önemlidir. Nitekim taşımacılık imkanlarının geliştirilmesi AB’nin bölgesel kalkınma ve işbirliği projelerinde büyük bir öncelik taşımıştır. Fakat bu faktör, entegrasyonun ilerlemesi önünde gerçek bir engel değildir. Başarılı bir entegrasyon, sınırlar arası taşımacılık ve haberleşme yatırımlarından artan bir gelir sağlanmasına neden olacağı için, önceki duruma göre daha iyi bir alt yapının kurulmasına da yardımcı olabilir.

1970’lerin sonlarında GOÜ’lerin kurmuş oldukları entegrasyonlar, programlarını değiştirmiş ya da yeniden kurulmuştur. Örneğin LAFTA, daha çok iki taraflı özel düzenlemeler için bir fırsat ama serbest ticaret bölgesi olmaktan uzak gevşek bir entegrasyon ortaklığı (LAIA) haline gelmiştir. Orta Amerika’da CACM’yi yeniden aktif hale getirme girişimleri devam etmektedir. Doğu ve Güney Afrika’da ise yeni bir tercihli ticaret bölgesi kurulmuştur. Bu son proje, 20 zayıf ve benzer alt-orta gelir gurubunda ekonomilere sahip olan bir serbest ticaret bölgesi kurma yolundadır. 1980’lerin sonunda Asya’da sadece ASEAN tercihli ticaret anlaşması vardı ve tercihler için uygun mal demetlerinin az olması ve gereksiz tarifeler nedeniyle önemsiz ticari

¹⁶⁶ Kennes, a.g.e., s. 3.

etkilere sahip olmuştur. Bazı problemlere rağmen, ASEAN serbest ticaret bölgesi 2007'de serbest ticaret bölgesine geçmeyi planlamaktadır.¹⁶⁷

Yeni bölgesel girişimlerin öncüleri olarak 1991'de Arjantin, Brezilya, Paraguay ve Uruguay arasında kurulan MERCOSUR, 1992'de kurulan AFTA, 1993'te hayata geçen NAFTA ve 1994'te başlayan Batı Afrika Ekonomik ve Parasal Birliği (UMEOA) sayılabilir. CACM, CARICOM ve Andean Paktı ise yeniden yapılanan entegrasyon girişimleri olmuştur. Bu yeni girişimler, öncekilerden tamamen farklı ulusal ve global özelliklerde meydana gelmiştir.¹⁶⁸

Yeni entegrasyon girişimlerinin geçmişteki girişimlere göre başarılı olmak için daha büyük şansa sahip olduğu düşüncesini etkileyen temel neden, yeni girişimlerin çok farklı politik ve ekonomik durumları göstermesidir. Çünkü Soğuk Savaş sona ermiş ve belli anlaşmazlıkların çözülmesine engel olan düşmanlıklar artık bitmiştir. Buna ek olarak, pek çok GOÜ'de demokrasi ve sivil toplum gibi unsurlar gelişmiş, ekonomik açıdan daha açık ve piyasa güçlerine dayalı politikalara geçilmiştir. Makro ekonomik politikaları daha istikrarlı olan GOÜ'ler, uluslar arası ekonomik kurumlarla daha yakın bir işbirliği içerisinde. Aynı zamanda, 1970 ve 1980'li yıllarda GOÜ'leri olumsuz yönde etkileyen ekonomik şoklar (mal fiyatları, faiz oranları ve döviz kuru hareketleri) azalmıştır. Bu bağlamda yeni entegrasyon girişimleri, artık yüksek koruma duvarları ve ithal ikameci bölgeselleşmeye atıfta bulunmuyor ve daha çok dışa açık bir yapı göstermektedir. Buna ilaveten, bölgeselleşme kavramı, "ortak teknik standartlar, ortak politikalar, yatırım düzenlemeleri, hizmet donanımları ve hükümet kazançları" gibi farklı sınır ötesi konularla genişletilmektedir. Özellikle bilgi ve haberleşme

¹⁶⁷ Langhammer, a.g.e., s. 216.

¹⁶⁸ Yeni bölgesel entegrasyonların özellikleri ile ilgili daha önce gerekli açıklamalar yapılmıştır. Bu bağlamda uygulanan yeni politikalar bölgeselleşme kavramının içeriğini değiştirmiştir. Her şeyden önce serbestleşme ticaret saptırıcılığın maliyetlerini azaltmıştır. Yeni bölgeselleşmede, statik ticaret serbestleşmesi yararları, eski projelerde olduğu gibi baskın bir faktör değildir. İhracatı teşvik eden herhangi bir etken farklı kaynaklardan gelmektedir. Yeni bölgeselleşme ekonomisi, düşen idari ve taşımacılık maliyetleri ve azalan diğer ticaret engellerinden elde edilecek potansiyel yararları vurgu yapmaktadır. Üretimin entegrasyonu ve diğer sınır ötesi yatırım yaratma ve saptırma da canlandırılmalıdır. Bu yararlar, üretim maliyetlerini ve tekeli karları azaltan küresel ölçekte artan firmalar arası rekabeti göstermektedir. Şayet entegrasyon, bölge içi bir ticaret artışı meydana getirmese bile bu durumda kazançlı olunabilir. İşlem ve idari maliyetler büyük oranda azaltılmış ve piyasa aksaklıklarının önüne geçilmişse, basit bir serbest ticaret düzenlemesinden daha fazla yarar sağlanabilir. Bu alanda bazı ümit verici işaretler olsa da, yeni entegrasyonların büyümeye ve rekabete ne ölçüde olumlu katkı yapacağı net olarak görülmüş değildir. Robson (1998), a.g.e., s. 278-279.

konularındaki (sermaye hareketliliğini artıran) teknolojik yenilikler, büyük sanayileşmiş ülkelerde bile ulusal ekonomik politikaların sınırlarını ortaya çıkarmaktadır. Bölgeselleşme üzerindeki bu tartışma, fırsat ve tehditleri aynı anda gösteren küreselleşme sürecini ihmal edemez. Bu açıdan pek çok GOÜ'de, kendilerini hazırlamadıkları sürece bu dönemde kaybedebilecekleri yönünde doğal bir endişe vardır.¹⁶⁹

Bu noktada, yeni bölgeselleşme tartışmalarında GOÜ'ler için yatırımların ve çok uluslu firmaların rolü üzerinde vurgu yapmak gerekecektir. Çünkü GOÜ'ler arasındaki yeni bölgeselleşme dalgası, üretimin artan oranda küreselleşmesinde ortaya çıkmaktadır. Bu süreç, ticaret üzerindeki doğal engelleri azaltan taşımacılık ve haberleşme alanındaki teknolojik gelişmeleri teşvik etmektedir. Dünya çapındaki finansal serbestleşme, çok uluslu firmaların bir parçası olan üretim ve yatırım organizasyonlarında yeni stratejilerin izlenmesini kolaylaştırmakta ve bu gelişme 1990'lardan itibaren doğrudan yabancı yatırım (DYY) akımlarının olağanüstü artış göstermesini aksettirmektedir. Bu ve teknoloji, eğitim ve ticaretle ilgili akımlar artan sayıda GOÜ'nin dünya ekonomisine entegre olmasında öncelikli araçlar olmuştur. Bununla birlikte, DYY'lar büyük oranda kutuplaşmıştır. Bu bağlamda, GOÜ'ler için bölgeselleşme, üretimin küreselleşmesinin artan oranda büyümesinde elde edilecek kazançlardan dışlanmamak için bir araç olarak algılanmaya başlamıştır. Yine de çok uluslu firmaların yatırım stratejileri, büyük oranda ölçek ekonomileri ve ulaşım maliyetlerinin nispi önemine bağlıdır. Mesafe farklılıklarının nispi önemine ilişkin olarak arz ve talep kesimiyle sinerji, esneklik ihtiyacı ve hızlı adaptasyon unsurlarına yer verilebilir. Sonuç, piyasa temelli DYY'ların küresel üretime karşıt olarak büyüyen bölgesel öneminde görülebilir. Bu bağlamda bölgesel entegrasyonlar, DYY'lar için ölçek ekonomilerin ve ulaşım maliyetlerinin nispi önemi üzerinde etkili olarak cazip kazançlar sağlayabilir. DYY akımları, özellikle büyük piyasalara girme umudu çerçevesinde yönlendirilebilir. Küçük piyasalar için ise bu noktada sorunlar meydana gelebilir.¹⁷⁰

¹⁶⁹ Kennes, a.g.e., s. 4.

¹⁷⁰ Robson (1998), a.g.e., s. 279-280.

Buna göre, eski entegrasyon girişimindeki DYY'lara karşı geliştirilmiş araçlar değişmekte; yatırım akımları, özellikle büyük tüketici kitlesine sahip piyasalar için teknolojik gelişme, istihdam ve ihracat artışı gibi değişkenleri etkileyerek ulusal ekonomiler için cazip hale gelebilmektedir. Zevk ve tercihlerde meydana gelen homojenleşme unsurunun da yatırımların etkinliğinde önemli bir paya sahip olduğu belirtilebilir.

2. BÖLÜM

BÖLGESEL BİR İŞBİRLİĞİ ÖRNEĞİ OLARAK EKONOMİK İŞBİRLİĞİ TEŞKİLATI (ECO)

2.1. Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO): Giriş

Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO), kuruluşu oldukça eski bir tarihe dayanmasına rağmen, gelişmekte olan ülkelerin kurmuş oldukları entegrasyon hareketleri içerisinde, nispeten az gelişmiş örgütlerden birisidir. Soğuk Savaş politikalarının bir ürünü olan ve Batı Avrupa'da gerçekleştirilen bölgeselleşme hareketlerine paralel olarak Asya'da ortaya çıkan bu organizasyon, İran'da yaşanan devrim sebebiyle 1980'lerde 10 seneden daha uzun bir süre atıl kalmıştır. 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, Asya'da yeni ekonomik fırsatların ortaya çıkması, İslam ülkeleri arasında da büyük coşku meydana getirmiştir. ECO da, bu tarihi gelişmeden bağımsız kalmamış, yeni bağımsız olmuş Türk müslüman halklara sahip bu ülkeleri de bünyesine dahil etmek için harekete geçmiştir. ECO bu noktada, bir yandan klasik bir bütünleşme hareketinin özelliklerini taşımakta, diğer yandan da, içinde herhangi bir Arap ülkesine yer vermeyen dinsel öncelikli bir hareket olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü halkı Müslüman olmayan Kafkasya Belgesi'nde bulunan Ermenistan ve Gürcistan da aynı coğrafyada yer almalarına karşılık, kendilerine ECO içerisinde yer bulamamışlardır. ECO, bünyesinde uzun zaman birbiriyle rekabet eden Türkiye ve İran gibi ülkelerin bulunması yanında, yine uzun yıllar dostluk ve kardeşlik ilişkilerinin devam ettiği Türkiye, Pakistan ve Afganistan gibi değişik ülke kombinasyonlarının da bulunması ve bu ülkeler arasında var olan rekabet ortamı ile

oldukça ilginç bir bölgesel oluşum olarak göze çarpmaktadır. Bu bölümde ECO'nun tarihi arka planı, kurulma sebepleri ve hedefleri, bir bölgesel işbirliği girişimi olarak gelişim düzeyi, potansiyel işbirliği alanları üzerinde durulacak ve işbirliğini kolaylaştırıcı ve sınırlayıcı faktörlere değinilecektir.

2.2. ECO'nun Tarihsel Gelişimi, Amaçları, Özellikleri ve Örgütsel Yapısı

ECO, üye ülkeler arasında sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla, İran, Pakistan ve Türkiye tarafından 1985 yılında kurulmuş bölgesel bir işbirliği organizasyonudur. Bu örgüt, 1964-1979 yılları arasında faaliyet göstermiş olan bölgesel bir işbirliği girişimi olan Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) örgütünün devamı niteliğinde olup, 1992 yılında 7 ülkeyi de (Afganistan, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) üyeliğe kabul ederek büyük bir genişleme süreci yaşamıştır. Bu açıdan ECO, bir başka örgütün devamı olan, ama ilgi alanı ve üye yapısı genişleyerek yeni bir örgüte evrilebilmiş olan yeni bir örgüt olarak tanımlanabilir.

2.2.1. ECO'nun Tarihsel Gelişimi

ECO, uluslararası bölgesel bir organizasyon olup, 1985 yılında üye ülkeler arasında ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini desteklemek amacıyla İran, Pakistan ve Türkiye tarafından kurulmuştur. Bu açıdan ECO, uluslararası çevrelerde çok iyi bilinmemekle birlikte yeni kurulmuş bir örgüt değildir ve temeli 1955'te kurulan CENTO'ya dayanmaktadır. Bu bağlamda, tarihsel olarak CENTO, RCD ve ECO dönemlerindeki gelişim seyri incelenebilir.

2.2.1.1. Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD) Dönemi

Kalkınma İçin Bölgesel İşbirliği (RCD), çıkış noktası itibariyle Bağdat Paktı ve CENTO'ya (Merkezi Anlaşma Örgütü) dayanmaktadır. Bağdat Paktı, Türkiye, İran, Irak, Pakistan ve İngiltere tarafından 24 Şubat 1955 tarihinde kurulmuştur. 1959 tarihinde Ankara'da, Türkiye, İran ve Pakistan arasında imzalanan ikili anlaşmalarla ABD'de Bağdat Paktı'nın üyesi sayılmıştır. Irak, 14 Temmuz 1958'de yapılan devrimden sonra yansız ve bağlantısız bir siyaset uygulamak isteyerek 21 Ağustos 1959'da bu pakttan ayrıldıktan sonra CENTO kurulmuştur. NATO ve SEATO (Güney Doğu Asya Anlaşma Örgütü) arasında yer alan bu örgüte, merkezi durumu dolayısıyla bu isim verilmiştir. ABD, Mart 1959'da CENTO üyeleri Türkiye, Pakistan ve İran'la ikili güvenlik anlaşmaları imzalamıştır. Fakat Pakistan ve Hindistan arasındaki Bangladeş ile ilgili anlaşmazlıkta ve Kıbrıs olayları sırasında ABD'nin tutumu karşısında diğer üye ülkeler arasında, teşkilatın yararları hakkında kuşkular oluşmaya başlamıştır. 1979'daki İran İslam devrimiyle birlikte İran'da Şah döneminin kapanmasıyla yeni yönetim CENTO'dan ayrılmış, Pakistan da CENTO'nun kapatılmasını savunmuştur. Merkezi Ankara olan örgüt giderek faaliyetini yitirerek 1979 yılında kapanmıştır.¹⁷¹

CENTO, temelde bir savunma örgütü olmasına rağmen, haberleşme ve ulaşım üzerinde yoğunlaşmış kalkınma programları sonucunda ekonomik bir boyut da kazanmıştır. Aslında, karşılıklı ulaşım ve telekomünikasyon ağı, askeri işbirliğini garantiye alan ve destekleyen temel faktörler olmuştur. Bu yüzden CENTO çerçevesinde bir çok kara, deniz ve hava projeleri hazırlanmıştır. Ayrıca, İngiltere ve ABD, telekomünikasyon ve bölgesel demiryolu projeleri için hem teknik bilgi hem de parasal yardımda bulunmuştur. Bu savunma pakti çerçevesinde ortaya konan projelerin ve karşılıklı anlaşmaların ekonomik yönünün ağır basması neticesinde, 12 Mart 1977'de imzalanan İzmir anlaşması ile, bu teşkilatın ekonomik yanını teşkil eden RCD (Kalkınma için Bölgesel İşbirliği) kurulmuştur. Bu örgütle, üye ülkeler, ulaştırma ve haberleşme alanlarında yardımlaşma ve ekonomik işbirliği yönünde bir bölgesel entegrasyon hedeflemişlerdir. 2 Eylül 1979'daki İran Devrimi ile beraber CENTO sona

¹⁷¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/ha/ha05bhtm/02.htm> (15 Şubat 2001).

ermiş, RCD de uzun bir bekleme dönemine girmiştir. Bu bağlamda ECO, 1964 yılından 1979 yılına kadar varolan RCD'nin devamı niteliğindedir. Bu çerçevede RCD'nin kendisi de Bağdat Paktı ile ortaya çıkmış olan CENTO'nun bir ürünüdür.¹⁷²

Temmuz 1964'te devlet başkanlarının yaptığı ilk toplantıda, RCD'ye üye ülkeler, bu üçlü işbirliği için hedeflenen şu amaçlara ulaşma konusunda bir sekreteryaya ve planlama komitesi kurulması konusunda anlaşmaya varmışlardır: Bu amaçlar; serbest ticaretin teşvik edilmesi; ticaret odaları arasında işbirliği yapılması; üye ülkeler tarafından finanse edilen ortak projelerinin yapılması; bölge çapında taşımacılık ve haberleşme ağlarının iyileştirilmesi; ortak bir deniz taşımacılığı ağı kurulması; bölgesel haberleşme maliyetlerini azaltılması; turizmin teşvik edilmesi ve vize sınırlamalarının kaldırılmasıdır.¹⁷³

RCD projesi, üye ülkelerin iyi niyetli gayretlerine rağmen 1970'lerde hemen hemen bitme noktasına gelmiştir. Sonuç olarak RCD'nin gelişimi, çok marjinal ve haberleşme ve ulaştırma konularında yürütülen projelerin erken dönemdeki başarıları ile sınırlı kalmıştır.¹⁷⁴ RCD, 1970'lerin sonlarında, İran'daki devrimin yarattığı dalgalanma, Pakistan'daki politik istikrarsızlık ve Türkiye'nin AT ile ilişkilerine ağırlık vermesi ile birlikte güç kaybetmiştir. Politik karışıklıklar yüzünden bu üç ülke, kurulmasına karar verdikleri bir serbest ticaret bölgesi konusunda da başarısız olmuşlardır.¹⁷⁵ RCD'nin başarısızlıkla sonuçlanmasına ilave edilebilecek başka faktörler de vardır: Bunlar, İran'daki devrimden sonra patlak veren ve sekiz yıl süren İran-İrak savaşının yarattığı olumsuz etkiler, Afganistan'ın Sovyet işgaline maruz kalması ve Türkiye'de 1980'de meydana gelen askeri darbe nedeniyle oluşan istikrarsızlık sürecidir. Örneğin, İran'da yaşanan devrimden sonra iktidara gelen yeni

¹⁷² Bruno De Cordier, "The Economic Cooperation Organization: Towards A New Silk Road On The Ruins Of The Cold War", *Central Asian Survey*, Vol. 15 (1996) s. 47.

¹⁷³ M. Haghayeghi, "Economic Cooperation Organization: A Preliminary Assessment", *Central Asia Monitor*, No. 1 (1995), s. 14-15.

¹⁷⁴ Bunlara ilaveten, değişim programlarında nispi bir başarı sağlanmıştır. Bu çerçevede, iki binden fazla uzman ve binin üzerinde öğrenci değişimi sağlanabilmiştir. Ticari bölgeselleşmenin sağlanması konusunda ise tam bir hayal kırıklığı ortaya çıkmış ve 1970'lerin sonunda bu üç ülke arasındaki ticaret hacmi, toplam ticaret hacimlerinin ancak %3'ünü oluşturabilmiştir. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Zia H. Hashemi, *Iran, Pakistan and Turkey: Regional Integration and Economic Development*, Lahore: Aziz, 1979.

¹⁷⁵ Muzaffer Dardan, "The Economic Cooperation Organization (ECO): Reality or Utopy?", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1-2 (2000), s. 209.

yöneticiler ilk başlarda, Şah Dönemi'nin bir ürünü olarak saydıkları RCD'ye karşı güvensizlik içinde yaklaşmışlardır.¹⁷⁶

2.2.1.2. RCD'nin Yeniden Aktif Hale Gelmesi ve ECO Dönemi

RCD, daha sonra ECO adı altında yeniden yapılanmıştır. ECO, 27-29 Ocak 1985 tarihinde bu isim altında ilk defa, İran Devrimi'nden sonra atıl duruma düşen RCD'nin bir devamı olarak, üye ülkeler arasında ekonomik, teknik ve kültürel işbirliğini desteklemek amacıyla İran, Pakistan ve Türkiye tarafından bir protokol ile kurulmuştur. Protokolün üye ülkelerce onaylanması konusunda ortaya çıkan sorunlar sebebiyle yeniden bir duraklama dönemine girilmiştir. 1990 yılında ECO Yüksek Konseyi İslamabat'da bakanlar düzeyinde bir araya gelmiş ve RCD'nin ana anlaşması olan 1977 yılındaki İzmir Anlaşması revize edilerek, ECO için yasal bir temel oluşturacak yeni bir protokol imzalanmıştır. Bu yeni protokol ile ECO daha rasyonel bir yapıya kavuşmuştur. 16 Şubat 1992'de Tahran'da gerçekleştirilen zirve, ECO'nun canlanması, somut projelerle daha sağlam bir temele kavuşturulması ve Birliğin genişlemesi yönünde alınan kararlar açısından önemli bir adım olarak durmaktadır. Bu istikamette, 28-29 Aralık 1992 tarihinde İslamabat'da yapılan olağanüstü Bakanlar Konseyi toplantısında Afganistan, Azerbaycan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Tacikistan'ın da katılımıyla birlikte ECO'ya üye olan devletlerin sayısı 10'a çıkmıştır.¹⁷⁷

1985 yılında üye ülkeler, RCD'nin örgütsel yapısını yeniden şekillendirmek ve örgütün adını ECO adıyla değiştirerek bir "tercihli ticaret anlaşması" çatısı altında işbirliğine gitmek konusunda karar vermişlerdir. Bu bağlamda 1990'ların başlarında ECO, özellikle ticaret, taşımacılık ve haberleşme gibi alanlarla hedeflenen bazı projelerin gerçekleştirilmesine yönelik çabalar sarf ederek faaliyetlerini genişletmiştir. Sovyetler Birliği'nin dağılması ile Orta Asya ve Kafkasya'da ortaya çıkan yeni bağımsız ülkeler, üyelerini ve faaliyet alanını genişletmek için bu örgüte fırsat

¹⁷⁶ Kaveh L. Afrasiabi ve Yadollah Pour Jalali, "The Economic Cooperation Organization: Regionalization in a Competitive Context", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 12, No. 4 (Fall 2001), s. 66.

¹⁷⁷ De Cordier, a.g.e., s. 48.

sağlamıştır. Bağımsızlık sonrasında Kafkasya ve Orta Asya'da kötüye giden ekonomik gelişmeler ve bu ülkelerin Türkiye, İran ve Pakistan'la olan dini ve kültürel ortak bağları, bölgede yeni bir ekonomik alan oluşturulması fikrini gündeme getirmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve Orta Asya ve Kafkasya Bölgesinde yeni bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkması, bu ülkelerin dünyaya açılmaları ve Türkiye, İran ve Pakistan'la olan yakınlıklarını ortaya koyma konularındaki isteklilikleriyle birlikte, Afganistan'ın yanında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan da ECO içerisine dahil olma yollarını aramışlar ve bu organizasyona üyelik talebinde bulunmuşlardır. Örgüt çalışmaları içerisine bu yeni üyelerin katılımı ve İzmir Anlaşması'na resmen dahil olmalarının ardından, 28 Mayıs 1992'de İslamabat'da bir Olağanüstü ECO Bakanlar Konseyi Toplantısı başlamıştır.

1992'nin Aralık ayında 3 üyeden 10 üyeye yükselerek üye sayısını üç kat artıran örgüt, Avrasya'da yeni bir konum ve rol elde etmiştir. Bu sebeple, ECO'nun etkinliğini artırmak için yapılan toplantıların her seviyesinde, organizasyonun yapısında ve fonksiyonel işleyişinde temel değişikliklerin gerekliliği konusunda bir uzlaşma olmuştur. Ocak 1995'te Aşkabat'ta yapılan 5. Bakanlar Konseyi toplantısında, İzmir Anlaşması'nın yeniden değerlendirilmesi ve ECO'nun yeniden yapılandırılması konularıyla ilgili uzman kişilerden oluşmuş bir panel yapılmıştır. Bu Uzmanlar Gurubu, etraflı tartışmalardan sonra, ECO Bakanlar Konseyi'ne teklifler sunmak için pek çok tavsiyeler içeren belgeler hazırlamıştır. Bakanlar Konseyi, bu gurubun 10 belgede yer alan önerilerini 11 Mayıs 1996 tarihinde ECO'nun yeni organizasyon yapısı ve fonksiyonel işleyişine yönelik olarak onaylamıştır.

Bu çalışmalar çerçevesinde ECO'nun yeniden yapılanması ve yeniden örgütlenmesi ile ilgili bir memorandum, 14 Mayıs 1996'da Aşkabat'ta yapılan toplantılar esnasında ECO Dışişleri Bakanları Konseyi tarafından imzalanmıştır. Yukarıda ismi geçen Uzmanlar Gurubunun ısrarıyla, Bakanlar Konseyi, ECO'nun yasal statüsünün belirlenmesinde, yeniden gözden geçirilmiş İzmir Anlaşması'nın imzalanması için Bakanlar Konseyi'nin olağanüstü toplanması kararını almıştır. ECO Bakanlar Konseyi'nin İzmir'de Eylül 1996'daki bu olağanüstü toplantısında ECO'nun temel sözleşmesini de içeren belgeler (yenilenen İzmir Anlaşması) sonuçlandırılmıştır.

Bakanlar Konseyi, ECO'nun yeniden şekillendirilmesi ve yapılandırılması planını da onaylamış ve ECO üyesi ülkelerin temsilcileri tarafından İzmir Anlaşması ve ECO'nun Yasal Statüsü Anlaşması imzalanmıştır. Bu hareketlilik içerisinde, aşağıdaki 10 belge 1997'nin başlarında ECO'nun yeni organizasyon yapısını etkileyen araçlar olmuştur. Bunlar; İzmir Anlaşması (revize edilmiş haliyle), ECO'nun Organizasyon Yapısı, ECO Sekreteryası'nın Organizasyon Planı, ECO'nun Yasal Statüsü Anlaşması, ECO tıyeleri ve İıran arasında ECO Sekreteryası'ndaki haklar ve ayrıcalıklarla ilgili anlaşma, ECO'nun İşleyiş Kuralları, ECO'nun Fonksiyonel Yöntemi, ECO Bölgesinde Ekonomik İşbirliği Stratejisi, ECO Sekreteryası'nın Personel Düzenlemeleri, ECO Sekreteryası'nın Finansal Düzenlemeleri'dir.¹⁷⁸

İzmir Anlaşması, art arda gelen tarihsel gelişmelerle genişletilmiş ve diğler pek çok anlaşma ve plan, genişleyen organizasyona yasal bir çerçeve sağlamak için onaylanmıştır. Üye ülkelerce, 6-7 Şubat 1993'de Pakistan'daki toplantıda Quetta Faaliyet Planı benimsenmiş, 5-7 Temmuz 1993'teki İstanbul Deklarasyonu ile de "Uzun Dönemli ECO Planı" tasarlanmıştır. ECO Ulaştırma Bakanları da 25-27 Ekim 1993 tarihinde Kazakistan'ın Almatı şehrinde, Almatı ECO Bölgesi Ulaşım Sektörü'nün Geliştirilmesi Planı'nı hazırlamışlardır. Bu plan, 25-26 Ocak 1994 tarihinde Tahran'da dördüncü ECO Bakanlar Konseyi toplantısında onaylanmıştır. 15 Mart 1995'te İslamabat'daki III. ECO toplantısında bakanlar, ECO Transit Ticaret Anlaşması ve ECO Üyesi Ülkelerin İşadamlarına Vize Kolaylığı Sağlama Anlaşması'nı imzalamışlardır. Aşkabat'ta 11 Mayıs 1996'da gerçekleşen IV. Toplantıda ECO üyesi ülkelerin dışışleri bakanları ECO'nun yeniden yapılanması ve organizasyonunun yenilenmesi konusunda bir niyet bildirgesi imzalamışlardır. Bu toplantıda, Bakanlar Konseyi, Ekonomik İşbirliği Stratejisi ve Fonksiyonel Yöntemini de onaylamıştır. 14 Eylül 1996'da İzmir'deki ECO Olağanüstü Bakanlar Toplantısı, İzmir Anlaşması da dahil olmak üzere ECO'nun temel sözleşmeleri ile sonuçlandırılmıştır. Bu toplantı, ECO'nun yeniden yapılanması ve organizasyonu için Eylem Planı'nı onaylamış ve ECO üyesi ülkelerin temsilcileri/bakanları tarafından imzalanmış olan İzmir Anlaşması'nın onaylanmasına tanıklık etmiştir. 11 Mayıs 1998'de Almatı'daki Beşinci ECO toplantısında, Sekizinci Bakanlar Konseyi Toplantısı'nda dışışleri bakanları tarafından imzalanan Transit

¹⁷⁸ ECO Secretariat, <http://www.ecosecretariat.org>, (28 Şubat 2001).

Taşımacılık Anlaşması Taslağı ile birlikte ECO Eğitim Enstitüsü Sözleşmesi ve Kaçakçılık ve Gümrük İhlallerine Karşı İşbirliği Anlaşması imzalanmıştır. Bu toplantıda, On Yıllık (1998-2007) ECO Taşımacılık ve İletişim Eylem Planı da onaylanmıştır.¹⁷⁹

Her iki yılda bir, bir üye ülkenin başkentinde yapılan ve 1992'deki genişleme sürecinden beri şimdiye kadar 5 kez gerçekleştirilmiş olan Devlet Başkanları Toplantısı ve bu zirveler arasında yapılan olağanüstü toplantıların tarihsel gelişimi şöyle özetlenebilir:

- 1. ECO Toplantısı 1992 Şubat'ında Tahran'da yapılmıştır. Bu toplantıda, bölge-içi ticareti teşvik etmek ve nihai olarak bölgesel ticaret önündeki engelleri tümüyle kaldırmak amacıyla tercihli tarifeler anlaşması imzalanmıştır;
- 2. ECO Toplantısı Temmuz 1993'te İstanbul'da olmuştur. Bu toplantıda uzun dönemli ECO planı için gerekli temeller atılmıştır;
- 3. ECO Toplantısı Mart 1995'te İslamabat'da gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda 6 ECO kurumunun oluşturulmasına (ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, ECO Sigorta Şirketi, ECO Denizcilik Şirketi, ECO Havayolları, ECO Kültür Enstitüsü ve ECO Bilim Fonu) ve 2 bölgesel anlaşmanın (ECO Transit Ticaret Anlaşması ve ECO Üyesi Ülke İşadamlarına Vize İşlemlerinin Kolaylaştırılması) imzalanmasına karar verilmiştir.¹⁸⁰
- 4. ECO Toplantısı Mayıs 1996'da Aşkabat'ta yapılmış ve ECO'nun yeniden örgütlenmesi ve organlarının yeniden yapılandırılması üzerinde durulmuştur. Bu toplantıyı izleyen aylarda 14 Eylül 1996 tarihinde İzmir'de ECO Olağanüstü Bakanlar Konseyi toplantısı olmuş ve örgütün temel metni olan İzmir Anlaşması imzalanmıştır. 1997 Mayıs'ında Aşkabat'ta yine olağanüstü bir toplantı gerçekleştirilmiş ve ECO bölgesinde boru hatları ağının, ulaşım ve haberleşme altyapısının geliştirilmesi üzerinde durulmuştur. 14 Mayıs 1997'de yine Aşkabat'da olağanüstü bir zirve toplanarak

¹⁷⁹ ECO Secretariat, **Economic Cooperation Organization: A Guide Book**, Tahran, Temmuz 1999, s. 4.

¹⁸⁰ International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/sec/decdo/eco.htm> (1 Ekim 2001).

öncelikli bir amaç olarak haberleşme, taşımacılık ve enerji konularında bir faaliyet planı benimsenmiştir.

- 5. ECO Toplantısı Mayıs 1998'de Almatı'da gerçekleştirilmiş ve Transit Taşımacılık Taslak Anlaşması ve Kaçakçılık ve Gümrük İhlallerine karşı anlaşmalar imzalanmış ve Ankara'da ECO Eğitim Enstitüsü'nün kurulması konusunda anlaşmaya varılmıştır.

- 6. ECO Toplantısı Haziran 2000'de Tahran'da gerçekleştirilmiştir. Bu toplantıda, ECO petrol ve doğal gaz güzergahları konusu üzerinde vurgu yapılmıştır. Bu düzenli toplantılara ilaveten dış ticaret ile ilgili 1. Bakanlar Toplantısı Mart 2000'de Tahran'da, taşımacılık ve haberleşme ile ilgili olarak 3. Bakanlar Toplantısı Nisan 2000'de İslamabat'da ve Enerji/Petrol konuları ile ilgili görüşmek üzere 1. Bakanlar Toplantısı ise 8 Kasım 2000'de yine İslamabat'da gerçekleştirilmiştir.

2.2.2. ECO'nun Amaç ve Stratejileri

ECO Sekreteryası'na göre, ECO'nun ilkesel amaçları; *"Üye ülkelerin sürdürülebilir ekonomik kalkınmalarının sağlanması, ticaret engellerinin kaldırılarak ve bölge içi ticaret artırılarak ECO Bölgesi'nin genişleyen dünya ticaretinde daha önemli bir düzeye gelmesinin sağlanması, üye ülkelerin kademeli bir şekilde dünya ekonomisiyle entegrasyonunun sağlanması, üye ülkeler arasında ve dış dünya ile ulaşım ve haberleşme alt yapılarının geliştirilerek iyileştirilmesi, ekonomik liberalleşme ve özelleştirme, ECO Bölgesi'nin doğal kaynaklarından yararlanma ve akışkanlıklarını sağlama, tarımsal ve sınai potansiyelden etkin olarak yararlanma, uyuşturucu trafiğine karşı bölgesel işbirliği, ECO Bölgesi'nde yaşayan halklar arasında tarihsel ve kültürel bağları geliştirme, ekolojik ve çevresel korumanın sağlanması ile bölgesel ve uluslar arası organizasyonlarla karşılıklı çıkara dayalı işbirliğine gitmek"¹⁸¹ olarak belirlenmiştir.*

¹⁸¹ ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 5.

Bu amaçlara ulaşmak için yine ECO'nun temel metni olan İzmir Anlaşması'na göre, bölgesel işbirliği aşağıdaki ilke ve politikalara dayalı olarak yürütülmelidir.¹⁸²

- Bu Anlaşma'dan kaynaklanan yükümlülüklerini ikili ve çok taraflı sorumluluklarına zarar getirmeyecek şekilde, karşılıklı yarar esasına dayalı olarak iyi niyetle yerine getirecek olan üye devletlerin egemen eşitliği;

- Ulusal ekonomik kalkınma planlarının ECO'nun yakın ve uzun vadeli hedefleriyle mümkün olduğu ölçüde irtibatlandırılması;

- Üye Devletler'in ham ve mamul maddelerinin ECO bölgesi dışındaki pazarlara daha kolayca girebilmelerini sağlamak için ortak gayret sarf edilmesi;

- ECO kurumlarının, anlaşmalarının ve işbirliği düzenlemelerinin diğer bölgesel ve uluslararası teşkilatlarla çok taraflı mali kuruluşları da içerecek şekilde etkin olarak kullanılması;

- Bölgesel ve küresel düzenlemelere katılımı arttırmak amacıyla, üye devletler tarafından uyumlu bir yaklaşım geliştirilmesi için birlikte çalışılması;

- ECO içindeki kaynak ve potansiyellerin yanı sıra, üye devletler arasındaki ekonomik kalkınma farklılıkları hesaba katılarak, ayrıca diğer bölgesel ve uluslararası kuruluşlarla gerçekleştirilen anlaşma ve düzenlemeler dikkate alınarak gerçekçi ve tedrici yaklaşımlara dayalı stratejilerin izlenmesinde üye devletler arasında işbirliği;

- Eğitim, bilim, teknik ve kültür alanlarında değişim yapılması.

Ekonomik İşbirliği Örgütü, 1992'deki genişleme sürecinden beri, üye ülkelerin geniş potansiyellerinden yararlanmak için sürdürülebilir ve gelişen stratejiler izlemede uzun bir yol kat etmiştir. 1993'ün sonlarında, ECO'nun uzun dönemli vizyonunu tanımlayan iki tarihi plan benimsenmiştir. Bölgenin insan kaynakları ve doğal kaynaklarının seferber edilmesindeki yaşamsal ihtiyacın altını çizen Quetta Eylem Planı ve Uzun Dönemli Perspektifler Üzerine İstanbul Deklerasyonu mümkün olduğunca piyasa eksenli bir ekonomik modele dayalıdır. İletişim, bu iki belgede tanımlanan

¹⁸² Resmi Gazete, 12 Eylül 1999, Sayı: 23814, Madde III.

amaçlara ulaşmak için bir ön koşul olduğu için taşımacılık ve haberleşme sektörü gelecek yıllarda ECO gündemindeki öncelikli iki alan olacaktır. İletişim ağlarında olduğu gibi, karayolları, demiryolları ve havayolları da geçen yüzyılın sonu için planlanmıştır. ECO Ulaştırma Bakanlarının ilk toplantısı, Ekim 1993'te Kazakistan'ın Almatı şehrinde gerçekleşmiştir. Toplantıda benimsenen ECO Bölgesi'nde Taşımacılık Sektörünün Gelişmesi İçin Almatı Taslak Planı, ECO kara ve demiryollarının birbirine bağlanması, üye ülkeleri birbirlerine ve dünyaya bağlanması gibi konuları içermektedir. ECO Bölgesi'nde modern bir taşımacılık ve iletişim altyapısının kurulması ve bu sürecin devam etmesi, 13-14 Mayıs 1997'de Aşkabat'ta yapılan Olağanüstü ECO Toplantısı'nda da temel gündemi oluşturmuştur. İletişim alanındaki büyük bir gelişme, Asya Geçişli Avrupa Fiber Optik Sistemi ile İstanbul-Tahran-İslamabat Optik Fiber Hattı'nın birleştirilmesinde olmuştur.

Bölge için ticaret de öncelikli bir alandır. 1991 Yılı'nda %10'luk bir azalmayı içeren bir Tercihli Tarife Düzenlemeleri Protokolü imzalanması bölgede ticaret engellerini kaldırılması yolunda ilk adımı oluşturmuştur. Diğer iki anlaşma olan Transit Ticaret ve İşadamlarının Vize İşlemlerinin Kolaylaştırılması 1995'te İslamabat'ta toplanan III. ECO Toplantısı'nda imzalanmıştır. Her iki düzenleme de üye devletler tarafından parafe edilmiş ve uygulamaya girmeye başlamıştır. Düzenli olarak her yıl toplanan ECO Ticaret ve Sanayi Odası, üye ülkelerin iş çevreleri arasında etkileşim ve diyalogun kurulmasında önemli bir platformun kurulmasına hizmet etmektedir. Bu toplantılarla, ekonomik kalkınma sürecinde özel sektörün rolüne öncelikli olarak atıfta bulunulmaktadır. Bu rolün bölgesel ticaretin artırılması yoluyla güçlendirilmesi için merkezi İstanbul olan ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası kurulmuştur.¹⁸³

1995 Martı'nda İslamabat'daki III. ECO Toplantısında, hızla değişen bölgesel ve küresel çevrede yükselecek fırsatlar ve yeni oluşumlar için ekonomik ve ticari işbirliğinin hızlandırılması ihtiyacı üzerinde durulmuştur. Serbest piyasa yaklaşımı üzerinde genel bir uzlaşma olmuştur. İslamabat Deklarasyonu'nda ECO Ülkeleri, ekonomik açıdan önemli bölgelerden ticaret kazançları elde etmek için olduğu kadar

¹⁸³ T.C. Dışişleri Bakanlığı, "Turkey and The Economic Cooperation Organisation", <http://www.mfa.gov.tr/grupa/af/eco.htm> (10 Mart 2002).

kendi ticaret ve ekonomi politikalarını da daha çok liberalize etme ve Uruguay Raundu tarafından sunulan fırsatları yakalamak için çaba gösterilmesi gerektiğini vurgulamışlardır. ECO liderleri, bu toplantıda, üye ülkelerin ekonomilerini konsolide etmeleri için ticari liberalizasyon ve yakın ekonomik bağlar kurma çabalarının da altını çizmişlerdir.

Kültürel alanda, ECO çatısı altında yeniden canlandırılan ve RCD döneminde kurulmuş olan Kültür Enstitüsü olmuştur. ECO Kültür Enstitüsü Planı 1995'teki İslamabat toplantısında imzalanmıştır. ECO Bilim Fonu Planı da 1995'teki ECO görüşmelerinde imzalanmıştır. ECO Eğitim Enstitüsü Planı ise Mayıs 1998'deki V. ECO Toplantısı'nda Almatı'da imzalanabilmiştir. 1996 Mayıs'ında Aşkabat'taki Bakanlar Konseyi Toplantısı'nda benimsenen ECO Uyuşturucu Kontrol Planı da benimsenmiş ve bu alandaki adımlar, ilgili uluslararası kuruluşların tamamladığı plan yardımıyla başlanmıştır. Bunun için, "ECO Sekreteryası'nda bir Uyuşturucu Kontrolü Koordinasyonu Birimi Kurulmasına Yardım Etme" adını taşıyan proje UNDCP ile birlikte 1998'de sonuçlandırılmıştır. Bu proje faaliyetlerine Temmuz 1999'da başlamıştır. Bunlar gibi pek çok işbirliği programları, tarım, enerji, teknik ve sınai gibi alanlarda gelişmektedir.

2.2.3. ECO'nun Örgütsel Yapısı ve Özellikleri

Bakanlar Konseyi, ECO'nun temel politika belirleyicisi ve karar alma organıdır. Konsey, üye ülkelerin Dışişleri Bakanları'ndan ve aynı düzeydeki hükümet temsilcilerinden oluşmakta ve yılda bir kez üye ülkelere birinde bir araya gelmektedir. Vekiller Konseyi (COD), İran Dışişleri Bakanlığı'nın ilgili Genel Müdürü'nden ve İran veya ECO'nun onayladığı üye ülke misyon başkanlarından oluşmaktadır. Konsey, düzenli olarak Tahran'da toplanarak, ihtiyaç duyulan konularda faaliyetleri gerçekleştirmekte ve Bakanlar Konseyi tarafından alınan kararları uygulamaktadır. Sürekli Temsilciler Konseyi, ECO tarafından onaylanmış büyükelçilerden veya sürekli temsilcilerden oluşan Tahran temelli bir organdır. Bu organ, yılda bir çok kez, Bakanlar Konseyi tarafından alınan kararları yerine getiren ve

üye ülkelerin almaları gereken kararları kesinleştiren bir fonksiyon icra eder. Bölgesel Planlama Konseyi ise, üye ülkelerin Planlama Kuruluşları başkanlarından veya hükümetler tarafından tayin edilen benzeri otoritelerden oluşmaktadır. Bu konsey, ECO'nun merkezi olan Tahran'da, geçmiş programları gözden geçirmek, son gelişmeleri değerlendirmek ve Bakanlar Konseyi'ne tekliflerin iletilmesi için Örgüt'ün amaçlarının gerçekleştirilmesinde gerekli faaliyet programlarını değerlendirir ve değiştirir. Bakanlar Konseyi elde edilen sonuçları ve Konseyin onayına sunulan programları değerlendirmektedir. Kuruluşun dört uzman alt kuruluşu bulunmaktadır. Bunlar; ECO Sanayi ve Ticaret Odası, ECO Sigorta Merkezi, ECO Sigorta Kurulu ve ECO Ortak Sigorta Uyum Programıdır.

ECO'nun tüm aktivitelerini sekiz teknik komite planlamakta ve yürütmektedir. Bu komitelerin uygulama alanları; tarım, ekonomik ve ticari işbirliği, eğitim, bilimsel ve kültürel işbirliği, çevre ve sağlık, endüstriyel ve teknik işbirliği, ulaşım ve haberleşme, enerji ve uyuşturucu bağımlılığını önlemedir.¹⁸⁴

İran, ECO Sekreteryası'na ev sahipliği yapmaktadır. Bu ülke, 11 Mayıs 1996'da Aşkabat'taki Bakanlar Konseyi toplantısında benimsenen "İran ve ECO Ülkeleri Arasında ECO Sekreteryası'na Ait Haklar, İmtiyazlar ve İstisnalar Anlaşması" çerçevesinde istisna ve avantajlara sahiptir. Sekreteryaya, üye ülkeler tarafından üç yıllığına seçilen Genel Sekreter tarafından yönetilmektedir. Bu görev, üye ülkeler arasında sırayla yerine getirilmektedir. Sekreteryanın görevi, ECO aktivitelerinin gerçekleştirilmesine aracılık etmek ve koordine etmek ile Örgüt'ün toplantılarını yürütmektir. Sekreteryanın fonksiyonları ve yapısı, Bakanlar Konseyi tarafından belirlenen ECO Sekreteryası'nın işleyiş kuralları ve finansal yapısı tarafından yönlendirilmektedir.

Örgütün finansmanı, üye ülkeler tarafından belirlenen katkılarla sağlanmaktadır. 1992'de yaşanan genişlemeden sonra Sekreteryaya bütçesine yapılacak katkılarla ilgili ara bir düzenleme yapılmıştır. 1996 Mayıs'ında Aşkabat'taki 4. Zirve Toplantısında ECO'nun yeniden yapılanması ve 1 Ocak 1997'den itibaren yeni bir

¹⁸⁴ T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı, <http://www.dtm.gov.tr/DUNYA/ulus/62ekois.html> (10 Şubat 2001).

projenin uygulamaya konması benimsenmiştir. Buna göre, Türkiye, İran ve Pakistan'dan oluşan kurucu üye ülkeler bu dönemde ilk iki yıl boyunca ECO bütçesinin %90'ını, ikinci iki yılda da %75'ini karşılamayı üstlenmişlerdir.¹⁸⁵

ECO'nun bölgesel kurumları arasında ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, ECO Sigortacılık Şirketi, ECO Uzman Mühendislik Şirketi, ECO Denizcilik Şirketi, ECO Havayolları, ECO Ticaret ve Sanayi Odası ve ECO Sigorta Birliği bulunmaktadır. Özel kurumlar ise, ECO Kültür Enstitüsü, ECO Bilim Fonu ve ECO Eğitim Enstitüsüdür.¹⁸⁶ Bu organlar içerisinde temelde en önemlileri olarak Bakanlar Konseyi, Bölgesel Planlama Konseyi, Sürekli Temsilciler Konseyi ve Sekreteryaya yer almaktadır. Bu organlara örgütün işleyiş ve geleceği açısından verilen görev ve sorumluluklar her bir birim için sırasıyla şöyle belirtilebilir:¹⁸⁷

2.2.3.1. Bakanlar Konseyi

Bakanlar Konseyi, ECO'nun en yüksek politik ve karar alma organıdır ve üye ülkelerin dışişleri bakanlarından oluşur. Yılda en az bir kez ve tercihen ECO mali yılının başında üye ülkelerde dönüşümlü olarak toplanır. 1991'den bu yana her yıl düzenli olarak toplanmaktadır. Bakanlar Konseyi, ilgili alanlarda plan ve projeler için diğer bakanların toplantıya çağırılmasını önerir ve bunu formüle eder. Bu Konsey şu sorumluluklara sahiptir: ECO için çalışma programları, strateji ve politikaları onaylamak; Genel Sekreter ve Yardımcısını tayin etmek; Bölgesel Planlama Konseyi, Sürekli Temsilciler Konseyi ve Özel Birimlerin raporlarını kabul ederek gözden geçirmek; bölgesel kurumların raporlarını gözden geçirmek; yardımcı komiteler gibi organlar oluşturmak; örgütün bilanço raporlarını ve bütçesini onaylamak; üye ülkelerin Örgütün bütçesine yapacakları katkı üzerinde karar vermek; zirveler için taslak ajanda ve diğer düzenlemeleri hazırlamak; ECO program ve projeleri ile ilgili tüm konularda Zirveye rapor sunmak; tüm mali, yönetsel ve örgütsel konularda kararlar vermek ve gözden geçirmek.

¹⁸⁵ Cumhuriyet, 15 Mayıs 1996.

¹⁸⁶ ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 7.

¹⁸⁷ ECO Secretariat, <http://www.ecosecretariat.org> (9 Nisan 2001).

2.2.3.2. Bölgesel Planlama Konseyi

Bölgesel Planlama Konseyi, üye ülkelerin planlama örgütü başkanları ya da benzer bakanlarından oluşmakta ve yılda en az bir kez toplanmaktadır. Bu konsey, Bakanlar Konseyi'nin isteklerini uyguladığı gibi bölgesel işbirliğinin hedef ve planlarıyla uyumlu olacak şekilde temel strateji ve politikalar geliştirecektir. Bu konsey, belirtilen amaçlara ulaşmak için şu görevleri ifa etmektedir: Ekonomik İşbirliği Stratejisi'nde belirlenen öncelikleri iki yılda bir gözden geçirmek; onaylanan faaliyet ve programların uygulanma sürecini yıllık olarak gözden geçirmek; Sekreteryası'nın ekonomik faaliyetlerini eleştirerek değerlendirmek ve Bakanlar Konseyi'ne bildirmek; Bakanlar Konseyi'ne önerilerde bulunmak için ECO'nun yıllık faaliyet takvimini hazırlamak; şayet gerekliyse, Bakanlar Konseyi'ne geçici teknik komitelerin kurulmasını önermek; ECO Bölgesi için yıllık Ekonomik Rapor hazırlamak; Genel Sekreter aracılığıyla Bakanlar Konseyi'ne yıllık raporlar sunmak.

2.2.3.3. Sürekli Temsilciler Konseyi

Sürekli Temsilciler Konseyi üye ülkelerin büyükelçilerinden oluşmakta olup Bakanlar Konseyi'ne başkanlık eden ülke temsilcisinin başkanlığında gerekli zamanlarda toplanır ve şu fonksiyonları yerine getirir: Bakanlar Konseyi adına alınan kararları uygulamak ve politikaları izlemek; Konsey'le ilgili meseleleri incelemek ve ilgili konularda Bakanlar Konseyi'ne bilgi vermek; örgütün bütçe ve bilanço raporlarını değerlendirmek ve Bakanlar Konseyi'nin onayına sunmak; Bölgesel Planlama Konseyi'ne Sekreteryası'nın ekonomik işlevleri ve diğer teknik konularla ilgili değerlendirme/tavsiyelerde bulunmak; Sekreteryası'nın tüm raporlarını gözden geçirmek; Bölgesel Planlama ve Bakanlar Konseyi için gündem taslağını oluşturmak ve gerekli düzenlemeleri yerine getirmek; Bölgesel Planlama Konseyi'nin kararlarını izlemek.

2.2.3.4. Sekreteryası

İzmir Anlaşması'nın 4. Maddesi'ne göre, Sekreteryası, ECO'nun faaliyetlerini başlatmak, koordine etmek ve izlemek, uzlaşma sağlanan metinler ve yönergeler

7

çerçevesinde örgütün toplantılarını düzenleme ile görevlendirilmiştir. Buna göre Sekreteryaya şu görev ve sorumluluklara sahiptir: ECO'nun karar organlarınınca tasarlanan plan, proje ve programlar hazırlamak; ECO'nun kabul edilmiş tüm program ve eylemleri ile ilgili olan bütün alanlarda üye hükümetler arasında sürekli bir iletişim aracı olarak hizmet etmek; bu bağlamda gerekli durumlarda üye ülkelere tüm konularda pratik bilgiler sağlamak; ECO'nun tüm arşiv ve dokümantasyonundan sorumlu olmak; ECO'nun tüm sürekli ve geçici organlarına işlerini yürütmelerinde yardımcı olmak; teknik ve idari olarak örgütün tüm toplantılarında ve faaliyetlerinde hizmet etmek ve rapor ve dokümanların hazırlanmasına yardımcı olmak; bölge dışı da dahil olmak üzere ilgili tüm alanlarda ECO için enformasyon birimi olarak faaliyet göstermek; ilgili bölgesel ve uluslararası örgütlerle, ECO'nun karar verici organlarının direktifleriyle uyumlu olacak şekilde etkileşim, işbirliği ve haberleşme sağlamak; uluslararası finansal örgütler ve yatırımcılar aracılığıyla onaylanmış proje ve eylemlerin finanse edilmesinde üye ülkelerin desteklenmesi için faaliyetler yapmak; bölgesel ve özel kurumlarla işbirliğini sürdürmek ve Bakanlar Konseyi ile onlar arasında bir köprü görevi yapmak; Bakanlar Konseyi'ne örgütün tüm faaliyetleri ve etkinlik alanlarıyla ilgili yıllık bir rapor hazırlamak; Bölgesel Planlama ve Bakanlar Konseyi tarafından belirlenebilecek diğer fonksiyonları ve görevleri yerine getirmek; uluslararası standartlar çizgisinde yayın ve dokümantasyon sistemi kurmak; Sürekli Misyonlar/Elçilikler ve üye ülkelerin Ulusal İlgililer Merkezleri ile modern ve hızlı bir ulaşım ağıyla etkin bir iletişim sağlamak.

ECO'nun örgütsel yapısı yukarıdaki şekilde (Şekil 1) gösterildiği gibidir. Buna göre tüm yetkili organlar, birbiri ile örgütsel olarak ilişki ve etkileşim içerisindedir.

merkezinde her zaman ulusal çıkarlar geçerlidir. Bu açıdan bakıldığında, ECO'nun yeniden şekillenmesi buna güzel bir örnektir. Çünkü tüm yeni üyeler, örgütün asıl kurucusu olan üç ülkeye nazaran daha zayıf bir sosyo-ekonomik gelişme düzeyinde bulunmakla birlikte, aynı zamanda dış desteklerle geliştirilebilecek zengin ve geniş ölçekte işlenmemiş doğal kaynaklara sahiptirler. Bu bağlamda Orta Asya Cumhuriyetleri, şayet bölgedeki finansal zorluklar aşılabılırsa, aynı zamanda kalkınmanın hızlanmasına aracılık edebilecek büyük oranda eğitilmiş işgücüne sahip bulunmaktadır. Şayet ECO Bölgesi'nde taşımacılık ve haberleşme ağlarının geliştirilmesi için yeterli çaba gösterilirse, her bir ECO üyesinin, yaklaşık 355 milyonluk dinamik bir piyasadan muhtemel çıkarlar elde etmesi mümkün görünmektedir.

Bu çerçevede, İzmir Anlaşması'nda da vurgulandığı şekilde, ECO'nun temel hedefleri olarak şunlar belirtilebilir:¹⁸⁸

- Sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya imkan sağlayacak koşulların geliştirilmesi ve bu temel üzerinde, bölgenin ekonomik ve sosyal potansiyellerini seferber etmek suretiyle, üye devletlerdeki yaşam standardının ve kalitesinin yükseltilmesi (Madde II-a);

- Başka bölgelerde yaşanan tecrübeler ve küresel ekonomik eğilimler de göz önünde tutularak, ECO bölgesinde ticaretin önündeki engellerin tedricen kaldırılması ve bölge içi ve bölgeler arası ticaretin arttırılması doğrultusunda önlemler alınması (Madde II-b);

- Üye devletlerin temel isteklerine uygun olarak, ECO bölgesinin, dünya ticaretinin gelişmesine ve gelişmekte olan ülkelerin özellikle de üye devletlerin aleyhine sonuç doğuran haksız ticaret politikalarının kaldırılmasına yönelik olarak daha etkin rol almasını ve katkıda bulunmasını temin ederek gelişmiş ekonomik işbirliği politikası izlemek (Madde II-c);

¹⁸⁸ Ek 1 adı altında çalışmanın sonunda tamamı yayınlanacak olan İzmir Anlaşması, Resmi Gazete'nin, 12 Eylül 1999 Tarih ve 23814 Sayılı kararı ile onaylanarak yürürlüğe girmiştir.

- Küreselleşme sürecine daha fazla katılabilmelerini temin etmek üzere üye devletlerin ekonomilerinin Dünya Ekonomisi ile tedricen ve yumuşak bir şekilde bütünleşmesinin sağlanması (Madde II-d);
- Ekonomik, sosyal, kültürel, teknik ve bilimsel alanlarda etnik bir bölgesel işbirliği ve karşılıklı yardımlaşmanın geliştirilmesi (Madde II-e);
- Üye Devletlerin birbirleriyle ve dış dünyayla bağlantılarını sağlayacak ulaştırma ve haberleşme altyapılarının geliştirilmesinin hızlandırılması (Madde II-f);
- Özel sektörün ortak teşebbüs ve yatırımlar yoluyla bölgesel ekonomik kalkınmaya daha fazla katılabilmesini teminen ekonomik liberalizasyon ve özelleştirmeye özel önem verilerek kamu ve özel sektör etkinliklerinin birleşmesinin teşvik edilmesi (Madde II-g);
- ECO bölgesinde beşeri kaynakların geliştirilmesine yönelik ortak programlar geliştirilmesi (Madde II-h);
- ECO bölgesinin doğal kaynaklarının, özel olarak da enerji kaynaklarının daha yoğun bir biçimde seferber edilmesi ve kullanılması (Madde II-i);
- ECO bölgesinin tarımsal ve sınai potansiyellerinin etkin kullanımının sağlanmasına yönelik çabaların artırılması (Madde II-j);
- Uyuşturucu madde kullanımının ortadan kaldırılması için bölgesel işbirliğinin geliştirilmesi (Madde II-k);
- Bölgede ekoloji ve çevre koruması alanlarında işbirliğinin kolaylaştırılması (Madde II-l);
- ECO ile diğer bölgesel ve uluslararası teşkilatlar ve mali kuruluşlar arasında karşılıklı menfaat sağlayacak ortak faaliyetlerin ve işbirliğinin geliştirilmesi (Madde II-m);
- ECO bölgesi halkları arasında tarihi ve kültürel bağların ve turizm alanındaki ilişkilerin daha da kuvvetlendirilmesi (Madde II-n).

ECO'nun yeniden aktif hale getirilmesinde ekonomik çıkarlar büyük bir rol oynarken, böyle bir örgütün meydana gelmesinde, sadece ekonomik faktörlerin etkili olduğuna inanmak bir hata olacaktır. Ulusal, bölgesel ve uluslararası politik amaçlar da denklemin bir parçası olarak göze çarpmaktadır. Örneğin İran için, İslam birliği ve bağımsızlık eskiden beri temel bir amaç olup ECO bu amacın gerçekleşmesinde bir araç olarak algılanmaktadır. Bu ülke, ayrıca, kuzeyinde yer alan bu ülkeleri, uzunca bir süredir devam eden uluslararası yalnızlığını sona erdirmek için de kullanmak istemektedir. Nitekim ECO faaliyetlerinin hızlandığı ilk yıllarda İran'ın ECO ile ilgili olarak belirlediği hedefler açısından nihai noktayı bir "İslam Ortak Pazarı"nın kurulması oluşturmaktadır.¹⁸⁹

Diğer yandan Türkiye, dış politik çıkarları bakımından (özellikle ABD ile olan ilişkileri bağlamında) İran'ın, tehdit olarak algılanan bölgesel rolünü dengelemeye çalışmaktadır. Nihai olarak ise ECO'nun, AB örneğinde görüldüğü gibi ekonomik bir alt yapı oluşturmak için bir araç olarak algılanması gerektiğini düşünmektedir. Nitekim 1992'deki zirvede İran Devlet Başkanı Rafsancani'nin, ECO'yu "büyük bir Müslüman aile" olarak tanımlaması karşısında Türkiye Cumhurbaşkanı Özal'ın ekonomik amaçlara özenle vurgu yapması bu savı doğrulamaktadır.¹⁹⁰ Nitekim Türkiye, bağımsızlığın ilk yıllarında, Orta Asya'daki bu ülkeleri Batıya daha yakın hale getirmek için projeler uygulamaya çalışmıştır. Bu gelişmeler, Orta Asya liderlerinin, Rusya ve diğer Slav ülkelerine olan ilgisinin azalmasına (her iki taraf için katı ticaret kısıtlamalarının yürürlüğe girmesi ve ortak politik ve ekonomik ihtiyaçlara olan duyarlılığın son bulması) ve başka ortaklar aramalarına da neden olmuştur.

İran ve Türkiye'nin, aralarındaki bölgesel rekabete rağmen, ECO çerçevesinde nasıl işbirliğine gittiklerini anlamak için ECO'nun tarihi gelişim sürecine bir göz atmak gerekecektir. Bunun arkasında bulunan temel neden, Soğuk Savaşın sona ermesi ve Orta Asya'da altı yeni devletin ortaya çıkmasıdır. 1979'dan önce CENTO'nun oluşumundaki

¹⁸⁹ Jahangir Amuzegar, *Iran's Economy Under the Islamic Republic*, London&New York: I. B. Tauris, 1993, s. 154.

¹⁹⁰ Zaman Sabaoun Stanizai, "The Economic and Political Integration of Central and Southwest Asia: An Analyses of the Economic Cooperation Organization", University of Southern California, Siyaset Bilimi Anabilim Dalı Doktora Tezi, Mayıs 1997, s. 24.

temel neden, askeri ve ekonomik işbirliği aracılığıyla Sovyetler Birliği'nin yayılmasını önlemeye yönelikti.

Fakat 1979'da İran Devrimi ve Afganistan'ın Sovyet işgaline girmesinden sonra bölgede her şey biraz daha karmaşık hale gelmiştir. İran, yeni rejim anlayışı olan “ne Doğu, ne de Batı, yalnız İslam” felsefesiyle Soğuk Savaş modeline karşı kendi içerisinde farklı bir alternatif geliştirmiş; Pakistan, Afganistan'daki Sovyet işgaline karşı ABD ile zorunlu bir işbirliğine girmiştir. Bu arada Türkiye, Sovyetler Birliği'nin komunist, Irak ve Suriye'nin güvensiz ve ırkçı rejimlerine karşı Batı'nın en ileri karakolu olarak kalmıştır. Tüm bu faktörler sebebiyle, 1979'daki İran Devrimi'nden sonra bölgesel işbirliği için gerekli zemin daralmıştır. Tabii, bu durum bütün ekonomik bağların koptuğu anlamına da gelmemiştir. Örneğin, 1983 yılında İran'da devrimci coşkunun zirvede olduğu bir dönemde, Türkiye hala kendi petrol ihtiyacının %19'unu İran'dan karşılamaktaydı. Fakat 1991 den sonra, birdenbire bu üç devlet, kendi iradelerinin dışında cereyan eden bir emrivaki ile adeta bölgenin mevcut jeopolitik geçersizliği ile karşı karşıya kalmışlardır (bağımsız yeni cumhuriyetler ve Afganistan'daki anarşik ortam nedeniyle). Yeni jeopolitik konum ise, harici bir devletin tehdit düşüncesinden ziyade ortak ilişkiler (çıkarlar) üzerine kurulmuştur. Bunun sebepleri şöyle sıralanabilir:

- Öncelikle; Türkiye ve Pakistan, Soğuk Savaşın sona ermesiyle jeopolitik önemlerini büyük oranda yitirmişlerdir. Bu bağlamda 1990'ların başında, coğrafi olarak kendisine çok yakın bir bölgede ortaya çıkmış 6 yeni cumhuriyet, Pakistan'da hem kamuoyu hem de resmi çevreler tarafından büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Pakistan Sovyetler Birliği'nin dağılmasını, ülke için yeni ekonomik ilişkilerin kurulacağı “tarihi bir fırsat” olarak algılamış ve ECO nezdinde bir “Ortak Pazar”ın oluşabileceği ile ilgili senaryolar yazılmaya başlamıştır.¹⁹¹ Dirençli ve başarılı bir şekilde hem Sovyetler Birliği hem de ABD'ye karşı bağımsız tutumunu devam ettiren İran'ın, büyük oranda belirsiz ve izole edilmiş durumu Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru sona ermiştir;

¹⁹¹ Tahir Amin, “Pakistan, Afghanistan and the Central Asian States”, *Central Asia in Historical Perspective* (ed. Beatrice F. Manz), Boulder: Westview Press, 1994, s. 216.

- İkinci olarak; ihracata yönelik sanayilere sahip olan bu üç devlet için kuzeydeki yeni pazarlar ortak ekonomik ilgi alanları olmuştur;
- Üçüncü olarak; ECO'nun kurucu üyesi olan üç ülke, Azerbaycan, Afganistan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin tersine açık denizlere çıkış imkanına sahiptirler;
- Dördüncüsü; bu devletler, birbirleriyle ve diğer yeni ECO ülkeleriyle etnik olarak birbiri ile iç içe geçmiş sınırları paylaşmaktadırlar;¹⁹²
- Son olarak; bu ortak çıkarlar Türkiye ve İran arasındaki bölgesel rekabetin koordine edilmesini gerekli kılmıştır.¹⁹³

Bu bağlamda Tahran Toplantısı, öncelikli olarak Orta Asya'daki politik coğrafyanın yeniden değerlendirilmesi ve ECO tarafından verilen yeni kimliğin muhtemel yollarının ele alınmasını amaçlamıştır. Bu toplantıda tartışılan en önemli mevzu, Tercihli Tarifeler Sistemi'nin oluşturulması olmuştur. Tercihli Tarife Anlaşması'nı oluşturan bir protokol 28 Mayıs 1991'de imzalanmış ve 17 Şubat 1992'deki Tahran Toplantısı'nda bir Ek Protokol'de değerlendirilmiştir. Bu protokol, dört yıllık bir süre için ve otomatik olarak diğer iki yıllık dönem için de yenilenecek bir şekilde üye ülkeler arasında ticaretin liberalizasyonunu sağlamaktadır. Türk tarafının tavizleri, 37 tarife listesini içeren ürünlerin yasal oranları üzerinde %10'luk bir indirimi içermiştir.¹⁹⁴ Bu protokol, ödemeler bilançosundan kaynaklanan sebeplerle ilgili bir madde ve gelişmekte olan ülkeler için ilave edilen bir madde ile korumacı bir özellik taşımaktadır. Buna ilaveten toplantıda görüşülen konular şu alanlarda yoğunlaşmıştır:

- ECO bünyesinde hava taşımacılığının kurulması ve hava ulaşım sisteminin koordine edilmesinde ortak bir düzenleme yapılması;
- ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın kurulması;

¹⁹² İran'daki Azeriler, Kırgızistan'daki Özbekler ve Özbekistan'daki Kırgızlar gibi.

¹⁹³ De Cordier, a.g.e., s. 48.

¹⁹⁴ Sübidey Togan "Black Sea Economic Co-operation Organisation, Turkic Republics and Turkey: Possibilities for Regional Economic Integration". Marmara Üniversitesi, Avrupa Topluluğu Enstitüsü ve TEPSA (Trans European Policy Studies Association) Konferansı, 22-24 Eylül 1993, s. 3.

- Hazar Denizi'nde petrol araştırılmasında ve ortak deniz politikaları oluşturulmasında işbirliği yapılması;

- Son olarak, Karabağ, Afganistan, Bosna-Hersek, Filistin ve Keşmir konularında da barış görüşmelerinin yapılmasına katkıda bulunmak.¹⁹⁵

2.2.5. ECO'nun Uluslararası Kuruluşlarla İlişkileri

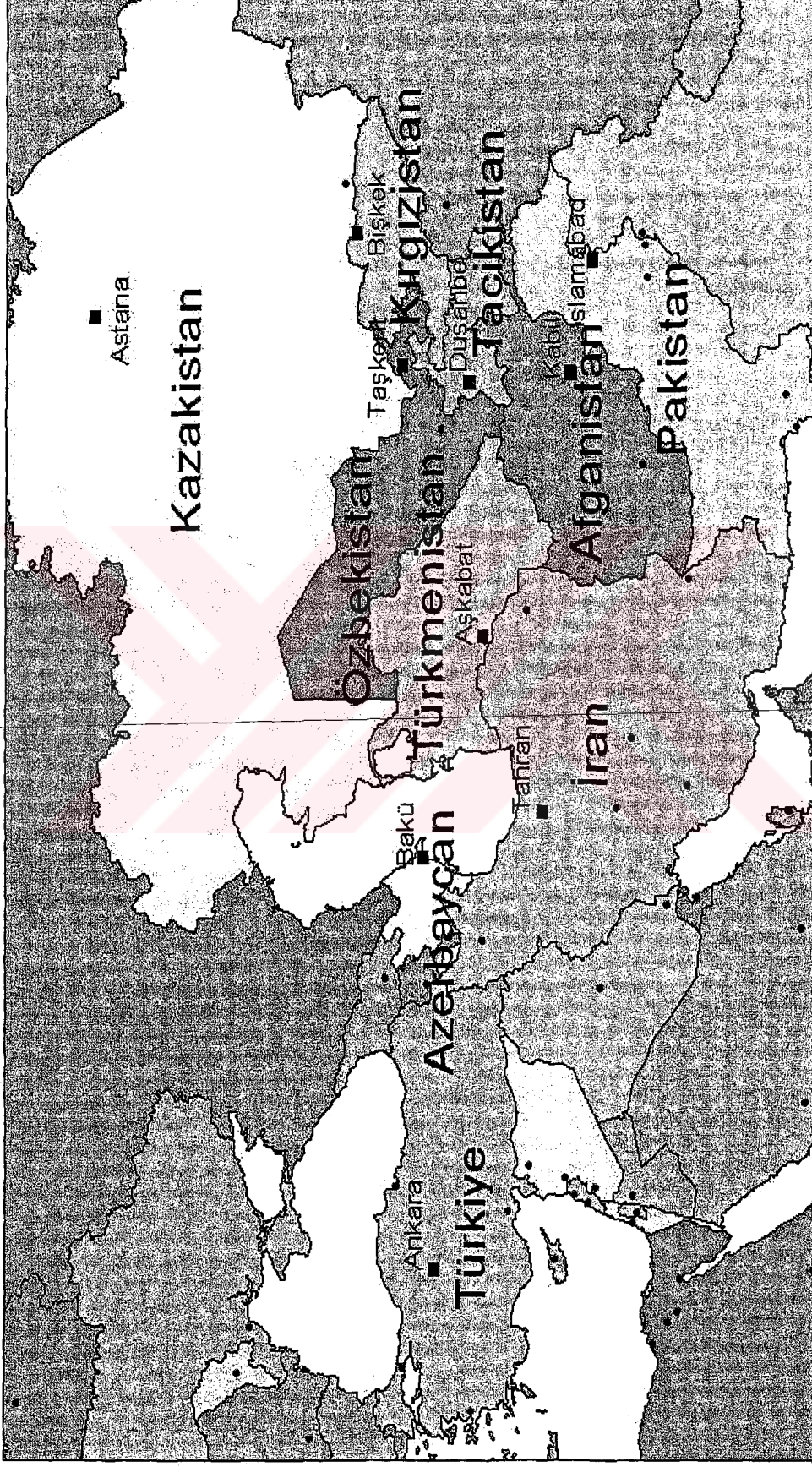
Gerçekte ECO, kapalı bir sistem olarak tasarlanmamış, tam tersine dünya ticaretinden daha büyük bir pay elde etmek amacıyla dünyaya açılmayı hedefleyen bir örgüt olmayı amaçlamıştır. ECO'nun, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası ekonomik kuruluşlarla olan yakın ilişkileri de bu savı doğrulamaktadır. İzmir Anlaşması'nın 14. Maddesi'nde belirtildiği gibi¹⁹⁶ ECO uluslararası kuruluşlarla olan ilişkilerini genişletmeye devam etmiştir. ECO-DTÖ Ticaret Görüşmeleri seminerinin üçüncüsü 2000 Mayıs'ında ECO Sekreteryası'nda ortak faaliyet olarak gerçekleştirilmiştir. Üye ülkelerden ticaret uzmanlarının katıldığı bu seminerin finansmanını da DTÖ üstlenmiştir. Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) Genel Sekreteri de 2000 yılı içerisinde ECO Sekreteri'ni ziyaret ederek ECO ile işbirliğinin artırılmasını ümit ettiklerini vurgulamıştır. ECO ve Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) arasındaki işbirliği de, bölge ülkelerinde ticaret akımlarının analizini içeren bir raporun ITC tarafından hazırlanmasıyla başlamıştır. ITC tarafından yürütülen bu analiz şimdilik yaklaşık %6-7 düzeyinde olan bölge-içi ticaretin yükseltilmesi ile ilgili sonuçlar içermektedir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı'nın (UNDP) finanse edeceği önemli bir proje aracı olan Ürün Seçim Semineri Mart 2001'de ECO Sekreteryası'nda başlayacaktır. Ticari işbirliği konusunda da belirtileceği gibi, Ekim 2000'de Antalya'da yapılan 2. Ticaret ve Yatırım Bilgi Ağı Seminerine de Birleşmiş Milletler Asya Ekonomik ve Sosyal Komisyonu (ESCAP) katkı yapmıştır. ECO'ya benzer nitelikte olan ama Arap ülkelerinin öncülüğünde

¹⁹⁵ De Cordier, a.g.e., s. 49; ECO'nun bu tür amaçlarına ulaşmakta başarılı olduğunu gösteren önemli kanıtlar bulunmamaktadır. Örneğin üye ülkeler, Taliban Hükümeti'ne karşı farklı stratejiler geliştirmiş ve 2001 yılı sonlarında ABD'nin Afganistan'a düzenlediği operasyonlar esnasında örgüt oldukça zayıf bir strateji izlemiştir.

¹⁹⁶ Resmi Gazete, 12 Eylül 1999, m. 14.

gelişen bir diğer İslam ülkeleri işbirliği örgütü olan İslam Konferansı Örgütü (bu çerçevede İslam Ticaret Odası ve İslam Kalkınma Bankası) ile de ilişkiler sürmektedir. Bu çerçevede ECO, Ekim 2000'de Katar'da yapılan bir İslam Ortak Pazarı kurulmasına yönelik Birinci Uzmanlar Gurubu Toplantısı'na da İKÖ'nün daveti üzerine katılmıştır.¹⁹⁷ Görüldüğü gibi, ECO, DTÖ başta olmak üzere uluslararası ticaret ve finans kuruluşlarıyla teknik yardım ve işbirliği çerçevesinde ilişkilerini sürdürmektedir. Henüz DTÖ tarafından incelemeye alınmış bir ECO bölgesel ticaret anlaşması bulunmamasına rağmen, bu gelişmeler kayda değer olarak incelenmelidir. ECO'nun uluslararası prestijini etkileyecek olan bu gelişmeler, örgütün geleceği ile ilgili olarak ta önemli olabilecektir.

¹⁹⁷ ECO Secretariat, *ECO Annual Economic Report for the Year 2000* (Taslak), Tehran, February 2001, s. 13.

Şekil 2

ECO Bölgesi'nin Coğrafi Görünümü

2.3. ECO'nun Ekonomik Potansiyeli ve İşbirliği Olanakları

ECO'nun nasıl bir bölgesel işbirliği projesi olduğu konusuna geçmeden önce, yukarıda açıklanan amaç ve hedefler çerçevesinde ECO bölgesinde işbirliğini geliştirmeyi gerektirecek potansiyelin ve işbirliği olanaklarının incelenmesi yararlı olacaktır. Bu kapsam içerisinde, ECO'nun mevcut ve muhtemel olan işbirliği alanları üzerinde durulacaktır. Bunun için, öncelikle ECO üyelerinin makro ekonomik durumları, dış ekonomik ilişkileri ve dış ticaret potansiyeli incelenecek ve dış ticaret açısından hangi özellikler taşıdığı mercek altına alınacaktır.

ECO'nun temel amacının, bir serbest ticaret bölgesi oluşturmaktan çok tercihli tarifeler sistemi kurmak olduğu açıktır. ECO Tercihli Tarife Sistemi içerisinde kazanılan tecrübe, bu açıdan çok önemli olacaktır. RCD'nin, temelde devlet sektörünün ağırlıklı olduğu faaliyet türünün tersine ECO'nun aktif ve büyük çapta özel sektörün yer aldığı ekonomik kalkınma projeleri taraftarı olduğu kaydedilmelidir. Aşağıdaki tabloda (Tablo 2) bu işbirliği projesinde yer alan üye ülkelere ait coğrafi ve makro ekonomik veriler ile ilgili veriler bulunmaktadır.

2.3.1. ECO Bölgesi'nin Demografik Yapısı ve Özellikleri

ECO üyesi ülkelere ait 2000 yılı demografik ve makro ekonomik verileri etrafında düzenlenmiş olan Tablo 2'ye göre, ECO Bölgesi büyük bir coğrafi alan ve nüfus potansiyelini temsil etmektedir. Yaklaşık sekiz milyon kilometre karelik bir alana yayılmış olan bölge ülkeleri, kilometre başına düşen insan sayısı bakımından düşük nüfus yoğunluğuna sahip bulunmaktadır. Buna göre, Kazakistan ve Türkmenistan en düşük nüfus yoğunluğuna sahip olan ülkeler durumundayken, Pakistan, Azerbaycan ve Türkiye ise bölgenin en yüksek nüfus yoğunluğuna sahip ülkeleri konumundadır.

Tablo 2

ECO Bölgesi'nin Demografik Yapısı ve Özellikleri (2000)

Ülke	Nüfus ^a	Yüzölçüm ^b	Kbd gsmh ^c	Nüfus Artışı ^d	İşgücü Artışı ^e	Yoksul Nüfus ^f	Kentli Nüfus ^g	Ortalama Yaşam ^h	Bebek Ölümler Oranları ⁱ	Okur-yazar olmayanlar ^j
Afganistan	26.6	652.1	...	4.1	4.1	...	22	46	147	63
Azerbaycan	8.1	86.6	630	1.0	1.7	68	57	71	16	1
İran	64.0	1600.0	1640	1.6	2.4	15.5	62	71	26	23
Kazakistan	14.9	2700.0	1260	-1.2	-0.1	35	62	65	21	1
Kırgızistan	4.9	198.5	270	1.3	2.9	52	35	67	23	3
Pakistan	138.1	796.1	440	2.4	3.0	33	37	63	90	54
Tacikistan	6.3	143.1	170	1.6	2.7	83	28	69	20	1
Türkiye	65.3	774.8	3080	1.5	2.5	...	75	69	36	15
Türkmenistan	4.8	488.1	840	1.6	2.3	58	45	66	33	2
Özbekistan	24.7	447.4	620	1.6	2.7	...	37	70	19	1
<i>Toplam/Ortalama</i>	<i>357.7</i>	<i>7886.7</i>	<i>1172</i>	<i>1.55</i>	<i>2.42</i>	<i>49.2</i>	<i>49.3</i>	<i>65.7</i>	<i>43.1</i>	<i>33.6</i>

Kaynak: Dünya Bankası Verilerinden derlenmiştir, <http://www.devdata.worldbank.org> (4 Nisan 2002).

Tablo ile ilgili açıklamalar:

a: milyon kişi

b: bin km²

c: kişi başına, dolar.

f: Toplam Nüfusun Yüzdesi

d: 1994-2000, %

e: 1994-2000, %

g: Toplam Nüfusun Yüzdesi

h: Yıl

i: Her bin canlı doğum başına

j: 15 yaş üzeri nüfusun yüzdesi

Özellikle Kazakistan için nüfusla ilgili sorunlar dramatik olarak artmaktadır. Bu ülkede, 1990'dan beri Rus, Alman ve Ukrayna kökenli vatandaşların ana vatanlarına tersine göç yaşıyor olmaları sebebiyle 2000 yılında nüfusun 14.87 milyona kadar düştüğü hesaplanmıştır. Benzer sorunları, savaş, kuraklık ve açlık sebebiyle Afganistan yaşamaktadır. Birleşmiş Milletler verilerine göre, 2001 yılı Ocak ayı içerisinde, Sovyet işgali ve iç savaştan dolayı uzun süredir Pakistan'da yaşayan 1,2 milyon Afganlıya daha sonra 150 bin kişi daha eklendiği ortaya çıkmıştır.¹⁹⁸ Daha dramatik olanı, bu mültecilerin 1 milyonunun açlık tehlikesi ile karşı karşıya olduklarıdır.¹⁹⁹

Kişi başına düşen gayri safi milli hasıla (Kbdgsmh) rakamları açısından bölge, dünya ortalamasının (5150 \$), GOÜ'ler ortalamasının (1230 \$) ve Avrupa-Orta Asya ortalamasının (2010 \$) altında bir görünüm arz etmektedir. Üyelerden İran ve Kazakistan ikinci ölçünün biraz üzerinde ve Türkiye üçüncü ölçünün üzerinde ama dünya ortalamasının altında bir gelir düzeyinde bulunmaktadır. Bu ölçü baz alındığında, başta Afganistan (resmi rakamlar mevcut olmamasına rağmen) olmak üzere, Tacikistan, Kırgızistan, Pakistan, Azerbaycan ve Özbekistan sırasıyla en düşük milli gelire sahip ülkeler durumundadır. Uzun yıllar iç savaş ve kargaşadan kurtulamamış olan Afgan, Tacik ve Azeri halklarının en düşük milli gelire sahip olmaları beklenen bir sonuç olmasına rağmen, Kazakistan dışındaki diğer eski SSCB halklarının düşük seviyeleri geçiş ekonomisi sorunlarıyla ilişkilendirilebilir. Bu konuda, ECO'nun üç kurucu üyesinden biri olan Pakistan için, yüksek nüfus ve nüfus artış hızı belirleyici faktör olarak göze çarpmaktadır. Bölge içinde nispi olarak en yüksek milli gelir düzeyine sahip olan ülke Türkiye'dir ve bu ülke yüksek orta gelir gurubu kategorisinde yer alan tek ECO üyesidir. Tüm ECO Bölgesinin genel ortalaması ise, GOÜ'ler ortalamasının çok az üzerinde (Türkiye'nin yadsınmayacak katkısıyla birlikte) bulunmaktadır.²⁰⁰

Nüfus artış hızı bakımından en yüksek orana sahip olan ülke, bölgenin aynı zamanda en zayıf ekonomisine sahip olan Afganistan'dır (1994-2000 yılları arasındaki ortalama artış %4.1). Bu ülkeyi % 2.4 artış hızıyla Pakistan izlemekte ve ECO

¹⁹⁸ Birleşmiş Milletler Ankara Enformasyon Merkezi, <http://www.un.org.tr/archive/news/0101haber.html> (26 Ocak 2001).

¹⁹⁹ NTVMSNBC Haber Ajansı, <http://www.ntvmsnbc.com/news/65476.asp> (20 Şubat 2002).

²⁰⁰ The World Bank, <http://www.devdata.worldbank.org> (4 Nisan 2002).

bölgesindeki ortalama nüfus artışı (her bir ülke nüfus artışının bölgeye uyarlanmış basit ortalaması) 1999 yılı için %1.5 olan düşük orta gelirli ülkelerin nüfus artış hızına hemen hemen eşittir. Nüfus artış hızındaki yüksek orana paralel olarak, işgücü artış oranları açısından da, büyük bir dışa göç sorunu yaşayan Kazakistan dışındaki üyeler pozitif rakamlar göstermekte olup, yine ilk sıraları Afganistan ve Pakistan almaktadır. Ülke nüfusları dikkate alınmadan, işgücü artışı ile ilgili rakamlar açısından da bölge dünya ortalamasının (% 1.7) bir hayli üstündedir ve bu aynı zamanda istihdam potansiyelinin bir göstergesi durumundadır. Kaynakların etkin kullanımı sağlanarak istihdam artışı sağlanabilirse, bu durum bölge için yüksek büyüme oranlarına neden olabilecek üretim artışı meydana getirebilir.

Yoksulluk sınırı altında yaşayan nüfus ile ilgili olarak elde edilen veriler de, yaklaşık olarak Kbdgsmh rakamları ile paralellik göstererek, Afganistan, Tacikistan ve Azerbaycan'da oldukça yüksek düzeylerde. Bu sonucun ortaya çıkmasında da, iç kargaşaların ve Azeri-Ermeni çatışması sonucu mülteci durumuna düşmüş olan 2 milyon civarındaki Azeri'nin bulunmasının temel faktörler olduğu belirtilebilir.

Kentli nüfus açısından bölgenin en yüksek kentleşme oranına sahip ülkesi %75'lik oranla Türkiye'dir ve bu rakam yüksek gelir gurubuna dahil olan ülkeler ortalamasına çok yakındır (%77). Bu gösterge açısından ECO bölgesi, orta gelir gurubunda bulunan ülkelerle hemen hemen aynı kentlilik oranına sahip bulunmaktadır ve bu durum sanayileşme-kentleşme ilişkisi açısından önemli bir göstergedir.

Ortalama yaşam süresi ve bebek ölüm oranları açısından bölge, sağlık hizmetlerinin en az gelişmiş olduğu ülkeler olan Afganistan ve Pakistan için en dramatik sonuçları yansıtmaktadır. Bölge, ortalama yaşam süresi ortalaması ile düşük orta gelirli ülkeler gurubuna (1999 için % 64.5) çok yakın ve bebek ölüm oranları açısından da düşük gelirli ülkeler gurubu (199 için % 77.1) ile düşük orta gelirli ülkeler gurubu (1999 için % 32.1) arasında bulunmaktadır (2000 için %43.1). Bebek ölüm oranları açısından ECO'nun yeni üyeleri olan eski Sovyet cumhuriyetleri nispi olarak daha iyi konumdadırlar ve bu eski Sovyetler Birliği'nin genel refah düzeyinin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Geçiş ekonomilerine sahip olan Orta Asya için,

yüksek okuma-yazma oranının, ülkelerin ekonomik dönüşümlerini tamamlamalarında pozitif bir faktör olacağı rahatlıkla belirtilebilir.²⁰¹

On beş yaş üzeri nüfus içinde okuma yazma bilmeyen nüfusun toplam nüfusa oranı açısından Afganistan ve kurucu üyeler İran, Pakistan ve Türkiye düşük gelirli ülkeler gurubuna girmektedir. Orta Asya ülkeleri, nüfusun okuma-yazma oranı açısından GÜ'ler düzeyindedirler. Bu yüksek oranlar, yaygın Sovyet eğitim sisteminin bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Bu durum, entegrasyonun başarılı olmasında etkili olabilecek bir avantaj oluşturmaktadır. Çünkü, geçiş ekonomisinin meydana getirdiği olumsuzluklar yüksek okuma yazma düzeyi ile daha kolay aşılabılır.

2.3.2. ECO Bölgesi'nin Ekonomik Yapısı ve Özellikleri

ECO Bölgesi, üye ülkelerin ekonomik yapıları açısından birbirinden oldukça farklı özellikler taşımaktadır. Şayet bölge, tek bir ekonomik alan olarak varsayılırsa, elde edilecek olan Kbdgsmh rakamı 1172 \$ olacak ve bölge düşük orta gelirli ülkeler gurubunda yer alacaktır. ECO üyesi ülkelere ait temel ekonomik göstergeler, aşağıdaki tabloda (Tablo 3) 12 ayrı veri çerçevesinde incelenmiştir. Buna göre, sanayide kullanılan elektrik miktarının bir ölçüsü olan kişi başına ticari elektrik tüketimi açısından Türkmenistan, Kazakistan ve Azerbaycan, petrol ve doğal gaz dayalı sanai üretimdeki yoğunluk sebebiyle ilk sıraları almaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi, Kbdmg açısından bölgenin en yüksek rakamına sahip bulunan üyesi Türkiye'dir. Türkiye'deki makro ekonomik veriler son yıllarda küçülmüştür. DPT'ye göre, 2000 ve 2001 yıllarında imalat sanayii endeksi, sırasıyla 4.3 ve 10.9 oranlarında küçülme göstermiştir.²⁰² Bu da, GSMH ve diğer makro ekonomik verilerde yaşanan dramatik düşüşleri göstermektedir.

²⁰¹ The World Bank, (4 Nisan 2002).

²⁰² Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı, <http://ekutup.dpt.gov.tr/teg/2002/01/tablo1-1.xls> (3 Nisan 2002).

Tablo 3

ECO Üyesi Ükelere Ait Temel Ekonomik Veriler (2000)

Ülke	Nüfus ^a	Elektrik Tüketimi ^b	Kbd Gsmh ^c	Gsyih ^d	Gsyih Değişimi ^e	Enflasyon ^f	Tarım Gsyih ^g	Sanayi Gsyih ^h	Hizmetler Gsyih ⁱ	İhracat Gsyih ^j	İthalat Gsyih ^k	DYY
Afganistan	26.6	3.6*	...	2.5*	20.5*	25.5*	...
Azerbaycan	8.1	1577 ¹	630	5.0	6.0	26.5 ¹	18.9	37.9	43.2	24.9 ¹	56.0 ¹	510.3 ³
İran	64.0	1591 ¹	1640	99.6	5.2	22.5	20.4	36.5	43.1	19.2	18.6	400.0
Kazakistan	14.9	2590 ²	1260	18.8	2.7 ³	17.5	9.2	39.4	51.5	42.5 ³	37.7 ³	1249.0
Kırgızistan	4.9	609 ²	270	1.3	3.7 ³	21.5	39.4	26.4	34.2	42.2 ³	57.0 ³	44.0 ³
Pakistan	138.1	450.1 ¹	470	61.7	5.9	3.1	26.3	23.3	50.4	16.7	20.4	467.0
Tacikistan	6.3	594.5 ¹	170	1.1	3.7 ³	26.5 ³	19.4	25.7	54.9	72.7	76.2	22.0
Türkiye	65.3	1101 ¹	3090	201.1	7.2	50.6	16.2	25.1	58.7	24.4	31.4	783.0 ³
Türkmenistan	4.8	2649 ¹	840	4.4	17.6	13.3	27.3	50.0	22.6	41.6 ³	61.9 ³	131.0
Özbekistan	24.7	1834 ¹	610	13.5	4.0	44.3	34.9	23.0	42.1	18.6 ³	17.9 ³	113.0 ³
<i>Toplam/Ortalama</i>	357.7	...	1172	410.1	3713.3

Kaynak: Dünya Bankası Verilerinden derlenmiştir, <http://www.devdata.worldbank.org> (4 Nisan 2002).

* : 1980 (Gsmh içindeki payı, %) ¹: 1996, ²: 1998, ³: 1999

Tablo ile İlgili Açıklamalar:

a: Milyon kişi

b: Kişi başına ticari, kg petrole eşit

c: Atlas Yöntemi, cari, \$

d: cari, milyar \$

e: yıllık, %

f: Gsyih Deflatörü, %

g: GSYİH'daki Payı, %

h: (GSYİH'daki Payı, %)

i: GSYİH'daki Payı, %

j: Yüzde

k: İthalat

l: Doğrudan Yabancı Yatırım (cari, milyon dolar)

ECO Bölgesi'ndeki yıllık GSYİH değişim rakamları, 2000 yılı için oldukça yüksektir ve özellikle ECO'nun yeni üyeleri olan Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri'ndeki yüksek büyüme oranları dikkati çekmektedir. Bu ülkeler için 1990'ların ortalarına kadar olan büyük oranlı küçülmeler, yerini artık yüksek büyüme rakamlarına bırakmaya başlamıştır. Bu büyüme oranlarında doğal kaynakların (özellikle petrol, doğal gaz ve pamuk) üretiminde yaşanan artışların payı yüksektir. Örneğin, Azerbaycan'da, 1999 yılında 704 milyon \$ olan ham petrol ve petrol ürünleri ihracatı 2000 yılında 1 milyar 361 milyon dolara yükselerek yaklaşık iki kat artış göstermiştir. Aynı yıllar için, İran'ın ham petrol ve petrol ürünleri ihracatı 16 milyar 270 milyon \$'dan 25 milyar 352 milyon dolara yükselerek %55 oranında artmıştır. Bölgenin diğer büyük petrol üreticisi olan Kazakistan için de aynı iyimser rakamlar ortaya çıkmış ve yine aynı dönemde bu ülke 1999'daki 2 milyar 288 milyon \$'lık petrol ve ürünleri ihracatını %113 artırarak 4 milyar 827 milyon \$'a yükseltmiştir.²⁰³

Geçiş döneminin başlangıcında Azerbaycan ve Orta Asya'da yaşanan hiper enflasyon rakamları makul bir orana indirilmiş ve 2000 yılı için Türkiye ve Özbekistan %50.6 ve %44.3 oranlarıyla bölgenin en yüksek enflasyonlu ülkeleri olmuştur. GSYİH'nin sektörel yapısı sanayi ve özellikle hizmetler sektörü lehinde değişmektedir. Ticaret, finans, bankacılık, iletişim, bilişim sektörü ve diğer hizmet sektörleri, hizmetler sektörünün dünya ekonomisi içindeki payında meydana gelen gelişmelere paralel olarak genişlemektedir.

Dış ticaretin GSYİH içindeki payının oldukça yüksek olması, ECO Bölgesi'nin dışa açık liberal politikalar izlemeye başlamasının bir sonucudur. Özellikle yeni üyeler olan Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri, ekonominin yeniden yapılanmasının finanse edilmesinde dışa açık politikalara şiddetle ihtiyaç duymaktadırlar. Hammadde ihracatı ve sermaye malı ithalatının, dış ticaret içerisinde büyük bir paya sahip olması bu çerçevede değerlendirilebilir. Türkiye ve Pakistan için ise, 1980'lerden bu yana ihracata yönelik sanayileşme stratejileri izlenmekte ve özellikle mamul ürün ihracat rakamlarının yükseltilmesi, uzun yıllardır temel dış ekonomik politikalar arasında yer almaktadır.

²⁰³ The World Bank, <http://www.worldbank.org/data/> (20 Nisan 2002).

Genel ekonomik göstergelerin son halkasını oluşturan doğrudan yabancı yatırımlar yönüyle de bölge dinamik bir görünüm arz etmektedir. 2000 yılı içerisinde bölgeye toplam 3 milyar 700 milyon \$'lık doğrudan yabancı yatırımın yönelmesi bu savı doğrulamaktadır. 1999 yılı içerisinde 1.3 milyarlık bir nüfus potansiyeline sahip olan Güney Asya ülkelerine sadece 3.1 milyar \$'lık bir doğrudan yabancı yatırımın gerçekleştirilmiş olması, kıyaslama açısından iyi bir örnek sunmaktadır.²⁰⁴ Bununla birlikte, tüm GOÜ'lere yönelik doğrudan yabancı yatırım akımlarında bu büyük potansiyel yeterince pay alamamaktadır. Kazakistan ve Azerbaycan'ın nispi olarak daha yüksek bir paya sahip olmaları, liberal politikalar ve enerji rezervlerinden kaynaklanmaktadır.

2.3.2.1. ECO Bölgesi'nin Dış Ticaret Potansiyeli

ECO Bölgesi, üyelerinin yarısından fazlasının dünya ekonomisine açılmasının üzerinden henüz 11 yıl gibi kısa bir zaman geçmiş olması ve bu sebeple geçiş ekonomisi sorunlarını tamamen çözememiş olmaları nedeniyle bu ülkeler dış ticaret potansiyellerini henüz tam olarak faaliyete geçirememişlerdir. Buna ilaveten, Ağustos 1998'de ortaya çıkan Rus finansal krizi de ECO üyesi ülkelerin ticaret imkanları üzerinde önemli oranda olumsuz etkilerde bulunmuştur. Türkiye, İran ve Pakistan, dış ticaret imkanlarının daha fazla çeşitlilik arz etmesi ve Rusya ile olan ticaretin büyük bir oran teşkil etmemesi nedeniyle istisna tutulacak olursa, 1998 ve 1999 yıllarında O. Asya'daki ECO üyelerindeki büyük ticaret daralması daha kolay anlaşılabilir.²⁰⁵

Kuşkusuz, başka pek çok sosyo-politik faktörden de söz edilebilir. Azerbaycan'ın, milyarlarca dolar maliyet ve büyük toprak kaybına neden olan Karabağ Savaşı ve Aliyev'in yönetime gelmesi ile politik istikrarı yakalayabilmiş olması, Tacikistan'ın uzun süren iç savaştan sonra ekonomik ve siyasi açıdan Rusya'ya bağımlı olarak istikrar sağlama çabaları ve 1979'daki Sovyet işgaliyle başlayan iç ve dış çatışma

²⁰⁴ The World Bank, <http://devdata.worldbank.org/external> (25 Nisan 2002).

²⁰⁵ Ayrıntılı bir inceleme için bkz. Gonzalo Pastor ve Tatiana Damjanovic, "The Russian Financial Crisis and its Consequences for Central Asia" IMF Working Paper, No. 169, 2001, s. 9-10.

sürecinin ancak 2002 yılı başlarında sona ermiş olduğu Afgan halkının dramatik yaşam mücadelesi ECO'nun dış ticaret potansiyelini de etkilemektedir.

ECO'nun dış ticaret potansiyelini ölçebilmek için yine ticaret rakamlarına göz atmak yerinde olacaktır. 1992'deki genişlemeden sonraki ilk yıl olan 1993 yılı başlangıç olarak alınırsa, ECO Bölgesi'nden dünyaya yapılan mal ihracatı 2000 yılında en yüksek düzeye çıkmış ve 86 milyar 647 milyon \$'a ulaşmıştır. Yine bu rakam, toplam dünya mal ihracatının %1.36'sını oluşturarak 1993'ten beri en yüksek orana ulaşmıştır.

Bölgenin dünyadan yaptığı mal ithalatı ise, 2000 yılından 91 milyar 647 milyon \$'a ulaşmış ve toplam dünya ithalatının %1.37'sini oluşturmuştur. Mal ithalatı açısından en yüksek oran ise 1996 ve 1997'de %1.52 ile elde edilmiştir.²⁰⁶ Mal ticareti ile ilgili olarak, 1993-2000 yılları arasındaki ECO performansı Tablo 5'te incelenmiştir. Bölgenin kilit ekonomileri sayılan İran, Pakistan ve Türkiye'nin, mal ticaretindeki yıllık değişim değerleri 1990-1998 aralığında birbirinden oldukça farklı ortaya çıkmıştır. Örneğin ihracattaki yıllık değişim 1990-1998 yılları arasında İran için -1.7, Pakistan için -3.7 olmasına rağmen Türkiye için 10.3 olmuştur. Aynı dönemde, ithalatın ortalama değişimi İran için -10.5, Pakistan için -3.0 olmasına rağmen Türkiye için 11.1 olması Türkiye'nin mal ticaret rakamlarının pozitif ve istikrarlı bir biçimde arttığını göstermektedir.

Tablo 4

ECO'nun Kurucu Üyelerinin Dünya Ticaretindeki Yeri (1999, Milyar \$, %)

İhracatçı Ülkeler Sıralaması					İthalatçı Ülkeler Sıralaması				
Sıra	Ülke	Değer	Oran	Yıllık Değişim	Sıra	Ülke	Değer	Oran	Yıllık Değişim
26	Türkiye	26.0	0.6	-4	19	Türkiye	40.4	0.9	-12
31	İran	16.2	0.4	27	34	İran	13.2	0.3	6
43	Pakistan	8.9	0.2	4	38	Pakistan	10.8	0.2	16

Kaynak: WTO, http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/tradebyregion_e.html (30 Ocak 2001).

²⁰⁶ World Trade Organization, *International Trade Statistics 2001*, 2001, s. 170-177.

Dış ekonomik ilişkileri nispi olarak daha gelişmiş olan kurucu üyelerin dünya ticaretinden aldıkları pay ve sıralamalarının gösterildiği Tablo 4'e göre, 1999 yılında, bir önceki yıla göre dış ticaret hacmi daralma göstermiş olan Türkiye'nin, buna rağmen dünyaya yapılan ihracatta ilk 30 ve ithalatta ilk 20 içerisinde girebilmiş olduğu görülmektedir.

İhracat değerleri ile ilgili olarak, yine aynı yıllar arasındaki yıllık ortalama değişim, İran için yine -2.3 şeklinde ortaya çıkarken (büyük ölçüde ham petrol fiyatlarındaki düşmenin bir sonucu olarak), Pakistan'ın ihracat değerleri yıllık ortalama 6.6, Türkiye'ninki ise 10.5 oranında yükselmiştir. Bu üç ülkenin ithalat değerlerindeki ortalama yıllık değişim de, ihracat değerlerindeki gelişmeye benzer şekilde gerçekleşmiş ve bu alandaki rakamlar İran için -8.0, Pakistan için 4.5 ve Türkiye için 12.1 olmuştur. Dış ticaret hadleri açısından en iyi gelişme Pakistan için ortaya çıkmış ve 1995 yılı 100 kabul edilerek varılan sonuç üç ülke için 1990'da sırasıyla 170, 91 ve 104 olan ticaret hadleri 1998'de 110, 114 ve 102 düzeyinde olmuştur.²⁰⁷ 1997, 1998 ve 1999 yıllarında bölgeden dünyaya yapılan toplam ihracat ve dünyadan yapılan toplam ithalatta oransal olarak azalma gözlenmektedir. Asya ve Rusya krizleri ile bazı üye ülkelerdeki iç ekonomik krizlerin bu sonuçta önemli bir etkisi vardır.

Hizmet ticareti açısından ise, ECO'dan yapılan hizmet ihracatının en yüksek olduğu yıl 1998'dir ve bu yıl bölgeden dünyaya toplam 26 milyar 560 milyon dolarlık ihracat yapılmıştır. Bu rakamın toplam dünya hizmet ihracatı içindeki oranı ise %1.99'dur. Dünyadan yapılan hizmet ithalatı açısından bölge 1999'de 16 milyar 132 milyon dolarla en yüksek ithalat rakamına ulaşmıştır ve bu rakam toplam dünya hizmet ticaretinin %1.19'una tekabül etmektedir.²⁰⁸ ECO Bölgesi'nin dış ticaret potansiyelini gösteren ve toplam dünya ticareti içerisindeki önemini ifade eden rakamlar yukarıdaki tabloda ayrıntılı olarak verilmiştir (Bkz. Tablo 6).

²⁰⁷ The World Bank, *World Development Indicators*, 2001, s. 206-208.

²⁰⁸ The World Trade Organization (2001), a.g.e., s. 178-183.

Tablo 5

ECO Bölgesi Mal Ticareti (1993-2000, milyon \$)

	Toplam Mal İhracatı							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dünya ^a	3747000	4244000	5079000	5347000	5537000	5447000	5662000	6364000
Afganistan	140	155	155	155	150	140	120	...
Azerbaycan	...	375	340	630	780	605	930	1750
İran	15850	14790	16800	19400	18381	13118	19726	30017
Kazakistan	...	1325	2195	5910	6495	5435	5590	9140
Kırgızistan	...	115	135	505	605	515	455	505
Pakistan	6688	7535	8176	9536	8758	8514	8491	9173
Tacikistan	...	380	470	770	745	595	690	780
Türkiye	15343	18106	21637	23224	26261	26974	26588	29572
Türkmenist.	...	480	940	1695	1000	590	1340	2700
Özbekistan	...	945	1675	3240	3510	3220	2930	3010
ECO	38021	44206	52523	65065	66685	59706	66860	86647
Oran (%)	1.01	1.04	1.03	1.22	1.20	1.10	1.18	1.36
	Toplam Mal İthalatı							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dünya ^b	3859000	4369000	5218000	5525000	572000	5667000	5899000	6669000
Afganistan	380	370	450	450	450	380	380	...
Azerbaycan	...	285	430	1210	1360	1650	1360	1390
İran	15540	10900	11230	15117	14196	14323	12683	15220
Kazakistan	...	1355	1115	4240	4300	4350	3685	5050
Kırgızistan	...	105	160	840	710	840	600	555
Pakistan	9719	9094	11725	12411	11650	9330	10297	11048
Tacikistan	...	295	320	670	750	710	665	675
Türkiye	29174	23270	35709	43627	48559	45921	40692	53499
Türkmenist.	...	760	610	1315	1230	980	1255	1400
Özbekistan	...	1190	1600	4210	3920	3125	2840	2810
ECO	54813	47624	63349	84090	87125	81609	74457	91647
Oran (%)	1.42	1.09	1.21	1.52	1.52	1.44	1.26	1.37

Kaynak: WTO, International Trade Statistics 2001, 2001, s. 170-177.

^a: yeniden ihracat rakamlarını da içermektedir.

^b: yeniden ihrac etmek için ithalat rakamlarını da içermektedir.

Tablo 6

ECO Bölgesi Hizmetler Ticareti (1993-2000, Milyon \$)

	Toplam Hizmet İhracatı							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dünya ^a	940400	1036700	1189100	1271300	1321400	1333600	1357300	1435400
Afganistan
Azerbaycan	...	166	139	332	320	236	234	457
İran	1048	410	533	743	1018	902	149	1629
Kazakistan	535	674	842	904	933	988*
Kırgızistan	9	33	39	31	40	58	60	62*
Pakistan	1330	1444	1432	1546	1446	1299	1428	1006*
Tacikistan	11*	9*
Türkiye	10518	10723	14475	12895	19193	23161	16188	19232
Türkmenistan	212*	266*
Özbekistan	309*	448*
ECO	12905	12776	17153	16221	22859	26560	19524	24097
Oran (%)	1.37	1.23	1.44	1.28	1.73	1.99	1.43	1.67
	Toplam Hizmet İthalatı							
	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Dünya ^b	956100	1040300	1197900	1265000	1306000	1328700	1355200	1436900
Afganistan
Azerbaycan	297	433	714	692	476	475
İran	5484	3062	2192	2899	3182	2392	2908	3169*
Kazakistan	776	928	1124	1154	1104	1836*
Kırgızistan	51	69	193	247	169	177	156	92*
Pakistan	2377	2182	2431	2913	2424	1944	2060	1358*
Tacikistan	0*	0*
Türkiye	3591	3418	4654	6032	8085	9440	8453	7602
Türkmenistan	672*	608*
Özbekistan	303*	266*
ECO	11503	8731	10543	13452	15698	15799	16132	15406
Oran(%)	1.20	0.84	0.88	1.06	1.20	1.19	1.19	1.07

Kaynak: WTO, International Trade Statistics 2001, 2001, s. 178-183;

*: <http://www.worldbank.org/data/>, 20 Nisan 2002.

a: yeniden ihracat rakamlarını da içermektedir.

b: yeniden ihraç etmek için ithalat rakamlarını da içermektedir.

2.3.2.2. ECO Bölgesi'nde Dış Ticaretin Kompozisyonu

ECO Bölgesi'nde, ihracat potansiyeli açısından Türkiye ve Pakistan'ın ekonomik performansı dikkat çekmektedir. Bu iki ülke, son 20 yıl içerisinde imalat sanayiinde büyük bir gelişim göstermiştir. Buna göre, GOÜ'ler arasında, yüksek teknoloji içeren mal ihracatı değerleri sıralamasında Türkiye 13 üncü, Pakistan ise 19 uncu sıradadır. Türkiye, orta düzeyde teknolojik mal ihracatı açısından 14 üncü sıradadır. Bu iki ülke, düşük teknoloji gerektiren malların ihracatı ile ilgili sıralamada daha iyi konumdadır ve Türkiye 5 inci, Pakistan 13 üncü sırada yer almaktadır. 1997 ihracat değerlerine göre yapılmış olan bu sıralamaya göre, toplam mal ihracatı açısından yirmi beş GOÜ içinde Türkiye 13 üncü ve Pakistan 20 inci sırada yer almaktadır.²⁰⁹

Dış ticaretin kompozisyonuna gelince, sanayi malı ihracatı ve ithalatının toplam ticaret içerisinde büyük öneme sahip olduğu belirtilebilir. İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan için petrol ve petrol ürünleri ihracatının, Pakistan ve Türkiye için sanayi mallarının, toplam ihracatın büyük bir kısmını oluşturduğu görülmektedir. İthalatın kompozisyonu bakımından ise, tüm üyeler, başta sermaye malları olmak üzere sanayi malları ithalatının en büyük payı aldığı belirtilebilir.²¹⁰ Bu çerçevede, bölge ülkelerinin ihracat ve ithalatlarındaki bileşim Tablo 7'de gösterilmiştir.

²⁰⁹ UNCTAD, *World Investment Report 1999: Foreign Direct Investment and the Challenge of Development*, 1999, s. 440.

²¹⁰ The World Trade Organization (2001), a.g.e., s. 210-216.

Tablo 7

ECO Üyesi Ülkelerin Mal Ticaretinin Kompozisyonu (1999)

	Mal İhracatının İçeriği						Mal İthalatının İçeriği					
	Değeri Milyon \$	Gıda (%)	Tarımsal (%)	Petrol (%)	Maden (%)	Sanayi (%)	Değeri Milyon \$	Gıda (%)	Tarımsal (%)	Petrol (%)	Maden (%)	Sanayi (%)
Afganistan
Azerbaycan	930	8	9	69	1	13	1035	16	2	6	1	75
İran	16200	82*	...	5*	13200	2*	...	33*
Kazakistan	5590	8	2	42	22	25	3685	10	1	9	3	77
Kırgızistan	455	16	6	12	6	20	600	14	1	20	2	64
Pakistan	8884	13	1	1	0	84	10782	17	6	21	2	53
Tacikistan	690	...	13*	...	51*	7*	665	10*	...	39*	...	7*
Türkiye	26028	15	1	1	2	78	40404	5	3	11	4	73
Türkmenistan	1600	33*	...	15*	1080	9	1	7	2	81
Özbekistan	2000	...	30*	...	29*	7*	2250	...	14*	2*	...	49*

Kaynak: The World Bank, 2001 World Development Indicators, 2001, s. 210-216;

*: The World Bank, <http://www.worldbank.org/data/>, (20 Nisan 2002).

ECO Bölgesi, hizmetler ticaretinin kompozisyonu bakımından ulaşım ve taşımacılık sektörünün yadsınmayacak önemi ile karşıyadır. Bu alandaki gelişmeler küresel hizmet ticaret değerleri ile paralellik arz etmektedir. Pakistan, İran, Kazakistan ve Azerbaycan için, her çeşit taşımacılık ve ulaştırma hizmetinin bu kategoriye dahil edildiği ulaşım ve taşımacılık sektöründeki ihracat oranları, toplam hizmetler ihracının yaklaşık yarısını oluşturmaktadır. Özel seyahat amaçlı yapılan tüm harcamaları ihtiva eden seyahat ve turizm kategorisinde ise, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkiye'nin hizmet ihracı, toplam hizmet ihracının üçte birini geçmektedir. Buna rağmen, Türkiye, Kırgızistan ve İran hizmet ihracının yarıdan fazlası diğer hizmet dallarında gerçekleşmektedir.

Özellikle sigortacılık, uluslararası haberleşme, posta ve kargo hizmetleri, bilgisayar verileri, habercilik kaynaklı hizmet işlemleri, inşaat hizmetleri, telif ve lisans ödemeleri; çeşitli ticari, mesleki ve teknik hizmetler; kişisel, kültürel ve eğlence amaçlı hizmetlerin oluşturmuş olduğu "diğer hizmetler" kategorisinde oransal ve değer olarak Türkiye'nin yüksek bir ihracat performansı göstermiş olmasında, ECO Bölgesi (özellikle Orta Asya'daki ECO üyeleri) ile olan ilişkilerinin de payı oldukça büyüktür. İthalat açısından, Pakistan ve İran için ulaşım ve taşımacılık sektörleri büyük bir paya sahiptir. Türkmenistan, Türkiye, Azerbaycan ve Kırgızistan'ın diğer hizmetler sektöründeki ithalat rakamlarının toplam hizmetler ithalatının yaklaşık yarısını oluşturduğu dikkat çekmektedir.

Tablo 8

ECO Bölgesi'nde Hizmet Ticaretinin Kompozisyonu (1999)

	Hizmet İhracatının İçeriği				Hizmet İthalatının İçeriği			
	Değeri	Ulaşım	Turizm	Diğerleri	Değeri	Ulaşım	Turizm	Diğerleri
	Milyon \$	(%)	(%)	(%)	Milyon \$	(%)	(%)	(%)
Afganistan
Azerbaycan	320	40.3	39.1	20.6	692	28.0	24.6	47.4
İran	902	46.5	1.3	52.2	2 392	54.5	6.4	39.1
Kazakistan	933	45.1	38.9	16.0	1 104	36.2	35.7	28.2
Kırgızistan	58	32.8	13.8	53.4	177	52.5	1.7	45.8
Pakistan	1 446	57.1	7.1	35.8	2 424	71.6	14.6	13.8
Tacikistan
Türkiye	1 6031	11.9	32.5	56.6	8 376	27.5	17.6	55.0
Türkmenist.	269	...	12.3	37.9	669	22.9	18.7	58.3
Özbekistan
ECO	19 959	15 834
Dünya (2)	127141 7	23.4	32.2	44.4	125969 4	27.7	31.0	41.3

Kaynak: The World Bank, 2001 World Development Indicators, 2001, s. 218-224.

2.3.2.3. ECO Bölgesi'ndeki Yabancı Yatırımların Sektörel ve Bölgesel Dağılımı

ECO'ya üye olan ülkeler, dinamik ve iyi yetişmiş insan potansiyeli ve ucuz işgücü avantajlarıyla doğrudan yabancı sermaye akımları için bir cazibe merkezi olagelmıştır. Özellikle İran'ın 1979 Devrimi'nden sonra 1990'ların ortalarına kadar Batıdan gelebilecek sermaye akımlarına karşı ideolojik bir tavır takınması ile bu ülke için yabancı sermaye rakamlarının fazlasıyla cazip olmaması istisna tutulursa, Türkiye ve Pakistan için sonuçlar bir hayli ümit vericidir. 1992'deki genişlemeden sonra, yeni üyelerle birlikte ECO Bölgesi'nin yabancı sermaye çekme potansiyeli daha da artmıştır. Yeni üyelerden Kazakistan ve Azerbaycan bu bakımdan daha iyi durumdadırlar ve özellikle Kazakistan, BDT ülkeleri içerisinde de doğrudan yabancı yatırımlar yönüyle ilk sıralarda bulunmaktadır. Özbekistan ve Türkmenistan'ın da, büyük bir potansiyel taşımalarına rağmen yabancı sermayeye karşı ideolojik bir tutum (anti-empyralist

endişelerden kaynaklanan) takınmaları, bu ülkelere yönelik akımların zayıf kalmasına neden olmuştur. Bu bağlamda, GOÜ'lere yönelen doğrudan sermaye akımları içerisinde ECO bölgesinin göreceli olarak küçük bir pay aldığı görülmektedir.

Tablo 9

ECO Bölgesinde Doğrudan Yabancı Yatırımların Dağılımı (1987-1998, Milyon \$)

Ülke/Yıllar	1987-92	1993	1994	1995	1996	1997	1998
Afganistan	-	-	-	-	-	-	-
Azerbaycan	-	-	22	155	591	167	1085
İran	-129	-50*	2	17	26	380*	300*
Kazakistan	17	1271	660	964	1137	1321	1158
Kırgızistan	-	10	38	96	47	84	102
Pakistan	227	347	419	720	919	714	497*
Tacikistan	-	-	10	15	16	4	30
Türkiye	578	636	608	885	722	805	807*
Türkmenist.	-	-	100	100	108	198	80*
Özbekistan	-	45	50	120	55	285*	85*
ECO	693	2259	1909	3072	3621	3958	4144
GOÜ ^a	30574	51298	67409	70374	95163	128297	120476
DÜNYA	173530	219421	253506	328862	358869	464341	643879
ECO/GOÜ	2.26	4.40	2.83	4.36	3.80	3.08	3.43
ECO/Dünya	0.40	1.03	0.75	0.93	1.01	0.85	0.64

Kaynak: UNCTAD, World Investment Report 1999: Foreign Direct Investment and the Challenge of Development, 1999, s. 477-480.

*Tahmini rakamlar;

^a: Çin dışındaki diğer GOÜ'ler.

Tahmin edilebileceği gibi yabancı yatırımlar, Kazakistan ve Azerbaycan'da petrol, doğal gaz ve diğer madencilik sektörlerinde yoğunlaşmıştır. Özbekistan ve Kırgızistan için ise, özellikle altın üretim sahalarında yabancı sermaye akımı yoğunlaşmıştır. Pakistan'da ilaç, kimyasal mamul, polyester iplik, gübre ve batarya üretimi ve otomotiv sanayii gibi alanlarda yoğunlaşmış olan yabancı yatırımlarda ABD,

Avrupa ve Japon firmalarının etkin olduğu görülmektedir.²¹¹ Türkiye'deki yabancı yatırımlar da büyük oranda imalat sanayii ve hizmetler sektöründe yoğunlaşmıştır. Bu çerçevede Türk imalat sanayiine 1992-1999 yılları arasında 3.5 milyar dolar, hizmetler sektöründe de 3 milyar dolar değerinde yabancı sermaye yatırımı gerçekleşmiştir. Türkiye için de doğrudan yabancı yatırımların Avrupa Birliği ülkeleri başta olmak üzere, ABD ve Japonya gibi OECD üyesi ülke firmalarından geldiği görülmektedir.²¹² 1993-1998 yılları arasında, bu alanda yıllık toplam rakamların incelendiği tablo (Tablo 9) ECO ülkelere yönelik yabancı yatırımların genel bir çerçevesini görmek açısından faydalı olacaktır.

1980-1998 yılları arasında ECO üyelerine yönelik olan yabancı sermaye akımlarının kümülatif değeri 1998 yılında 27 milyar 529 milyon dolara ulaşmıştır. Bu akımlar içerisindeki en büyük pay, 8 milyar 221 milyon dolarla Pakistan'a aittir. Bu ülkeyi 7 milyar 437 milyon dolarla Türkiye ve 6 milyar 612 milyar dolarla Kazakistan izlemektedir. 1998'e kadar Azerbaycan'ın bu akımlardan aldığı pay ise 2 milyar 920 milyon dolara ulaşabilmiştir. Bu ülkeler içerisinde, 1992'den itibaren yabancı yatırımları çekmeye başlayan Kazakistan'ın göstermiş olduğu başarı oldukça dikkat çekmektedir.²¹³ 1999 ve 2000 yıllarına ait olan verilerde ise, Kazakistan'ın yine toplam 2.8 milyarı aşan doğrudan yabancı sermaye alması ile ECO'nun en gözde ülkesi olmaya devam ettiği, Pakistan'ın, önceki yıllardaki rakamları yaklaşık olarak yine yakaladığı ama Türkiye'ye yönelik sermaye akımlarda zayıflama görülmeye başladığı görülmektedir. Daha da ilginç, İran'ın da son yıllarda kapılarını ABD dışındaki Batı sermayesine açmaya başlamasıdır. İran, bu iki yılda da, 1997'de başlayan dışa açılmayı devam ettirerek ülkeye toplam 800 milyon dolarlık doğrudan yabancı sermaye girişi olmuştur.²¹⁴

²¹¹ Stefan Wagstyl, "Foreign Investment in Pakistan's Economy", *Financial Times*, 28 November 1994.

²¹² T.C. Merkez Bankası, <http://www.tcmb.gov.tr> (15 Nisan 2002).

²¹³ UNCTAD (1999), a.g.e., s. 489-494.

²¹⁴ The World Bank, <http://www.worldbank.org/data/> (20 Nisan 2002).

2.4. Bir Bölgeselleşme Modeli Olarak ECO

Ekonomik İşbirliği Örgütü, RCD ile başlayan uzun bir süreçte gelinmiş olan aşama bakımından kendisinden sonra başlamış olan diğer entegrasyon hareketlerine göre daha az bir gelişme seyri göstermiştir. Örgütlenme yapısı, amaçlar ve hedefler bakımından örnek bir bölgesel örgüt izlenimi veren ECO, 1992'deki genişlemeden sonra bir çok faktörden kaynaklanan nedenlerle büyük bölgesel işbirliği başarılarına sahne olamamıştır. Bu durum, ekonomik ve siyasi nedenlerin ilk sıralarda yer aldığı faktörlerle birlikte, bir bölgeselleşme modeli olarak bu örgütün incelenmesini gerektirmektedir. Çünkü, bazı ürünlerde görülen önemli oranda tamamlayıcılık ve diğer faktörlerle birlikte ECO bölgesinde ticaret artırıcı etkiler gözlenebilir. Bölgeye ait dış ticaret ve yatırım değerleri ile SSCB'nin dağılmasıyla oluşan ülkeler yeni üyelere ait koşullar, bölgesel işbirliği için yeterli malzeme sağlamaktadır. Bu bağlamda bütün problem, bölgenin dış ticaret potansiyelini olabildiğince ve bölge-içine doğru genişleterek bölgeselleşmeden elde edilecek kazançları arttırmaktır.

2.4.1. Bölgesel Entegrasyon İçin Mevcut Temeller

ECO, 358 milyon nüfusa ve coğrafi olarak yaklaşık 8 milyon kilometre kare yüzölçümüne sahip bir örgüt olarak AB ile hemen hemen aynı nüfusa sahip olup AB yüzölçümünün yaklaşık dört katı büyüklüğünde bir coğrafi alana yayılmıştır. ECO'nun ekonomik önemi hakkındaki ilk değerlendirmeler, iki noktadan yapılmaktadır: ECO yanlıları, bu örgütün, 358 milyon dinamik nüfusun yaşadığı, geniş doğal kaynakların üzerinde bulunduğu, büyük bir işgücüne sahip olduğu tezi ile pek çok olumlu yanlarını ifade ederek, ECO'nun 21. Yüzyıl'ın başlarında büyük bir ekonomik güç olması için gerekli ön koşullara sahip olduğunu vurgulamaktadır.²¹⁵ Buna karşın, ECO'nun bölgesel

²¹⁵ Richard Pomfret, "The Economic Cooperation Organization: Current Status and Future Prospects", *Europe-Asia Studies*, Vol. 49 Issue 4 (Jun 1997), s. 657-668; De Cordier, a.g.e., s. 50-57; Süleyman Taygar, "Örnek Bir Bölgesel Örgüt: ECO", *Zaman*, 12 Ağustos 2000, (ECO Genel Sekreteri Önder Özer'le yapılan röportaj); Önder Özar, "Economic Co-Operation Organisation: A Promising Future", *Perceptions*, Volume II - Number 1 (March-May 1997), <http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/II1/II1-3.html> (16 Mart 2002).

ve küresel ölçekte sahip olduğu önem konusunda daha dikkatli olan araştırmacılar da vardır.²¹⁶ Bu görüş sahipleri, iki sav ileri sürmektedir: Birincisi; ECO'nun geçmiş performansı, bir ekonomik blok olarak güçsüz bir yapıda olduğunu doğrulamaktadır. İkincisi; üye ülkeler arasında var olan politik ve ideolojik farklılıklar, (yani, İran'ın İslami fundamentalizmi ile Türkiye'nin seküler liberalizmi) kaçınılmaz bir şekilde örgütün ekonomik gelişmesini zayıflatabilecek ve bu yüzden genel performansı düşürebilecektir.²¹⁷

ECO bölgesinde mal ve hizmetlerin karşılıklı olarak değişimi için gerekli tamamlayıcılık ve potansiyel, iç faktörler tarafından engellenmemektedir ama karşılıklı çıkarların ortaya çıkarılması için daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç bulunmaktadır. Bu konudaki politik arzular daha ileri bir düzeye ulaşmak için vurgulanmakla birlikte, henüz politik kararlılığa tamamen dönüştürülememiştir. Ticaretin farklı türlerinde bazı değişikliklerin gerekliliği, bölgesel plandaki politik arzuların gerçekleşmesi için önemli olacaktır. Bölge, ileriye yönelik pek çok önemli adım atmasına rağmen, tamamlayıcılık parametrelerinin etkin bir düzeye ulaşması daha zaman alacaktır.

Temelde ECO bölgesindeki bu tamamlayıcılıklar şu faktörler çerçevesinde ortaya çıkacaktır: Bölge kaynakları, petrol, doğal gaz ve hidro-elektrik rezervleri bazı üye ülkelerde, yoğun nüfus potansiyeli de diğer üyelere olacak şekilde düzgün olmayacak şekilde yayılmıştır; Türkiye, Pakistan ve İran başta olmak üzere endüstrinin bölgesel dağılımı da aynı düzgün olmayan özellikleri göstermektedir; Bu potansiyelin hayata geçirilmesinde, belki de en büyük araç olarak daha iyi ulaşım ve haberleşme ağlarına ihtiyaç bulunmaktadır. Tamamlayıcılıklar, ticaret ve yatırım, ulaşım ve haberleşme, enerji, endüstri, tarım, turizm, insan kaynakları ve çevrede yoğunlaşmaktadır.²¹⁸

²¹⁶ Bunlardan bazıları, özellikle iç siyasi çatışmalardan yola çıkarak ECO'nun güvenlik sorunlarını öncelikli olarak ele almaktadır. Örnek için bkz. Jared Feinberg, "Security Hinders Cooperation in Central Asia: the Economic Cooperation Organization", Weekly Defense Monitor, Volume 2, Issue 19, 14 May 1998, <http://www.cdi.org/weekly/1998/issue19> (15 Aralık 2001).

²¹⁷ Haghayeghi, a.g.e., s. 14; De Cordier de bu bölgesel rekabete dikkat çekmekte ama bu iki ülkenin işbirliğine gitmesinin bölgesel rekabetten daha öncelikli olduğunu vurgulamaktadır. De Cordier, a.g.e., s. 57.

²¹⁸ Bu tamamlayıcılık unsurları ve diğer potansiyel işbirliği alanları "Bölgesel İşbirliği Alanları" adı altında ilerde incelenecektir.

2.4.2. Bir Bölgesel Entegrasyon Modeli Olarak ECO

Ekonomik entegrasyon modelleri açısından Ekonomik İşbirliği Örgütü şimdilik bir tercihli tarifeler anlaşmasına sahip bulunmaktadır. Serbest ticaret bölgesi olma adına henüz somut bir adım atılamamıştır. Seçilmiş mallarda %10-25 oranları arasında indirim sağlayan Tercihli Tarife Düzenlemeleri, bölge içindeki ticaret engellerini kaldırmada ilk adım olmuştur. Bu düzenlemeler Mayıs 1991'de kurucu üç üye arasında belli mallar üzerinde varılan bir anlaşmayla gerçekleştirilmiş ve 1993 Mayıs'ında uygulanmaya başlamıştır. Bu çerçevede, başlangıçta kaydedilen gelişme hayal kırıklığı yaratacak şekilde sonuçlanmıştır. Çünkü İran ve Pakistan'ın üzerinde razı oldukları tercihli tarife indirimi gerektiren mal listesi 16 kalemi geçmemiştir. Türkiye'nin sunduğu liste daha uzun (20 kalem) olmasına rağmen, bu mallarda çok sınırlı bir ticaret potansiyeli bulunmaktadır. Üstelik bu malların pek çoğu sınırlı bir şekilde tanımlanmıştır. Tercihli Tarifeler üzerinde çalışan ECO Komitesi Nisan 1993'te Tahran'da, Eylül 1993'te İslamabat'da ve Ocak 1995'te Tahran'da toplanmıştır. Bu toplantılarda, söz konusu komitenin daha uzun bir listeyi kabul etmesi, tercihler marjininin %20'ye genişletilmesi ve anlaşmaya yedi yeni üyenin de katılmasına rağmen bu sınırların genişletilmesi konusunda ancak çok küçük gelişmeler elde edilebilmiştir. 1996'da ECO Sekreteryası, ECO Bölgesi için Uruguay Raundu ve Dünya Ticaret Örgütü'nde kararlaştırılan kuralların tartışılmasını sağlamak için üye ülkeleri yönlendirmeye başlamıştır.²¹⁹ Aşağıdaki tablo, sınırlı ticaret imkanlarını temsil eden mallar listesini göstermektedir. Bu tablonun genişletilmesi için atılacak daha ileri adımlar, Türkiye'nin 1996'nın başında AB ile girmiş olduğu gümrük birliği süreci de dikkate alınırca büyük oranda zayıflamıştır.

²¹⁹ Pomfret (1997), a.g.e., s. 659.

Tablo 10

ECO'da Tercihli Tarifeler Sisteminde Dahil Olan Mallar Listesi*

TÜRKİYE	İRAN	PAKİSTAN
1. Kına (14.04)	1. Erimemiş Yağlar (15.02)	1. Zeytinyağı (15.03)
2. Kil (25.08)	2. Sanayi Yağ Asitleri (15.10)	2. Kil (25.08)
3. Mermer (25.08, 25.15, 68.02)	3. Sodyum Boraks (28.46)	3. Demir Filizleri (26.01)
4. Antisera (30.02)	4. Kraft Kağıdı (48.01)	4. Kurşun Filizleri (26.08)
5. Medikamentler (30.03, 30.04)	5. Çimento Kağıdı (48.16)	5. Çinko Filizleri (26.08)
6. Deterjanlar (34.02)	6. Sentetik İplik (51.01)	6. Kok (27.04)
7. Deri Malzemeleri (42.01, 42.03, 42.04)	7. Lastik Teli (51.04)	7. Sodyum Borat (28.40)
8. Kağıt/Koli Kağıdı (48.02, 48.06, 48.08)	8. Pamuk İplik (55.05)	8. Masa/Mutfak Malzemeleri (39.24)
9. Kanvas (59.01, 59.07, 63.06)	9. Sert Tuğlalar, Çelik Ürünleri	9. Taşıma Bantları (40.10)
10. Emniyet Gözlüğü (70.07), Gözlük Parçaları (70.19)	10. İnşaat Malzemeleri (73.07)	10. Kağıt ve Kutu Kağıdı (48.21)
11. Tel Demir ve Alaşimsız Çelik (72.17)	11. Yuvarlak Çubuklar (73.10)	11. Lastik ve Tüp İmalat Ürünleri (51.02)
12. LPG Konteynerleri/demir ve çelik (73.11), Halat teli, halat, kablo askıları (73.12), Kerosin ısıtıcı (73.21)	12. LPG Konteynerleri (73.1)	12. Demir ve Çelik İmalat Parçaları (72.07)
13. Alüminyum hatlar (76.08)	13. Tel (73.15)	13. Kerosin ısıtıcı (73.21)
14. Temel Metal Seizerleri (82.13)	14. Tüp ve Borular (73.18, 19)	14. Maden Kompresörü (84.14)
15. Sentrifik Su Pompaları (84.13, 84.14)	15. Teller ve Halatlar (73.25)	15. Plastik İmalat Makinası (84.77)
16. Kompresörler (84/14.84/18)	16. Zincirler (73.29)	
17. Elektriksiz Daktilolar (84.69)		
18. Elektrik Malzemeleri (85.35, 85.36)		
19. Tipta Kullanılan Araçlar (90.18)		
20. Sportif Ekipman ve Malzemeler (95.06)		

Kaynak: ECO Sekretaryası ile yapılan yazışmalarla elde edilmiştir. 15 Haziran 2001.

* Parantez içindeki numaralar 4'lü düzeyde HS (Harmonised System) kod numaralarını göstermektedir. (Harmonised System (HS) uluslararası ticaretteki tüm mallar için yapılan bir sınıflandırmadır. Brüksel'deki Gümrük İşbirliği Konseyi tarafından derlenmiştir. 4 aşamalı 1241 ana başlığa sahip ve 98 bölümden oluşan 23 temel ayırım bulunmaktadır. Bu başlıklar daha sonra 5018 alt başlık ya da koda ayrılmıştır. Bunların tamamı özel bir şekilde tanımlanır. Bu başlıklara uymak zorunludur ve değiştirilemez. Bununla birlikte her bir ulusal gümrük otoritesi, gerekli görürse kodları genişleterek yeni alt bölümler ilave edebilir.)

Uygulanabilir çalışmalar için bir ECO Özel Fonu kurulmuştur. Bölge içi ticareti ve ekonomik aktiviteyi desteklemek amacıyla, ECO Transit Ticaret Anlaşması ve ECO'ya üye ülke işadamları için Vize İşlemlerinin Basitleştirilmesi Anlaşması Mart 1995 tarihinde İslamabat'daki üçüncü dönem toplantısında imzalanmıştır. Fakat seçilmiş mallarda yapılan bu tarife indirimini ile sağlanan işbirliği imkanları çok düşük düzeyde kalmıştır. Çünkü, tarife indirimine konu olan malların bölge içi ticaret açısından değeri oldukça düşüktür.²²⁰ Bunun yanında, ECO üyelerinin Dünya Ticaret Örgütü'ne karşı sorumlulukları çerçevesinde bu tür bir tarife indirimini anlaşması önemini yitirmiştir. Ayrıca yukarıda belirtildiği gibi, Türkiye'nin AB ile girmiş olduğu gümrük birliği süreci ile birlikte bu mallar için tarife avantajı ortadan kalkmıştır. Ayrıca, *“ECO ülkeleri arasında 1991'de imzalanan ve 1993'de yürürlüğe giren Tercihli Tarife İndirimi (TTİ) Anlaşması mevcut bulunmakla birlikte, anlaşmanın sadece 66 kalem mala uygulanması ve ECO ülkeleri arasındaki ticarete indirime tabi mal hareketlerinin 1 Milyon Dolarlık hacim tutması, Türkiye'nin AB ile ve DTÖ ile olan anlaşmaları çerçevesinde yapmış olduğu indirimler nedeniyle, söz konusu TTİ Anlaşması önemini yitirmiş bulunmaktadır.”*²²¹

Şimdiye kadar ECO'nun izlediği yollar diğer bölgesel örgütler tarafından da izlenmiş ve başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Çünkü parça parça adımlarla ve tercihli tekliflere dayalı bir serbest ticaret bölgesi oluşturulmasının başarılı olma şansı düşük görünmektedir. Çünkü tercihli tarifelere dayalı bölge içi ticaretin düzeyi çok düşük kalmaktadır. Bu durum ASEAN'ın (Güneydoğu Asya Uluslar Topluluğu) yaşadığı bir tecrübeydi ve tercihli ticaret anlaşması ve pek çok tercihli ticaret anlaşmaları 1960 ve 1970'lerde Latin Amerika ve Afrika'da bu şekilde sonuçlanmıştır. Serbest ticaret bölgesi, ya da gümrük birliği alanında son kırk yılda ortaya çıkan daha başarılı uygulamalar (örneğin AEA, EFTA, Avustralya ve Yeni Zelanda arasındaki Yakın Ekonomik İlişkiler Anlaşması ve Kanada-ABD Serbest Ticaret Alanı) belirlenmiş bir listeye göre küçük bir alanda istisna ve gecikmeleri içeren ve herkese aynı oranda

²²⁰ T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı, <http://www.dtm.gov.tr/DUNYA/ulus/62ekois.htm> (20 Mayıs 2001).

²²¹ Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği, Ticaret Müşavirliği ile kişisel yazışma, 22 Nisan 2001.

uygulanan tarife indirimlerini ihtiva etmektedir. ECO üyelerinin böyle büyük bir inisiyatif için hazır olup olmadıkları şüphelidir.

Pomfret'in de belirttiği gibi, uluslararası katılımı ortak bölgesel kurumların oluşturulması da zayıf bir yoldur. AB'de bile böyle bir kaç tane kurum bulunmakta (Avrupa Yatırım Bankası gibi) ve var olan kurumlar bölgesel entegrasyon üzerinde fazlaca bir etkiye sahip görünmemektedirler. Bu konudaki temel olumsuz faktörler; konular üzerindeki anlaşmazlıklar, maliyetlere katılımdaki isteksizlikler egemenliğin azalması ile ilgili sorunlardır. ECO içerisindeki kurumların paylaşımı (Sekreteryanın Tahran'da, Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın İstanbul'da ve ECO Sigorta Şirketi'nin de Pakistan'da olması) ekonomik etkinliğe hemen hemen hiç olanak sağlamayan ve diğer büyük ECO üyesi ülkelerin ortak kurum taleplerinin canlanmasına sebep olabilecek durumdadır. Bölgesel entegrasyona yönelik yavaş ilerlemenin anlaşılmasında 1995 ve 1996 yılındaki ECO toplantılarında ECO Bölgesi'nde serbest ticaret alanının oluşturulmasının bölge içi ticareti teşvik edeceği konusunda çağrılarda bulunulması gerekli ipuçlarını verebilir. Alt bölgesel alanda ticaretin geliştiği en başarılı model ASEAN içerisindeki Singapur-Riau-Johor kalkınma (üçgeni) modelidir. Bu model, hem ilgili ülkeler arasında hem de ASEAN düzeyinde formal hükümet teşviki olmaksızın ortaya çıkmıştır. ASEAN içindeki son girişimler (Kuzey Üçgeni ve Doğu ASEAN Kalkınma Alanı) bu kalkınma modelini aktif olarak teşvik etmektedir. Singapur-Riau-Johor deneyiminden elde edilen pozitif sonuç, engeller azaldığı takdirde bölge-içi ticaretin geliştirilebileceğini göstermektedir. Çok taraflı ticaretin serbestleşmesi ECO içerisinde de benzer bir fenomeni geliştirebilir ama ticaretin kolaylaştırılması ve taşımacılık ağının iyileştirilmesi temel önkoşul olarak belirtilmelidir. Vize işlemlerinin basitleştirilmesi ve transit ticaret ile ilgili düzenlemelerin de geliştirilmeye ihtiyacı vardır. ECO'nun en önemli fonksiyonu, bir araç olarak gümrük ve göçmenlik bürosu yetkilileri arasında özel toplantıların yapılmasında görev ifa etmesidir.²²²

ASEAN örneğinden çıkarılabilecek olan bir diğer ders, bir bölgesel organizasyonun, şayet bir tercihli ticaret alanı ve ortak kurumlar meydana getirilememiş olsa bile başarılı olabileceğine dair ipuçları vermesidir. Kurumların ASEAN üyeleri için

²²² Pomfret (1997), a.g.e., s. 660.

en büyük faydası bölgesel konuların tartışılabileceği ve üye olmayan ülkelerle görüşmelerin sürdürülmesinde bir forum olmasında saklıdır. Özellikle bir bölgesel entegrasyon, benzer ekonomilere sahip ülkelere karşı zaman (hem ECO hem ASEAN'da olduğu gibi) ortak görüşmeler yapma büyük fonksiyonlar icra edebilir. Fakat ASEAN'ın 1967'de kurulmasından beri Güneydoğu Asya'nın hızlı gelişimi için kesin olan bir şey, potansiyel olarak hayli istikrarsız olan bölgede istikrarın sürekliliğinin sağlanması olmuştur. ECO ile diğer bölgesel gruplar arasındaki temel farklılık ECO içerisindeki taşımacılık ağının zayıflığıdır. Çünkü ECO, yedi üyesi kararla çevrili olan kapalı coğrafyada bulunan bir bölgeyi temsil etmektedir. Üstelik bu ülkelerdeki kara ve demiryolları bağlantıları güneye değil kuzeye, yani Rusya ve Ukrayna'ya doğru yönlendirilmiştir.²²³ Yaklaşık iki yüz yıldır devam eden ve özellikle SSCB döneminde iyice kesinleşen ulaşım ağlarının, henüz çocukluk devresini yaşayan bölgesel bir örgüt çerçevesinde güneye ve batıya kaydırılması için büyük finansal kaynaklara ve kararlı politik adımlara ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, daha ziyade alt yapı kaynaklı sorunlar aşıldığı takdirde ASEAN örneğinde olduğu gibi bir bölge-içi ticaret artışı meydana gelebilir. Gerçekten, ASEAN adı altında bölgesel işbirliği başladığı zaman, üye ülkeler arasındaki ticaret düzeyi oldukça düşük durumdaydı. Bu bölgesel örgüt çatısı altında yapılan çalışmalarla son yıllarda bölge-içi ticaret önemli boyutlara ulaşmıştır.²²⁴

ECO, örgütün adıyla uyumlu olacak bir şekilde, yalnızca üye ülkeler arasında "işbirliği" çabalarını genişletmek istemektedir. Bu işbirliğinin boyutları daha çok ekonomik özellikler arz etmektedir ve bölgesel ekonomik entegrasyondan daha çok kısmi bir entegrasyon anlamında bir bölgesel işbirliği esastır. Pek çok açıdan ortak özellikler taşıyan (dinsel, kültürel, tarihsel gibi) bu ülkeler arasındaki işbirliğinin gelişmesi için öngörülen kültürel işbirliği konusunda çok fazla ilerleme sağlanamamıştır. Çünkü bu noktada, Örgüt içerisinde belirleyici konumda bulunan iki ülke arasında amaç ve görüş farklılıkları ortaya çıkmaktadır. Bu iki ülke Türkiye ve İran

²²³ Richard Pomfret, "The Economic Cooperation Organization: Regional Forum or Irrelevant Talking Shop", <http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/245.htm> (2 Ekim 2001), s. 3.

²²⁴ Subhash C. Sharma ve Soo Y. Chua, "ASEAN: Economic Integration and Intraregional Trade", *Applied Economics Letters*, No. 7 (2000), 165-169; Ben Partridge, "Economist Says ASEAN Bloc A 'Good Model'" 7 Ocak 2000, <http://www.rferl.org/nca/features/2000/01/F.RU.000107151729.html> (13 Mart 2002).

olup, Batılı anlamda çoğulcu seküler demokrasi ile dinsel devlet geleneği arasında çatışma yaşanmaktadır. Bu iki ülke arasında, bazen açık, bazen de örtülü olarak gerçekleşen rekabet dolayısıyla örgütün hedeflerine ulaşması konusunda problemler yaşanabilmektedir. Siyasi ve ideolojik farklılıklardan kaynaklanan sorunlar bu genç örgütün geleceği konusunda soru işaretleri oluşturmaktadır. Bu bağlamda örgüt, bir işbirliği platformu olarak ikili ve çok taraflı ilişkilerin gelişmesini ve daha önce sözü edilen alanlarda yatırım ve yardımlaşma imkanlarının genişletilmesini amaçlamaktadır. Bu konuda örgütün hedefleri arasında, bundan daha ileri bir projeksiyon yer almamaktadır. İşbirliği için ortak zeminler oluşturulmasında önemli araçlar olacak olan ortak bankacılık, sigortacılık ve denizcilik şirketleri aracılığıyla yapılan girişimlerden de özel ve bölgesel sorunlar sebebiyle önemli bir sonuç alınamamaktadır. Buna rağmen, yukarıda belirtildiği gibi, bölge içi ticareti geliştirebilecek işbirliği alanları bulunmaktadır. Bu alanlar, bundan sonraki başlık altında karşılaştırmalı olarak incelenecektir.

2.5. Bölgesel İşbirliği Alanları

ECO'nun potansiyelinin tanımlanması için, bölgesel işbirliği alanlarının incelenmesinde büyük yarar bulunmaktadır. Tamamlayıcılığın güçlü görüldüğü bu alanlar ve olanakların değerlendirilmesi ölçüsünde örgütün geleceği ile ilgili sağlam projeksiyonlarda bulunmak mümkün olacaktır.

2.5.1. Bölge İçi Ticaret ve Yatırım Alanında İşbirliği

ECO üyesi ülkeler, dünya ile güçlü ticari bağlara sahiptir. Bu ticaretin incelenmesi ile ortaya çıkacak trendler ve bölgenin ihracat ve ithalatıyla ilgili eğilimler, bu ülkeler için mevcut ticari yönelimler, birbirleriyle ticaretin sağlanması ve ticaret fırsatlarının daha da geliştirilmesi yoluyla büyük bir potansiyeli göstermektedir.

Tablo 11

ECO Bölgesi'nin Dış Ticaret İçeriği, Ortak Sınırlar ve Akriba Azınlıklar (2000)

	Ortak Sınırlar	Etnik Gruplar (%)	İhracat	İhraç Ürünleri (%)	İhracat Ortakları (%)	İthalat	İthal Mallar (%)	İthalat Ortakları (%)
Afganistan	İran: 936, Pakistan: 2430 Tacikistan: 1206, Türkmenistan: 744, Özbekistan: 137	Peştun: 38, Tacik: 25 Hazara: 19, Özbek: 6, Diğerleri: 12	80 (1996)	Afyon, Meyve, Halı, Yün, Pamuk, Deri, Mücevher,	BDT, PK, IR, Almanya, Hindistan, İngiltere, Çek C.	150 (1996)	Sermaye malı, Gıda, Petrol, Tüketim malları	BDT, Pakistan, İran, Japonya, Singapur, Hindistan, G.Kore
Azerbaycan	İran: 432+179* Rusya: 284 Türkiye: 9	Azeri: 90.0, Dağlı: 3.2 Rus: 2.5, Ermeni: 2.0 Diğerleri: 2.3	1900 (fob)	Petrol-Gaz: 75, Gıda: 7, Makine: 4, Metal: 3 Kimyasal: 3, Pamuk: 2	İtalya: 34, Rusya: 9 Gürcist: 8, Türkiye: 7 ABD: 3, İran: 2	1400 (fob)	Makine: 33, Gıda: 20, Metal: 11, Ulaşım: 9 Kimyasal: 6	Rusya: 22, Türkiye: 14, ABD: 8, İngiltere: 7 Japonya: 6, İran: 5
İran	Afganistan: 936, Pakistan: 909 Azerbaycan: 432+179* Türkiye: 499, Türkmenistan: 992	Farisi: 51, Azeri: 24 Gilaki: 8, Kürt: 7, Arap: 3, Türkmen: 2	25000 (fob)	Petrol: 85 Halı, Meyve, Demir ve yelik, Kimyasallar	İngiltere: 17, Japonya: 16 İtalya: 9, BAE: 7, G. Kore: 5 Türkiye: 4	15000 (fob)	Sermaye malı: 42, Sanayi- Mineral: 38, Tüketim Malı: 14, Yapı Malzemesi: 4, Tarımsal: 2	Almanya: 12, İtalya: 8, Japonya: 7, Belçika: 6 BAE: 5, İngiltere: 4
Kazakistan	Çin: 1533, Kırgızistan: 1051 Rusya: 6846, Özbekistan: 2203 Türkmenistan: 379	Kazak: 53.4, Rus: 30.0, Ukrain: 3.7, Özbek: 2.5 Alman: 2.4, Uygur: 1.4 Kırgız: 52.4	8800 (fob)	Petrol: 35.1, Metal: 30.2 Gıda/Tarım: 6.4 Kimyasal: 4.3, Makine: 1	Rusya: 423, İtalya: 9.2 İngiltere: 9.0, Çin: 7.2 İsviçre: 6.1, Almanya: 5.3	6900 (fob)	Elektronik: 17.1, Tüketim: 5.1 Araçlar: 5.5, Gıda: 3.4, Rafine mallar: 2.6, Petrol&gaz: 2.1	Rusya: 39.4, ABD: 6.3 Almanya: 8.6, İng: 5.0 Türkiye: 4.1, Özb.: 2.3
Kırgızistan	Çin: 858, Kazakistan: 1051 Tacikistan: 870 Özbekistan: 1099	Rus: 18.0, Özbek: 12.9, Ukrain: 2.5, Alman: 2.4	482 (fob)	Pamuk, Yün, Et, Tütün, Gümmüş, Uranyum, Elektrik, Makine, Deri	Almanya: 33, Rusya: 16, Kazakistan: 10, Özbekistan: 10, Çin: 6	579 (fob)	Petrol ve gaz, Makine/ekipman, Gıda maddeleri	Rusya: 18, Kazakistan: 12 ABD: 8, Özbekist: 8, Çin
Pakistan	Afganistan: 2430 Çin: 523, Hindistan: 2912 İran: 909	Pencabi, Sindi, Peştun, Baloc, Göçmen	8600 (fob)	Pamuklu: 59.4, Piriç: 3, Deri: 5.9, Sentetik Tekstil: 5.3, Halı: 3.0	AB: 27.3 (İng: 7, Alm: 6), ABD: 24.8, HongKong: 6.1,	9600 (fob)	Tüketim: 14.1 ⁴ Hammadde: 59.8	S. Arabistan: 8 BAE: 8, ABD: 6
Tacikistan	Afganistan: 1206, Kırgızistan: 870 Özbekistan: 1161	Tacik: 65, Özbek: 25 Rus: 3.5, Diğerleri: 6.5	761 (fob)	Aluminyum, Elektrik, Pamuk, Meyve, Yağ	Lihenştayn: 26 Özbekistan: 20, Rusya: 8	782 (fob)	Sermaye malı: 26.2	Japonya: 6, Malezya: 4 AB: 32, Özbekist: 29 Rusya: 14
Türkiye	Ermenistan: 268, Azerbaycan: 9 Gürcistan: 252, İran: 499	Türk: 80 Diğerleri: 20	26900 (fob)	Giyim: 25.6, Gıda: 15.4 Tekstil: 12.3, Metal: 8.6 Ulaşım Aracı: 8.1	Almanya: 18.7, ABD: 11.4 İngiltere: 7.4, İtalya: 6.3 Fransa: 6.0	55700 (fob)	Makine: 28.3, Kimyasal: 15.2 Ara mallar: 14.5, Yaktı: 11.0 Ulaşım Araçları: 9.5	Almanya: 13.1 İtalya: 7.9, ABD: 7.2 Rusya: 7.0, Fransa: 6.6
Türkmenist.	Afganistan: 744, İran: 992 Kazakistan: 379, Özbekistan: 1621	Türkmen: 77.0, Özbek: 9.2, Rus: 6.7, Kazak: 2.0	2400 (fob)	Doğal gaz: 33, Petrol: 30 Pamuk: 18, Tekstil: 8	Ukrayna: 27, İran: 14 Türkiye: 11, İtalya: 9	1650 (fob)	Makine-ek: 45.4, İnşaat: 28.8, Tüketim: 17.3, Kimyasal: 5.9	Türkiye: 17, İng: 12 Rusya: 11, BAE: 8
Özbekistan	Afganistan: 137, Kazakistan: 2203 Kırgızistan: 1099, Tacikistan: 1161 Türkmenistan: 1621	Özbek: 80, Rus: 5.5, Tacik: 5.0, Kazak: 3.0, Tatar: 1.5, K.Kalpak: 2.5	2900 (fob)	Pamuk: 30.2, Altın: 9.61 Enerji: 12.7, Metaller: 4.7 Makine: 3.5, Kimyasal: 3.5 G. Kore: 3.2, Türkmen: 2.6	Rusya: 13.0, İsviçre: 9.8 İngiltere: 10.1, Kazak: 4.1 G. Kore: 3.2, Türkmen: 2.6	2600 (fob)	Makine-ekip: 49, Gıda: 14.4 Enerji: 2.3, Kimyasallar, gübre ve kauçuk: 12.8	Rusya: 13.8, G. Kore: 13.6, Almanya: 11.3 ABD: 7.7, Kazak: 4.1

Kaynaklar: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html> (20 Nisan 2002); EIU Country Profile 2000, Azerbaycan, s. 39; IMF Staff Country Report 2000, Islamic Republic of Iran. Recent Economic Developments, No. 00/120, s. 137-143; EIU Country Profile 2000, Kazakistan, s. 48-49; IMF Country Report, Pakistan: Selected Issues and Statistical Appendix, January 2001, No. 01/11, s. 165-168; EIU Country Profile 2000, Türkmenistan, s. 30, 43; EIU Country Profile 2000, Özbekistan, s. 45-47.

*: Nahçıvan'dan kaynaklanan ortak sınırlar; ¹: 1998 Tahminleri; Ermenilerin büyük çoğunluğu Karabağ'da yaşamaktadır; ²: 1999 yılı IMF verileri; ³: EIU Country Profile 1998 verileri, s. 48-49; ⁴: IMF 2001 verileri;

Tablo 11'den çıkarılacak sonuçlara göre, her şeyden önce, bölge-içi ticaretin oluşmasında ön koşul olan uzun ortak kara ve deniz sınırları mevcuttur.²²⁵ ECO bölgesi ile, İran'la 499 km. ve Nahcivan aracılığıyla Azerbaycan'la 9 km. ortak sınıra sahip olan Türkiye, bölge ile en az ortak kara sınırına sahip ülkedir. ECO'nun en büyük dış ticaret potansiyeline sahip ülkesi olan Türkiye'nin bu coğrafi uzaklığı bölgesel ticaretin gelişmesini engelleyen faktörlerden sayılmaktadır. Özellikle, yeni ve gelişen pazarlar arasında bulunan Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile olan coğrafi uzaklık, bu ülkelerle büyük sosyo-kültürel ortak özellikler taşıyan Türkiye'nin dış alım ve satımındaki etkinliği engellemektedir. Uzun süredir tartışılan Azeri ve Kazak petroleri ile Türkmen doğal gazının Türkiye üzerinden Batı piyasalarına pazarlanması projeleri, büyük oranda bu coğrafi uzaklıkların neden olduğu maliyet sorunlarından dolayı gecikmektedir. Buna rağmen Türkiye, bu bölgenin dünyaya açılmasında aracı rol üstlenebilir. Bölgesel ticaret ağının geliştirilmesi konusunda özellikle İran için büyük coğrafi avantajlar bulunmaktadır. İran'ın kara sınırlarının %72.5'inin ECO'ya üye ülkelerle ortak olması bu avantajı doğrulamaktadır.

Coğrafi yakınlıktan kaynaklanan bölgesel ticaret avantajlarından bu bağlamda en fazla yararlanan ülke Türkmenistan'dır ve bu ülke 2000 yılı toplam ihracatının %14'ünü İran'a gerçekleştirmiştir. Benzer sonuçlar Azerbaycan için de (ihracatın %2'si, ithalatın %5'i İran'la gerçekleşerek) söz konusudur. İran'ın ihracat ortakları içerisinde ise, büyük oranda petrol ürünleri satın alarak sadece Türkiye (toplam ihracatın %4'ü ile) girmektedir. Yine Kırgızistan ve Tacikistan'ın uzun ortak kara sınırlarına sahip oldukları Özbekistan'la olan dış ticaretin, toplam ticaret içindeki oranı oldukça yüksektir. Bu ülkelerden Kırgızistan, aynı yıl toplam ihracatının %10'unu Özbekistan'a yapmış ve bu ülkeden yaptığı ithalat, toplam ithalatının %8'ini oluşturmuştur. Tacikistan için bu rakamlar sırasıyla %20 ve %29 oranlarıyla daha yüksek rakamları göstermektedir. Ortak coğrafi sınırlar bulunmamasına rağmen, ikili ilişkiler sebebiyle Türkmenistan ve Türkiye arasındaki ticari ilişkiler İran'la olan ilişkilere göre daha parlak görünmektedir. Türkmen ihracatının %11'i ve ithalatının %17'sinin Türkiye ile gerçekleşmiş olması bu savı desteklemektedir. İran'la benzer ürünlerin üretiminde

²²⁵ Coğrafi yakınlığın bölgesel ticaret akımlarına olumlu katkısı 3. Bölüm'de uygulanan modelde daha ayrıntılı olarak incelenecektir.

uzmanlaşmış olan Türkmenistan için, Türkiye ile olan ticarete tamamlayıcılık daha güçlü görünmektedir. Özbekistan için daha düşük düzeylerde de olsa, Kazak ve Türkmen komşuları ile olan ticaret de sürekli gelişmektedir.

Bölge içi ticaret rakamların nispi büyüklüğü açısından bölgesel ticaretin en az geliştiği ülke Türkiye'dir. Bu ülke için, hiç bir ECO üyesi ülke göreceli olarak büyük bir öneme sahip olamamıştır. Ama toplam ticaret rakamlarının diğer üye ülkelere göre yüksek olması, düşük oranlı ticaret verilerine rağmen, diğer ülkelerin bölgesel ticaret değerlerinden daha yüksektir. Örneğin 1998 yılında ECO ülkelerine 1 milyar 126 milyon \$'lık Türk ihracatı gerçekleşirken, ECO bölgesinden 947 milyon \$'lık ithalat yapılmıştır. Bölgesel ticaretin değeri açısından aynı yıl Türkiye'yi Özbekistan (688 milyon \$, 627 milyon \$), İran (738 milyon \$, 509 milyon \$), ve Kazakistan (436 milyon \$, 383 milyon \$) izlemiştir. Bu konuda, hem oransal, hem de değer açısından ECO bölgesi ile en zayıf ticaret bağlarına sahip olan ülke Pakistan'dır ve bu ülke için ihracat ve ithalat rakamları 176 ve 209 milyon \$'ı göstermektedir.²²⁶

Bölge içi ticaretin toplam değerleri açısından ECO'nun gösterdiği gelişim, beklentilerin gerisinde olmasına rağmen iyi bir seyir izlemektedir. Bölgesel ticaret, üç üyeli bir bölgesel örgüt olduğu 1970'lerden 1990'a kadar 63 milyon dolar gibi düşük bir değerden İran-İrak Savaşı sırasında yükselen Türkiye-İran ticaretinin etkisiyle 1985'te 2.5 milyar dolara ulaşmış 1990'da ise 1.2 milyar dolara düşmüştür. Yeni üyelerin katılımıyla meydana gelen genişlemeden sonra ise 1997'ye kadar sürekli olarak artarak 4.9 milyar dolara yükselmiştir. 1998 ve 1999 yıllarında ise bölgesel ticaretteki genişleme, Rus finansal krizi ve diğer yerel ekonomik krizlerin etkisiyle azalmış ve 1999'da 3.8 milyar dolara gerilemiştir.²²⁷ Bu durum, aşağıdaki tabloda (Tablo 13) bölge için bir ticaret matrisi oluşturularak gösterilmiştir.²²⁸

²²⁶ International Monetary Fund, *Direction of Trade Statistics Yearbook*, IMF, 2000, s. 364-366, 459-461; Bu konuda Afganistan, hem sağlıklı verilere ulaşılamaması, hem de ekonominin büyük bir çöküş yaşıyor olması nedeniyle tabloya dahil edilmemiştir. IMF verilerine göre bu ülke 1999 yılında ECO bölgesine 40 milyon \$ ihracat ve bölgeden 132 milyon \$'lık ithalat yapmıştır. IMF (2000), a.g.e., s. 94-95.

²²⁷ World Trade Organization (2001), a.g.e., s. 332-333.

²²⁸ 2000 yılı verilerine dayalı olarak incelenen bölge-içi ihracat ve ithalat değerlerinin 1994-2000 yılları arasındaki oransal gelişimi 3. Bölüm'de incelenen model çerçevesinde gösterilmiştir (Bkz. Şekil 3).

Bölge-içi ticaret rakamları ve bölgesel ticaretin içeriği ile ilgili olarak, RCD örgütünün ilk yıllarındaki verilere göz atmak, gelişimi izleme açısından oldukça önemlidir. Bu dönemin başlarında bölgesel ticaretin oldukça düşük ve dar kapsamlı mallarda yoğunlaştığı görülmektedir. Bu ürünler içerisinde sanayi mallarının oranı çok düşüktür ve ticaretin büyük kısmını tarımsal mallar ile petrol ağırlıklı hammaddeler oluşturmaktadır. RCD döneminden itibaren bölge-içi ticareti oluşturan ürünler daha fazla çeşitlenmiş ve kurucu üyelerin sanayileşme açısından gelişme göstermeleriyle birlikte sanayi malları da bölge-içi ticarete oransal olarak yükselmeye başlamıştır.

Tablo 12

RCD Döneminde Bölgesel Ticaretin Gelişimi

Bölge-İçi ve Bölge-Dışı İhracat (1964, Milyon dolar)

	<i>Bölge-İçi İhracat</i>	<i>Bölge-Dışı İhracat</i>	<i>Toplam İhracat</i>
İran	56.9	1.196.4	1.253.3
Pakistan	3.4	490.1	493.5
Türkiye	5.0	405.9	410.9
Bölge-İçi İhracatın Kompozisyonu (yüzde)			
	<i>İran 1963-64</i>	<i>Pakistan 1963-65</i>	<i>Türkiye 1963-65</i>
Gıda İçki Tütün	3.0	10.4	59.8
Hammadde ve yakıt	93.4	58.1	35.3
Sanayi malları	3.6	31.5	4.9
Toplam	100.0	100.0	100.0
Bölge-İçi İthalatın Kompozisyonu (yüzde)			
<i>Mallar/Yıllar</i>	<i>1963</i>	<i>1965</i>	<i>1967</i>
Hint keneviri ve ürünleri	4.03	31.62	61.86
Balık, et, canlı hayvan	0.01	1.65	25.17
Şeker	-	20.53	-
Diğer tarım ürünleri	9.05	31.00	8.43
Petrol	84.55	-	-
İşlenmiş tarımsal mamuller	2.08	13.60	1.97
İstatistiksel farklar	0.28	1.60	2.57
Toplam	100	100	100

Kaynak: Kahnert vd., a.g.e., s. 150, 152, 155.

Tablo 13
ECO Bölge-İçİ Ticaret Matrisi (2000, Milyon Dolar)

X	Afganist.		Azerbayc.		İran		Kazakist.		Kırgızist.		Pakistan		Tacikist.		Türkiye		Türkmen.		Özbekistan		ECO		
Afganistan		...	1	64	...	5	36	135	3	...	9	1	42	...	259	%41	
Azerbaycan	1	8	52	1	4	1	63	...	96	230	37	50	1	338	1	%24	
İran	52	8	...	12	224	8	7	302	18	8	816	236	91	242	...	748	%5	
Kazakistan	59	...	4	1	204	13	...	59	32	2	52	6	64	143	7	44	139	73	%6	
Kırgızistan	4	7	9	33	58	7	1	7	27	3	19	89	75	%34	
Pakistan	12	40	1	...	17	332	10	1	3	...	2	...	99	83	2	...	10	6	%4	
Tacikistan	3	63	13	8	6	82	3	8	58	4	5	29	98	186	%56	
Türkiye	8	...	230	96	236	816	119	346	21	2	53	82	4	17	120	98	83	86	%3	
Türkmenist.	38	1	37	37	242	91	5	20	23	5	1	2	29	7	186	253	6	35	%25	
Özbekistan	1	1	16	...	67	153	68	98	6	11	169	108	78	91	32	7	%22	
ECO	37	%28	207	%12	1289	%7	590	%12	150	%30	267	%3	186	%24	874	%3	567	%23	421	%20	5153	(%5.6)	
																						4 588	(%5.3)

Kaynak: IMF, Direction of Trade Statistics Yearbook, 2000.

Açıklamalar: X: İhracat, M: İthalat, Tablodaki her satırda bulunan ilk rakam, en üstte belirtilen ilgili ülkeye ihracat rakamını ve ikinci rakam bu ülkeden ithalata rakamını göstermektedir. Verilerin olmadığı bölümler, 0.5 milyon dolardan daha düşük ticaret rakamını ya da veri olmadığını göstermektedir. Satırlardaki toplamlar ilgili ülkenin bölge içi ihracat miktarını ve sütünlardaki toplamlar ithalat miktarını göstermektedir. Oranları gösteren rakamlar ise ilgili ülkenin, sırasıyla bölge-İçİ toplam ihracat ve ithalat oranlarıdır (Bu rakamlar yuvarlanmıştır). İki genel toplam, ilgili verilerin toplamını gösteren bölge-İçİ ticaretin rakamsal ifadesidir. Çizgi altı, ihracat toplamını veya oranlarını, çizgi üstü ise ithalat toplamını veya oranlarını ifade etmektedir.

Bölgesel ticareti etkilemesi söz konusu olan diğer bir faktör, üye ülkelerde yaşayan diğer üyelerle aynı kimliği taşıyan azınlıkların var olmasıdır. Örneğin, Orta Asya Bölgesi'ndeki en kalabalık nüfusa sahip olan Özbekler, aynı zamanda Afganistan nüfusunun %6'sını, Kazakistan nüfusunun %2.5'ini, Kırgızistan nüfusunun %12.9'unu, Tacikistan nüfusunun %25 gibi büyük bir kısmını ve Türkmenistan nüfusunun %9.2'sini oluşturarak bölgenin en büyük ulusu özelliğini bulundurmaktadır. Aynı şekilde Kırgızistan ve Türkmenistan'dan sonra bölgede en küçük nüfusa sahip olan Tacikler (4.8 milyon), Afganistan nüfusunun %25 gibi büyük bir kısmını, Özbekistan'ın ise %5'ini oluşturmaktadır. Bölgesel ticareti güçlendirmesi beklenen bu çok uluslu yapılanmanın en güzel örneklerinden birisi de, Pakistan ve Türkiye'nin hemen ardından bölgede üçüncü büyük nüfusa sahip olan İran'da (64 milyon) %24 oranında Azeri nüfusun yaşıyor olmasıdır. İran-Azerbaycan ticari ilişkilerinin gelişmesinde, İran'da yaşayan Azerilerin gelecekte daha büyük etkiye sahip olacakları belirtilebilir. Bununla birlikte, üye ülkelerde yaşayan azınlıkların, ikili ticaretin geliştirilmesinde her zaman pozitif bir faktör olmayabilir. Çünkü, bazı durumlarda bu faktör, toprak talepleri, iç politik endişeler gibi nedenlerle üye ülkeler için önemli bir sorun kaynağı olarak ortaya çıkabilmektedir.

ECO bölgesinin dünyaya yaptığı temel ihracat ürünleri, ham maddeler, petrol ve düşük değerlerde olmak üzere bazı sanayi mallarından oluşmaktadır. Tekstil ürünleri, hem elyaf hem de nihai ürün olarak önemli ihracat kalemleri arasında bulunmaktadır. Meyve ve sebze ihracatı da aynı şekilde, özellikle Türkiye ve İran için hayati öneme sahip ihraç mallarındandır. Hammaddeler içerisinde petrol ve ürünleri ile bazı madenler ilk sırayı almaktadır.²²⁹ Petrol ve petrol ürünleri, Azerbaycan (toplam ihracatın %75'i), İran (toplam ihracatın %85'i), Kazakistan (toplam ihracatın %35.1'i) ve özellikle doğal gaz açısından ağırlıklı olmak üzere Türkmenistan (toplam ihracatın %63'ü) ekonomileri için birincil ihraç malları durumundadır. Başta tekstil ve gıda sanayii mamulleri olmak üzere tarıma dayalı sanayi kolları da Türkiye (toplam ihracatın %53.3'ü), Pakistan (toplam ihracatın %59.4'ü) ve Özbekistan (toplam ihracatın %30.2'si) için temel ihraç

²²⁹ ECO üyelerinin dış ticaretinde bölge-içi ticaretin payı, ayrıntılı olarak çalışmanın sonunda Ekler kısmında verilmiştir.

malları durumundadır.²³⁰ Bu bağlamda, ECO üyeleri için, bu iki temel ihracat gurubu arasında büyük oranda tamamlayıcılıktan söz edilebilir.

Bölgenin dünyadan yaptığı temel ithalat ise, tahılın yanında makineler ve ulaşım araçlarından oluşmaktadır. Bölgenin sermaye stokunun yenilenmesi için, ulaşım araçları ve sermaye malları ithalatı da artış göstermektedir. Türkiye, Pakistan, Afganistan ve Kırgızistan için petrol ve ürünleri ithalatı dış ticarete önemli bir bölümü oluşturmaktadır. Öyle ki, 1990-2000 yılları arasında Pakistan'ın petrol ithalatı 1.5 milyar dolardan 3.5 milyar dolara yükselerek toplam ithalat içerisindeki payı %20'den %32 düzeyine gelmiştir. Bölgenin diğer büyük petrol ithalatçısı olan Türkiye'nin petrol dış alımı da bu dönemde sürekli olarak artmasına rağmen, ithalattaki daha yüksek oranlı artış nedeniyle toplam ithalat içerisindeki payı azalmıştır. Yine de bu dönemin başında (1990) Türkiye 4.6 milyar dolar değerinde petrol ithalatı yaparken 2000 yılında bu rakam 7,5 milyar dolara çıkmıştır (oransal önem ise %21'den %14'e azalmıştır).²³¹ Her iki kurucu üyeye ait bu yüksek ithalat rakamları toplamı (2000 yılı için toplam 11 milyar dolar) Türkiye ve İran dışındaki tüm ECO üyesi ülkenin toplam ihracat ve ithalat değerlerinden daha yüksektir. ECO üyeleri, büyük oranda hammaddelerin işlenmesine ve tarıma dayalı sanayilere sahip olmalarına rağmen Azerbaycan (%20), Özbekistan (%14.4), Türkmenistan (%9.3) ve Kazakistan (%3.4) ekonomileri önemli oranlarda gıda malları ithalatı yapmaktadır. (Bk. Tablo 20) Bu da, ihracatının önemli bir kısmı (%15.4) gıda mallarına dayalı olan Türkiye gibi bazı ECO üyeleri için potansiyel pazarlar anlamına gelmektedir.

Makine-ekipman gibi sermaye malları ithalatı eğiliminin zamanla oransal olarak büyük artış göstermesi ise, ECO üyesi ülkelerin tamamının gelişmekte olan ülkeler oldukları göz önünde bulundurulursa, ithalat eğilimlerinin yükselmesinin temel nedeni olarak belirtilebilir. Fakat bölgenin ihracat potansiyelinin artırılmasına yönelik çabalar, Türkiye, Pakistan ve Kazakistan gibi liberal dış ticaret politikası izleyen

²³⁰ EIU, Country Profile 2000, Azerbaijan, s. 39; IMF Staff Country Report 2000, Islamic Republic of Iran: Recent Economic Developments, No. 00/120, s. 137-143; EIU, Country Profile 2000, Kazakhstan, s. 48-49; IMF Country Report, Pakistan: Selected Issues and Statistical Appendix, January 2001, No. 01/11, s. 165-168; EIU, Country Profile 2000, Turkmenistan, s. 30, 43; EIU, Country Profile 2000, Uzbekistan, s. 45-47.

²³¹ WTO (2001), a.g.e., s. 156.

7

ülkelerde başarılı olurken, özellikle İran ve Özbekistan gibi dışa kapalı üye ekonomilerde hayata geçememektedir.

ECO'nun örgütsel faaliyetlerindeki temel konulardan birisi de bölgedeki ticaret engellerinin kaldırılmasına yönelik olmuştur. Tarifeler ve tarife dışı engellerin kaldırılmasına yönelik olarak 1997 Şubat ve Nisan aylarındaki Bakanlar Konseyi toplantılarında Yüksek Düzeyde Uzmanlar Gurubu (YDUG) oluşturulmasına karar verilmiştir. Mart 2000'de Tahran'da yapılan ilk Ticaret Bakanları Toplantısı'nda ECOTA (ECO Ticaret Anlaşması) adı verilen kapsamlı bir ticaret anlaşması için taslak oluşturulmuştur. Bu taslak, makul bir süreçte tarifelerin azaltılmasına yönelik olduğu gibi tarife-dışı engellerin de belli bir periyotta kaldırılmasını içermektedir. Buna paralel olarak YDUG Kasım 2000'de Ankara'da 3. toplantıyı gerçekleştirmiş ve gelecekte yürürlüğe girmesi beklenen ECOTA'nın temel prensipleri tartışılmıştır. Bu konudaki taslak belge diğer Haziran 2001'deki YDUG toplantısına kadar hazırlanacaktır.

Bu bağlamda öncelikli olarak ticaret imkanlarını artırıcı projeler üzerinde durulmaktadır. Bu faaliyetler transit ticaret, gümrükler ve bölge ülkelerinde ticaret sektörlerinin işlemlerini kolaylaştıracak ticari bilgi ağının oluşturulması etrafında şekillenmektedir. Bunun için 1995'te imzalanan ECO Transit Ticaret Anlaşması (TTA) önemli bir belgedir. TTA'nın yürürlüğe girmesi için yapılan son girişimler, ECO TTA ve ECO Geçiş Belgesi ve 3. ECO Transit Ticaret Komite'si (TTK) ile ilgili Ortak Uzmanlar Gurubu Toplantısı Haziran 2000'de Bakü'de yapılmıştır. Bu toplantıya katılan yetkililer teminat birliklerinin faaliyetleri ve fonksiyonlarını gözden geçirmişler ve ECO Geçiş Belgesi'nde Kurallar ve Düzenlemeler'deki tashihler taslağını sonuçlandırmışlardır. Bölge için gümrüklerin yakınlaştırılmasına yönelik diğer konular 2000 Haziran'ında Bakü'deki 7. Gümrük İdaresi Yöneticileri toplantısında gözden geçirilmiştir. Bu toplantılar Gümrük İdaresi Yöneticileri Konseyi'nin oluşturulmasını da gündeme getirmiştir. Ticaret ve yatırım imkanları ile ilgili bilgi alış verişini kolaylaştıracak network sisteminin oluşturulması da ticaret imkanlarının artırılmasına yönelik başarılarından birisi olmuştur. Bu gelişmenin de bölge içi ticareti geliştireceği beklenmektedir. Ticaret ve yatırım bilgi ağı etrafında ikinci seminer de Ekim 2000'de Antalya'da gerçekleşmiştir. Bu toplantıdaki yetkililer bölgedeki bilgi ağı sisteminin

temel konularını gözden geçirmişler ECO veri tabanı tarafından belirlenen alanları tanımlamışlardır. Orta Asya cumhuriyetleri, Azerbaycan, İran ve Türkiye’de ticari bilgi hizmetlerinin iyileştirilmesini sağlamak amacıyla bu konuda gönüllü yardım sağlanması gündeme gelmiştir. Ayrıca Uluslararası Ticaret Merkezi ve ESCAP, ECO Sekreteryası’na ECO Ticaret Ağı’nın geliştirilmesi konusunda yardımda bulunmayı kararlaştırmıştır.²³²

Bölge-içi ticaret akımlarının, neden beklenen gelişmeyi gerçekleştirmediği incelenirken, kurucu üç ECO üyesi ile diğer üyeler arasındaki faktör donatımı açısından görülen benzerliklere dikkat çekmek gereklidir. Örneğin pamuk ve bu ürüne dayalı uzmanlaşma Türkiye ve Pakistan için yaşamsal öneme sahiptir. Benzer şekilde Özbekistan ve Türkmenistan için de pamuk üretimi ekonomik anlamda büyük önem taşımaktadır. İran’ın, büyük oranda petrol ve petrol ürünlerine dayalı ihracat yapısı, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan için de geçerlilik taşımaktadır.²³³ Daha çok tüketim malları sanayilerinde görülen karşılaştırmalı üstünlük yapısı, sınırlı bir mal demetini kapsamaktadır ki bu alanlarda da ticaret akımları bölge dışı ülkeler lehinde gelişmektedir.

Ticaret akımlarının bu göreceli olarak düşük seviyelerine rağmen, büyük miktarda kayıt dışı ticaret rakamlarının bölge içi ticaret açısından var olduğu belirtilmelidir. Sınır ticareti ve uyuşturucu ticareti (tam olarak kanıtlamayan) gibi unsurların bu konuda etkili olduğu söylenebilir.²³⁴

Ticari bağları artırması beklenen bölge içi yatırımların boyutu fazla gelişmiş değildir. Bunu etkileyen nedenler, büyük oranda finansal yetersizlik bağlantılıdır. Buna rağmen, Türkiye ile Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleri arasında önemli yatırım anlaşmaları bulunmaktadır. Daha ziyade alt yapı, inşaat ve küçük ve orta ölçekli sanayi üretimi gibi alanlarda belirginleşen bu yatırım ortamı Türkiye-Orta Asya ticari ilişkilerinin gelişimini de etkilemektedir. Örneğin, bölgedeki Türk inşaat yatırımlarının

²³² ECO Secretariat (2001), a.g.e., s. 11-12.

²³³ Richard Pomfret, *Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition*, London: The Royal Institute of International Affairs, 1999, s. 42.

²³⁴ Pomfret (1999), a.g.e., s. 40.

artması ile inşaat malzemeleri ithalatında gözlenen artış arasında doğrusal bir ilişki kurmak mümkündür.²³⁵

2.5.2. Ulaşım ve Haberleşme: Entegrasyonun Kilit Sektörleri

Ulaşım ve haberleşme, ECO'nun RCD döneminden beri işbirliği yapmayı amaçladığı temel sektörlerdir. Bölge, ulaşım ve haberleşme alanında daha ileri bir işbirliği için büyük fırsatlara sahip bulunmaktadır. Çünkü, on ECO üyesi ülkenin yedisi açık denizlere kapalı olup, bu faktör ülkelerin bölgedeki diğer devletlerle ve dünya ile olan ticari bağlantıların geliştirilmesini olumsuz yönde etkilemektedir.

Sovyet sonrası dönemde, Türkiye ve İran'dan Orta Asya'ya ulaşımı sağlayacak olan karayollarının önemi büyük oranda artmıştır. Bu bağlantının kurulabilmesi için çeşitli projeler devrede olup altyapının iyileştirilmesi gereklidir. Demiryolu ağlarının geliştirilmesi de bölge-içi ticaret açısından büyük önem taşımaktadır. Deniz taşımacılığı açısından, üç üyesinin Hazar Denizi'ne kıyısı bulunduğu yük taşımacılığı hizmetleri Rusya ve Kazakistan limanlarına bağlıdır ve ECO bölgesinde sadece Bakü-Türkmenbaşı ve Bakü-Bender Anzali (İran) arasında yolcu taşımacılığı yapılmaktadır. Havayolu taşımacılığı yönüyle Türkiye, İran ve Pakistan yeterince büyük uluslar arası limanlara sahiptir. Bu ülkelerin hava limanlarıyla Orta Asya'nın merkezleri arasında düzenli seferler yapılmaktadır. Özbek Havayollarının da, özellikle İstanbul ve Karaçi ile düzenli bir bağlantısı olduğu söylenebilir. Bunun dışında, Orta Asya'nın, bölgenin önemli ticaret merkezleri ile ticareti açısından büyük önem taşıyan kiralama (charter) seferlerine dikkat çekilmelidir.²³⁶

ECO Bölgesi'nin iletişim ve taşımacılık alanlarındaki altyapısını yansıtan verilere göre 2000 yılı verilerine göre bölgede 32.5 milyon adet telefon ve 12.5 milyon adet de cep telefonu hattı bulunmaktadır. İletişim alt yapısının, sabit telefon hatları açısından dünya ortalamasından çok geri olmadığı, ama mobil telefon

²³⁵ Bu yatırımların niteliği ile ilgili geniş açıklamalar 4. Bölümde, Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ilişkiler incelenirken detaylı olarak sunulacaktır.

²³⁶ Pomfret (1999), a.g.e., s. 12-14.

7 2

kullanımının (Türkiye dışında) fazla gelişmemiş olduğu görülmektedir. Aynı şeyler internet servis sağlayıcıların sayısı (tüm bölge için 105 adet) ve internet kullanıcıların adedi (3.4 milyon) için de söylenebilir.

Ekonomik altyapının temel göstergelerinden olan demiryolu ağının durumu ile ilgili veriler de az gelişmiş bir görünümündedir. Demiryolu taşımacılığında en ileri düzeyde bulunan Türkiye için bile veriler çağdaş standartlardan uzaktır. Sovyet mirasının modernizasyona muhtaç bir görüntüsündeki Orta Asya demiryolları da büyük finansman gerektiren projelere muhtaçtır. ECO demiryolu ağı içerisinde bölgesel nitelikteki ağlar (Orta Asya dışında) gelişmiş değildir. Örneğin 2001 yılı başlarında başlayan İstanbul-Tahran seferi (Trans-Asya hattı) ve Van-Tebriz arasında haftada bir kez karşılıklı yapılan tren seferleri dışında Türkiye'yi ECO'ya bağlayan demiryolu hattı yoktur.²³⁷ Bu demiryolu hatlarının toplam yıllık yük kapasitesi 1995'ten 1998'e kadar sürekli olarak düşmüştür. 1995'te 182.6 milyon ton/km. olan bu rakam 1998'de 158.6 milyon ton olmuştur. Örneğin Türkiye'den İran'a demiryolu ile yük taşımacılığı yapılmakta ve bu hat Kapıköy sınır garı ile sağlanmaktadır. Türkiye'den Orta Asya'ya ve oradan Türkiye'ye demiryolu ile yük taşımacılığı aktarmalı şekilde sağlanmaktadır. Bu taşımaların gerçekleştirilmesinde Türkiye ile Azerbaycan ve Orta Asya arasında tarife birliği bulunmadığından, İran'da göndericiler tarafından bir forwarder kullanılması gerekmektedir. Türkiye-Orta Asya demiryolu hatlarının farklı olması nedeniyle İran- Türkmenistan sınırında bulunan Saraks garında vagon dingillerinin değiştirilmesi yada aktarılması gerekmektedir. Orta Asya'dan gelecek vagonların imalat bakımından ebatlarının büyük olması nedeniyle Türkiye'ye yapılacak taşımalarda kullanılan vagonlar ancak Van garına kadar gelebilmektedir. Van garının ilerisine bu ülkelerden yapılacak taşımalar İran veya Van Garı'nda TCDD yada İran Demiryollarına ait vagonlara aktarma edilmek zorundadır.²³⁸ Türkiye-Orta Asya ticaretinin beklenen oranda gelişmemesinin nedenlerinden birisi olarak, demiryolu sisteminin düal ve gelişmemiş yapısı gösterilebilir.

²³⁷ Hürriyet, "Trans-Asya Ekspresi Seferlerine Başlıyor", 8 Mart 2001.

²³⁸ TCDD, <http://www.tcddyuk.com/anasayfalinkleri/uluslararası.htm> (16 Mayıs 2002).

Tablo 14

ECO Üyesi Ükelere Ait Ulaşım ve Haberleşme Verileri (2000)

	Telefon ^a	Cep Telefonu ^b	İnternet ^c	İnternet Kullanıcı ^d	Demir yolu ^e	Karayolu ^f	Su Yolu ^g	Petrol Boru Hattı ^h	Rafine Ürün B. Hattı ⁱ	Doğalgaz Boru Hattı ^j	Hava alanı ^k	Asfalt H. alanı ^l	Helikopter Pisti ^m
Afganistan	29 ¹	...	1	...	0.02	21(2.7)	1.2	0.2	46	3	2
Azerbaycan	663	40	2	8	2.12	25(23)	...	1.1	0.6	1.2	52	5	...
İran	6313	265	8	100	6.13	140(49.5)	0.9	5.9	3.9	4.5	317	38	11
Kazakistan	1818	11	...	70	13.60	...(150)	3.9	2.8	1.5	3.5	449	6	...
Kırgızistan	351	10	0.37	18.5(17)	0.6	0.2	50	1	...
Pakistan	2861	158	30	1200	8.16	248(141)	...	0.25	0.9	4.0	117	12	8
Tacikistan	363	2.5	...	2	0.48	30(21.4)	0.4	53	1	...
Türkiye	19500	12010	22	2000	10.92 ²	382(107)	1.2	1.7	2.3	0.7	121	16	2
Türkmenist.	363	4.3	...	2	2.44	22(18)	...	0.25	...	4.4	76	9	...
Özbekistan	198	26	42	7.5	3.65	81.6(71.2)	1.1	0.25	0.04	0.8	267	3	...
Topl.	32459	12517	105	3400	47.89	968(600.8)	8.9	12.25	9.24	19.9	1548	94	23

Kaynak: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html> (20 Nisan 2002).

1: 1998; 2: TCDD, <http://www.tcdd.gov.tr/Anasayfa.html> (16 Mayıs 2002).

Tablo İle İlgili Açıklamalar:

a: Hat sayısı (bin)

b: Hat sayısı (bin)

c: Servis Sağlayıcı Sayısı

d: İnternet kullanıcı, (bin)

e: Uzunluk (bin km.)

f: Uzunluk (Asfalt kısmı) (bin km.)

g: Bin km.

h: Ham Petrol Boru Hattı (bin km.)

i: Bin km.

j: Bin km.

k: Havaalanı sayısı

l: 3047 metre den uzun

h: Helikopter pisti

Buna paralel olarak, özellikle Türkiye, İran ve Pakistan için geçerli olmak üzere yoğun bir şekilde demiryolu taşımacılığının geliştirilmesi gerekmektedir. Yeni Tijen-Serahs-Meşhed demiryolu İran ve Türkmenistan arasında işbirliğine gidilerek inşa edilmiştir. Bu demiryolu şu anda Orta Asya cumhuriyetlerinin Karadeniz ve Akdeniz'deki Türk limanlarına olduğu gibi Basra Körfezi'ne ve Arap Denizi'ne ulaşımında ana bağlantı yolu olarak hizmet etmektedir.²³⁹ Demiryolu taşımacılığı alanındaki gelişmeler şu faktörlere bağlıdır: Eksik bağlantıların inşa edilmesi ve var olan demiryolu ağlarının kısaltılması; her üye ülkede ana demiryolu bağlantılarının taşımacılık kapasitesinin artırılması; demiryolu taşımacılığının etkin olarak örgütlenmesi için uygulanabilir ortak bilgi sisteminin kurulması ve üzerinde uzlaşma sağlanmış ortak gümrük politikasının benimsenmesi.

Bu bağlamda Almatı Taslak Planı ve 1997'deki Aşkabat Deklerasyonu'nda planlanan projeler gerçekleştirilmektedir. Böylece ECO Bölgesi karayolları, demiryolları, havayolları ve limanlar tarafından birbirine bağlanabilecektir. Denize çıkış noktası olmayan bu ülkeler, İran aracılığıyla Basra Körfezi'ne, Pakistan aracılığıyla Hint Okyanusu'na ve Türkiye aracılığıyla Karadeniz ve Akdeniz'e çıkış kapısı bulabileceklerdir. İran ve Türkmenistan arasında Mayıs 1996'da faaliyete geçen Tijen-Serahs-Meşhed demiryolu ve halen yapımı sürmekte olan Pakistan'daki Karakorum otoyolu ECO Bölgesi içerisinde önemli ulaşım ağları oluşturmaktadır.

Üye ülke bakanları tarafından imzalanmış olan ECO On Yıllık Ulaşım ve Haberleşme Eylem Planı (1998-2007) hem Doğu-Batı, hem de Kuzey-Güney yönünde bölgede büyük otoyolları ve demiryolları inşa edilmesini ve yenilenmesini öngörmektedir. Bu bağlamda, petrol boru hatlarını da içine alacak şekilde Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerini bir baştan bir başa kat edecek ulaşım ağlarının geliştirilmesi için büyük fırsatlar bulunmaktadır.

Karayollarının toplam uzunluğu 1 milyon km. ye yaklaşmış olan ECO Bölgesi, bu alanda, demiryolu taşımacılığına göre daha avantajlı durumdadır. Bu rakamın üçte ikiye yakın bir kısmı asfaltlı yol olup bölge daha küçük oranda otoban karayoluna

²³⁹ Afrasiabi ve Jalali, a.g.e., s. 74.

sahiptir. ECO'ya üye ülkeler, yol yapım teknolojisi açısından farklı düzeylerde bulunmaktadır ve sınır ötesi ticaret imkanlarını geliştirecek yeni yolların yapımı, var olan yolların onarımı konusunda yardımlaşma içerisine girebilirler. Türkiye ve Pakistan zaten, Peşaver ve İslamabat arasında bir otoyolunun inşa edilmesinde işbirliği içerisindeyler. Otoyollarının inşası bağlamında ECO içi işbirliği imkanları daha geniştir. Çünkü, özellikle Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Doğu Bloku ülkelerinde bu alanda yaptıkları faaliyetlerle oldukça tecrübe kazanmış olan Türk inşaat firmalarının bu deneyimleri ECO bölgesi için büyük bir fırsattır.

Aynı zamanda ECO ülkeleri, Afganistan'da, %60'dan fazlasının yeniden inşa edilmesi gerektiği 2500 km. uzunluğundaki karayollarının ve yenilenmesi gereken büyük köprülerin inşa edilmesi konusunda işbirliğine gidebilirler. Afganistan'daki otoyollarının rehabilitasyonu tüm ECO ülkelerine, işbirliğine gitme ve bu ülkeye teknik ve donanım desteğinde bulunmak için önemli bir fırsat sunmaktadır. Fakat bunun için öncelikle ECO tarafından tartışmasız kabul edilebilecek bir siyasi otoritenin bu ülkede işbaşına gelmesi gerekmektedir. Bu da bu ülkede yaklaşık on yıldır devam eden iç savaşın sona erdirilip savaşın açtığı ekonomik sorunların (özellikle tahrip olmuş altyapının) giderilmesi için gerekli kararlılığın gösterilmesine bağlıdır. 11 Eylül 2001'de, ABD'deki önemli ticaret merkezlerinden Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılan saldırılar sonrasında ABD tarafından Afganistan'a düzenlenen askeri operasyondan sonra ülkede kurulan geçici hükümetin, böyle bir işbirliğinin gerçekleşmesi yönünde eğilimli olduğu görülmektedir.

Hava yolu taşımacılığı açısından bölge az gelişmiş durumdadır. ECO üyesi ülkelerde yaklaşık 1500 havaalanı bulunuyorken, büyük uçakların inmesine fırsat sağlayan 3047 km. den uzun asfalt hava meydanlarının sayısı 100 civarındadır. Altı ülke için veri olmamasına rağmen, diğer dört ülkede bulunan helikopter pistlerinin sayısı da 23'tür.

ECO Bölgesi'ndeki ulaşım ağlarının bir bölümünü Pakistan'ı Orta Asya'ya bağlamayı amaçlayan Karakorum Karayolu inşaatı projesi oluşturmaktadır. Üç ECO ülkesi (Pakistan, Kırgızistan ve Kazakistan) ile Çin arasında 1998 sonlarında Karakorum Karayolu üzerinden Karaçi limanına ticaret ve transit imkanları sağlamayı

7

kabul ettikleri bir anlaşma imza edilmiştir. Karaçi'den Almatı'ya giden ticaret ve transit geçiş güzergahının toplam uzunluğu 3.726 km olacak ve anılan projede çalışmalar 1 Mayıs 1999'dan itibaren başlayacaktı. Afganistan'daki süren iç savaş nedeniyle, Kabil yoluyla Pakistan'dan Orta Asya'ya giden en kısa rotayı oluşturmak mümkün olmamıştır. Karakurum Karayolu, bu konuda alternatif rota imkanını da vermektedir. Ticaret ve transit geçiş anlaşmasında belirtilen proje başlama tarihi Mayıs 1999 olmasına rağmen, finansal sebeplerden dolayı şimdiye kadar önemli bir gelişme gözlenmemiştir. Karakurum Karayolu zor bir alan içindeki ihtişamlı yapısı nedeniyle dünyanın 8. Harikası olarak kabul edilmektedir. Ama bu karayolunu her hava koşulunda işleyen bir rota olarak tutma gayretleri, kış mevsiminde trafiği açık tutmaya çalışma ve toprak kaymaları ile mücadele etme nedeniyle dünyada en pahalı rotadır. Orta ve Güney Asya arasındaki ulaşım bağlantısına girilmeden önce, Güney Asya'da uygun bir işbirliği ortamının tesis edilmesi zorunludur. Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC) 15 yıldan beri oylanmasına rağmen, işbirliği alanındaki kısıtlılıkları kaldırmaya muvaffak olamamıştır. Güney Asya'daki yapısal aykırılıklar giderilmediği takdirde, SAARC ve ECO'yu yakınlaştırma gayretleri de hayata geçememektedir. Karakurum Karayolu aracılığıyla Pakistan'ın Orta ve Güney Asya'daki ulaşım bağlantısını sağlama konusunda kilit konum sahibi olmasından dolayı, böyle bir projeyi Hindistan'ın desteklemesi çok güç görünmektedir. Bu açıdan, Karakurum Karayolu'nu, Orta ve Güney Asya arasında bir işbirliği projesine çevirme konusunda Hindistan'la Pakistan arasında barışın sağlanması gerekmektedir.²⁴⁰

Nisan 2000'de İslamabat'da yapılan Ulaşım ve Haberleşme Bakanları Toplantısı'nda, Transit Transport Sistemi Anlaşması'na (TTSA) ilave bazı kararlar onaylanmıştır. Bu ekler çerçevesinde yolların, demir yollarının ve bu çerçevede ulaşım ağının teknik ihtiyaçlarının teknik özelliklerinin harmonizasyonu konusunda çağrıda bulunulmuştur. Bu toplantıda gümrük kontrollerinin ve gümrüklerdeki sorunlarla ilgili olarak karşılıklı idari yardımlaşmanın gerekliliğinin altı çizilmiştir. Azerbaycan, Pakistan ve Tacikistan TTSA'ni imzalamış, diğer üye devletler de bu anlaşmayı

²⁴⁰ Moonis Ahmar, "Orta Ve Güney Asya Arasında Ulaşım Bağlantısı Karakurum Karayolu (KKH) Olay Araştırması" Avrasya Etütleri, Sayı: 20 (Özel Sayı) <http://www.tika.gov.tr/tur/yavin/avetud/11.htm>, (10 Nisan 2002)

imzalama ihtiyacı içindedirler. İstanbul Deklarasyonu ve Almatı Taslak Planı'nın belirttiği şartlar çerçevesinde İran, ECO Demir ve Karayolları Ağı Haritası'nın ilk çalışmasını tamamlayarak yayınlamıştır. Bu çalışmanın son versiyonu da Sürekli Temsilciler Konseyi'nin gözetimi altında yayınlanacaktır. ECO Bölgesi'nde demiryolu taşımacılığının ekonomik ve etkin bir organizasyonunun sağlanması için esnek bir gümrük politikası oluşturmak için oluşturulan 1. ve 2. Uzmanlar Gurubu toplantısı sırasıyla Temmuz 2000'de İstanbul'da ve Kasım 2000'de Duşanbe'de yapılmıştır. İkinci toplantıda, şu anda üye devletlerin gündeminde olan Uluslararası Nakliye Trafığı etrafında ECO Demiryolları Tarife Politikası'nın (ECODTP) bir taslağı oluşturulmuştur. ECODTP üye ülkelerin yorumları çerçevesinde sonuçlandırılacaktır.²⁴¹

Trans-Asya Avrupa Fiber Optik Kablo Sistemi (TAAFOKS) üzerindeki uzmanlar gurubu ise Ocak 2000'de Tahran'da ve Ekim 2000'de İstanbul'da olmak üzere 2000 yılında iki kez toplanmıştır. Bu çerçevede toplanan uzmanlar gurubu, TAAFOKS'nin belirlenen formatta koordinasyonu ve sürdürülmesi için üye ülkelere çağrıda bulunmuştur. Diğer önemli bir olay 5. ECO Demiryolu Yönetimi İdarecileri'nin Eylül 2000'de Almatı'da toplanması olmuştur. Burada alınan kararların bir sonucu olarak, Almatı-Taşkent-Tahran-İstanbul güzergahının açılması için düzenlemelerin tamamlanması ve ECO demiryolu yönetimleri arasında karşılıklı ödemelerin çok taraflı olarak düzenlenmesi amacıyla bir çalışma kolu oluşturulmuştur. Bu çalışma kolu İran'da iki kez toplanmış ve tasarlanan güzergahta uluslararası yolcu trafiğinin açılması için bir taslak plan oluşturulmasını kabul etmiş ve seyahat ve ulaşım belgeleri yanında yolcuların, kargoların ulaşımı ve deniz aparatlarının değişimi konularında bir taslak oluşturmuştur. Demiryolu yönetimlerinin bu toplantıları çerçevesinde konteynır treninin Taşkent ve Tahran aracılığıyla Almatı'dan İstanbul'a ulaştırılması için çalışmalara başlanmıştır.²⁴² Görüldüğü gibi, taşımacılık ve haberleşme alanlarında, tarihi "İpek Yolu'nun yeniden canlandırılması gibi iddialı projeler bulunmasına rağmen şu ana kadar gelineen seviye bir çok sebepten kaynaklanarak (özellikle bölgede güçlü bir finansör ülkenin bulunmayışı) düşük kalmıştır. Bunun yanında, ticaret akımlarının da

²⁴¹ ECO Secretariat (2001), a.g.e., s. 9.

²⁴² ECO Secretariat (2001), a.g.e., s. 10.

bölge-içi nitelik kazanması ancak ulaşım alt yapısının işler ve koordineli hale getirilmesiyle mümkün olacaktır.²⁴³

2.5.3. Petrol ve Doğal Gaz Boru Hatları

Petrol ve doğal gaz boru hatları, büyük miktarlarda petrol ve doğal gaz üreten (veya üretme kapasitesine sahip) veya tüketen ekonomiler olan ECO üyeleri için hayati bir öneme sahiptir. Bölge, şimdiki alt yapısı itibarıyla 12 bin km. den uzun ham petrol boru hattı, 9 bin km. den uzun rafine petrol ürünlerini taşıyan boru hattı ve de 20 bin km. ye yakın doğal gaz boru hattına sahiptir. Bu hatların önemli bir kısmı, eski ve modernizasyona muhtaç olmakla birlikte eski ekonomik yapının bir mirası olduğundan, dünya piyasalarına çıkış özelliğine sahip değildir. Bu sebeple, bağımsızlıktan bu yana, daha fazla reel çıkarılara yönelik yeni güzergahların inşası gündemde olmuştur.

Petrol ve doğal gaz taşımacılığı, ECO Bölgesi'nde meydana gelen pek çok gelişme ile ilişkilendirilebilir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Orta Asya ve Hazar Havzası'nda yeni petrol ve doğal gaz rezervlerinin keşfedilmesi ile birlikte 1994-1995 yıllarında bu petrol ve doğal gazın dünya pazarlarına nasıl ulaştırılacağı önem kazanmaya başlamıştır. Kazakistan'la 1991 yılında BDT içerisinde tek başına en büyük doğrudan yabancı yatırım anlaşması imzalamış olan Chevron firması, ürettiği petrolü ihraç etmek için Rus boru hatlarını kullanırken büyük sıkıntılar yaşamıştır. Türkmenistan, BDT içerisindeki doğal gaz müşterileri (özellikle Ukrayna) ödeme sorunu ile karşı karşıya kaldığı zaman bu durumu yaşamıştır. Çünkü bu ülkenin doğal gazını ihraç etmek Rusya'ya ait boru hatları dışında bir alternatifi bulunmamaktadır. Azerbaycan'dan kuzeye yönelen petrol boru hattı Eylül 1994'te Çeçen Savaşı nedeniyle zarar görmeye başlamıştır. Bu bağlamda Türkiye aracılığıyla Akdeniz'e, İran aracılığıyla Hint Okyanusu'na ve Çin yoluyla Pasifik Okyanusu'na uzanacak alternatif boru hatları etrafında meydana gelen tartışmalar üzerinde yoğunlaşma yaşanmaya başlamıştır.

²⁴³ Pomfret (1999), a.g.e., s. 6-15.

Tablo 15
Orta Asya Petrol İhracat Güzergahları*

Boru Hattı	Güzergah	Kapasitesi (varil/gün)	Uzunluk (km)	Yatırım Değeri (milyon \$)	Cari Durum
Atrau, Samara	Atrau, Kazakistan-Samara, Rusya	210 bin, (310 bine çıkabilir)	690	Artış maliyeti 37.5 milyon \$	Genişletiliyor. ¹
Hazar Boru Hattı	Tengiz, Kazakistan-Novorosisk, Rusya	1. Evre: 560 bin Nihai: 1.34milyon	1900	1. Evre: 2400 Proje sonu: 4200	İnşaat sürüyor. ²
Kazakistan-Çin	Aktubinsk, Kazakistan-Sincan	400 bin-800 bin	2880	3000-3500	Anlaşma Tarihi, 1997 ³
Kazakistan-Türkmenistan-İran	Kazakistan-Türkmenistan-Harg Adası (İran Körfezi)	1.0 milyon	1490	1200	2005'te bitmesi bekleniyor.
Güney Hattı (O. Asya Petrol Boru Hattı)	Kazakistan-Türkmenistan-Afganistan-Gıvadar, Pakistan	1.0 milyon	1660	2500	Anlaşma Safhası
Trans-Hazar (Kazakistan-İrkiz Petrol Boru Hattı)	Aktau, Batı Kazakistan kıyısı-Bakü, Azerbaycan-Ceyhan	v.y.	590**	2000-4000***	Anlaşma Tarihi, 1998 ⁴

Kaynak: US Energy Information Agency; Aktaran: James P. Dorian, Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China Await Development, Oil&Gas Journal, September 10, 2001, s. 23-25.

Tablo İle İlgili Açıklamalar:

- * : Kısmi liste olup detaylarla ilgili görüşmeler sürmektedir; ** : Bakü'ye kadar olan uzunluktur; *** : Ceyhan'a kadar olan uzunluktur; v.y.: Veri yok
- 1: Proje, mevcut boru hattına pompalama istasyonları eklenerek Rusya'ya doğru genişletiliyor;
- 2: 1. Evre akım Ekim 2001'de; Zirve akım 2015'te sağlanacaktır;
- 3: Kazak petrolünün yetersizliği nedeniyle Eylül 1999'da 10 yıllığına durdurulmuştur;
- 4: Fizibilite anlaşması Aralık 1998'de Kazakistan'da Royal Dutch/Shell, Chevron ve ExxonMobil tarafından imzalanmıştır.

Tablo 16

Orta Asya Doğal Gaz İhracat Güzergahları*

Boru Hattı	Güzergah	Uzunluk (km)	Kapasite (milyar m ³ /yıl)	Yatırım (milyon \$)	Cari Durum
Centgas (Orta Asya Gaz)	Deyletad/Yaşlar Yatakları, Türkmenistan-Pakistan (Hindistan'a uzatılabilir)	1440 (640) ⁹	19.6	1900 ⁷	Durduruldu. ¹
O. Asya-Rusya-Avrupa	Türkmenistan-Kazakistan-Rusya	Mevcut hat	98.0	Mevcut hat	Devam ediyor. ²
Çin Boru Hattı	Türkmenistan-Sincan (Japonya'ya uzatılabilir)	8000	28.0	100008	Fizibilite bitti. ³
Trans-Hazar (İkiz Kazak Hattı)	Hazar Kıyısı, Kazakistan-Bakü, Azerbaycan - Ceyhan, Türkiye	v.y.	v.y.	v.y.	Anlaşma yapıldı. ⁴
Trans-Hazar (Türkmenistan)	Türkmenistan-Bakü, Azerbaycan-Erzurum, Türkiye	1686	30.8	2000-3000	Fizibilite bitti. ⁵
Türkmenistan-İran	Körpece, Türkmenistan-Tahran, İran	144	7.9-9.8 ^{**}	190 ^{***}	Aralık 1997'de başladı.
Türkmenistan-İran	Serahs, Türkmenistan-Tahran, İran	v.y.	19.6	1200-1500	Planlanıyor
Türkmenistan-İran-Türkiye	Ekarem (Turan)-Tebriz	2160	28.0	3800-4000	Ertelendi. ⁶

Kaynak: US Energy Information Agency; Aktaran: James P. Dorian, Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China Await Development, Oil&Gas Journal, September 10, 2001, s. 23-25.

Açıklamalar:

*: Kısmi liste, detaylar görüşülmektedir; **: 2005'te 21.8'e, 2010'da 30.8'e genişletilecektir; ***: 2005'teki genişletme maliyeti 300-400 milyon dolar olacaktır; ****: Başlangıçtaki bu miktar sonradan 50.4-58.8 milyar m³ ve yükseltilecektir, v.y.: Veri yok

1: Proje, Afgan Savaşı'ndan kaynaklanan finansal zorluklar nedeniyle durdurulmuştur; 2: 2005-2006'ya kadar Türkmenistan Rusya'ya olan ihracatını 50.4-58.8 milyar m³/yıl'a arttıracaktır; 3: ExxonMobil, Mitsubishi ve CNPC tarafından ilk fizibilite çalışması bitirilmiş; 4: Royal Dutch/Shell, Chevron, ExxonMobil tarafından Aralık 1998'de Kazakistan'da ilk fizibilite anlaşması yapıldı; 5: İlk fizibilite çalışması bitirildi. PSG ve Shell operatörler olacak. 2002'de ilk tamamlanma hedefi, 2006'da tamamı bitecektir; 6: Royal Dutch/Shell tarafından fizibilitesi bitirildi; plan etelenmiştir; 7: Hindistan'a kadar uzatılırsa 500 milyon \$ daha gerekecektir; 8: Çin'e kadarki maliyet. Japonya'ya uzatılırsa maliyet artacaktır; 9: Pakistan/Multan'a kadarki maliyet. Hindistan'a kadar uzatılırsa 640 milyon \$.

7

Bu çerçevede Türkmenistan Nisan 1995'te İran ve Türkiye ile Avrupa'ya uzanacak bir gaz boru hattı inşa etme konusunda anlaşma imzalamıştır. Kısa bir zaman önce Türkmenistan Başkanı ve Pakistan Başbakanı Arjantin'li petrol firması Bridas ile Afganistan aracılığıyla Türkmenistan'dan Pakistan'a dönecek bir gaz boru hattı inşa edilmesi için fizibilite çalışması yapılmasıyla ilgili olarak bir araya gelmiştir. Bridas, Afgan hükümeti ve Taliban bölücüleri ile görüşmeler yaparken Türkmen Başkan ABD'nin Unocal ve S. Arabistan'ın Delta Oil firmalarıyla bu konuda bir anlaşma imzalamıştır. Bununla birlikte Bridas ve Unocal projeleri arasındaki çatışma çözülmüştür, çünkü bol doğal gaz rezervlerine sahip olan Türkmenistan'ın çok büyük Güney Asya pazarlarına ulaştırılması için yapılacak iş çok fazladır ve en azında üç ECO ülkesinin işbirliğini gerektirmektedir.²⁴⁴

Bridas/Unocal projesinin gerçekleşmesinde Afganistan'da siyasi istikrarın bulunması anahtar bir role sahiptir. Buna rağmen bu ülkedeki iç çatışmada Pakistan Taliban tarafını desteklerken İran, Türkiye ve O. Asya ülkeleri Kuzey İttifakı'na destek vermektedirler. ECO bu konuda önemli bir forum görevi ifa edebilecekken oldukça pasif kalmaktadır. ECO'nun siyasi yetersizliği, Ekim 2002'de ABD'nin Taliban mevzilerini vurması esnasında da açıkça ortaya çıkmıştır.

ABD yönetimi 1995'te Afganistan'da iktidara gelen Taliban'la üç yıl süren boru hattı pazarlığı yürütmüş ve neredeyse sonuçlanan petrol ve doğal gaz anlaşması Usame bin Ladin'in 1998 yılında Kenya ve Tanzania'daki ABD hedeflerine saldırması üzerine askıya alınmıştır. Afganistan'da artık düşman saydığı yönetimi devirmek için bahane arayan ABD'nin 11 Eylül terör saldırıları sonrasında Taliban yönetimini devirmek için eline daha büyük bir koz geçmiştir. Azeri petrolerini Rus inisiyatifi dışında bir güzergahla (Bakü-Tiflis-Ceyhan) dünya pazarlarına ulaştırmaya çalışan ABD için ikinci plan sayılan Türkmen doğal gazının Afganistan üzerinden önce Pakistan'a, ardından da Hindistan'a kadar uzatılmak istenmesi ile bu ülkenin Afganistan'da istikrar arama çabaları büyük paralellik arz etmektedir. Taliban yönetimi ile anlaşmaya varılan projeye göre, Türkmenistan'ın Afganistan sınırındaki Devletabad bölgesindeki zengin yataklardan çıkan günde bir milyon varil petrol boru hattıyla

²⁴⁴ Pomfret (2 Ekim 2001), a.g.e., s. 5.

Pakistan'ın Multan terminaline taşınacaktı. Petrol (ve ileriki aşamada doğal gazın) Pakistan üzerinden Hindistan'a satışı ve düşman kardeşlerin enerji köprüsü ile birleşmesi de diğer bir iddialı hedefti. 1271 kilometre uzunluğunda, 1.2 metre çapındaki boru hattının maliyeti 2-2.5 milyar dolar düzeyinde hesaplandı. Dolayısıyla Afgan geçişi, İran üzerinden Türkiye'ye ulaşacak 7 milyar dolar maliyetli alternatif hattan çok daha ucuzdu ve İran devre dışı kaldığı için daha güvenliydi. Savaşın ardından boru hattı projesi yeniden gündeme gelmiştir. Afganistan'ın yeniden imarında boru hattı gelirinin önemli rolü olacaktır. Sadece üç sene sürmesi beklenen inşaat aşamasında dahi, işçilik gelirinden yılda 100 milyon dolar sağlanabilecektir. Daha da önemlisi, bu hattın Rusya'dan Hindistan'a kadar uzanan coğrafyadaki ülkelerin Afganistan'da istikrarın devamına çalışmaları için sigorta işlevi görecektir.²⁴⁵ Amerikan petrol şirketi Unocal'ın birkaç yıl önce önerdiği petrol boru hattı Afganistan'ı aşip Pakistan'ın Karaçi Limanı yakınlarına ulaşacak, bunun bir bölümü de Hindistan'ın güneyine ulaşacaktır. Orta Asya'daki enerji projeleri ile ilgilenen Washington merkezli danışman Rob Sobhani, bu projenin maliyetini 1.9-2.7 milyar dolar arasında hesaplamakta ve bunun 500 milyon dolarının da Afganistan'a harcanacağını tahmin etmektedir. Taliban devrildiği için artık bu hat gerçek bir olasılık olarak göz önünde bulundurulmaktadır.²⁴⁶

Yapılan son araştırmalara göre, Hazar Havzası'ndan dünyaya ulaştırılacak petrol ve doğal gaz için bazı güzergahlar bulunmaktadır.²⁴⁷

- Bunlardan birincisi, zaten var olan ve Rusya yoluyla kuzeye açılan boru hattıdır ki, ECO üyelerinin pek çoğu, tek bir ülkeye aşırı bağımlılık meydana getireceği için bu rotanın sınırlandırılmasını istemektedir;²⁴⁸

- İkinci güzergah da yine var olan ve daha düşük maliyetle üzerinde değişiklik yapılabilecek İran rotasıdır;

²⁴⁵ Enis Berberoğlu, "İçinden Boru Hattı Geçen Savaş", *Radikal*, 21 Şubat 2002.

²⁴⁶ Stephen Kinzer, "İpek Yolu'nda Kara Altın", *Radikal*, 25 Mart 2002.

²⁴⁷ ECO Secretariat (1999), a.g.e, s. 10.

²⁴⁸ Daha ziyade Kazakistan'ın Hazar kıyılarında üretilen petrolün Rusya'nın Novrosisk limanından Akdeniz ve Batı piyasalarına ulaştırılması için kullanılan bu güzergaha 2001 yılında 2.6 milyon \$ değerinde yatırım yapılarak bu yıl için mevcut olan 840 bin varil/gün olan pompalama kapasitesi 2010 yılında 2 milyon ton/gün seviyesine yükseltilecektir. Geniş bilgi için bkz. Birgit Brauer, "A Breakthrough for Kazakhstan's Oil", *New York Times*, New York, 2 Ekim 2001, s. W1.

- Üçüncü yol Afganistan ve Pakistan üzerinden geçebilecek rotadır. Fakat bu rota, Afganistan'da yaşanan siyasi belirsizlikler sebebiyle büyük bir risk taşımaktadır;²⁴⁹

- Dördüncü boru hattı güzergahı, Hazar Denizi'nin ortasından Kafkasya Cumhuriyetleri aracılığıyla ya Karadeniz limanlarına ya da güneydeki Ceyhan Limanı'nın bulunduğu Akdeniz'e ulaştırılacak yoldur;

- Beşinci yol, Kazakistan'dan doğuya, kendisi de büyük bir müşteri olan Çin'e, oradan da Japonya'ya uzatılacak olan hattır. Bu güzergah, çok büyük bir çaba gerektirecek ve önümüzdeki dönemde durumu daha da netleşecektir.

ECO Bölgesi'nde enerji alanında işbirliğini geliştirmek amacıyla ve 14 Mayıs 1997'deki Aşkabat Deklarasyonunun uygulanması çerçevesinde İslamabat'da 30 Eylül-1 Ekim 1999'daki 3. Yüksek Uzmanlar Gurubu Toplantısı'nda ECO Petrol ve Doğal gaz Boru Hatları fizibilite çalışmasının hazırlanması için kapsamlı bir başvuru taslağı oluşturulması kararlaştırılmıştır. 10. Bölgesel Planlama Konseyi (Tahran, 7-10 Şubat 2000) üye ülke otoritelerinin ECO Sekreteryası ile tam bir işbirliği yaparak 3. Yüksek Uzmanlar Gurubu tavsiyelerinin tamamlanması konusunda işbirliğine gitmeleri ve bir taslak hazırlanması kararını almıştır. Tahran Deklarasyonu'nda (10 Haziran 2001) ECO üyeleri tarafından yapılan, bölgenin petrol ve doğal gaz kaynaklarının dünyanın değişik bölgelerine taşınması konusundaki anlaşmaların tatmin edici olduğu vurgulanmış ve Aşkabat Deklarasyonu'nda alınan kararlar vurgulanmıştır. Fakat bu konuda hazırlanması gereken fizibilite raporu için ECO Sekreteryası finansal yardım aramaktadır.²⁵⁰ Aşağıda, gerçekleşmesi açısından büyük aşamalar kaydedilmiş olan üç petrol ve doğal gaz hattının gelişim seyri üzerinde durulacaktır.

²⁴⁹ Bu proje ile ilgili olarak 2002'nin sonlarında önemli bir gelişme yaşanmıştır. Bu tarihte, Afganistan'da kurulan yeni yönetimle Türkmenistan Devlet Başkanı ve Pakistan Başbakanı arasında, Türkmenistan doğal gazını Afganistan aracılığıyla Pakistan'a ulaştırarak olan 910 mil uzunluğundaki Trans-Afganistan doğal gaz boru hattının temeli atılmıştır. Yılda 700 milyar metre³ doğal gaz taşıyacak olan bu boru hattının ne ölçüde hayata geçirileceği önümüzdeki aylarda kesinleşecektir. "Afghan Pipeline Deal Linked", <http://www.msnbc.com/news/852145.asp?cp1=1> (31 Aralık 2002).

²⁵⁰ ECO Secretariat (2001), a.g.e., s. 15.

2.5.3.1. Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattı Projesi

Bu proje, Türk tarafında, gerek hükümetler, gerekse kamuoyu tarafından dikkatle izlenmekte ve üzerinde durulmaktadır. Konuyu, boru hatları ile ilgili ileride yapılacak tartışmalara bırakmadan önce bu alternatifle ilgili olarak şu belirtilmelidir: Bakü-Ceyhan (ya da daha sonradan Kazak petrolünü de Bakü ile Aktau-Bakü-Ceyhan boru hattı ile birlikte) Türkiye önemli bir bölgesel güç elde edecek ve bu proje maliyet açısından, diğer bazı güzergahlarla karşılaştırıldığında avantajlı olmasa da, stratejik açıdan büyük öneme sahip olacaktır. Ayrıca yukarıda belirtilen seçeneklerden ilk ve üçüncü seçenekte güzergahın Karadeniz üzerinden geçirilmesi ile, zaten yoğun olan Boğazların trafiğinin daha da artması ve güvenlik açısından büyük sorunların yaşanabilecek olması olasılığı söz konusu olabilecektir.

18-19 Kasım 1999'da İstanbul'da yapılan Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Örgütü (AGİT) Toplantısı'nda Türkiye, Azerbaycan ve Gürcistan hükümetleri, Bakü'den Ceyhan'a kadar uzanacak bir petrol boru hattının inşa edilmesi konusunda bir anlaşma imzaladılar. İstanbul Protokolünün imzalanmasında, üç ülkenin liderleri Azerbaycan ve Kazakistan'da ve muhtemelen Hazar Havzası çevresinde üretilen petrolü uluslararası piyasalara, günde bir milyon varil petrol taşıyarak iletecek olan Bakü-Cayhan petrol boru hattının inşası üzerinde mutabakat oluşmuştur. Türkiye, bu boru hattının 2.5 milyar \$'lık kısmının maliyetini sigorta etmiştir. Aynı üç ülke hükümetleri ve Türkmenistan, Hazar Denizi'nden geçerek Türkiye'ye ulaşacak bir boru hattıyla doğal gaz taşıyacak 2.5-3.0 milyar \$ değerinde bir anlaşma imzalamışlardır.²⁵¹ ABD Başkanı Clinton da, her iki projenin imzalandığı toplantıya katılmıştır. Clinton'un bu anlaşmalara tanıklık etmesi, ABD'nin her iki projeyi desteklediğini gösteren bir jest olarak algılanmıştır. Yine de doğu-batı enerji koridoru önündeki engelleri kaldırmak için yapılan her iki anlaşmanın imzalanmasından sonra, Rusya bu projelere karşı olduğunu vurgulamıştır. Nitekim Rus Dışişleri Bakanı bu projeleri "Rus çıkarlarına zıt" olarak nitelendirmekte gecikmemiştir.²⁵² Bu çerçevede, doğal gaz boru hattının 2002'de ve petrol boru hattının

²⁵¹ F. Stephen ve L. Boulton, "Pipeline Dispute Fuels West's Fiery Relations With Russia", *Financial Times* (UK), 18 November 1999.

²⁵² S. Oruç, "Despite a Dazzling Ceremony, Georgian Reservation towards Baku-Ceyhan Still Remain", *Turkish Daily News*, 25 November 1999.

2004 yılında faaliyete geçmesi planlanmıştır.²⁵³ Buna göre bu hat, Hazar'ın altından, Azerbaycan ve Gürcistan aracılığıyla gazın çoğunu Avrupa'ya taşıyacak olan Türkiye'ye ulaşacaktır. Petrol boru hattı projesiyle de, Gürcistan üzerinden Azerbaycan'ın Hazar kıyılarından, zaten trafiği çok yoğun olan Türk Boğazlarına ve Karadeniz'e uğramadan pompalama yapılabilecektir.

2.5.3.2. İran-Türkiye ve Trans-Hazar Doğal Gaz Boru Hatları

Türkiye 1997'de Tahran'da, Tebriz'den Ankara'ya kadar uzanacak bir boru hattı aracılığıyla finansal değeri yıllık 20 milyar \$ olan bir anlaşmayı imzalamıştır. Türk enerji ihtiyacının çeşitlenmesi bunda büyük bir rol oynamaktadır ama bu en önemli amaç olarak varsayılmamalıdır. Çünkü Türkiye, orta vadede ihtiyaçlarını karşılayacak ilave enerji ithalatı yollarına acil olarak ihtiyaç duymaktadır. Bu ülke kendi kaynakları aracılığıyla önümüzdeki 15-20 yıl içerisinde artan enerji taleplerini karşılayamayacaktır. Doğal gaz alanında Rusya'ya olan mevcut bağımlılık, bu bağımlılığın azaltılmasına yönelik gerekli çaba ve gayretlerin gösterilmesi açısından önemli bir mazeret oluşturmaktadır. Bunun için İran'a ilaveten Cezayir, Nijerya, Katar ve Türkmenistan'la da anlaşmalar yapılmıştır.²⁵⁴ Bu arada, İran gazını Ankara'ya kadar taşıyacak olan boru hattının inşa edilmesini üstlenen firmalar da, bu hattın Türkiye kısmının inşaatını büyük oranda tamamlamışlar ve döşenen hatlar BOTAS'a teslim edilme aşamasına gelmiştir. Bu çerçevede, şayet son anda bir pürüz çıkmaması halinde Türkiye ilk yıldan itibaren bu ülkeden 10 milyar metre küp gaz alımına başlayacaktır. Bu boru hattı projesinin Türkiye topraklarındaki uzunluğu 1220 km.yi bulmuş ve toplam 550 milyon dolara mal olması beklenmektedir.²⁵⁵

İran doğal gaz boru hattı hem Türkiye için ekonomik etkinliğe sahip olması, hem de ECO içerisindeki işbirliğinin geliştirilmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu konuda Türkiye'nin temel açmazı Trans-Hazar doğal gaz boru hattı etrafında

²⁵³ Harun Kazaz, "Istanbul Protocol First Solid Step towards Baku-Ceyhan Pipeline", *Turkish Daily News*, 19 Aralık 1999.

²⁵⁴ Heinz Kramer, "Turkey Under Erbakan: Continuity and Change Towards Islam", *Aussenpolitik*, Vol. 4, 1996, s. 383-384.

²⁵⁵ Dünya , "İran Doğal Gaz Boru Hattında Sona Yaklaşıldı", 30 Haziran 2001.

Türkmenistan'la olan ilişkilerde ortaya çıkmaktadır. Yukarıda belirtildiği gibi 2.5-3.0 milyar \$ değerinde bulunan bu anlaşma ile Türkmen doğal gazının Türkiye ve Avrupa'ya pazarlanması mümkün olacaktır. Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'nin Türkiye ve ECO Bölgesi'nde işbirliği açısından etkinliği çok açıktır. Çünkü Türkmenistan, Suudi Arabistan, Katar, Rusya ve İran'ın ardından dünyanın beşinci büyük doğal gaz rezervine sahiptir ve ülke 1991 yılında 85 milyar metreküp doğal gaz üretebilmiştir. Türkmenistan'ın 1998 yılı üretimi 13 milyar metreküpe düşmüştür. Türkmenistan 1998 yılında 6 milyon ton petrol üretmiştir. 20 Ekim 1998'de Türkiye ve Türkmenistan enerji bakanları tarafından parafe edilen "Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesinin Gerçekleştirilmesi ve Türkmenistan Doğal Gazının Türkiye'ye Satışına İlişkin Anlaşma" Türkiye Cumhurbaşkanı Demirel ve Türkmenistan Devlet Başkanı Türkmenbaşı tarafından 29 Ekim 1998 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. Bu anlaşma 30 yıllık bir süreyi kapsamaktadır. Kararlaşılacak bir süre içerisinde 16 milyar metreküpü Türkiye tarafından satın alınmak, kalanı da Avrupa'ya sevk edilmek üzere yılda toplam 30 milyar m³ doğal gaz Hazar denizinin altından, Azerbaycan ve Gürcistan üzerinden Türkiye'ye, oradan da Avrupa'ya boru hattı ile taşınacaktır. Türkmenistan ve Türkiye arasında doğal gaz alım-satım sözleşmesi 21 Mayıs 1999'da Aşkabat'ta imzalanmıştır. Bu sözleşme, yıllık kontrat miktarları, doğal gazın fiyatı, asgari yıllık teslim miktarı, ödeme usulü gibi unsurları içermektedir. Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattının inşasına ilişkin "Heads of Agreement" Türkmenistan hükümeti ile PSG arasında 6 Ağustos 1999 tarihinde imzalanmıştır. Aynı gün, Shell, PSG ile, projenin uygulanmasına ve finansmanına katılımı hususunda bir niyet mektubu, Türkmen hükümeti ile de Türkmenistan'da petrol ve gaz sahalarının geliştirilmesine yönelik bir anlaşma imzalanmıştır. Hazar geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa doğal gaz boru hattı projesine ilişkin "Hükümetler arası Deklarasyon" 18 Kasım 1999 tarihinde İstanbul'da düzenlenen AGİT Zirve Toplantısı sırasında Türkiye, Türkmenistan, Gürcistan ve Azerbaycan tarafından imzalanmıştır. Ayrıca, ABD Başkanı Clinton da gözlemci sıfatıyla deklarasyona imza koymuştur. Söz konusu deklarasyonda taraflar, proje sponsorlarına müsait şartların oluşturulması yönündeki arzularını belirtmekte, projeye ilişkin hükümetler arası ve geçiş ülkesi anlaşmalarını 2000 Mart ayına kadar sonuçlandırmayı hedeflemekte ve projenin 2002 yılı son

7

çeyreğinde tamamlanması için sponsorlara gerekli desteği sunacaklarını bildirmektedirler. Hükümetler arası deklarasyon uyarınca oluşturulması öngörülen ve hükümetler arası anlaşma (IGA) ve geçiş ülkesi anlaşmalarını (HGA) müzakere edecek ortak komite çalışmalarına başlamıştır.²⁵⁶ Petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşa edilmesi ve petrol ve doğal gazın bu hatlar aracılığıyla dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda ECO Bölgesi içerisinde oluşacak işbirliğinin, bu örgütün uzun dönemli perspektifleri üzerinde olumlu bir etkiye neden olacağı açıktır.

2.5.4. Petrol ve Doğal Gaz Üretiminde İşbirliği

Petrol ve doğal gaz, yalnızca üçüncü ülkelerin çıkarları için değil, ECO üyesi ülkelerin büyük çoğunluğunun çıkarları açısından da büyük öneme sahiptir. Çünkü denklemin bir yanında bulunan İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine ve enerji sektöründe uzmanlaşmış işgücüne sahip bulunmakta, bölgenin dinamik ve yoğun nüfusa sahip iki ülkesi olan Pakistan ve Türkiye de, enerji açığı içerisinde olan ülkeler olarak denklemin diğer tarafını oluşturmaktadır. Bu çerçevede bu iki ülke, bölge dışından ithal ettikleri büyük miktarda petrol ürünlerini bölge içerisindeki ülkelerden kolaylıkla satın alabilirler.

Türkiye ve Pakistan ile ECO ülkeleri arasında böyle bir ticaretin başlaması ve var olan miktarın artırılması sadece ECO ile olan ticaretin artırılmasını sağlamayacak, aynı zamanda enerji sektöründeki gelişmeler sanayi üretimini artıracığı için ikincil ticareti de canlandırabilecektir. Enerji açısından ECO ülkeleri arasındaki bölgesel işbirliği, böylece bu ülkelerde arz ve talep açısından bir denge meydana getirecektir. Gerçekte, bölgesel tamamlayıcılığın en yüksek düzeyi petrol ve doğal gaz arz ve talebinde bulunmaktadır. Bölge bu ihtiyaçlar üzerinde yoğun bir şekilde çalışmak zorundadır.

Petrol üretimi alanında ECO bölgesinde, Batılı ve ABD'li firmalardan sonra Türk ve İran petrol şirketlerinin, petrol aramaları konusunda oluşmuş olan

²⁵⁶ T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/hazar.htm> (19 Mart 2002).

konsorsiyumlardan önemli oranlarda paylar aldıkları görülmektedir. Örneğin “Asrın Petrol Anlaşması” olarak nitelendirilen Azerbaycan Uluslararası Petrol Şirketi Konsorsiyumu’ndan Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO), aldığı %6.75’lik payla üretim izni almayı başarmıştır. Toplam maliyeti 7.5 milyar dolar olan bu projenin, ortaklarına 81 milyar dolar gelir getirmesi beklenmektedir. İran ise, 200 milyon ton petrol üretilmesi planlanan ve 4 milyar dolar yatırım maliyeti öngörülen diğer büyük bir proje olan Şahdeniz Konsorsiyumu’nda ise %10’luk bir paya sahip bulunmaktadır. Bu konsorsiyumdan TPAO da %9’luk bir oranda üretim hakkı elde etmiştir.²⁵⁷

Enerji ve petrol alanında Birinci ECO Bakanlar Toplantısı Enerji/Petrol alanındaki yetkili başkanlar toplantısı ile Aralık 2000’de İslamabat’da gerçekleşmiştir. Bakanlar toplantısı, bölgede Enerji/Petrol alanında işbirliği kapsamında ortak bir açıklama yapmışlar ve ECO Bölgesi’nde Enerji/Petrol İşbirliği Hareket Planı’nı benimsemişlerdir (2001-2005). Bu konudaki ikinci Bakanlar Konseyi’nin 2002’de İran’da toplanması kararlaştırılmıştır.²⁵⁸

2.5.4. Elektrik Enerjisi Alanında İşbirliği

Diğer bir tamamlayıcılık unsuru hidro-elektrik alanında bulunmaktadır. Özellikle Kırgızistan ve Tacikistan’da çok geniş hidro-elektrik potansiyeli vardır. Petrol ve doğal gaz alanında olduğu gibi elektrik enerjisi de, şayet büyük enerji ihtiyacı içerisinde bulunan ECO ülkeleri için etkin bir dağıtım şebekesi kurulabilirse önemli bir işbirliği alanı oluşabilecektir. Pakistan bu konuda büyük bir piyasa olmasına rağmen, Kırgızistan ve Tacikistan’dan bu ülkeye elektriği iletmek için güç bağlantılarının kurulamaması durumunda elektrik enerjisinin bölgesel işbirliğindeki önemi azalacaktır.

²⁵⁷ United States-Azerbaijan Chamber of Commerce, *Azerbaijan Investment Guide*, Washington, 1997, s. 17.

²⁵⁸ ECO Secretariat (2001), a.g.e, s. 16.

Tablo 17

ECO Bölgesi'nde Elektrik Enerjisi İstatistikleri (1999)

	Elektrik Üretimi (Milyar kw saat)	Fosil Yakıtların Payı (%)	Hidro Kaynakların Payı (%)	Nükleer Enerjinin Payı (%)	Elektrik Tüketimi (Milyar kw saat)	Elektrik İhracatı (Milyar kw saat)	Elektrik İthalatı (Milyar kw saat)
Afganistan	0.4	35.7	64.3	0	0.5	0	0.09
Azerbaycan	16.4	86.5	13.5	0	15.4	0.60	0.80
İran	103.1	93.1	6.8	0	95.8	0	0
Kazakistan	44.3	87.1	12.6	0.2	44.1	0.20	3.10
Kırgızistan	13.0	6.7	93.3	0	10.2	2.0	0.18
Pakistan	62.1	63.4	36.5	0.1	57.7	0	0
Tacikistan	15.6	1.9	98.1	0	14.7	3.9	4.10
Türkiye	125.3*	71.0*	29.0*	0*	119.5*	0.35*	3.35*
Türkmenist.	8.4	99.4	0.06	0	4.8	4.10	1.10
Özbekistan	42.9	86.4	13.6	0	43.4	3.92	7.50
Toplam	431.5	406.1	15.07	20.22

Kaynak: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html> (20 Nisan 2002).

*: 2000 verileri;

Bölgenin elektrik üretimi ve tüketimi açısından en büyük ülkesi olan Türkiye için de elektrik enerjisi alanında bölge ile önemli bir ticari potansiyel vardır. Nitekim Türkiye 1996'da Azerbaycan'dan 174 milyon kw.saat elektrik enerjisi ithal etmiştir. Bu ülke aynı zamanda yakın komşusu İran'dan da 1996'dan itibaren elektrik ithal etmeye başlamış ve bu ülkeden 1996 yılında 55 milyon kw.saat olan ithalatını düzenli bir şekilde artırarak 1999 yılında 292 milyon kw. saate yükseltmiştir.²⁵⁹

2.5.6. Sanayileşen Ülkeler Bağlamında Bölgesel İşbirliği

ECO üyesi ülkelerin ihracat ve ithalat bağlantıları, üye ülkelerin birbirleriyle ticaret yapabilmesi için geniş bir potansiyelin bulunduğunu göstermektedir. Ama bölge ülkeleri, bazı gelişmişlik sorunlarından dolayı bölge içi ticaret imkanlarından tam olarak

²⁵⁹ T.C. Enerji Bakanlığı, <http://www.enerji.gov.tr/enerji/elektrik.html> (16 Mayıs 2002).

yararlanamamaktadır. Çünkü üye ülkelerin bir kısmı, bir çok sanayi ürününü bölge dışındaki ülkelere ithal ederken, bu malları karşılaştırmalı üstünlük yapısına göre üretip ihraç edebilen diğer üye ülkeler ihracatlarını bölge dışına yapmaktadırlar.

ECO üyeleri, bölge içi ticaretle kolaylıkla satın alabilecekleri pek çok ürünü bölge dışındaki ülkelere ithal etmektedirler. Örneğin inşaat ve madencilik malzemeleri üretip ihraç edebilen İran, Kazakistan, Pakistan, Türkiye ve Türkmenistan'a rağmen Azerbaycan, 1.6 milyar dolar değerinde bu ürünlerden ithalat yapmıştır. Bu tür ithalatın yapıldığı ülkeler genellikle Avrupa Birliği üyesi ülkelerdir.²⁶⁰ Buna benzer örnekler çoğaltılabilir. Pakistan'ın 2000 yılında 2.8 milyar dolar değerinde petrol ürünleri ithalatı yapmasına rağmen petrol ithalatını bile bölge dışından ve coğrafi olarak daha uzak konumdaki ülkelere yapması (Endonezya, Kuveyt, S. Arabistan gibi) da bölgesel ticaret bağlantılarının gelişmemiş olduğunu göstermektedir.²⁶¹

Küreselleşme ve dünya ekonomisine açılma ile birlikte, dünya ekonomik sistemi ile hızlı bir entegrasyonu için yeni stratejiler ve yaklaşımlara olan ihtiyaç bağlamında yeni fırsat ve açmazlar ortaya çıkmıştır. İran, Türkiye ve Pakistan bu konuda daha gelişmiş olmasına rağmen, uzmanlaşma sağlanmış bir-iki alan dışında sanayileşme bağlamında henüz geçiş ekonomisi sorunlarını yaşamaktadır. Üye ülkeler için, bu altyapının tamamlanması yeniden yapılanma kesin bir ihtiyaç olup küreselleşmenin yararlarından pay alabilmek için de büyük öneme sahiptir. Küçük ve Orta Ölçekli Sanayi kuruluşları arasında bölgesel işbirliğinin teşvik edilmesi için 1998 Kasım ayında Ankara'da bir çalışma toplantısı düzenlenmiştir. Buna göre bu kurumlara, üye ülkelerde ve bölgesel düzeyde kurumsal destek sağlanması konusunda uzlaşma sağlanmıştır. Bu bakış açısının gelecekte ilişkilerin daha ileri götürülmesinde hayati bir payı olacağı kesindir. Bu konuda devlet işletmelerinin, verimsiz yapılarıyla, üye ülkelerin sanayileşmelerinin önünden kaldırılması temel sorunlardandır. Tamamlayıcılıkların üye ülkeler ve ölçek ekonomiler için avantajı konusunda ECO Sekreteryası pek çok taslak hazırlamaktadır. Bu nedenle 2000 yılında yapılan küçük ve orta ölçekli girişimler ve özelleştirme planları konularında çalışma atölyeleri ve seminerler planlanmaktadır. Bu

²⁶⁰ ECO Secretariat (1999), a.g.e, s. 10.

²⁶¹ IMF (January 2001), a.g.e, s. 165.

bağlamda İslam Kalkınma Bankası 2001’de art arda yapılacak çalışmalara muvafakat etmiştir. Bu konuda en fazla göze batan ülkeler Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan olarak görülmektedir.²⁶²

2.5.7. Tarımsal İşbirliği Olanakları

Tarım sektörü, pek çok ECO üyesi için sürdürülebilir kalkınmanın sağlanmasında hayati bir öneme sahiptir. Quetta Eylem Planı ve İstanbul Deklarasyonu, tarımsal teknolojilerin geliştirilmesi ve tarımsal çıktının maksimizasyonu amacıyla kapsamlı çalışmalar hazırlanması konusunda öncelikler ifade etmektedir. Bu planlar bir ECO tarımsal veri bankasının kurulması, mevcut imkanların kapasitesinin gelişmesi konularını içermektedir. Benzer durum ormancılık alanında görülmesi yanında hayvancılık bağlamında sınır bölgelerinde Tampon bölgeler oluşturulmasında da görülmüştür.

ECO üyesi ülkelerde, tüm sanayileşme çabalarına rağmen tarımın GSMH içerisindeki oranı oldukça yüksek düzeydedir. Bölgedeki en fazla sanayileşmiş ülkeler sayılan Türkiye, İran ve Pakistan için bile tarımsal üretim halen çok önemlidir. Özellikle Türkiye ve Pakistan için tarımsal ürün ihracatı da toplam ihracat içerisinde önemli bir paya sahiptir. Sovyet sanayileşme politikalarına göre tarımsal üretim alanları olarak kullanılan Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleri halen yoğun tarımsal üretiminden (monokültür) kaynaklanan sorunlarla mücadele etmektedir. Bu konuda verilecek en güzel örnek, aynı zamanda bölgenin çevresel yıkımına da zemin hazırlamış olan pamuk üretimidir. Halen Özbekistan ve Türkmenistan’ın önemli pamuk üreticileri olmaları, tarımsal alt yapı ile ilgili ipucu vermektedir. Pakistan, ve Türkiye’de de büyük miktarlarda pamuk üretilmesi, bu alanda bölgede tam bir rekabetin yaşandığını göstermektedir.²⁶³

Daha da önemlisi bu ürünler, tarıma dayalı sanayilere hammadde temin etmekte, dokumacılık, tekstil ve hazır giyim sektörlerinde tam bir bölgesel rekabet

²⁶² ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 19.

²⁶³ Bu çerçevede Türkiye, Pakistan’dan yapılan pamuk ve tekstil ürünleri ithalatına kota uygulamaktadır.

bulunmaktadır. Bu alanda en önemli tamamlayıcılık çeşitli gıda sanayii dallarında bulunmaktadır ve bu sanayilerde bölge ülkeleri arasında ticareti artıracak önemli potansiyel vardır. Aşağıdaki tablo, ECO üyesi ülkelerde tarımsal üretimin toplam üretim ve istihdam açısından önemini vurgulamaktadır.

Aşağıdaki tabloda (Tablo 18), özellikle ECO bölgesindeki işgücünün yaklaşık 1/3'üne sahip olan Pakistan'da tarım sektöründe çalışan işgücünün bu ülkenin toplam çalışan nüfusunun %44'ü gibi büyük bir oranda olması dikkat çekmektedir. Diğer iki büyük işgücüne sahip olan Türkiye ve İran'da da bu oranlar yaklaşık olarak toplam istihdamın 1/3'ü düzeyindedir. Kazakistan dışındaki diğer ECO üyesi ülkelerdeki tarımsal işgücü/toplam işgücü oranlarının daha yüksek oranları yansıtması bölge için tarımsal üretimdeki verimsizliğin boyutlarını göstermektedir. Bu alanda modern tarımsal üretim tekniklerinin kullanılması ve tarımsal nüfusun, katma değeri daha yüksek olan sanayi ve hizmetlere aktarılması gerekmektedir.

Tablodan ortaya çıkan sonuç, benzer tarımsal ürünler ihraç eden (pamuk, tahıl, çeşitli meyveler gibi) üye ülkelerin yaklaşık tamamının aynı zamanda net birer gıda malları ithalatçısı da olduklarıdır. Örneğin 2000 yılında Pakistan 1.2, Türkiye ise 3.8 milyar dolar değerinde tarımsal ürün ihracatı gerçekleştirmiştir. Aynı yıl, bu iki ülkenin tarımsal ürün ithalatı ise sırasıyla 1.8 ve 4.1 milyar dolar değerindedir. Bu iki ülke için son 1990-2000 yılları arasındaki tarımsal ticaretin oranında ise mamul mallar lehinde bir düşüş gözlenmektedir. Buna göre 1990'da toplam mal ihracatı içindeki tarımsal ürün ihracatının oranı Pakistan için %19.3, Türkiye için %25.5 iken, bu oranlar 2000 yılında sırasıyla %13.5 ve %14.4 seviyesine inmiştir. Benzer bir eğilim tarımsal ürün ithalatında da görülmekte olup 1990'da tarımsal ürün ithalatının, toplam ithalatın %20.8'ini oluşturduğu Pakistan'da, 10 yıl sonra bu oran %17'ye inmiştir. Türkiye'nin toplam ithalatındaki tarımsal ürün payı ise, aynı dönem aralığında %12.6'dan %7.7'ye doğru düşüşü göstermektedir.²⁶⁴

²⁶⁴ WTO (2001), a.g.e., s. 100-101.

Tablo 18

ECO Bölgesi Tarımsal İstatistikleri (2000)

	Afganistan	Azerbaycan	İran	Kazakistan	Kırgızistan	Pakistan	Tacikistan	Türkiye	Türkmenist.	Özbekistan	Toplam	
Tarım/Gsyih	53 ¹	22 ⁴	24	10 ⁴	39 ⁴	25.4 ⁴	19.8 ³	15 ⁴	25 ⁴	28 ⁴	...	
Toplam İşgücü	10	2.9 ²	17.3 ³	8.8 ²	1.7	40	1.9 ²	23	2.3 ²	11.9 ³	119.8	
Tarımsal İşgücü	70 ¹	32 ²	33	23	55 ⁴	44 ⁴	50	38	44	44 ²	...	
Önemli Tarımsal Mallar	Afyon Buğday Meyve	Pamuk Tahıl Pirinç Meyve	Tahıl Pirinç Pancar Meyve	Tahıl Pamuk Yün Hayvan	Tütün Pamuk Sebze Tahıl	Pamuk Tahıl Pirinç Ş.kamışı	Pamuk Tahıl Meyve Sebze	Pamuk Tahıl Meyve Sebze	Tütün Pamuk Tahıl Zeytin	Pamuk Tahıl Hayvan- cılık	Pamuk Sebze Meyve Tahıl	Pamuk Tahıl Meyve Sebze
Tarımsal İhracat Ürünleri	Afyon Meyve Yün	Pamuk Gıda	Meyve Fındık Ceviz	Tahıl Yün Et	Pamuk Yün,Ettütün	Pamuk Pirinç	Pamuk Meyve Sebze	Fındık Meyve Sebze	Pamuk	Pamuk Gıda	Pamuk Gıda	Pamuk Pirinç Meyve
Tarımsal İthalat Ürünleri	Gıda	Gıda	Gıda	...	Gıda	Tahıl Bakliyat Un	Gıda	Gıda	Gıda	Gıda	Gıda	

Kaynak: <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html>, 20 Nisan 2002.

Tablo ile ilgili açıklamalar:

* : Türkiye, bu ürünlere ilaveten büyük miktarlarda pancar, narenciye ekim alanlarına, büyük ve küçükbaş hayvancılık imkanlarına sahiptir. ¹ : 1990 tahminleri; ² : 1997 tahminleri; ³ : 1998 tahminleri; ⁴ : 1999 verileri;

Buna göre, tarıma dayalı sanayi dalları çok gelişmiş olan Türkiye ve Pakistan (daha çok pamuğun işlenmesi ağırlıklı) diğer üye ülkelerde bu sanayilerin kurulup geliştirilmesi alanlarında işbirliğine gidebilirler. Nitekim, Türk girişimcilerinin Orta Asya pazarlarında en fazla etkin oldukları üretim sahasının küçük ve orta ölçekli gıda sanayii olması, böyle bir işbirliğinin somut adımları olarak sayılabilir.

2.5.8. Turizm: ECO'nun Keşfedilmemiş Potansiyeli

Bölge için, fiziki altyapının gelişmesiyle bağlantılı olarak büyük turizm imkanlarının bulunduğu belirtilebilir. Tarihi ve kültürel özellikleriyle bilinen tarihi İpek Yolu üzerindeki şehirler boyunca önemli turizm fırsatları vardır. Türkiye'nin, Ege ve Akdeniz'e açılan batı ve güney kıyıları ile Hazar Denizi kıyıları, güzel iklimi ve plajlarıyla turistik cazibe merkezleri olarak sayılabilir.

Gerçekte, uzun ortak kara sınırları, açık denizlere kapalı bir coğrafi alan (özellikle Orta Asya) ve bölge ülkelerini ortak paydada birleştiren bir çok özellik bölge içi turizm ve seyahat imkanlarının geliştirilmesinde büyük rol oynamaktadır. Örneğin İran'ı ziyaret eden turistlerin büyük bir bölümü diğer ECO üyelerinden oluşmaktadır. Nitekim 1994'te bu ülkeye giriş yapan ECO vatandaşlarının sayısı 165 bin dolayında iken 1998'de bu rakam 800 bine yaklaşmış ve bu aynı yıldaki pazar payının %80'ini oluşturmuştur. Bu oranın büyük kısmını (%38) Azerbaycanlı turistler (383 bin) oluşturmaktadır. Bu ülkeyi, Türk turistler (%16), daha çok mülteci statüsüyle gelen Afganlılar (%12) ve Pakistanlılar (%11) izlemektedir.²⁶⁵ Benzer şekilde, Türkmenistan'a 1997'de giriş yapan 480 bin yabancı da ECO üyesi ülkelerin vatandaşlarıdır. Bunlar içerisinde ilk sıraları Afganlılar (175 bin), İranlılar (171 bin), Türkler (63 bin) almaktadır.²⁶⁶

Bölgesel turizmden sağlanabilecek faydaların görülebilmesi açısından 1992 ve 1999 yılları arasında ECO ülkelerinden Türkiye'ye gelen turistlerin yaptıkları harcamaların incelenmesi yararlı olacaktır. Buna göre BDT ülkelerinden gelen turist

²⁶⁵ World Tourism Organization, *Yearbook of Tourism Statistics 1994-1998*, 1999, Vol. 1, s. 326-329.

²⁶⁶ World Tourism Organization, a.g.e., s. 755-757.

sayısı 1992'den 1996'ya kadar 1 milyondan 1.5 milyon kişiye yükselmiş, bu dönemde Türkiye'de yaptıkları harcamaları 160 milyon dolardan 800 milyon dolara çıkmıştır. Rus finansal krizinin ortaya çıkmasından itibaren de turist sayısı düzenli bir şekilde azalarak 1999'da 950 bin kişiye ve harcamalar 385 milyon dolara düşmüştür. Rus turistlerin daha fazla yoğunluğa sahip olduğu BDT içerisinde ele alınan ECO üyesi 6 ülkenin, bu harcamaların önemli bir kısmını oluşturduğu söylenebilir. Diğer iki ECO üyesi ülke olan İran ve Pakistan'dan Türkiye'ye yönelik turist akımı açısından da rakamlar oldukça yüksektir. Buna göre 1992-1999 yılları arasında İran'dan Türkiye'ye yıllık ortalama 250 bin turist gelmiş ve bu turistler yıllık ortalama 140 milyon dolar (1999'da 255 milyon \$) harcamada bulunmuşlardır. Coğrafi uzaklıktan kaynaklanan sebeplerden dolayı Pakistan'dan gelen turist sayısı açısından elde edilen rakamlar çok düşüktür. Buna göre, Pakistan'dan Türkiye'ye yıllık ortalama 10 bin civarında turist gelmiş ve yaklaşık olarak yıllık 5 milyon dolarlık harcama yapmışlardır.²⁶⁷

2.5.9. İnsan Kaynakları Alanında İşbirliği

Türkiye, Pakistan ve İran, sağlık, mesleki eğitim, bankacılık, finans ve sivil toplum tecrübeleri gibi alanlarda önemli bir birikim taşımaktadırlar. Orta Asya ülkeleri enerji ve tarım alanlarında uzmanlaşmışlardır. Pakistan, ayrıca Azerbaycan ve Orta Asya ülkelerine İngilizce öğretimi konusunda da yardımcı olabilir. ECO bu tecrübe alışverişi açısından bir katalizör görevi yerine getirebilir.

Buna paralel olarak, SSCB'nin dağılmasından sonra, beşeri sermayenin dünya standartlarında yetiştirilmesi amacıyla Türkiye ile Orta Asya ülkeleri arasında bir çok protokol imzalanmış, bu ülkelere 10 bin civarında öğrenci burslu olarak Türkiye'ye lisans ve lisansüstü eğitim amaçlarıyla gelmiş ve bunların büyük kısmı da eğitimlerini tamamlayarak ülkelere dönmüştür.²⁶⁸ Bu çerçevede, eğitim alanında Türkiye ile Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleri arasında büyük bir işbirliği gözlemlenmektedir. Pek çok kültürel ortak özellik tarafından beslenen bu işbirliği ile,

²⁶⁷ T.C. Turizm Bakanlığı verileri, 2000.

²⁶⁸ Josh Martin, "Long Term Planning", *The Middle East*, n. 274, January 1998, s. 20.

bu ülkelerde Türk devleti ve özel inisiyatif tarafından yüzden fazla kolej ve 13 yüksek öğretim kurumu faaliyete geçerek binlerce öğrencinin eğitimini sağlamaktadırlar.²⁶⁹ Bu eğitim faaliyetlerinin, gelecekte ortak bir Türk kimliği ortaya çıkararak ekonomik ve kültürel entegrasyonu hızlandırması beklenmektedir. Bu ülkelerde, genel eğitim yanında teknik eğitim alanında da kurumların açılmış olması, insan kaynaklarının geliştirilmesi için önemli fırsatlar sunmaktadır.²⁷⁰ Bu konuda yapılması gereken en önemli vurgu, Türkiye'nin liberal ekonomi ile eşgüdümlü bir şekilde uygulamaya çalıştığı seküler demokrasinin Orta Asya'nın yeni bağımsız ülkeleri tarafından bir model olarak algılanması için olanakların meydana getirilmesidir. Türk ve Batı dünyasının bakış açısını temsil eden bu model sunumu hemen hemen Orta Asya'daki tüm ülkeler tarafından olumlu karşılanmakta ama İran gibi, dini özellikleri belirgin bir üyenin negatif tepkisini çekmeye devam etmektedir. İdeoloji ihracı endişeleri ile insan sermayesinin geliştirilmesi arasında kurulması gereken bu hassas denge, tüm ECO üyeleri için gelecekte büyük bölgesel çıkarlar sağlayabilir.

İnsan gelişiminin önemli bir unsuru olan sağlık alanında ECO üyeleri arasındaki işbirliği ihtiyacı, 1994'te Tahran'da yapılan Sağlık Bakanları Toplantısı'nda da vurgulanmıştır. Bu bağlamda, Dünya Sağlık Örgütü gibi pek çok uluslararası kuruluşla da işbirliği yapılarak tecrübelerin aktarılması için olanak sağlanmıştır.²⁷¹

2.5.10. Çevresel Felaketler ve ECO Bölgesi

SSCB'nin bıraktığı mirasın bir bölümünü, yanlış su politikası ve beraberinde gelen sorunlar oluşturmaktadır. Orta Asya devletlerinden Kazakistan, Türkmenistan ve Özbekistan tarımın gelişmiş olduğu ve suya ihtiyacı olan ülkelerdir. Buna karşılık su

²⁶⁹ Çoğunluğu Orta Asya'da yoğunlaşan bu kurumlara Rusya ve Rusya'nın çeşitli bölgelerindeki okullar da dahildir. Bu kurumların Türkiye'deki kaynakları ve ülke bazında ayrıntılı değerlendirmesi için bkz. Bülent Aras, "Turkey's Policy in the Former Soviet South", *Turkish Studies*, Vol. 1, No: 1 (Spring 2000), s. 50.

²⁷⁰ Orta Asya'da, özellikle Türkmenistan ve Kırgızistan'da Türk eğitim kurumlarının rolü ve faaliyetleri ile ilgili olarak bkz. Cennet Engin Demir, Ayşe Balcı ve Füsün Akkök "The Role of Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation Of Central Asian Countries: The Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan", *Central Asia Regional Literacy Forum*,

http://www.literacyonline.org/products/ili/webdocs/carlf_dem.html (28 Kasım 2002).

²⁷¹ ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 20.

kaynakları Kırgızistan ve Tacikistan'da yoğun olarak bulunmaktadır. Bu çerçevede 2000 yılı Orta Asya için, özellikle de Özbekistan için tam bir kara yıl olmuştur. Bu yıl Özbekistan'da yaşanan kuraklık, son yüzyılda yaşanan en şiddetli kuraklık olmuş ve 1 milyon kişi zarara uğramıştır. 2001'de sorun daha da ciddileşmiştir. Özbek Devlet Başkanı Kerimov'un, Mayıs 2001'deki Moskova ziyaretinde, artık unutulmaya yüz tutan "yüzyılın projelerinden biri" olan Sibirya nehirlerinin Orta Asya'ya nakledilmesi projesini yeniden gündeme getirmesi, Orta Asya'nın büyük bir su krizi eşiğinde olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü, Orta Asya'nın en büyük nehirlerden olan Siriderya'nın suyu Aral Denizi'ne kadar bile ulaşamamaktadır. Aral, her geçen gün kuruyarak bir çöl haline gelmektedir. Su dengesinin bozulması, iklimi de değiştirmiştir. Orta Asya'da yaşanan su sıkıntısı ve kuraklık sorunu, artık bölgesel olmaktan çıkarak küresel bir boyut kazanmıştır.²⁷²

Bu bağlamda, daha ziyade Orta Asya coğrafyasında yoğunlaşan çevresel sorunlar konusu, ECO bölgesindeki kaynakların işletilmesi ve tecrübelerin aktarılması açısından önemli bir alan oluşturmaktadır. Aral Gölü'nün yol açtığı çevresel kirlenme, küresel tahrip edici etkilerle birlikte bölgenin çevresel dengesi için büyük bir tehdit oluşturmaktadır. Bir zamanlar dünyanın dördüncü büyük gölü olan Aral, son kırk yıl boyunca sürekli kurumaktadır. 1995 yılında bu deniz, kıyı şehirleri çöl kentlerine dönüşerek 100-150 km. kadar çekilme göstermiştir. Suların çekildiği bölge, büyük tuzlanmalara maruz kalmaktadır. Şiddetli rüzgarlar bu tuzları atmosfere yollamaktadır. Bu açıdan, Aral Gölü'nün yol açtığı çevresel felaket, global ölçekte bir sorun olarak kalmaya devam etmektedir. Bölgeye kıyısı olan beş ülke (Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan) 1994'te bir "Aral Denizi İyileştirme Fonu" kurarak bu göl için acil önlem planını kabul etmişlerdir. Diğer ECO ülkeleri de, bu ülkelerin yaptığı çalışmalara katılabilir ve şu amaçlar etrafında işbirliğine gidebilirler:

- Aral Denizi çevresindeki bölgenin istikrarı ve iyileştirilmesi;
- Aral Denizi'nin çevresindeki ekolojik felaket bölgelerinin iyileştirilmesi ve bölgedeki kıt su kaynaklarının geliştirilmesi;

²⁷² Ural Yulanov, "Orta Asya Çölleşiyor", Yeni Avrasya Dergisi, <http://www.yeniavrasya.com> (12 Mart 2002).

- Bölgesel programların işlenmesi ve planlanması ile ilgili yerel ve hükümet kurumlarının faaliyete geçirilmesi.

Nitekim su kaynaklarının kullanılması ile ilgili sorunlar bölgedeki devletlerin istikrarını bozacak nitelikte olduğu için, 1995'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasında Devletlerarası Su Koordinasyon Komitesi oluşturulmuştur. Kırgızistan'ın yaz aylarında vereceği su ve elektrik miktarı ve bunun karşılığında alacağı enerji kaynaklarını belirleyen anlaşma, 17 Mayıs 1998'de imzalanmıştır. 1998-2000 yıllarına ait veriler, bu anlaşmanın %70-75 oranında gerçekleştirildiğini göstermektedir. Bu sorun sebebiyle Özbekistan ve Güney Kazakistan'da yaz döneminin son derece sıkıntılı geçtiği belirtilmektedir.²⁷³

Ekolojik felaketlerin bir diğer kolu, 4 ECO üyesinin kıyılarının bulunduğu Hazar Denizi havzasında ortaya çıkmaktadır. Hazar Denizi, özellikle kıyısında önemli petrol yataklarının bulunması nedeniyle petrol endüstrisi faaliyetleri ile önemli ölçüde kirlenmektedir. En önemli petrol yatakları Bakü, Tengiz ve Türkmenistan kıyılarında bulunmaktadır. Arıtılmadan denize verilen kimyasal ve kentsel atıklar, çevresel felakete yol açacak kadar önemli hale gelmiştir. Kıyıda kent ve sanayi merkezlerinden yılda yaklaşık 300 milyon m³ zehirli atık, kimya ve petrol endüstrisi tarafından denize dökülmektedir.²⁷⁴ Ayrıca çevredeki tarımsal faaliyetlerde kullanılan kimyasallar da denizi önemli ölçüde kirletmektedir. Büyük miktarda zararlı madde, Volga nehri ile Hazar'a taşınmaktadır. Bunun yanında, Aral'daki probleme benzer şekilde, özellikle Rusya'da Volga nehri üzerindeki barajlar yüzünden Hazar Denizi'ne dökülen su miktarı önemli ölçüde azalmıştır. Su yükselmesi ile Kazakistan'ın Tengiz bölgesi büyük tehlikeler altında kalmaktadır. Bu alan, 1986'da kıyıda 16 km. uzakta iken bugün uzaklık sadece 5 km'ye inmiştir. Bazı araştırmacılar, Aral Gölü'ndeki su azalmasının Hazar Denizi'ndeki yükselmeye neden olduğunu savunmaktadırlar.²⁷⁵ Hazar

²⁷³ Yulanov (12 Mart 2002), a.g.e.; Bu konuda geniş bilgi için bkz. Iwao Kobori ve Michael H. Glantz (Ed.) *Central Eurasian Water Crisis: Caspian, Aral, and Dead Seas*, Washington: The United Nations University Press, 1998.

²⁷⁴ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Ökmen, "Çevre Sorunlarının Sistemler-Üstü Niteliği ve Orta Asya", *Bilgi* (Yaz 2000), s. 17-29.

²⁷⁵ Türker Altan, "Tükenmiş Bir Çevresel Miras: Orta Asya'da Sınır Ötesi Çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi", *Avrasya Etütleri*, C.2, S.1 (İlkbahar 1995), s. 43.

Denizindeki kirlenmenin buradaki balık türlerinin devam etmesinde ve balık üretiminde olumsuz etkilere neden olduğu da bilinmektedir.²⁷⁶

ECO Bölgesi'nin geleceğini etkileyecek çevresel felaketler petrol üretiminin sona ermeyeceği ve pamuk üretiminin de devam edeceği gerçeği altında, öncelikli olarak ve doğrudan doğruya bölge ülkeleri tarafından mercek altına yatırılmalıdır. Ayrıca, çok genel hatlarıyla belirtilen bu felaketlere, Kazakistan'daki nükleer kirlenme, Marmara Denizi'nin kirlenmesi gibi diğerlerinden daha az önemli olmayan sorunlar da ilave edilebilir. Bu durumda, ECO çerçevesinde oluşturulan bölgesel kurumlara, çevresel platformların da dahil edilmesi önem taşımaktadır.

Bir Kentsel Hava Kirliliği Çalışması ile bölge için bir Eylem Planı taslağı 1997 Aralık ayında Ankara'da çizilmiştir. Bu eylem planı, 8. Bölgesel Planlama Konseyi tarafından benimsenmiş ve 9. Bölgesel Planlama Konseyi toplantısında desteklenmiştir. Almatı ve Tahran Deklarasyonları, bölge ülkelerinin çevresel işbirliği alanında işbirliği yapmalarının önemini vurgulamıştır. ECO Çevre Eylem Planı'nı izleyen dönemlerde bu konuda pek çok toplantı gerçekleşmiştir. Son olarak İstanbul'da, ECO Enerji Kaynakları Gelişimi üzerine ilk uzmanlar toplantısı ve bu toplantının çevresel etki değerlendirmesi yapılmıştır. Bu toplantıdaki rapor, 2000 yılındaki 10. Bölgesel Planlama Konseyi toplantısında benimsenmiş ve uluslararası kurumların da yardımıyla bölgesel bazda bir eğitim semineri düzenlenmesi kararlaştırılmıştır. Enerji ve Çevre konularında, Tahran Deklarasyonu ve 10. Bölgesel Planlama Konseyi kararları çerçevesinde, İran Çevre Koruma Örgütü başlangıç çalışmalarını gerçekleştirmiştir. ECO Sekreteryası, çevresel felaketler karşısında yakın bir işbirliği geliştirilmesi konusunda bölgesel ve uluslararası çalışmalar yapmaktadır. Bu konuda Sekreteryaya ile BM arasında anlaşma metni hazırlanmıştır. Bu metin, ECO Genel Sekreteri tarafından imzalanarak Birleşmiş Milletler Çevre Programı Başkanlığı'na gönderilmiştir.²⁷⁷

²⁷⁶ Shahin M. Panahov, "Hazar Denizinin Coğrafi-Jeopolitik Çevre Sorunları", Avrasya Çevre Konferansı, T.Ç.S.V Yayını, Ankara, 1995, s. 32.

²⁷⁷ ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 17.

2.5.11. Bölgesel Kurumlar Aracılığıyla İşbirliğinin Geliştirilmesi

ECO üyesi ülkeler, ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası, ECO Sigorta Şirketi, ECO Denizcilik Şirketi ve ECO Havayolları gibi özel kurumların meydana getirilmesine de özel olarak ilgi göstermektedirler. ECO Sigorta ve Taşımacılık Şirketi'ni tamamlamak için yapılan düzenlemeler, bölge ile iş yapan ticaret erbabı için temel bir finansal kurumun oluşmasını sağlayacaktır. ECO Denizcilik Şirketi filo ve mali imkanlarını artırmak için daha fazla finansal kaynağa muhtaç bulunmaktadır. ECO Havayolları ise, faaliyete geçmesi için desteklenmeye gereksinim duyan diğer bir bölgesel kurumdur.

ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın yakın zamanda faaliyete geçmesi için gösterilen çabalar artırılmaktadır. Bankacılık tecrübelerinin uyumlulaştırılması ve bankerler arasında daha iyi bir koordinasyon sağlanması, sonuçların umut verici olmasına neden olabilir. Bu durum, GSYİH, büyüme oranı, tasarruflar ve yatırım, enflasyon oranı, iç açıklar, işsizlik oranları, ücret düzeyleri, faiz oranları, parasal genişleme oranları, cari işlemler hesabı, merkez bankaları tarafından belirlenen karşılık oranları, döviz rezervleri gibi üye ülkeler için hayati öneme sahip göstergelerdeki farklılıklardan kaynaklanan mali karışıklıkların önlenmesinde ilk adımı oluşturacaktır. Bankacılık sektörü, karşılıklı politikaların uyumlulaştırılması için ortak bir platform sağlayacak mali yönetim için bir çatı meydana getirebilir. İktisat politikasının belirlenmesinde sağlanacak daha iyi bir koordinasyon, bölgede ekonomik işbirliğinin geliştirilmesi üzerinde büyük bir etki meydana getirebilir.

ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası'nın kurulması konusunda Pakistan ve Türkiye anlaşma imzalamıştır. Bu ülkeler, Şubat 2000'de yapılan 10. Bölgesel Planlama Konseyi toplantısında Banka'nın ve Sigorta Şirketi'nin kurulması için bir zemin oluşturmak üzere geçici bir komite oluşturulması konusunda anlaşmaya varmışlardır. Fakat bu toplantı, şimdiye dek gerçekleşmemiştir. Temmuz 1999'da Tahran'da yapılan 24. ECO Reasürans Fon Havuzu Teknik Komitesi toplantısında ECO'nun düşen ticaret hacmi dolayısıyla zayıflayan ECO Fon Havuzu konusuna ciddi vurgu yapılmıştır. Bu toplantıdaki Türk delegasyonu, ECO Fon Havuzu yöneticilerinin konferanslara katılmak ve temel çalışmalara katılmak konusundaki yetersizliklerinin ECO'nun ticari düzeyinin

korunmamasında etkili olduğunu vurgulamıştır. İran delegasyonu ise, ECO Fon Havuzu'nun durumundaki belirsizliği sona erdirmek için üç kurucu üyenin karar otoriteleri tarafından bu duruma acil çözüm bulmaları gerektiğini belirtmiştir. ECO Sigorta Şirketi'nden başka, bu alanda kurulmuş bir diğer bölgesel örgüt olan ECO Sigorta Koleji ise bölge üyesi ülkeleri ihtiyaç duydukları sigortacılık eğitimi konusunda hazırlamaktadır. Çalışma alanları iktisat, hukuk, işletme, uygulamalı bilimler, muhasebe, finansman ve sigortacılık olan bu kolejde Sigorta Yönetimi alanında üniversite diploması verilmektedir. Kolej Tahran'da kurulmuş olup öğrencilerine kütüphane, dil laboratuvarı ve bilgisayar merkezi gibi olanaklar sunmaktadır. İran Kültür ve Yüksek Öğrenim Bakanlığı tarafından ECO üyesi ülkelere gelecek olan beş öğrenciye her yıl bu kolejde burslu eğitim olanağı verilmektedir. Londra Sigortacılık Enstitüsü, çoğu İranlı öğrencilerden oluşan ve Afganistan, Kazakistan, Pakistan, Tacikistan, Türkiye, Türkmenistan ve ECO üyesi olmayan Bangladeş'ten de öğrencilerin bulunduğu, bir kısmının mezun olduğu bazı programlara kolaylıklar tanımaktadır. Sigorta Koleji eğitimi yatay ve dikey bağlamda (eğitim yelpazesinin çeşitlendirilmesi ve lisans eğitiminden yüksek lisans eğitimine geçiş gibi) eğitim düzeyini yükselmeye çalışmaktadır. Gelecekle ilgili planlar arasında Uluslararası Ticaret, Endüstriyel Ekonomi, Sigorta Çalışmaları alanlarında yüksek lisans eğitiminin sağlanması bulunmaktadır. Şimdilik ECO ölçeğinde tanımlanan kolejin uluslararası düzeyde eğitim vermesi konusunda çalışmalar yapılmaktadır.²⁷⁸

Diğer bir bölgesel kurum olan ECO Denizcilik Şirketi faaliyetler için çok amaçlı iki adet gemi kiralamıştır. Kiralanan gemiler İran Deniz Hatları tarafından talep edilmektedir. Bakü'deki 9. Bakanlar Konseyi toplantısında bu şirkete imza atan ülkelerin 1999 yılı içinde yükümlülüklerini yerine getirmeleri için çağrı yapılırken İran hükümeti de "ECO Ekram" ve "ECO Elham" adındaki bu gemilerin, şirketin finansal olarak yaşayabilmesini sağlamak için 2000 yılına kadar kiralama süresinin uzatılmasını talep etmiştir. 10. Bölgesel Planlama Konseyi toplantısı bu şirketin oluşumunda imzası bulunan ülkeler olan Afganistan, Kazakistan, Kırgızistan, Pakistan ve Türkmenistan'a, şirketin finansmanındaki payların ödenmesini de içerecek şekilde yükümlülüklerin yerine getirilmesi konusunda talepte bulunulmuştur. ECO'nun yüksek organlarında

²⁷⁸ ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 22, 24.

alınan kararlara rağmen, 2000 yılından önce İran dışında, şirketin kurucusu olan hiç bir ülke katılım sermayesini ödememiştir. Bu şirketin finansal sorunlarını çözümlmek için Nisan 2000'de İslamabat'taki 3. ECO Ulaşım ve Haberleşme Bakanları Toplantısı'nda, 30 Haziran 2000 tarihinden itibaren bir ay içerisinde üye ülkelerden oluşan bir komitenin kurulması kararlaştırılmıştır. Bu süreçte, 30 Haziran 2000'de Pakistan Hükümeti adına, başlangıç katılım payı olan 350 bin dolar ödenmiştir. Aralık 2000'de Tahran'da toplanan ECO Denizcilik Şirketi'nin olağanüstü toplantısında başlangıçta şirket için öngörülen 6 milyon dolarlık sermaye miktarının azaltılarak 1.8 milyon dolara düşürülmesi onaylanmış, üye ülkelerin payları da buna paralel olarak düşürülmüştür. Bu şirket yönetimi, üye ülkelere yetkili personel gönderilerek ve orada ilgili kişilerle görüşmelerle şirketin gelişiminin sağlanmasına çalışmaktadır.²⁷⁹

ECO'nun havacılık alanında işbirliği fikrinin bir yansıması olan ECO Havayolları ise, ilgili anlaşmanın imzalandığı zamandan beri imzacı devletlerin ilgisini çekememiştir. Şubat 1999'da İstanbul'da yapılan 9. Bölgesel Planlama Konseyi Toplantısı'nda, önceki dört yıl boyunca, İran dışında hiç bir imzacı ülkenin ECO Havayolları'nın gerçekleşmesi konusunda faaliyette bulunmadığı vurgulanmıştır. Bu toplantıda ayrıca Pakistan ve Türkiye'den, bölgede havacılık alanında işbirliğinin geliştirilmesi için bir kısım faaliyetlere öncülük etmesi talep edilmiştir.

ECO Ticaret ve Sanayi Odası (ECO-TSO) da ortak kurumsal işbirliğinin geliştirilmesi yönündeki araçlardan birisidir. Nisan 1999'da bu konuda Aşkabat'da yapılan toplantıda ECO-TSO Başkanlığı'nın 2000-2001 yılları için Azerbaycan'a verilmesi kararlaştırılmıştır. Bununla birlikte, Ocak 2000'de Bakü'de toplanması gereken ECO-TSO toplantılarının ertelenmesi dolayısıyla başkanlık fiilen başlamamıştır. ECO Sekreteryası, ECO-TSO toplantısının Ocak ya da Şubat 2001 aylarından toplanmasını kararlaştırmıştır. Bu bağlamda Nisan 2000'de Karaçi'de yapılması gereken ECO Ticaret Fuarı da üye ülkelerden gelen düşük talepler neticesinde ertelenmiştir. Bu konuyla ilgili olarak Pakistanlı yetkililer bu fuarın Nisan 2001'de toplanacağını belirtmişlerdir.

²⁷⁹ ECO Secretariat (1999), a.g.e., s. 23.

ECO'nun, bölgesel kurumlar yanında özel ajansları da bulunmaktadır ki bunlar Kültür Enstitüsü, Bilim Fonu ve Eēitim Enstitüsü olmak üzere  c birimdir. Ocak 2000'de Tahran'da toplanan ECO Kültür Enstitüsü Mütevelli Heyeti 2000 yılı için üyelerin katkıda bulunacakları bütçesini onaylamıştır. İlkesel olarak, ECO'nun  c yıllık kültürel faaliyetleri onaylanmış ve amblemi belirlenmiştir. Bu toplantıda Enstitünün temel belgeleri de tashih edilmiştir. Enstitü yönetimine genel olarak İranlı idareciler seçilmiştir. Ekim 2001'de ECO Sekreteryası tarafından taslak bütçe alınmış ve sonra  ye ülke temsilcilerini bulunduēu Sürekli Temsilciler Konseyi'nde tartişılmış ama bu konudaki çalışmalar  ye ülkelerce onaylanmadıēı için henüz sonuçlandırılmamıştır. Diēer  zel birim olan Bilim Fonu da henüz karşılaştırmalı olarak Kültür Enstitüsünün temel belgelerinin düzenlenmesi üzerinde çalışmaktadır. Özbekistan dışındaki tüm  ye  lkeler ECO Eēitim Enstitüsü ile ilgili belgeleri imzalamış ve Mayıs 1998'de Almatı'daki 5. ECO Zirvesi'nde belirlenen bu belgelerle ilgili olarak herhangi bir devletten onay gelmemiştir.

Bölgesel iřbirliēi, daha önce sözü geçmiş olan pek çok anlaşmanın hayata geçirilmesiyle, karşılıklı iřbirliēi yasal bir çatı altına girerek güçlenecektir. Bölge  lkeleri şimdilik, politik liderler tarafından imzalanmış olan anlaşmaların uygulanması için gerekli adımların atılmasını beklemektedirler.

2.6. ECO Bölgesi'nde Ekonomik Entegrasyonun Avantajları

Ekonomik iřbirliēi  rg t , henüz gelişme döneminde olmasına ve bölgesel iřbirliēi için bir forum olmaktan öteye gidememiş olmasına raēmen, bazı bölgesel avantajları geliştirmek için iyi bir araç olarak deēerlendirilebilir. Ama bu aracın nasıl ve hangi alanlarda y nlendirileceēi büyük önem taşımaktadır. Bölgesel avantajlar bir kaç yönden incelenebilir:

Her şeyden önce, ECO'nun kurucu üyeleri olan İran, Pakistan ve Türkiye'nin Basra Körfezi, Hint Okyanusu ve Akdeniz'e açılan uzun kıyıları bulunmaktadır. Bu durum, halen ekonomik olarak Rusya'ya bağlı olan ve açık denizlere kapalı bulunan Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetleri ile Afganistan'dan oluşan yedi üye ülke için alternatif ticaret yollarını ifade etmektedir. Bu durum, ulaşım ve haberleşmenin bu bölgesel örgüt için anahtar sektörler olduğu ve bu bölgesel entegrasyonun başarıya ulaşmasında mutlak bir öncelik taşıyacağı anlamına gelmektedir. Nitekim 13 Şubat 1993'te Quetta'daki (Pakistan) toplantıda belirlenen "ECO Eylem Planı" ile ulaşım ve haberleşme alanlarında entegrasyon üzerinde vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu plan, "Kara ve demiryollarının birbirine bağlanması; üye ülke başkentleri arasında havayolu bağlantılarının kurulması; telekomünikasyon ve elektrik ağlarının birbirine bağlanması; vize işlemlerinin, gümrük ve tarife formalitelerinin birleştirilmesi; ve 400 milyon \$'lık bir sermayeye sahip bir Ticaret ve Kalkınma Bankasının kurulması" üzerinde vurgu yapmaktadır. Bu bankanın temel amacı, ülkelerin fon sağladığı şirketler ve hükümetler arasındaki ortak yatırımları finanse etmek ve yeni üyelerin ulaşım ve telekomünikasyon alt yapısı üzerinde çalışmaktır.²⁸⁰

Ulaşım ağlarının birleştirilmesi, Türkiye, İran ve Pakistan gibi ihracata yönelik ekonomilere sahip ülkeler için temel bir önkoşuldur. Bu ülkelerin ekonomik potansiyelleri (özellikle Türkiye ve Pakistan) sürekli büyüme gösterirken, AB ve ABD piyasalarında artan korumacılık eğilimleri²⁸¹, Türkiye, İran ve Pakistan gibi devletleri yeni ihracat pazarları arama konusunda zorlamaktadır. Bu bağlamda, yeni Orta Asya'da bağımsız cumhuriyetlerinin ortaya çıkması mükemmel bir fırsat olmuştur. Tahran Toplantısı'ndaki önlemlerden birisinin, bir sanayi malları demeti için gümrük indirimleri taslağının oluşması tesadüf değildir.²⁸²

Diğer yandan, Sovyet döneminde Orta Asya Cumhuriyetleri, gıda ve tüketim mallarını büyük oranda Rusya'dan temin ederlerken, sadece hammadde ihracatı

²⁸⁰ De Cordier, a.g.e., s. 50.

²⁸¹ Türkiye, bu korumacılık eğilimlerinin özellikle AB kanadını, 1996'da bu bölgeyle gümrük birliği sürecine girerek büyük oranda aşmış görünmektedir. Ama buna rağmen, AB ile ticarete pek çok üründe rekabet dezavantajını taşımaya devam etmektedir.

²⁸² Bu tercihli tarifeler listesi, oldukça sınırlı bir ve düşük bir ticaret hacmini içermekte olup önemini büyük oranda yitirmiştir. Ayrıca bu listeye, Türkiye, İran ve Pakistan dışındaki diğer üye ülkeler tarafından ilave liste sağlanmamıştır.

yapabiliyorlardı. Bu bağlamda Sovyet sanayileşme politikası, Orta Asya ekonomilerinin sektörel yapılarını büyük oranda etkilemiştir. Bu politikanın bir sonucu olarak, bu ülkelerdeki endüstriyel gelişim, eski Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerine oranla daha az olmuştur. Orta Asya'nın yakıt endüstrisi, gaz, petrol, petrol işleme ve kömürden oluşmuş ve büyük petrol ve doğal gaz kaynakları bu bölgenin Sovyetler Birliği için birincil enerji deposu olmasına neden olmuştur.²⁸³ Bu çerçevede Orta Asya bölgesi, Sovyetler Birliği'nin pamuk deposu olmuş ve pamuk üretiminin geliştirilmesi her zaman en yüksek öncelik oluşturmuştur. Özbekistan'da pamuk endüstrisi, ülke üretiminde halen yüksek bir orana sahiptir.²⁸⁴ Bu durum, diğer Orta Asya Cumhuriyetlerinin ürettiği ham maddeler için de böyledir. Bu da, söz konusu ülkelerin Rusya'ya olan ekonomik bağımlılıklarının çok yüksek olduğu anlamına geldiği gibi, bu bağımlılık ilişkisi günümüzde de önemli oranda devam etmektedir.

Aynı tablo, Orta Asya sanayilerinde çalışan nitelikli işgücünde de ortaya çıkmaktadır. Çünkü, uzmanlaşmanın sınırlı alanlarda gerçekleştiği bölge ülke sanayilerinde, büyük oranda Rus ya da Slav kökenli işgücü istihdamı göze çarpmaktadır. Üstelik, bağımsızlıktan itibaren bu ülkelere yaşanan tersine göç olgusu da ekonomiler üzerinde önemli olumsuz etkiler yapmaktadır. Özellikle, Türkiye ve Pakistan'ın sahip olduğu nitelikli işgücü, bu durumun meydana getirdiği olumsuzlukları azaltabilir. Tekstil ve hazır giyim sanayilerinde dünya pazarlarına geniş ölçekli ihracat yapabilecek olanaklara sahip olan bu ülkeler, Orta Asya tekstil sanayilerinin gelişmesinde yardımcı olabilir.²⁸⁵

ECO çerçevesinde yapılacak bir entegrasyonla birlikte bu bağımlılığın büyük oranda sona ermesi sağlanabilecek midir? Cevap elbette hayır olacaktır. Üstelik Rusya ve geleneksel olarak eski Sovyet cumhuriyetleri ile sürdürülen ticarete görülen azalmalar, bağımsızlıktan sonra başta AB üyeleri olmak üzere küresel güçler tarafından dengelenmektedir. Bu bağlamda ticaretin yönü, şimdilik kuzey rotasından güneye değil, diğer dış pazarlara kaymış görünmektedir. Bunun en önemli nedeni, ortak Sovyet

²⁸³ Togan, a.g.e., s. 7.

²⁸⁴ De Cordier, a.g.e., s. 51.

²⁸⁵ Stanizai, a.g.e., s. 270.

ekonomik mirasına sahip olan bu ülkelerin tamamlayıcı olmaktan çok benzer ekonomilere sahip bulunmalarıdır.²⁸⁶

Buna rağmen ECO, Orta Asya Cumhuriyetlerinin, Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığını azaltabilecek potansiyel alternatifler sunabilir ve bu yeni cumhuriyetlerin, Türkiye, İran ve Pakistan üzerinden dış denizlere açılmak suretiyle uluslararası ekonomik ilişkilerini artırmalarına olanak sağlayabilir. Bu potansiyel pazarlar, bölgesel ekonomik bağımsızlık düzeyinin artırılmasını sağlama arzusu şeklinde ortaya çıkan ECO'nun temel ilkelerine ulaşmayı sağlayabilir. Bölgesel entegrasyon aracılığıyla üretimlerini daha etkin hale getirmek için ECO üyeleri, kendi karşılaştırmalı üstünlük yapılarını geliştirebilirler. ECO'nun imkanları çok fazla ve çeşitli alanlardadır. Örneğin petrol ihracatında büyük bir ivmenin oluşmasına sebep olacak Bakü-Ceyhan boru hattı gibi bağlantılar aracılığıyla ECO ülkeleri birbirine bağlanabilir. Ayrıca, Orta Asya Cumhuriyetleri, ECO'nun kurucu üyelerinden tüketim malları satın alarak, petro-kimya ve enerji sektörlerinin geliştirilmesinde uzmanlaşabilirler. Ayrıca üyelerinin sahip oldukları büyük petrol ve doğal gaz rezervleri, üretim ölçeğinde dünyada önemli bir paya ulaşabilirse OPEC tarzı bir işbirliğine yol açarak ECO Bölgesi'nin gelecekteki etkinliğini ve zenginliğini artırabilir. Enerji kaynakları konusunda diğerlerine göre daha az avantaja sahip olan Kırgızistan ve Tacikistan'la diğer yeni üyeler arasındaki kaynak eşitsizlikleri de ancak ekonomik entegrasyonun geliştirilmesiyle ortadan kaldırılabılır.²⁸⁷ Bu iki ülkenin elektrik enerjisi üretimi ile diğer Orta Asya üyelerinin petrol ve doğal gaz mamulleri arasında bir tamamlayıcılık sağlanabilir.

ECO'nun, petrol ve doğal gaz üretimindeki büyük potansiyelin yanında kömür, demir ve altın gibi değerli madenlere de sahip bulunması (özellikle Kazakistan ve Özbekistan'daki büyük rezervler) bu bölgesel işbirliğinin geliştirilmesinde büyük avantaj oluşturmaktadır.²⁸⁸

²⁸⁶ Pomfret (1999), a.g.e., s. 43.

²⁸⁷ Stanizai, a.g.e., s. 410.

²⁸⁸ Zahid I. Munavvarov, "Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union", Uzbekistan (ed. Mohiaddin Mesbahi), Gainesville, Florida: University Press of Florida, 1994, s. 37-39.

Kaçakçılık, uyuşturucu ticareti²⁸⁹, silah trafiğinin denetlenmesi, etnik çatışmaların yayılcı etkisinin önlenmesi, göçmen sorunlarının çözülmesi ve ekolojik felakete karşı önlem alınması gibi konularda da ECO bir tartışma ve çözüm platformu olma niteliği kazanabilir. Çünkü, Özbekistan ve Kazakistan arasında Cambul, Çimkent ve Akmescit (eski Kızıl Orda) Kazak bölgelerindeki su kaynakları üzerindeki talepler yüzünden diplomatik tartışmalar yaşanmıştır. Hazar Denizi'nde su seviyesindeki taşmalar, Azerbaycan ve Kuzey İran'da tarım sektörüne büyük zarar vermektedir. Üstelik, Hazar'ın suyunun %78'ini sağlayan Volga Nehri'nin ağır endüstriyel kirliliğinin balıkçılığa ve İran, Kazakistan ve Azerbaycan için önemli bir ihracat malı olan havyar üretimine verdiği zararlar çok açıktır.²⁹⁰

Buna göre, geleneksel olarak ekonoomik entegrasyonların başarı koşullarının büyük ölçüde ECO'ya uyarlanamayacağı ifade edilebilir. Fakat bunun yanında ortak sınırlar, coğrafi avantajlar, sosyo-kültürel ortak özellikler bu bölgesel entegrasyon girişiminin başarıya ulaşmasında etkili faktörler olabilir. Alt yapı ile ilgili sorunların giderilmesi ve ulaşım sektörünün geliştirilmesi ile birlikte ticari akımların da ivme kazanacağı açıktır. Üstelik alt yapı ile ilgili olarak yapılan ortak projelerin, entegrasyonun ilk aşamalarında bir sorun olmasına rağmen daha ileri bir entegrasyon düzeyine ulaşılmasında aracılık edeceği bilinmektedir. Bu konuda, politik kararlılığın önemli bir etken olacağı belirtilebilir.

²⁸⁹ Örneğin 2000 yılı içerisinde Afganistan'da dünya afyon üretiminin %70'i üretilmiştir. Tamamı Rusya da dahil olmak üzere komşu ECO ülkelerinde tüketilen, ya da bu yolla dünyanın diğer bölgelerine gönderilen afyon üretimi alanında 2001'deki ABD operasyonundan sonra üretim miktarında büyük azalmalar meydana gelmiştir. Bu da uyuşturucu trafiğinin bölge için ne denli bir tehdit oluşturabileceğini göstermektedir. Daha geniş bilgi için bkz. United Nations Office for Drug Control and Prevention (ODCCP Studies on Drugs and Crime), *Global Illicit Drug Trends 2002*, New York: United Nations Publication, 2002, s. 11.

²⁹⁰ De Cordier, a.g.e., s. 51.

2.7. Entegrasyonu Sınırlayan Faktörler

ECO üyeleri, yeterli sermaye birikimine sahip olmamaları, alt yapıdan kaynaklanan önemli sorunları yaşıyor olmaları, piyasa ekonomisine geçiş sorunlarına sahip olmaları ve modern ticaretin gereklerine sahip olmamaları açısından coğrafi yakınlığın meydana getirdiği avantajları kullanamamaktadırlar.²⁹¹ Bu üyelere, Afganistan da dahil edildiğinde altı tanesi geçiş ekonomisi sorunlarını yaşamaktadır ve AB'nin Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomilerine yaptığı yardım ve destekte görüldüğü gibi bu ülkelerin geçiş sorunlarının aşılmasında güçlü bölge-içi finansör ülkeler bulunmamaktadır. Bu durumda iç dinamiklerle çözülmesi gereken bu sorunların yarattığı olumsuz etkiler uzamaya devam etmektedir. Bunun tek istisnası, Türkiye'nin bu ülkelere yapmış olduğu yardım ve işbirliği çabalarıdır. Çok büyük finansman ve yardım gerektiren bu konuda diğer kurucu üyelerin zayıf kaldığı gözlenmektedir.²⁹² Zayıf finansal ve kurumsal işbirliği imkanlarının bu tür entegrasyonların başarı şansını kısıtladığı bilinmektedir. Bunun yanında, GOÜ'ler arasındaki entegrasyonların başarılı olma şartlarından olan tamamlayıcılık faktörünün bir kaç mal dışında yeterince gelişmiş olmadığı söylenebilir.

ECO'nun taşıdığı potansiyel, AB etrafında ortaya çıkan bir entegrasyonla karşılaştırıldığında, hedeflerin gerçekleşmesini engelleyen bir çok faktör sebebiyle bazı dezavantajlar da taşımaktadır. Bu faktörlerden bir tanesi ECO'nun, yalnızca İslam ülkelerinden oluşmuş veya nüfuslarının büyük çoğunluğu Müslümanlardan oluşmuş bir işbirliği hareketi olmasıdır. Bu nedenle ECO, özellikle Batılı ülkeler tarafından Asya'nın kalbinde bulunan potansiyel "fundamentalist bir blok" olarak tanımlanabilmektedir. ECO çerçevesinde İran'ın önemli faaliyetler yapmaya çalışmasının bu kuşkuları artırdığı söylenebilir. Buna rağmen, bu tür yaklaşımlara karşı ihtiyatlı değerlendirmeler yapmakta büyük yarar vardır. Çünkü AB'nin, genişleme

²⁹¹ T. C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı, *Küreselleşme, Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye*, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: DPT Yayınları, 1995. s. 131-135.

²⁹² Muzaffer Dartan, Esra Hatipoğlu ve Mehmet Dikkaya, *ECO Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye*, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, 2002, s. 70-71.

sürecinde Türkiye gibi hristiyan olmayan ülkelere de yer vermesi, dinsel ideolojik yaklaşımların bu konuda belirleyici olmadığını göstermektedir. Ayrıca ECO, İran'ın devrimci ideoloji ihracı ile ilgili kesin bir argüman içermeyen ve olabildiğince merkeze yönelik çıkarılara dayalı ekonomik bir organizasyondur. Ayrıca ortak kültürel özelliklere sahip olma, ECO üyeleri arasında ciddi anlaşmazlıkların bulunmadığı anlamına gelmez. Bu anlaşmazlıklar daha çok Türk-İran ilişkilerinde gözlemlenmektedir.²⁹³

Gerçekten, Türkiye ve İran, Orta Asya'da etkili olmak için uzun süredir rekabet etmektedir. Söz konusu rekabet ECO içerisinde de ortaya çıkmaktadır ve bu tür bir yaklaşım, son on yıl içerisinde ECO Bölgesi'nin istikrarını etkileyebilecek kadar önemli olabilmektedir.²⁹⁴ Çünkü Türkiye, ECO ile, NAFTA modelindeki gibi, sadece bir ekonomik organizasyon olarak ilgilenmektedir. İran ise, ASEAN'da olduğu gibi, İslam Topluluğu'na benzer bazı kültürel ve güvenlik araçları ihraç etmek istemektedir. Bu rekabet uzun zamandır devam ettiği için, ECO, bir bölgesel ticaret forumu olarak kalmaktan öteye geçememiştir.

Diğer önemli bir faktör, Orta Asya liderlerinin, ECO'nun bir "İslami Blok" olması ihtimaline yönelik tavırlarıdır. Çünkü Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bu ülkelerde parti isimleri ve politikalar değişmesine rağmen, eski idari yapı büyük oranda devam etmiştir. Bu bağlamda siyasi elitlerin, ECO'nun kurucu üç üyesinden daha çok, Moskova ile daha fazla ortak bağına sahip olduğu söylenebilir. Bağımsızlık sonrasında Orta Asyalı liderler Rusya ile pek çok ikili anlaşmaya imza atmışlardır. Örneğin, 30 Mayıs 1992'de Rusya ve Özbekistan, ekonomik işbirliği ve ortak stratejik bir askeri bölge kurulmasını tasarlayan "Devletler Arası İlişkiler, Dostluk ve İşbirliği Anlaşması"nı imzalamışlardır. Sovyet sonrası dönemde tekrar canlanma riski olan Rus-Özbek eksenini, ECO'nun geleceği için bir tehdit oluşturabilir. ECO'nun, geniş tabanlı bölgesel girişimleri Moskova'yı da rahatsız etmektedir. Çünkü başarılı bir ECO, bölgeyi

²⁹³ De Cordier, a.g.e., s. 53. Türk-İran İlişkileri ve bu konudaki bölgesel rekabetin içeriği ile ilgili olarak 3. Bölümde gerekli açıklamalar yapılacaktır.

²⁹⁴ Afrasiabi ve Jalali, a.g.e., s. 78.

“yakın çevre”sinin bir parçası olarak değerlendiren Rusya’nın bölgedeki etkisini kesinlikle azaltabilecektir.²⁹⁵

Orta Asya’daki sosyo-ekonomik gelişmelerde, Türkiye’nin de önemli bir rol oynadığı belirtilmelidir. Türki orijinlere sahip olan ECO üyeleri ile (Tacikistan ve Afganistan dışında) Türkiye arasında çok yakın kültürel bağlar bulunmaktadır. Bu noktada önemli olan Türkiye’nin laik bir devlet yapısına sahip olmasıdır. Bu seküler özellik, Orta Asya’nın İslamizasyonunu engellemektedir.

Bu şartlar altında ECO’nun başarılı olması, yalnızca ekonomik kriterlere bağlı olacaktır. Piyasa ekonomisine geçiş sorunları yaşamakta oldukları için Orta Asya Cumhuriyetleri’nin dünya ekonomisine entegrasyonlarının sağlanması açısından da bu koşul gereklidir. Bir tarafta, zengin doğal kaynaklarını çok uluslu enerji şirketleri aracılığıyla işletmek için büyük çaba gösteren Orta Asya Cumhuriyetleri ve Azerbaycan, diğer yandan da dünya ticareti içindeki paylarını artırmaya muhtaç konumdaki Türkiye, İran ve Pakistan bulunmaktadır. Bu ekonomik gerçek, karmaşık bir olgu olmaktan çok uzak olup “dini amaçlar” ve “laik modernite” arasındaki çatışmadan daha acildir.

Ayrıca Orta Asya ülkeleri, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinden bazı açılardan oldukça farklı özelliklere sahiptir. İlk başta, ekonomik ve askeri açıdan Rusya’ya oranla çok küçük bir potansiyele sahiptirler. Örneğin, Orta Asya’da liderlik iddiasında olan Özbekistan bile, 145.5 milyon nüfusa sahip olan Rusya’ya göre 24.7 milyonluk bir nüfusa sahiptir ve Özbek GSYİH’sı Rus GSYİH’sının sadece %5.3’ünü oluşturmaktadır.²⁹⁶ Hepsinden öte, bu ülkeler Sovyet dönemindeki belli modernleşme başarılarına rağmen (lokalleşmiş sanayileşme, okur-yazarlık oranlarının yüksek olması), genellikle diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinden bile farklı gelişmişlik düzeyinde bulunmaktadırlar. Örneğin SSCB’nin dağılmasından hemen sonra Alman Merkez Bankası tarafından hazırlanan bir rapora göre, 1-30 arasında verilen iktisadi potansiyel ölçek değerleri açısından Kazakistan 19 ile 3., Azerbaycan 13 ile 7., Özbekistan 12 ile

²⁹⁵ Rusya’nın ECO bölgesinde, özellikle Orta Asya’daki üyelerle olan ilişkileri ve bu çerçevede ECO’nun geleceğini etkileme potansiyeli 4. Bölüm’de daha geniş olarak incelenecektir.

²⁹⁶ <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html> (25 Nisan 2002).

8. ve diğer cumhuriyetler olan Türkmenistan, Kırgızistan ve Tacikistan, sırasıyla 10, 8 ve 6 ölçekleri ile son üç sırada bulunmaktadır. Ukrayna, Rusya Federasyonu ve Baltık cumhuriyetleri BDT içerisinde ekonomik potansiyelin en yüksek olduğu ülkelerdir.²⁹⁷ Bu az gelişmiş ekonomik yapı nedeniyle bölge ülkeleri, diğer BDT ülkelerine göre daha az şanslı konumdadırlar.

Belirtilmesi gereken bir diğer unsur, bölge ülkelerinin, ekonomik çıkarlarına zarar verilmedikçe ABD ve Batı tarafından kollanan bir statüye sahip olmadıklarıdır. Bölge, hem Rusya için, yeniden nüfuz alanı olma sınırında hem de ABD'nin Afganistan'a müdahalesinde görüldüğü gibi küresel güçlerin temel hareket alanı olma noktasında bulunmaktadır. Bu nedenlerden ötürü, dış unsurlar ve farklı etnik gruplar arasındaki iç çatışmalardan kaynaklanan iç unsurlar, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını tehdit etmektedir.²⁹⁸

Sınırların net olarak belirlenmemiş olması, ulus devletlerin güçlenmesine engel olmaktadır. Karabağ konusunda Azerbaycan'ın uluslararası toplum tarafından yalnızlığa itilmesi sonucu bu ülke, topraklarının 1/3'lük bir kısmını kaybetme tehlikesi ile karşı karşıyadır. Dağlık Karabağ'daki çatışmalarda görüldüğü gibi bir "etnik temizlik" riski, "Büyük Özbekistan", "Büyük Tacikistan" kurma düşünceleri etrafında güçlenirse, Özbek, Kırgız ve Tacik devletleri arasında büyük sorunlar ortaya çıkabilir.²⁹⁹ Buna benzer bir durum, Azerbaycan-İran, Kazakistan-Rusya ve Afganistan-Tacikistan eksenlerinde de ortaya çıkabilir.³⁰⁰

Kurucu üç üyenin bu bölgesel girişime dönük politikalarındaki farklılıkların da bir dezavantaj içerdiği belirtilebilir. Örneğin İran, başından beri ECO'nun İslami karakterlerini vurgulamakta ve bu örgütün bir "*İslam Ortak Pazarı*"na doğru ilk adımı

²⁹⁷ Lester Thurow, "*Komunizmden Kapitalizme Geçiş*", *Küresel Rekabet*, (der. ve çev. Mustafa Özel), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, s. 133.

²⁹⁸ Moonis Ahmar, "*Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör: Pakistan'ın Yaklaşımı*", *Avrasya Etüdüleri*, Cilt 2, Sayı: 4, Kış 1995/96, s. 17-18.

²⁹⁹ Daha önceki açıklamalarda, bölgesel ticaretin yükselmesinde olumlu bir unsur taşıdığı ileri sürülen bu durum etnik kışkırtıcılığın artması olasılığı karşısında bölgesel güvenliği zedeleyebilir. Bölge ülkelerinin etnik yapılarının gözlemlenmesi için bkz. Tablo 20.

³⁰⁰ Ayrıca Orta Asya'da bölgesel liderlik konusunda, Ekonomik olarak büyük bir potansiyele sahip olan Kazakistan ve nüfus açısından bölgenin en kalabalık ülkesi olan Özbekistan arasında bir rekabet yaşanmaktadır.

oluşturabileceği fikrini ısrarla sürdürmektedir. Buna karşılık Türkiye ise, ECO'nun İslami karakterine vurgu yapmamaya özen göstermektedir. Buna ilaveten, nispi olarak benzer ekonomik yapılara sahip bu ülkeler için bu benzerliğin bazı dezavantajlar taşıdığı açıktır. Çünkü, bu tür ekonomiler arasındaki entegrasyon girişimleri uzun soluklu olamamıştır.

Belirtilmesi gereken bir diğer dezavantaj ise küresel ve bölgesel güçlerin ECO Bölgesi'ne yönelik nüfuz taleplerinin sona ermemiş olmasıdır. Örneğin Rusya, 6 ECO üyesinin de üyesi olduğu BDT'yi ekonomik ve politik açıdan entegrasyonunu tamamlayarak "etkili bir bölgesel güç" olarak geliştirmek istemektedir. Bununla birlikte, cari planda BDT Rusya ve tek tek üye ülkeler arasında ikili ilişkileri güçlendiren bir kurum olmaktan öteye gidememektedir. Yine dış politika ile ilgili olarak BDT içerisinde de pek çok ihtilafli sorun bulunmaktadır.³⁰¹ Rusya ve Belarusya dışında, üye ülkeler bu örgütü uzun soluklu bir proje olarak algılamamaktadır. Örneğin Kırgızistan, Ermenistan ve Tacikistan, BDT'yi Rus askeri yardımına mazhar olabilmek için bir araç olarak kullanmak istemektedir. Rusya ile ekonomik sebeplerin etkisiyle böyle bir entegrasyon için zorlanan Moldavya, Kazakistan, Türkmenistan ve Ukrayna ise bu birliğe, "kötü, ama katlanılması gereken bir zorunluluk" olarak bakmaktadırlar. Büyük iç ve dış sorunlarla mücadele ettikten sonra kendisine birliğe katılmaktan başka şans tanınmayan Gürcistan ve Azerbaycan ise, Rus etkisini azaltmak için her fırsatta BDT kurumlarını sulandırmaya çalışmaktadır. Bununla birlikte, Yeltsin sonrasında işbaşına gelen Putin Hükümeti, Moskova'daki son BDT toplantılarından birinde BDT'yi, birbiriyle çatışma içerisinde bulunan üyelerin bulunduğu zayıf bir örgütten uyumlu bir organizasyona dönüştürmek için çalışacağı yönünde sinyaller vermeye başlamıştır. Bunun için, özellikle Rus hegemonyasını kırmak için kurulmuş olan GUUAM gurubu ile yakınlaşmaya çalışmaktadır.³⁰²

Bölgesel entegrasyon alternatifleri, BDT içerisinde bazı önemli alternatifler ortaya çıkarabilir. Bununla birlikte denilebilir ki, Orta Asya bölgesinde henüz anlamlı

³⁰¹ Daha fazla ayrıntı için bkz. Sakwa, R. and Webber, M. "The Commonwealth of Independent States, 1991-1998: Stagnation and Survival", *Europe-Asia Studies*, Vol. 51, No: 3 (1999), s. 379-415.

³⁰² "Reinvesting the CIS: Putin Takes the Helm", <http://www.stratfor.com/SERVICES/riu> (21 Ocak 2000). Üçüncü ülkelerin ve alt bölgeselleşme girişimlerinin Orta Asya üzerindeki etkileri 4. Bölümde geniş olarak ayrıca incelenecektir.

bir birliktelik kurulmamıştır. Son zamanlarda, sadece bazı kısmi etkiye sahip birlikler kurulmuştur. Bu bağlamda, muhtemel iç ve dış riskler sebebiyle, bölge ülkeleri için, tarafsızlık ilkesine bağlı kalmak ve çevre ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmak yönünde bir eğilim bulunmaktadır. Bu politik yaklaşım, aslında bütün ECO üyeleri için geçerli bir argümandır ve entegrasyonun muhtemel başarısı için olumsuz etki yapmaya devam etmektedir. Bölgesel kurumların genellikle kağıt üzerinde kalması ve bölgesel yatırım politikalarının devreye girememesi de bu yaklaşımın yansımalarındandır. Özellikle Türkiye'nin AB üyeliğine dönük politikalarının, bu tür uzun vadeli ve getirebileceği yararlar konusunda kuşkular bulunan projelerde yer almama eğilimini güçlendirdiği belirtilebilir.

3. BÖLÜM

YERÇEKİMİ (GRAVITY) MODELİ ARACILIĞIYLA BÖLGESEL DIŞ TİCARET ANALİZİ

Bu bölümde ECO bölgesindeki³⁰³ dış ticaretin incelenmesi analitik olarak yapılacaktır. Bunun için kullanılan yöntem, pek çok ampirik çalışmada başarıyla uygulanmış olan Yerçekimi (Gravity) modelidir. İki ülke arasındaki ticari ilişkileri incelemek üzere geliştirilmiş olan model, Isaac Newton'un mekanikteki yerçekimi yasasından esinlenmiştir ve ona benzemektedir. Bu yasaya göre, iki kütle arasındaki çekim gücü, bu kütlelerin büyüklüğü ile doğru, aralarındaki uzaklığın karesi ile de ters orantılıdır. Ticaret için de durum buna benzerdir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi, her bir ülke ekonomisinin üretimi (genellikle GSYİH ile ölçülen) ile doğru ve bu ülkeler arasındaki mesafe ile ters orantılıdır. Yerçekimi modeli, ticari ilişkileri incelemekte oldukça başarılı sonuçlar vermektedir.³⁰⁴ Aslında ticaret hacimlerini etkileyen başka faktörler de vardır. Bu bölümde izlenen yol Yerçekimi Modeli'ni kullanarak regresyon analizi yapmaktır. Ticaret hacmini etkilemesini öngördüğümüz fakat model içerisinde yer verilmeyen değişkenlerin boşluğu hata terimi tarafından bir ölçüde doldurulmaktadır. Belli şartlar altında, hata teriminin istatistiksel özellikleri göz önüne alındığında, denklemde yer verilemeyen birçok değişkenin hata teriminde biriktiği teorik olarak ispatlanmıştır.

³⁰³ Bu analizlerde Afganistan, ülkenin bu dönemde yaşadığı karmaşa ve kaos ortamının etkisiyle verilerin bulunmaması nedeniyle kapsam dışı kalacaktır. Bu açıdan bölgesel ticaret analizleri diğer dokuz üye ülkenin verilerinden oluşacaktır.

³⁰⁴ Edward Christie, "Potential Trade in Southeast Europe: A Gravity Model Approach"
<http://www.southeasteurope.org/documents/Christie.pdf> (10 Nisan 2003), s. 1-2.

3.1. Modelin Daha Önceki Kullanımları

Bu modelin ilk kullanımları 1960'lara kadar uzanmaktadır. Ülkeler arasındaki ticaret hacimlerini analiz etmek için, bir araç olarak bu modelin ilk örneğini 1962'de Tinbergen hazırlamıştır. Modelle ilgili özet incelemeler 1984'te Deardorff ve 1997'de Haveman tarafından gerçekleştirilmiştir.³⁰⁵ Yerçekimi modellerinin pek çok ampirik uygulaması bulunmaktadır. Frankel bu modeli AT, AB, EFTA, CUFTA, MERCOSUR ve ASEAN bölgelerinde bölge-içi ve bölge-dışı ticareti incelemek için kullanmıştır. Bu çalışmada yerçekimi modeli, bazı bölgesel bloklarda ticareti belirleyen faktörleri karşılaştırmak amacıyla uygulanmıştır. Kişi başına GSYİH, ortak sınırlar ve ortak dillerin de etkilerinin incelendiği bu çalışmaya göre ticaretin büyük oranda bölgesel olarak yoğunlaştığı sonucuna ulaşılmıştır.³⁰⁶ Soloaga ve Winters³⁰⁷ AB, EFTA, NAFTA, MERCOSUR ve ASEAN için benzer bir çalışma yapmıştır. Krueger³⁰⁸ benzer bir modeli NAFTA için uygulamıştır. Bu konuda Wang³⁰⁹, Wang ve Winters³¹⁰ ve SADCC ve OECD için Elbadawi³¹¹ gibi başka bir çok araştırmacı tarafından yapılmış çalışmalar da bulunmaktadır. Lewis, Robinson ve Thierfelder³¹² gibi genel denge

³⁰⁵ Serdar Sayan, "Could Regional Economic Cooperation Generate Trade Creation and Trade Diversion Effects without Altering Trade Policies of Members? Preliminary Results from a Gravity Application to BSEC", Bilkent University Department of Economics, Discussion Paper, No: 98-10, Ankara, 1998, s. 8.

³⁰⁶ Jeffrey A. Frankel, "Regional Trading Arrangements: Barriers or Stepping Stones for Global Free Trade", *Patterns of Trade, Trade Agreements and Regional Trading Arrangements Conference: An Agenda for the Twenty-first Century*, World Bank, July 9, 1998, s. 4.

³⁰⁷ Bu çalışmada, nüfus ve coğrafi alan büyüklüğü de bağımsız değişken olarak alınmış ve birden fazla kukla değişken kullanılmıştır. Isidro Soloaga ve L. Alan Winters, "Regionalism in the Nineties: What Effect on Trade?", *The World Bank Policy Research Working Paper Series*, No: 2156, 1999, s. 4-5, <http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/wps2000series/wps2156/wps2156.pdf>

³⁰⁸ Bu çalışmada da ortak coğrafi sınırlar bağımsız değişken olarak kullanılmıştır. Anne O. Krueger, "Trade Creation and Trade Diversion under NAFTA", *NBER Working Paper*, No. 7429, Cambridge, M.A.: National Bureau of Economic Research, December 1999, s. 18. Bu çalışmada da ortak coğrafi sınırlar bağımsız değişken olarak kullanılmıştır.

³⁰⁹ Z. K. Wang, "China's Potential Trade: An Analysis Based on the Gravity Model", Department of Economics, University of Birmingham: United Kingdom, 1992.

³¹⁰ Z. K. Wang ve L. Alan Winters, "The Trading Potential of Eastern Europe", *Centre for Economic Policy Research Discussion Paper*, No. 610. London: Centre for Economic Policy Research, 1991.

³¹¹ Ibrahim Elbadawi, "The Impact of Regional Trade and Monetary Schemes on Intra-Sub-Saharan Africa Trade", *Regional Integration and Trade Liberalization in Sub-Saharan Africa*, (ed. Oyejide Ademola, Ibrahim Elbadawi ve Paul Collier), Houndmills, Basingstoke, London: Macmillan, 1997.

³¹² Jeffrey D. Lewis, Sherman Robinson ve Karen Thierfelder, "After the Negotiations: Assessing the Impact of Free Trade Agreements in Southern Africa", *International Food Policy Research Institute Trade and Macroeconomics Division Discussion Paper*, Washington D.C., September 1999, s. 12-15.

modeli uygulayan araştırmacılar bulunmasına rağmen, bu çalışmada amaca daha uygun olduğu için Yerçekimi Modeli tercih edilmiştir. Bu çalışmanın ilgi alanına daha yakın olacak şekilde Sayan³¹³, Sayan ve Zaim³¹⁴ ve Togan³¹⁵ bu modeli Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesi (KEİB) için uygulamışlardır. Son olarak ECO'nun da içinde bulunduğu 10 bölgesel entegrasyon girişimi için (AFTA, Andean, ASEAN, CER, EFTA, EU, Mercosur, NAFTA, SAPTA ve SPARTECA) yapılan bir çalışma da vardır. 1980-2000 yılları arasındaki dönemin incelendiği bu çalışmada, bu bölgesel örgütler içerisinde ECO'nun dış şoklar ve kurumsal yapısal değişimler nedeniyle en az bölgesel gelişmeyi sağladığı gösterilmiştir. Bu dönemde ECO içerisinde bölgesel ihracatın payı diğer bloklara göre düşüktür ve dışa yönelik ticaret akımları daha gtldr.³¹⁶

3.2. Kullanılan Modelin zellikleri

Model, çok basit ve uygulama açısından çok pratiktir. Belli bazı ülkeler arasında ticaret fırsatlarının olup olmadığını ortaya çıkaracak temellere sahiptir. Gravity modeli, Isaac Newton tarafından keşfedilen temel yerçekiminden esinlenmiştir. Modele göre, iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi, ticaret ortağı ülkelerin GSYİH'larının ve bu ülkeler arasındaki uzaklığın bir fonksiyonudur. Benzer şekilde, ticaret ortakları arasındaki ihracat ve ithalat miktarları da GSYİH'ların doğrudan bir fonksiyonu ve aradaki uzaklığın ters bir fonksiyonudur.

³¹³ Serdar Sayan, "The Black Sea Economic Cooperation Project: A Substitute for or a Complement to Globalization Efforts in the Middle East and the Balkans", Globalization: Challenges and Opportunities for Development in the ERF Region" adlı konferansta tebliğ edilmiştir, Kuwait University, 18-20 October 1997.

³¹⁴ Serdar Sayan, ve O. Zaim, "Black Sea Economic Cooperation Project" **The Political Economy of Turkey in the Post Soviet Era: Going West and Looking East**, westport (Ed. L. Rittenberg), CT: Praeger Publishers, 1999, s. 115-136.

³¹⁵ Sübidey Togan, "Black Sea Economic Cooperation, Economic Corporation Organization, Turkic Republics and Turkey: Possibilities for Regional Economic Integration", European Union, Turkey and Eurasia: New Trends in EU-Turkey Relations konferansında tebliğ edilmiştir. September 22-23 1994, Istanbul.

³¹⁶ Ramon Clarete, Christopher Edmonds ve Jessica S. Wallack, "Asian Regionalism and Its Effects on trade in the 1980s and 1990s", *Journal of Asian Economics*, No: 14 (2003), s. 108, 112.

Bu çalışmadaki amaçların gerçekleşmesi için çok uygun olan Yerçekimi Modeli'nin çok basit bir uyarlaması burada kullanılacaktır. Modele esas teşkil eden regresyon denklemi :

$$Y = \beta_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + u$$

Burada göre Y, ticaret hacmini, X_2 ilgili ülkenin GSYİH'sını (GSYİH_i), X_3 bu ülkenin ticaret ortağının GSYİH'sını (GSYİH_y), X_4 ticaret ortakları arasındaki mesafeyi ve u Gaussyan dağılımının bir sonucu olarak var sayılan hata terimini göstermektedir. Denklemin bazı değişik versiyonlarında ise bağımlı değişken (Y) olarak ihracat hacmi ve ithalat hacmi de alınmıştır. Buna göre denklem daha açık bir tarzda:

$$\text{Ticaret Hacmi} = \beta_1 + \beta_2 \text{GSYİH}_i + \beta_3 \text{GSYİH}_y + \beta_4 \text{MESAFE} + u$$

haline gelmiştir. Ancak, bölge-içi ve bölge-dışı ticaret akımları arasında bir farklılık olup olmadığını belirlemek amacıyla regresyon modeline kukla (dummy) değişken³¹⁷ ilave edilmiştir. Burada kullanılan kukla değişken^(D) bölge dışındaki ticaret ortakları için 0, bölge-içi ticaret ortakları için 1 olarak alınmıştır.

$$\text{Ticaret Hacmi} = \beta_1 + \beta_2 \text{GSYİH}_i + \beta_3 \text{GSYİH}_y + \beta_4 \text{MESAFE} + \beta_5 D + u$$

Bu regresyon denkleminin tahmin edilmesi durumunda β_2 ve β_3 'ün pozitif olması beklenmektedir. Çünkü dış ticaretin, ülkelerin GSYİH'sı arttığı zaman

³¹⁷ Kullanılan kukla değişken, trendi değil sabit terimi baz almaktadır.

yükseldiđi bilinmektedir. β_4 , ticaret ortakları arasındaki mesafe ticaret hacmini dūřüreceđi için negatif olacaktır.

3.3. Veri Seti ve Tahmini Sonuçlar

İhracat ve ithalat rakamları IMF'nin 2001 yılındaki verilerinden ve GSYİH rakamları Dünya Bankası verilerinden (cari fiyatlar ve dōviz kurlarında ABD Doları cinsinden) elde edilmiştir. Ticaret ortakları arasındaki mesafe GIS (Geographic Information Systems, Coğrafya Bilgi Sistemleri) kullanılarak elde edilmiştir.³¹⁸ Őlkeler arasındaki uzaklıklar, Őlkelerin başkentleri arasındaki kuş uçuşu mesafelerin Őlölüp hesaplanması ile belirlenmiştir. İhracat ve ithalat rakamları, Afganistan dışındaki tōm ECO üyesi Őlkeler için 1994-2000 yılları arasındaki veriler ve beş büyük ticaret ortağı (ECO dışındaki Őlkelerden oluşan) ile mevcut ticaret hacmi dikkate alınarak belirlenmiştir. Yukarıda geçen Őlkeler için 1994-2000 yılları arasındaki ticaret hacminin Őlölmesinde toplam rakamlar (ihracat+ithalat) kullanılmıştır.

³¹⁸ Bu mesafelerin belirlenmesinde Arc View 3.2. programından yararlanılmıştır.

Tablo 19

ECO Bölgesi'nde İhracat İçin Regresyon Sonuçları (1994-2000)

Katsayılar^a

	Model	Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	T	Anlamlılık
		B	Std. Hata			
1	(Sabit)	0,488	0,062		7,833	0,000
	GSYİHi	5,180E-03	0,000	0,442	15,520	0,000
	GSYİHy	1,439E-05	0,000	0,081	2,472	0,014
	MESAFE	-2,208E-05	0,000	-0,107	-2,531	0,012
	DUMMY	-0,599	0,053	-0,432	-11,349	0,000
	R ²	0,341			F istatistik	107,030

a: Bağımlı Değişken: İHRACAT (X)

Yukarıdaki ana-modelin bir kaç farklı türü üzerinde regresyon çalıştırılmıştır.³¹⁹

Veri model için elde edilen ihracatla ilgili sonuçlar Tablo 19'da verilmiştir.

Dolayısıyla, ihracat için regresyon formülü,

$$\text{İhracat} = 0,488 + 0,00518 \text{ GSYİHi} + 0,00001439 \text{ GSYİHy} - 0,00002208 \text{ Mesafe} - 0,599 \text{ D}$$

(7,833) (15,520) (2,472) (-2,531) (-11,349)

şeklinde belirtilebilir. t istatistik sonuçları parantez içerisinde verilmiştir.

³¹⁹ Regresyon, SPSS 9.0 for Windows programı ile yürütülmüştür.

Ortaya çıkan F-istatistiği oldukça yüksek olup bütün eğim katsayılarının hepsinin birden sıfıra eşit olması hipotezini oldukça kuvvetli reddetmektedir. Yani regresyonun bütünü anlamlıdır (overall significance). Ayrıca, bağımsız değişkenlerin tamamı oldukça kuvvetli bir tarzda anlamlı çıkmıştır. Tablo 19'un en sağdaki anlamlılık kolonunda çıkan p-değerlerinin en fazlası yüzde birler mertebesindedir. Aslında böylesi neticelerin çıkması daha beklenmekteydi ve beklenen gerçekleşmiştir. Daha önce varsayıldığı gibi, GSYİHi ve GSYİHy sonuçları pozitif ve mesafe değişkeni negatif olarak elde edilmiştir. Bu sonuçlar daha önceki varsayımlara paralel olarak ortaya çıkmıştır. İhracat hacmi, genel olarak mesafenin büyümesinden olumsuz yönde etkilenmektedir. Kukla değişkenin negatif çıkması, ihracatta bölge dışına yönelik akımların bölge içine dönük akımlara göre daha yüksek olduğunu göstermektedir. Aslında bunun önemli bir sebebi regresyona veri olarak alınan blok dışı ülkelerin, blok içi ülkelerle yüksek ticaret hacmine sahip olmalarıdır. Bir ülkenin kendi GSYİH'sında meydana gelen değişiklik, o ülkenin ihracat hacmini ticaret ortaklarının GSYİH'lerinde meydana gelen değişiklikten daha fazla etkilenmektedir.

Tablo 20

ECO Bölgesi'nde İthalat İçin Regresyon Sonuçları (1994-2000)

Katsayılar^a

	Model	Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
		B	Std. Hata			
1	(Sabit)	0,814	0,075		10,899	0,000
	GSYİHi	7,613E-03	0,000	0,513	19,023	0,000
	GSYİHy	2,907E-05	0,000	0,130	4,165	0,000
	MESAFE	-7,595E-05	0,000	-0,292	-7,262	0,000
	DUMMY	-0,907	0,063	-0,516	-14,332	0,000
	R ²	0,410			F istatistik	143,309

a: Bağımlı Değişken: İTHALAT (M)

İthalat için regresyon formülü,

$$\begin{aligned} \text{İthalat} = & 0,814 + 0,00761 \text{ GSYİHi} + 0,000029 \text{ GSYİHy} - 0,0000759 \text{ Mesafe} - 0,907 \text{ D} \\ & (10,899) \quad (19,023) \quad (4,165) \quad (-7,262) \quad (-14,332) \end{aligned}$$

şeklinde belirtilebilir. t istatistik sonuçları yine parantez içerisinde verilmiştir.

Aynı veriler için bağımlı değişken olarak ithalat alınarak yapılan regresyon sonuçları yukarıdadır (Tablo 20). Bu sonuçlardan da beklenen neticelerin gerçekleştiği görülmektedir. Daha önce ifade edildiği gibi, GSYİHi ve GSYİHy değişkenlerinin katsayıları pozitif ve ticaret ortakları arasındaki mesafe değişkeninin katsayısı ise negatif elde edilmiştir. Bu regresyon da oldukça yüksek F-istatistiğine sahiptir ki bu regresyon modelinin büyük oranda anlamlı olduğunu göstermektedir. Bu regresyon modelinin ithalat hacmini açıklama gücü ihracatı açıklama gücüne göre bir miktar yükselmiştir. Fakat bu tür modellerde R² nin değerinin çok yüksek olması beklenmemektedir. Çünkü ticareti etkilemesi beklenen başka pek çok faktör de bulunmaktadır.

İthalat modelindeki mesafe katsayısı, ihracat modelindeki mesafe katsayısından daha yüksektir. Bu durum, ticaret ortakları arasındaki ithalatın, ihracata göre uzaklıkla daha fazla ters ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir. İthalat modelinde de kukla değişken katsayısının negatif değerde olması, bölge dışından yapılan ithalatın bölge içine kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir. Kukla değişken katsayısının ihracat modelindeki değerinden, mutlak değer olarak daha yüksek olması, ithalatta bölge-dışı eğilimin ihracatta bölge dışı eğilime kıyasla daha büyük olduğunu göstermektedir. Mesafe katsayısının negatif değerde olması, ithalatın ülkeler arasındaki uzaklıktan olumsuz yönde etkileneceği varsayımını pekiştirmektedir ki bu gayet doğal bir sonuçtur.

Tablo 21**ECO Bölgesi'nde Ticaret Hacmi İçin Regresyon Sonuçları (1994-2000)**Katsayılar^a

	Model	Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
		B	Std. Hata	Beta		
1	(Sabit)	1,302	0,129		10,121	0,000
	GSYİHi	1,279E-02	0,001	0,502	18,544	0,000
	GSYİHy	4,351E-05	0,000	0,113	3,616	0,000
	MESAFE	-9,818E-05	0,000	-0,219	-5,446	0,000
	DUMMY	-1,507	0,109	-0,499	-13,820	0,000
	R ²	0,407			F istatistik	141,392

a: Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (X+M)

Dış Ticaret için regresyon formülü,

$$\text{Ticaret} = 1,302 + 0,0127 \text{ GSYİHi} + 0,0000435 \text{ GSYİHy} - 0,0000981 \text{ Mesafe} - 1,507 \text{ D}$$

(10,121)

(18,544)

(3,616)

(-5,446)

(-3,820)

şeklinde belirtilebilir. t istatistik sonuçları yine parantez içerisinde verilmiştir.

Son olarak, ihracat ve ithalat rakamlarının toplamından oluşan dış ticaret hacmi bağımlı değişken olarak alındığında yukarıdaki regresyon sonuçlarına ulaşılmıştır (Tablo 21). Ticaret ortakları arasındaki mesafenin işareti bu regresyon için de

değişmemiştir. Bu tabloda sergilenen regresyon tahmin sonuçlarının, başlangıçtaki öngörülen katsayı işaretlerini ve anlamlılıkları desteklediği gözlemlenmektedir.

Bu sonuçlara göre de ilgili ülkede meydana gelen GSYİH değişimi, ticaret ortağı ülkede meydana gelen GSYİH değişiminden daha fazla oranda dış ticareti etkilemektedir. Yine ticaret ortakları arasındaki mesafenin artması, ihracat ve ithalat (ithalat için ihracattan daha yüksek) için olduğu gibi ticaret hacminin de düşmesine neden olmaktadır. Kukla değişken katsayısının ihracat ve ithalattakine benzer şekilde negatif olması, bölge dışı ülkelerle yapılan toplam ticaretin bölge içi ülkelerle yapılan ticarete kıyasla daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Bu üç bağımlı değişken için yapılan regresyon analizinden elde edilen sonuçlara göre, bağımsız değişken katsayılarının işaretlerinin her bir model için değişmediği gözlenmektedir. Buna göre, ülkenin kendi GSYİH'sı ve ticaret ortağının GSYİH'sının, gerek ihracat, gerek ithalat ve gerekse ticaret hacmi üzerinde pozitif etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Ticaret ortakları arasındaki mesafenin artması, bu üç bağımlı değişken üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Kukla değişkenin, üç regresyon modelinde de negatif katsayıya sahip olması bölge dışı ihracat, ithalat ve ticaret hacminin bölge içine kıyasla daha yüksek değerlerde olduğunu göstermektedir.

Tablo 22
ECO Bölgesi'nde İhracat İçin Yıllık Regresyon Sonuçları (1994-2000)

Bağımlı Değişken: İhracat (1994)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	401,188	132,598		3,026	0,003
	GSYİH _t	5,714E-03	0,001	0,438	5,637	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,973E-03	0,001	0,198	2,249	0,026
	MESAFE	-2,935E-02	0,018	-0,182	-1,587	0,115
	DUMMY	-579,148	125,918	-0,533	-4,599	0,000
	R ²	0,315			F istatistik	14,351
Bağımlı Değişken: İhracat (1995)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,776	0,153		5,081	0,000
	GSYİH _t	4,659E-03	0,001	0,404	5,600	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,449E-04	0,000	0,637	4,575	0,000
	MESAFE	-1,322E-04	0,000	-0,698	-4,490	0,000
	DUMMY	-0,619	0,122	-0,484	-5,056	0,000
	R ²	0,425			F istatistik	20,703
Bağımlı Değişken: İhracat (1996)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,714	0,177		4,046	0,000
	GSYİH _t	4,825E-03	0,001	0,410	5,541	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,310E-04	0,000	0,556	3,820	0,000
	MESAFE	-1,160E-04	0,000	-0,549	-3,367	0,001
	DUMMY	-0,615	0,140	-0,431	-4,377	0,000
	R ²	0,372			F istatistik	18,204
Bağımlı Değişken: İhracat (1997)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,774	0,167		4,628	0,000
	GSYİH _t	4,786E-03	0,001	0,438	6,091	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,112E-04	0,000	0,557	3,892	0,000
	MESAFE	-1,194E-04	0,000	-0,594	-3,650	0,000
	DUMMY	-0,666	0,131	-0,491	-5,101	0,000
	R ²	0,407			F istatistik	20,904
Bağımlı Değişken: İhracat (1998)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,782	0,162		4,834	0,000
	GSYİH _t	4,635E-03	0,001	0,453	6,473	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,276E-04	0,000	0,641	4,632	0,000
	MESAFE	-1,330E-04	0,000	-0,674	-4,240	0,000
	DUMMY	-0,658	0,125	-0,494	-5,248	0,000
	R ²	0,458			F istatistik	23,624
Bağımlı Değişken: İhracat (1999)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,822	0,179		4,602	0,000
	GSYİH _t	5,396E-03	0,001	0,449	6,439	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,275E-04	0,000	0,618	4,482	0,000
	MESAFE	-1,335E-04	0,000	-0,619	-3,876	0,000
	DUMMY	-0,721	0,137	-0,495	-5,254	0,000
	R ²	0,442			F istatistik	24,000
Bağımlı Değişken: İhracat (2000)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,498	0,204		2,442	0,016
	GSYİH _t	5,607E-03	0,001	0,432	5,748	0,000
	GSYİH _{t-1}	-3,603E-06	0,000	-0,040	-0,457	0,649
	MESAFE	7,926E-06	0,000	0,032	0,275	0,784
	DUMMY	-0,708	0,171	-0,420	-4,135	0,000
	R ²	0,355			F istatistik	16,941

Tablo 23
ECO Bölgesi'nde İthalat İçin Yıllık Regresyon Sonuçları (1994-2000)

Bağımlı Değişken: İthalat (1994)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	462,441	128,181		3,608	0,000
	GSYİH _t	6,054E-03	0,001	0,471	6,178	0,000
	GSYİH _{t-1}	3,100E-03	0,001	0,210	2,426	0,017
	MESAFE	-4,295E-02	0,018	-0,271	-2,403	0,018
	DUMMY	-621,600	121,724	-0,581	-5,107	0,000
	R ²	0,341			F istatistik	16,012
Bağımlı Değişken: İthalat (1995)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Error	Beta			
1	(Sabit)	1,042	0,160		6,507	0,000
	GSYİH _t	6,683E-03	0,001	0,481	7,662	0,000
	GSYİH _{t-1}	3,638E-04	0,000	0,786	6,482	0,000
	MESAFE	-2,024E-04	0,000	-0,888	-6,559	0,000
	DUMMY	-0,815	0,128	-0,530	-6,350	0,000
	R ²	0,548			F istatistik	36,193
Bağımlı Değişken: İthalat (1996)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	1,355	0,208		6,522	0,000
	GSYİH _t	7,236E-03	0,001	0,460	7,059	0,000
	GSYİH _{t-1}	4,350E-04	0,000	0,784	6,111	0,000
	MESAFE	-2,614E-04	0,000	-0,925	-6,446	0,000
	DUMMY	-1,046	0,165	-0,548	-6,325	0,000
	R ²	0,514			F istatistik	31,620
Bağımlı Değişken: İthalat (1997)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	1,518	0,226		6,702	0,000
	GSYİH _t	8,192E-03	0,001	0,489	7,700	0,000
	GSYİH _{t-1}	4,622E-04	0,000	0,795	6,293	0,000
	MESAFE	-2,913E-04	0,000	-0,946	-6,579	0,000
	DUMMY	-1,196	0,177	-0,575	-6,768	0,000
	R ²	0,538			F istatistik	34,747
Bağımlı Değişken: İthalat (1998)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	1,444	0,211		6,847	0,000
	GSYİH _t	7,551E-03	0,001	0,507	8,093	0,000
	GSYİH _{t-1}	3,995E-04	0,000	0,773	6,238	0,000
	MESAFE	-2,725E-04	0,000	-0,948	-6,665	0,000
	DUMMY	-1,154	0,163	-0,595	-7,059	0,000
	R ²	0,550			F istatistik	36,391
Bağımlı Değişken: İthalat (1999)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	1,190	0,173		6,883	0,000
	GSYİH _t	6,640E-03	0,001	0,513	8,187	0,000
	GSYİH _{t-1}	2,942E-04	0,000	0,743	5,988	0,000
	MESAFE	-2,158E-04	0,000	-0,929	-6,471	0,000
	DUMMY	-0,960	0,133	-0,613	-7,230	0,000
	R ²	0,549			F istatistik	36,351
Bağımlı Değişken: İthalat (2000)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	0,962	0,225		4,284	0,000
	GSYİH _t	8,215E-03	0,001	0,545	7,651	0,000
	GSYİH _{t-1}	1,014E-05	0,000	0,097	1,167	0,246
	MESAFE	-9,097E-05	0,000	-0,313	-2,871	0,005
	DUMMY	-1,066	0,189	-0,543	-5,653	0,000
	R ²	0,421			F istatistik	22,053

Tablo 24
ECO Bölgesi'nde Ticaret Hacmi İçin Yıllık Regresyon Sonuçları (1994-2000)

Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (1994)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	578,751	186,562		3,102	0,002
	GSYİH _t	8,641E-03	0,001	0,452	6,059	0,000
	GSYİH _{t-1}	4,592E-03	0,002	0,209	2,469	0,015
	MESAFE	-2,769E-02	0,026	-0,117	-1,064	0,290
	DUMMY	-859,319	177,163	-0,540	-4,850	0,000
	R ²	0,370			F istatistik	18,035
Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (1995)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	1,819	0,294		6,182	0,000
	GSYİH _t	1,134E-02	0,002	0,461	7,078	0,000
	GSYİH _{t-1}	6,088E-04	0,000	0,742	5,905	0,000
	MESAFE	-3,346E-04	0,000	-0,828	-5,903	0,000
	DUMMY	-1,436	0,236	-0,527	-6,087	0,000
	R ²	0,515			F istatistik	31,750
Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (1996)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	2,069	0,354		5,848	0,000
	GSYİH _t	1,206E-02	0,002	0,460	6,910	0,000
	GSYİH _{t-1}	6,660E-04	0,000	0,719	5,494	0,000
	MESAFE	-3,773E-04	0,000	-0,801	-5,464	0,000
	DUMMY	-1,661	0,282	-0,522	-5,898	0,000
	R ²	0,493			F istatistik	29,157
Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (1997)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	2,291	0,372		6,166	0,000
	GSYİH _t	1,298E-02	0,002	0,484	7,432	0,000
	GSYİH _{t-1}	6,734E-04	0,000	0,724	5,585	0,000
	MESAFE	-4,106E-04	0,000	-0,833	-5,651	0,000
	DUMMY	-1,862	0,290	-0,560	-6,419	0,000
	R ²	0,514			F istatistik	31,627
Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (1998)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	2,230	0,360		6,197	0,000
	GSYİH _t	1,219E-02	0,002	0,494	7,658	0,000
	GSYİH _{t-1}	6,280E-04	0,000	0,734	5,749	0,000
	MESAFE	-4,064E-04	0,000	-0,854	-5,826	0,000
	DUMMY	-1,815	0,279	-0,566	-6,509	0,000
	R ²	0,521			F istatistik	32,591
Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (1999)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	2,011	0,328		6,126	0,000
	GSYİH _t	1,204E-02	0,002	0,500	7,812	0,000
	GSYİH _{t-1}	5,217E-04	0,000	0,708	5,590	0,000
	MESAFE	-3,493E-04	0,000	-0,809	-5,515	0,000
	DUMMY	-1,680	0,252	-0,577	-6,664	0,000
	R ²	0,530			F istatistik	33,706
Bağımlı Değişken: Ticaret Hacmi (2000)		Standart Olmayan Katsayılar		Standart Katsayılar	t	Anlamlılık
Model	B	Std. Hata	Beta			
1	(Sabit)	1,465	0,395		3,706	0,000
	GSYİH _t	1,382E-02	0,002	0,520	7,310	0,000
	GSYİH _{t-1}	6,634E-06	0,000	0,036	0,434	0,665
	MESAFE	-8,382E-05	0,000	-0,164	-1,503	0,136
	DUMMY	-1,779	0,332	-0,515	-5,361	0,000
	R ²	0,422			F istatistik	22,145

İhracat, ithalat ve dış ticaretle ilgili rakamların 1994-2000 döneminde yıllık olarak incelendiği Tablo 22, Tablo 23 ve Tablo 24'ten elde edilen veriler de bu dönemde aynı bağımlı değişkenler için daha önce ulaşılan regresyon sonuçları ile paralel şekilde ortaya çıkmıştır. Mesafe katsayısı, sadece 2000 yılı için ihracat rakamları açısından pozitif çıkmış fakat anlamlılığını yitirmiştir. Ama bu istisna, yıllık bazda elde edilen diğer sonuçların anlamını yitirmesine neden olmamaktadır. Bu yıl için, bölgesel ihracatı etkileyen başka bağımsız değişkenlerin daha fazla etkili olabileceğini göstermektedir. Nitekim aynı yıla ait ithalat ve dış ticaret bağımlı değişkenleri için elde edilen regresyon sonuçları daha önce öngörülen varsayımlarla paralellik taşımaktadır. R^2 değeri de bu yıla ait ihracat rakamları ile ilgili regresyonda oldukça düşük çıkmıştır ve mesafe ile GSYİHy anlamlılığını yitirmiştir.

Bu üç tablodan elde edilen regresyon sonuçlarına göre de yıllık olarak ihracat, ticaret ortağı ülkenin GSYİH'sından daha fazla ilgili ülkenin GSYİH'sından etkilenmektedir. Kukla (dummy) katsayısının tüm yıllar için negatif çıkması ihracat, ithalat ve dış ticaret açısından ECO bölgesindeki ülkelerde bu dönemde bölge dışına yönelik ticaret akımlarının bölge içine yönelik ticaret akımlarından genellikle daha yüksek olduğunu göstermektedir.

Dış ticaret hacmi açısından modelin anlamlılığı sadece 1994 (mesafe katsayısında) ve 2000 yıllarında (mesafe katsayısı ve karşı ülkelerin GSYİH'sında) anlamlılığını yitirmektedir. Bunun dışındaki tüm bağımsız değişkenlere ait katsayılar anlamlıdır. Yine 1994 ve 2000 yılları dışında R^2 ler 0.43 ve 0.53 arasında değişmekte olup dış ticaret bağımlı değişkenini yüksek miktarlarda açıklamaktadır. Yani bölge içindeki ülkelerin kendi GSYİH'ları ve ticaret yapılan ülkelerin GSYİH'ları gerek ihracat, gerek ithalat ve gerekse dış ticaret açısından pozitif etkide bulunmaktadır.

Bölge dışına yönelik ticaret akımlarının bölge içine yönelik akımlardan daha yüksek olması, ekonomik entegrasyonun ilk aşamasındaki bu ülkeler için hayret edilecek bir sonuç değildir. Çünkü, sadece kurucu üç üye arasında var olan, sınırlı sayıda ve bölgesel ticaret hacmi oldukça düşük bazı mallarda tarife indirimini öngören bir tercihi ticaret anlaşması aracılığıyla bölgesel ticaret akımlarının güçleneceği beklenmemektedir. Buna göre, şayet bölge içerisinde başta serbest ticareti destekleyen

ve teşvik eden bir serbest ticaret anlaşması ya da daha ileri düzeyde bir gümrük birliği anlaşması gerçekleştirilebilirse, bu gelişmeyle bölgesel ticaretin içe yönelik olarak artması sağlanabilir. Üstelik, bölgesel coğrafyanın konumu ve üye ülkeler arasındaki mesafenin uzunlukları bölgesel ticaretin gelişimini desteklemektedir. Ulaşım ve alt yapı ile ilgili diğer gelişmelerle birlikte, bölgesel ticaretin daha da gelişeceği öngörülebilir. Bu durumun en önemli istisnasını, coğrafi olarak Avrupa bölgesine daha yakın olan ve bu bölgeyle geleneksel güçlü ticari ilişkileri olan Türkiye oluşturmaktadır. Fakat Türkiye, gelişen dış ticaret potansiyeli ve buna paralel olarak alternatif dış pazarlar arayan bir ülke olarak ECO üyesi ülkelere de pek çok sektörde ürünler sağlayabilir ve başta enerji talebi olmak üzere ithalatını bölgeden temin edebilir. Ayrıca, Türkiye ve Pakistan'ın AB ülkeleri ve ABD ile geleneksel olarak güçlü ticari ilişkilerinin bulunması, bu bölgesel entegrasyona üye olan daha zayıf ekonomilere sahip ülkeler için pozitif bir unsur olup bölgenin dünya ekonomisine daha kolay entegre olmasında bu faktör etkili olabilir. Bununla birlikte, bu gelişmenin de tek başına bölge-içi ticaret artışı sağlayamayabileceği öngörülebilir. Bu durumda, bölge ekonomilerinin yapısı, bölgesel anlaşmazlık konuları ve bölge dışı faktörlerin etkisi önemli olacaktır.³²⁰

Nitekim, aşağıdaki şekilde (Şekil 3) gösterilen bölge-içi ve bölge-dışı ticaret akımları yukarıdaki öngörülerini doğrulamaktadır. Buna göre, bölge-içi ihracat akımları, bölge-içi ithalat akımlarına göre nispi olarak daha güçlüdür. Fakat, modelde esas alınan, bölge-dışındaki beş büyük ticaret ortağı ile olan bölge-dışı ticari akımların bölge-içi akımlara göre çok daha önemli olduğu açıktır. Bu da, bu bölgesel örgütün üyelerinin geleneksel ticaret ortaklarıyla (bunların büyük kısmı GÜ'lerden oluşmaktadır) olan dış ticarete daha fazla önem verdiklerini göstermektedir. Şekle göre, 1998'den itibaren bölge-içi ve bölge-dışı ticarete görülen azalma eğilimi 1998 Rus finansal krizi ile açıklanabilir. Çünkü özellikle ECO'nun Orta Asya'daki üyelerinin bu krizin çevresel etkilerine maruz kaldıkları söylenebilir. Bu yıldan itibaren bu beş üye, dış ticaret hacminde önemli oranda daralmaya maruz kalmıştır. Örneğin 1998'de Kazak ihracatı, bir önceki yıla göre yaklaşık 200 milyon dolar, Kırgız ihracatı 90 milyon dolar, Tacik

³²⁰ Bu faktörler ile ilgili olarak 2. ve 4. Bölümlerde genel bir çerçeve çizilmiştir.

ihracatı 200 milyon dolar, Türkmen ihracatı yaklaşık 150 milyon dolar ve Özbek ihracatı da dramatik bir şekilde yaklaşık 600 milyon dolar azalmıştır.³²¹

Bölge-dışı ticaret akımlarının bölge-içi akımlara göre daha güçlü olmasının nedeni, kurucu üç üye ülkenin bölge-dışı ile yaptıkları büyük ticaret rakamlarının olmasıdır. Bu faktör, bölgenin nispeten zayıf ekonomileri için dünyayla entegrasyonda olumlu bir unsur olarak istihdam edilebilir. Kurucu üyeler içerisinde, bölge ile en zayıf ticari ağlara sahip olan ülke Pakistan'dır. Bu ülke, 1990'ların başından itibaren özellikle Orta Asya ile ticaret ve işbirliğine önem vermeye çalışsa da, Orta Asya pazarlarına ihraç edecek sınırlı bir mal demetine sahiptir. Üstelik, Afganistan dışında Orta Asya'nın diğer üyeleri ile din birliği dışında sosyo-ekonomik açıdan fazla ortak özellikler taşımamaktadır. Bu dönemde ayrıca Afganistan'daki Taliban yönetimine verdiği açık destek nedeniyle Orta Asya'daki eski komünist ülkelerle bazı politik sorunlar da yaşamıştır. Kurucu üyeler içerisinde ECO bölgesi ile yaptığı ticaretin, toplam ticaret içerisinde en yüksek orana ulaştığı ülke İran'dır. Ama bu sonuç, İran'ın Türkiye'ye göre düşük bir ticaret hacmine sahip olmasından kaynaklanmaktadır. Buna göre, ECO bölgesi ile en yüksek ticaret hacmine sahip olan ülke Türkiye'dir.

Diğer üyelerin bölge-içi ticaret akımları bölge-dışına göre daha önemlidir. Örneğin Azerbaycan ve Kırgızistan için 1999 ve 2000 yılları dışında, 1994-1998 yılları arasında bölge-içi ticaretin toplam ticaret içerisindeki oranı, bölge dışı ile hemen hemen aynı ya da fazladır. Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın bölge-içi ticaret oranının da toplam ticaretin önemli bir bölümünü oluşturduğu görülmektedir. Kazakistan'ın ticari ilişkileri ise, kurucu üyelerde olduğu gibi daha fazla dışa dönüktür. Fakat bu ülkenin bölge-içi ticaret oranı, genel bölge-içi ticaret oranlarından yüksektir.³²² Orta Asya'da bölge dışı ticaret akımlarını güçlendiren en önemli faktör geleneksel olarak ortak bir mirası paylaşmış oldukları Rusya Federasyonu ile var olan kuvvetli bağlardır. Bölge-içi ticaret akımlarının incelenmesi sonucu, Orta Asya için ECO'nun daha büyük bir öneme sahip olduğu görülmektedir. Bu açıdan bu bölgesel işbirliği projesi, Orta

³²¹ IMF (2001), a.g.e., s. 281, 290, 464, 481, 923.

³²² Tüm üye ülkelerin bölge-içi ve bölge-dışı ticaret oranları yıllık olarak ekler kısmında hazırlanan şekillerle gösterilmiştir.

Asya'daki zayıf ve küçük ekonomilerin geçiş ekonomisi sorunlarını aşmalarında ve dünya ekonomisi ile entegre olmalarında olumlu bir rol üstlenebilir.

Bölge-içi ve bölge dışı ticaret akımları, bu modeldeki veriler kullanılarak (Afganistan'la ilgili veriler yine dışarıda tutularak) aşağıdaki tabloda özetlenmiştir (Tablo 25). Buna göre, bölge dışı ihracat 1997'den sonra artış eğiliminde olmasına rağmen, bu yıldan itibaren hem bölge-içi hem bölge-dışı ithalatta düşme eğilimi görülmeye başlamıştır.³²³

Tablo 25

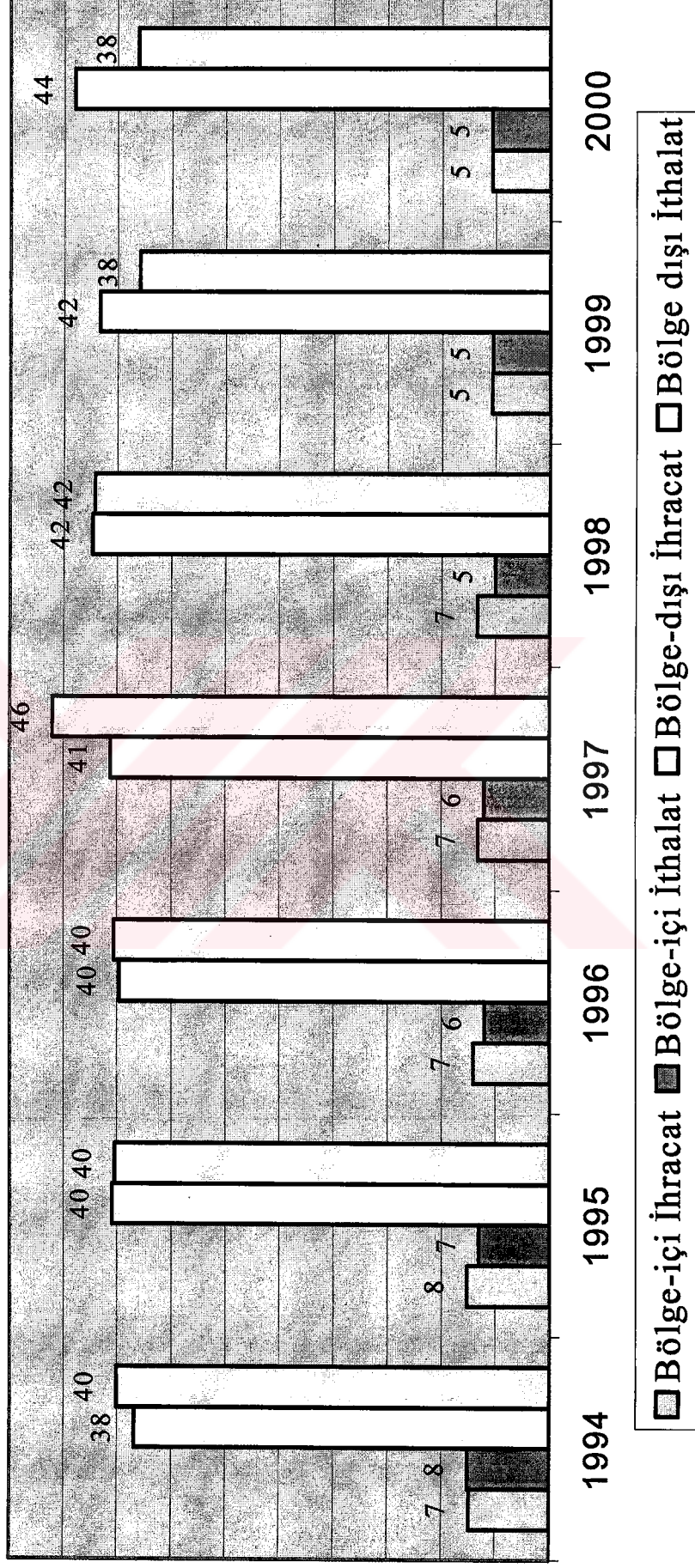
Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticari Akımların Gelişimi (1994-2000)

	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
<i>Bölge-içi İhracat</i>							
Toplam (milyon \$)	3921	4552	4725	4303	3923	3578	4311
Oran (%)	7,43	7,63	7,04	6,55	6,69	5,35	5,34
<i>Bölge-içi İthalat</i>							
Toplam (milyon \$)	4125	4647	5093	5233	4034	3914	4854
Oran (%)	7,58	6,54	5,99	6,03	5,01	5,27	5,35
<i>Bölge-dışı İhracat</i>							
Toplam (milyon \$)	20295	24135	26691	26687	24818	27867	35516
Oran (%)	38,44	40,45	39,77	40,60	42,31	41,66	43,98
<i>Bölge dışı İthalat</i>							
Toplam (milyon \$)	21810	28564	34229	39937	33872	28215	34527
Oran (%)	40,07	40,21	40,28	46,05	42,08	37,97	38,08
<i>Toplam İhracat</i>							
Toplam (milyon \$)	52794	59670	67112	65732	58664	66888	80752
<i>Toplam İthalat</i>							
Toplam (milyon \$)	54429	71044	84981	86725	80502	74307	90658

Kaynak: IMF, Direction of Trade Statistics 2001 verilerinden hesaplanmıştır.

³²³ Bölge-içi ve bölge-dışı ayrımı, modelde öngörüldüğü gibi, ECO üyeleri dışındaki en önemli beş büyük ticaret ortağı ile olan ticaret miktarlarını içermektedir.

Şekil 3
ECO Bölgesi'nde Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticari Akımların Gelişimi
(1994-2000, %)

4. BÖLÜM

TÜRKİYE’NİN ECO ÜYELERİYLE İLİŞKİLERİ VE ECO’NUN GELECEĞİNİN ETKİLEYEN FAKTÖRLER

Hiç kuşkusuz Türkiye, Pakistan’la olan sıcak ilişkileri ve ECO içerisinde yer alan diğer cumhuriyetlerle olan yakın bağları nedeniyle bu örgütün en önemli ülkesidir. Bununla birlikte, RCD’nin bir ürünü olan ECO’nun kurulduğu 1985 yılında, Türkiye’nin ekonomik ve bölgesel öncelikleri şimdikinden oldukça farklı özellikler arz etmekteydi. Bu dönemde Türkiye, Batı ve ABD’ye genellikle tarıma dayalı mallar ve çeşitli hammaddeler ihraç eden, bunun karşılığında bol miktarda sermaye malı ithal eden bir ülke görünümündeydi. Dışa açık bir ekonomik büyümenin sonuçları henüz görülmemişti. Bunun yanında, 1974’teki Kıbrıs Harekatı’ndan beri Batı ve ABD tarafından dışlanarak bölgesel bir yalnızlık içerisinde bulunuyordu. 1980’lerde dünyada gelişmeye başlayan yeni bölgeselleşme hareketleri içerisinde bu üç eski ortak (Türkiye, İran ve Pakistan) yeniden umutlarını tazelemiş ve RCD’yi ECO gibi bir ekonomik işbirliği hareketine dönüştürebilmişlerdir. Esasen RCD’nin pasif bir örgüt haline gelmesinin temelinde 1979’daki İran Devrimi yatmaktaydı. Devrimden sonraki ilk yıllarda İran’ın yeni yönetici elitleri bu örgüte karşı ihtiyatlı yaklaşmışlar ve Irak’la başlayan savaşın da etkisiyle bölgesel işbirliği hemen hemen unutulmaya yüz tutmuştu. Bu arada Türkiye yeni bir askeri darbe ile karşı karşıya kalmış, İran’daki rejimin taşları da yerine oturmaya başlamıştı.

Gerçekte Türkiye, İran’daki devrimi izleyen dönemde başlayan İran-Irak Savaşı’ndan büyük ihracat gelirleri elde ederek karlı çıkmıştır. İran da, bu savaş sonrası bölgesel yalnızlığını sona erdirebilmek için ECO gibi bölgesel bir örgüte dört elle sarılmıştır. Elbette ECO’nun geleceğini etkileyecek esas gelişme, 1990’ların başlarında Sovyetler Birliği’nin dağılması ile ortaya çıkan yeni “Türk ve Müslüman” devletlerin dünya politik arenasına çıkmalarıyla birlikte başlamıştır. Türkiye’ye bu dönemde Batı

ve ABD tarafından, bu yeni cumhuriyetlere sermaye ihracı, ticaret, eğitim, alt yapının inşası ve modernizasyonu gibi konularda çeşitli misyonlar biçilmiştir. Bu misyonun büyük kısmını beklenen ölçekte ifa edememesine rağmen, Türkiye'nin Orta Asya ülkeleri ve Azerbaycan üzerindeki ekonomik, politik, kültürel ve sosyal etkileri oldukça fazladır. Fakat belirtilmesi gereken eksiklik, İran rejiminin bölgede yayılabilme ihtimali karşısında ABD ve Batı'nın da tam desteğiyle Orta Asya ve Kafkasya'ya giren Türkiye'nin bölgedeki konumunun, pek çok faktör tarafından etkilenen bir görünüm arz etmesidir. Bu sorunun en önemli nedenlerinin başında iç siyasetteki istikrarsızlık, finansal yetersizlikler şeklinde ortaya çıkan konjonktürel ekonomik sorunlar ve Türkiye'deki bazı kesimlerin bölgeye yönelik Pantürkist yaklaşımları gelmektedir. Bununla birlikte, bu sorunu etkileyen dış faktörler de mevcuttur. Bunlar, Rusya'nın, diğer ECO ülkeleriyle (özellikle Orta Asya Cumhuriyetleri) zaten var olan yakın ilişkilerini geliştirmesi, Çin'in diğer bir bölgesel güç olarak coğrafya üzerinde etkili olmaya başlaması ve ABD öncülüğündeki Batılı ülkelerin, özellikle Afganistan operasyonu ile birlikte Orta Asya'ya Türkiye'yi büyük oranda devre dışı bırakarak girmesi etrafında şekillenmektedir.

Afganistan operasyonundan sonra ABD'nin Orta Asya merkezli politikalarında Rusya'yla yaptığı yakın işbirliği, bu çerçevede Türkiye-Orta Asya ilişkilerinde önemli olacak görünmektedir. Bu bağlamda ABD'nin, Orta Asya'nın otoriter rejimlerine bakış açısında da değişiklikler görülmeye başlamıştır. Demokrasi ve insan hakları ihlalleri çerçevesinde bölgeye karşı mesafeli yaklaşan ABD'nin bu politikasından büyük oranda vazgeçtiği yönünde yorumlar yapılmaktadır. Bu çerçevede, Türkiye'nin Orta Asya'ya yönelik "köprü rolü" üstlenmesinde büyük sorunlar yaşanabilecektir.³²⁴

Türkiye'nin 1980'lerde dışa açık ekonomik politikalar izlemesi ile, Asya'nın yeni bir ekonomik ve politik merkez olmaya başlaması arasında paralellik bulunmaktadır. Çünkü bu dönemde Türkiye'nin, geleneksel ticaret ortakları olan Avrupa ülkeleri yanında ihracat pazarlarını çeşitlendirmeye muhtaç olduğu başka dış piyasalara olan ihtiyacı olduğu görülmüştür. 1985'te yeniden canlandırılan ECO projesi

³²⁴ Mehmet Binay, "Ankara Köprü Rolünü Devrediyor", <http://www.ntvmsnbc.com/news> (3 Aralık 2001).

bu arayışların yansımalarından birisidir. Bu bağlamda, AB dışında ticaret alternatifleri oluşturmak için geliştirilmesi gereken stratejilerle ilgili olarak Türk araştırmacılar tarafından pek çok eser kaleme alınmıştır.³²⁵ Diğer kurucu üyeler olan İran ve Pakistan'la olan ilişkiler de bu faktörler çerçevesinde incelenmelidir. İslami radikalizm ve devrim ihracına maruz kalma gibi endişelerle ekonomik ve politik çıkarlar arasında tam bir denge kurmayı başaramamış olan Türkiye, anayasasının temel unsurlarından olan laiklik ilkesini, hemen hemen başka hiç bir ülke tarafından uygulanmayan şekilde “pragmatik” unsurları devreye sokarak kullanamamış ve yönetici elitler marifetiyle kapalı bir ekonomik ve toplumsal modeli hatırlatırcasına dünya ekonomi-politiğinden uzaklaşmıştır. Bu bölümde, Türkiye'nin ECO üyesi diğer ülkelerle olan siyasi ve ekonomik ilişkileri incelenecek ve bu ilişkilerin dinamikleri üzerinde durulacaktır. Bunun yanında, bir bölgeselleşme projesi olan ECO'nun geleceğini etkileme potansiyeli taşıyan faktörler incelenecektir. Bu faktörler 3. Bölümde incelenen ECO Bölgesindeki dış ticaret analizinde kullanılan bağımsız değişkenlerin tamamlanmasına da yardımcı olacaktır. Çünkü 3. Bölümde belirtilen GSYİH'lar ve ticaret ortaklar arasındaki mesafe bağımsız değişkenlerinin dışında pek çok faktör tarafından bölge-içi ve bölge-dışı ticaret akımları etkilenmektedir.

4.1. Türkiye'nin ECO Üyeleriyle İlişkileri

Türkiye'nin, yönünü büyük oranda Batı'ya çevirmiş bir ülke olarak ECO üyesi ülkelerle de ilişkilerini geliştirmesinde büyük çıkarlar elde edeceği açıktır. Ama bölgesel işbirliğinden elde edilebilecek ekonomik çıkarlar ve Rusya ile işbirliğine zorlanarak oluşan Orta Asya'daki alternatif bölgesel bloklar arasında çeşitli çatışma alanları bulunmaktadır. Bu çatışma alanları Türkiye-İran arasındaki bölgesel rekabet tarafından da beslenmektedir. 1990'lardan itibaren ortaya çıkmaya başlayan yeni Türk

³²⁵ Örnek olarak bkz. Mehmet Ögütçü, *Geleceğimiz Asya'da mı? Yaralı Asya, Çin ve Türkiye*, İstanbul: AD Kitapçılık, 2. Baskı, 1999; TESEV, *Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği*, (ed. Kemal Kirişçi), İstanbul: TESEV Yayınları, 1996.

dış politikasında, bölge ülkelerinin tamamının Türkiye'nin temel ilgi alanına girdiği gözlemlenmektedir. Bu ilişkileri geliştirme potansiyeline sahip olunan temel bölge ise Azerbaycan ve Orta Asya cumhuriyetleridir.³²⁶ Bu ülkelerle ECO çatısı altında buluşmuş olmanın bu noktada tesadüfen ortaya çıkmış bir gelişme olmadığı belirtilmelidir.

Türkiye'nin, diğer ECO üyesi ülkelerle olan ilişkileri bir kaç başlık altında incelenebilir. Türkiye'nin yüzyıllardır sınırdaşı olan ve yaklaşık 400 yıldır ciddi hiç bir sınır sorunu yaşamamış ve çatışma içerisine girmemiş olduğu İran ve kurulduğu günden beri dostluk ve kardeşlik bağını koparmadığı Pakistan'la olan ilişkiler bu bağlamda öncelikli olarak ele alınabilir. Ardından 21. yüzyılın ilk büyük askeri ve politik müdahalesine maruz kalmış olan, savaşların yorgun ülkesi Afganistan'la olan ilişkiler denkleme dahil edilebilir. Son olarak ta, 6 eski Sovyet cumhuriyeti ile olan ilişkiler değerlendirilebilir.

4.1.1. Türkiye-İran İlişkileri: Tarihsel Rekabet ve İşbirliği Açmazı

İran, büyük bir imparatorluk geçmişi, güçlü özgün kültürü ve zengin doğal kaynak rezervleriyle Orta Doğu'da Türkiye'nin en önemli ticaret ortaklarından birisidir. Ülkenin, dünyada da kanıtlanmış petrol rezervlerinin %9'una ve doğal gaz kaynaklarının %15'ine ve büyük bir insan gücüne sahip olduğu düşünüldüğünde önemi daha da artmaktadır. Bununla birlikte, bu ülkenin devrimden sonra girdiği Irak'la olan savaş dolayısıyla, tahminlere göre 555 milyar dolarlık bir maliyete katlanmak zorunda kaldığı ve devrim yasaları izin vermemesine rağmen alt yapının modernizasyonu için büyük oranda yabancı yatırıma muhtaç olduğu görülmektedir.³²⁷

Türkiye-İran ilişkileri, tarihsel gelişim seyri dikkate alınarak bir kaç dönemde incelenebilir. *Öncelikle*; Osmanlı Devleti-İran rekabetinin tarihsel kökenlerine rastlanan ve Kasr-ı Şirin Anlaşması'ndan 1979'daki İran Devrimi'ne kadar olan dönemdir. Bu

³²⁶ Daha geniş bilgi için bkz. Cengiz Çandar ve Graham E. Fuller, "Grand Geopolitics for a New Turkey", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 12, No: 1 (Winter 2001), s. 22-38.

³²⁷ Mehmet Ögütçü, *Türkiye'de Yeni Bir Ekonomik ve Ticari Diplomasi Stratejisine Doğru*, İstanbul: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği Yayınları, 1998, s. 179-181.

dönemde, tarihsel olarak bir Türk-Fars rekabetinin yaşandığı görülmüş ve İran, Osmanlı Devleti içerisindeki Şii gurupları desteklemiş, devletin Sünni yapısını tehdit etmesi yönündeki tehditlere karşılık sert tepkilerle karşılaşmıştır. Safevi Devleti zamanında çatışmalarla geçen iki ülkenin ilişkileri 1639'daki Kasr-ı Şirin Anlaşması ile birlikte istikrar dönemine girmiş ve Türk-İran sınırı bu gün olduğu şekliyle çizilmiş, iki ülke arasında uzun sürecek bir barış dönemi başlamıştır. Cumhuriyet döneminde daha da gelişmeye başlayan ilişkiler, Pehlevi ailesinin iktidarda bulunduğu dönem boyunca dostluk ve işbirliği çizgisinde sürmüştür. Bu dönemde iki ülke, RCD başta olmak üzere bir çok ortak yapılanma altında birlikte hareket etmiş, anti-komünist bloğun yanında yer alarak NATO'nun doğudaki sınırlarını oluşturmuştur. Soğuk Savaş döneminde Sovyet tehdidine karşı Türkiye ve İran aynı cephede olmuş ama Bağdat Paketi, CENTO ve RCD çerçevesinde yapılan işbirliği ülkeler arasında güven ve dayanışma duygusunu geliştirememiştir. 1979'daki İslam devrimi ise Türk yönetici elitleri tarafından "komünizmden daha büyük bir tehdit" olarak algılanmıştır. Devrimin lideri Humeyni'nin, rejimi diğer İslam ülkelerine de ihraç etmek istemesiyle güvensizliğin hakim olduğu Türk-İran ilişkileri birtakım iniş ve çıkışlarla mesafeli kalmış ve İran Türkiye için adeta uzak bir komşu haline gelmiştir.³²⁸

Bu çerçevede gelişen *İkinci dönem*, İslam Devrimi'nin yaşandığı 1979 yılından SSCB'nin yıkıldığı 1991'e kadar olan dönemdir ve daha ziyade dengeli ve pragmatik ilişkilere dayanmaktadır. Ülkenin Irak'la olan savaşı, ürünlerine dış pazar arayan Türkiye için bulunmaz bir fırsat olarak algılanmış ve ikili ticaret büyük oranda gelişmiştir. Bunun yanında, seküler devlet yapısı sebebiyle Türkiye, başından beri İran yönetimine karşı soğuk bir tutum sergilemiş ve ekonomik ilişkilere öncelik vermeyi tercih etmiştir.

Son dönem ise, Avrasya coğrafyasının neredeyse tamamen değiştiği (SSCB'nin dağılması ve AB'nin kurulmasıyla) 1991 sonrası dönemdir. Bu dönemde de İran'la ticari ilişkiler kesilmemiş ve yine önemli bir büyüklük taşımaya devam etmiştir. Ama bunun yanında güvenlik ve bölgesel rekabet başta olmak üzere bir dizi (bazıları büyük ölçüde yapay olan) sorun yaşanmıştır. Bunun yanında Sovyetler Birliği'nin çökmesi,

³²⁸ İlter Türkmen, "Uzak komşumuz İran!", *Hürriyet*, 13 Mayıs 1999.

gerek Türkiye'nin, gerek İran'ın jeopolitiğine yeni boyutlar katarken İran'ı da, Rusya ile kara sınırları ortadan kalktığı için Türkiye için en büyük komşusu haline getirmiştir. İki ülkenin, tarihsel olarak hep bağımsız kalmış olmaları ve nüfusunun önemli bir kısmı Türk olan İran'ı yüzyıllar boyunca Türk asıllı hanedanların yönetmiş olması ile Türk ve İran ulusları sürekli olarak karşılıklı etkileşim içinde yaşamışlar ve pek çok ortak değeri paylaşmışlardır. İran'da Cumhurbaşkanı Hatemi'nin etrafında toplanan sivil toplum hareketinin, merkezi katılımı kırma yönündeki eğilimlerinin bir sonucu olarak AB ülkelerinin pek çoğu İran'a karşı açılma sürecine girmişler, ABD'de bu yakınlaşmanın sinyallerini vermektedir. Bu dönemden itibaren, Türkiye'deki iç teröre verilen İran desteği azalmaya başlamış, 1996'da bu ülkeden 20 yıl süre ile doğal gaz alımını öngören ve finansal değeri yıllık 20 milyar \$ olan anlaşmanın uygulanması için gerekli boru hattı inşasında kendine düşen yükümlülükleri yerine getirmiştir.

Cari durumda Batı ve ABD'nin, Orta Asya'daki yeni oyunu kendi kurallarına göre oynamak istediği ortaya çıktıktan sonra ve özellikle Afganistan müdahalesi sonrasında bölgede değişecek olan dengeler hesaba katıldığında Orta Asya'da ciddi anlamda bir Türk-İran nüfuz rekabetinin var olmayacağı öngörülebilir. Bunun yanında İran'ın elindeki en büyük koz, bölgenin stratejik bir coğrafyasında bulunuyor olması ve Basra Körfezi aracılığıyla Hazar petrolünün kolayca dünyaya pazarlanabilmesi için gereken imkanlara sahip olmasıdır. Özellikle İran-Türkmenistan ilişkileri giderek gelişmektedir. Daha önce zikredildiği gibi, coğrafi yakınlık ve bazı alanlarda Orta Asya ekonomilerine göre nispi gelişmişlik avantajları, bu ülkenin Türkmenistan ve Azerbaycan'la olan ticari ilişkilerini geliştirmesi için uygun zemin oluşturmaya devam edecektir. Rejim ihracı gibi kavramlar, İran'daki mollalar tarafından da büyük ölçüde terkedilmiş ve Orta Asya ile ekonomik ilişkilere öncelik verilmek istenmektedir. Gerçekte, büyük farklılıklar taşıyan İran ve Orta Asya'daki İslami algılamaların, bölgeyi radikal gelişmelere maruz bırakacak şekilde etkili olamayacağı kabul edilmektedir.

Türkiye ve İran arasında süregelen güvenlik endişelerinden en önemlisi, İran Devrimi'nin ilk yıllarından bu yana süregelen "rejim ihracı" endişesi olmuştur. Fakat Humeyni'nin ölümünü izleyen yıllardan itibaren bu ideoloji büyük oranda zayıflamış ve

Hatemi yönetimi ile birlikte daha ılımlı bir çizgiye doğru çekilmeye başlamıştır. Türkiye'nin, ECO Toplantıları'na, İran'ın PKK ve Hizbullah terör örgütlerini destekleyerek bölgesel ve küresel barışı tehdit etmesi savı etrafında şekillenen bu tür endişelerinden dolayı katılmamasıyla 2000 yılı ortalarında iki ülke arasında yeniden bir güvensizlik ortamı oluşmuştur.³²⁹ Oysa Cumhurbaşkanı Sezer'in Devlet Başkanları Zirvesi'ne katılmama kararı almasından kısa bir süre önce, iki ülke arasında gümrük işlemlerinin basitleştirilmesi ile ilgili olarak bir mutabakat zaptının imzalandığı görülmüştür.³³⁰ Türkiye'nin İran'la ilgili sorunlar nedeniyle kurucu üye sıfatıyla aktif olarak katılması gereken bu toplantılarda zayıf temsil edilmesinin örgütün geleceği ile ilgili endişeleri artırdığı söylenebilir.

Oysa Türkiye ve İran arasındaki sıcak ilişkilerin gelişimini destekleyen reel ekonomik çıkarlar bulunmaktadır. Bu nedenle bu ülkeyle hassas ama çıkarları gözetilen ilişkiler geliştirilmelidir.³³¹ Nitekim Haziran 2000'de İran'ın bölge güvenliğini tehdit etmesini ileri sürerek Tahran'daki ECO Zirvesine katılmayan Cumhurbaşkanı Sezer, bu tarihten yaklaşık iki yıl sonra Tahran'a yaptığı ziyarette oldukça coşkulu bir şekilde karşılanmıştır. Bu tarihte, bir yıl önce kurulan Türk-İran İş Konseyi'nin toplantısına katılan Sezer, bölgesel barışın sağlanması talepleri yanı sıra İran doğal gazının Türkiye'ye ulaşmasından sonra ortaya çıkan ticaret açığının kapatılması yönünde temaslarda bulunmuştur.³³² Buna ek olarak Türk devlet eliti içerisinde bazı kesimlerin, AB dışında alternatifler aranması konusunda sık sık görüş beyan ettikleri görülmektedir. Örneğin, Mart 2002'de böyle bir tartışma Türk kamuoyunda önemli bir yer bulmuştur. Tartışmanın önemi böyle bir işbirliği talebinin, Türk yönetici seçkinlerinin önemli bir kesimi olan askeri kanattan gelmesinden kaynaklanmaktadır. Buna göre Türkiye'nin, Rusya ve İran'ı içine alacak şekilde bir entegrasyon arayışı içerisinde girmesi gerektiği savunulmuştur.³³³

Türkiye'nin artan enerji talebinin ve ihracata dayalı sanayileşme stratejisinin bunda büyük bir rol oynadığı belirtilmelidir. Bu açıdan, petrol gelirleri yükselen İran

³²⁹ "Tahran'a Soğuk Tutum, Cumhuriyet", 6 Haziran 2000.

³³⁰ "İran ile Gümrük Anlaşması", Cumhuriyet, 15 Mayıs 2000.

³³¹ Mehmet Ögütçü, "İran'sız Bölge Stratejisi Olmaz", Milliyet, 20 Ocak 2000.

³³² "Geç Ama Güç Değil", Radikal, 18 Haziran 2002.

³³³ "Türkiye, Avrupa Birliği'ne Alternatif Aramalı", Zaman, 8 Mart 2002.

piyasası Türk ihraç ürünleri için büyük bir pazar oluşturabilir. 1980'lerde Türkiye'nin en büyük ticaret ortaklarından birisi olan İran, gerekli alt yapı sağlanırsa yeniden önemli hale gelebilir. Türkiye-İran arasındaki dış ticaretin parasal değeri ve içeriği incelenirse, Türk ihracatının önemli bölümünü sanayi ve tarımsal mallar, ithalatını da büyük oranda petrol ve ürünlerinin oluşturduğu görülmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra en büyük komşu haline gelen bu ülkeyle yapılan ticaretin parasal büyüklüğü 1990'ların ortalarından itibaren tatmin edici düzeyde olamamıştır. Son yıllarda ihracat gelirlerini artırmak isteyen Türkiye için İran pazarı yeniden 1980'lerdeki parlak düzeye gelebilir. İkili ticaretin son bir kaç yıllık gelişimi aşağıdaki tablodan (Tablo 26) da incelenebilir.

Tablo 26

Türkiye-İran Dış Ticareti ve İçeriği (1997-2000, Milyon \$)

Ürünler	İhracat				İthalat			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
1- TARIMSAL ÜRÜNLER	88,5	38,6	28,5	49,8	40,3	12,4	6,5	10,1
i-Gıda Maddeleri	72,7	21,0	14,7	30,9	9,6	5,8	2,2	1,8
ii-Tarımsal Ham maddeler	15,8	17,6	13,7	18,8	30,7	6,6	4,3	8,3
2- MADENCİLİK ÜRÜNLERİ	7,0	6,0	6,0	7,3	584,7	402,7	604,8	778,4
i- Maden cevherleri/döküntüleri	2,1	1,3	2,2	1,2	15,5	16,2	7,8	3,0
ii- Mineral yakıtlar/yağlar	0,1	0,1	0,0	0,1	561,9	375,8	582,5	760,4
iii- Demir dışı metaller	4,8	4,6	3,8	6,0	7,3	10,7	14,5	15,1
3- SANAYİ	211,5	150,1	123,4	178,7	21,4	17,9	24,7	27,2
i-Demir ve çelik	23,8	14,9	7,2	30,8	0,3	0,1	2,6	0,0
ii-Kimyasallar	56,2	45,0	36,9	31,3	7,5	13,4	11,1	9,3
iii-Diğer yarı mamuller	21,4	14,0	17,9	22,0	8,9	2,3	5,1	7,9
iv- Makinalar ve ulaşım araçları	30,6	36,0	20,3	40,3	2,8	1,3	2,4	3,3
v- Dokumacılık ürünleri	74,9	36,7	37,1	39,1	1,6	0,9	3,1	4,1
vi- Hazır giyim	1,8	0,3	0,8	11,4	0,0	0,0	0,0	0,0
vii - Diğer tüketim malları	2,7	3,2	3,1	3,9	0,2	0,1	0,4	2,5
4- DİĞER ÜRÜNLER	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
TOPLAM	307,0	194,7	157,8	235,8	646,4	433,0	635,9	815,7

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı 2001 verilerinden düzenlenmiştir.

Buna göre, Türkiye'nin İran'a yönelik ihracatının temelini, başta tekstil ve demir-çelik ürünleri olmak üzere sanayi malları oluşturmaktadır. İthalatı oluşturan temel ürünler ise petrol ve mamullerinden oluşmaktadır. Türkiye'nin İran'dan yaptığı ithalatı etkileyecek önemli bir gelişme, 2002'nin ortalarından itibaren bu ülkeden alınacak doğal gaz olacaktır. Mevcut durumda ve gelecekte Türkiye İran pazarına sunabileceği ürünleri geniş bir yelpazeye yayarak artırmazsa bu ülkeye karşı önemli bir dış ticaret açığı verecektir. 1980 ve 1990'larda yaşanan krizlerden sonra petrol gelirleri sürekli yükselen bu ülkenin tüketim talebinde meydana gelen artış Türk ihracatı ile karşılanabilir.³³⁴ Bunun yanında İran'da yabancı sermayeye açılmanın izin vereceği ölçüde Türk inşaat firmalarının önemli bir etkinlik alanı bulacağı belirtilmelidir.

4.1.2. Türkiye-Pakistan İlişkileri: Tarihi Dostluktan Ekonomik İşbirliğine

Yaklaşık yarım yüzyıldan beri, Türkiye-Pakistan ilişkileri çok yakın bir düzlemde cereyan etmiştir. Osmanlı Devleti zamanında ve 1947'ye kadar ikili ilişkiler, Hint Müslümanları adı altında yüzyıllarca süren bir dostluk çizgisinde ortaya çıkmıştır. Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, bu devletler ideolojik farklılıklar taşımalarına rağmen yakınlığı sürdürmüş, fakat son yıllarda, özellikle Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra, politik yakınlıklarda bazı sapmalar görülmeye başlanmıştır.

Türk-İsrail ilişkilerinin gelişmesi, nükleer arındırma, Afganistan, Keşmir ve demokrasi gibi konular bu sapmaların temelini oluşturmaktadır. İlk iki konuda karşılıklı bir anlayış söz konusu olmasına rağmen, diğer üç konu politik ayrışmayı hızlandıran faktörler olmuştur. Örneğin Pakistan, Kabil'deki Taliban hükümetini tanımış ve diplomatik ilişkilere geçmiş, fakat Ankara, Taliban'ı stratejik çıkarları olan Orta Asya için de büyük bir "fundamentalist" tehlike sayarak muhalif gurupları (özellikle Özbek asıllı general Raşit Dostum ve diğer muhalifler) sürekli desteklemiştir. Bu bağlamda Hazar ve Orta Asya petrol ve doğal gazını, Afganistan üzerinden Pakistan limanlarına

³³⁴ Mehmet Binay, "Türkiye-İran: Dünyanın İki Devi" <http://www.ntvmsnbc.com/news/158807.asp> (26 Kasım 2002).

taşıyacak boru hattının inşası konusunda da farklı bir politika izlenmiştir. Keşmir konusunda yıllardan beri Türk hükümeti, Pakistan'ın temel pozisyonunu desteklemesine rağmen daha somut destek verme konusunda isteksiz olmuş ve Mart ve Nisan 2000'de Başbakan Ecevit'in Hindistan ziyareti etrafında Pakistan'da Türkiye'yi eleştiren bolca yazı kaleme alınmıştır.³³⁵

Tablo 27

Türkiye-Pakistan Dış Ticareti ve İçeriği (1997-2000, Milyon \$)

Ürünler	İhracat				İthalat			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
1- TARIMSAL ÜRÜNLER	1,8	22,9	63,7	3,7	3,0	1,3	0,5	13,6
i-Gıda Maddeleri	0,7	20,0	56,9	1,8	1,8	0,4	0,1	0,5
ii-Tarımsal Ham maddeler	1,2	2,8	6,8	1,9	1,3	0,8	0,5	13,1
2- MADENCİLİK ÜRÜNLERİ	1,0	1,4	1,8	1,7	0,0	0,0	0,2	0,0
i- Maden cevherleri ve döküntüleri	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0
ii- Mineral yakıtlar/yağlar	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
iii- Demir dışı metaller	0,9	1,2	1,5	1,6	0,0	0,0	0,2	0,0
3- SANAYİ	55,0	38,9	63,0	47,5	52,3	56,1	24,1	65,7
i-Demir ve çelik	13,9	3,5	11,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
ii-Kimyasallar	5,3	11,7	8,3	10,6	0,1	0,6	0,1	0,1
iii-Diğer yarı mamuller	8,2	5,9	7,0	5,6	5,6	2,8	0,6	3,5
iv- Makinalar ve ulaşım araçları	26,3	16,4	33,2	28,7	0,1	0,2	1,2	0,7
v- Dokumacılık ürünleri	0,9	0,2	0,4	0,8	43,6	48,4	18,4	56,4
vi- Hazır giyim	0,0	0,0	0,0	0,0	0,4	1,1	0,7	2,1
vii - Diğer tüketim malları	0,4	1,3	3,0	1,5	2,6	3,1	3,2	2,9
4- DİĞER ÜRÜNLER	0,3	0,4	0,0	0,0	1,6	0,0	0,6	3,0
TOPLAM	58,2	63,6	128,5	52,9	57,0	57,4	25,4	82,2

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı 2001 verilerinden düzenlenmiştir.

Bunun yanında, halen iki ülke halkları arasında tarihsel bir dostluk ve kardeşlik bağı bulunmakta ve iki ülke önce RCD, daha sonra da ECO bünyesinde bölgesel,

³³⁵ Bu konuda geniş bilgi için bkz., Ishtiaq Ahmad, "Turkey And Pakistan: Bridging The Growing Divergence", *Perceptions*, Volume: 5, No: 3 (September-November 2000), s. 154-169.

stratejik bir işbirliği kurmuş ve dış politika önceliklerini yakınlaştırmak istemiştir. Bir Türk şirketinin, 1998'de İslâmabat-Peşaver oto yolunu tamamlaması üzerine yapılan törene Türkiye'den en üst düzeyde bir katılım gösterilerek ikili ilişkilerin ticari ve yatırım boyutunun da ihmal edilmemesi gerektiğinin altı çizilmiştir.³³⁶ Bu bağlamda, ticaret, yatırım, savunma sanayii, turizm, eğitim ve kültürel işbirliği gibi alanlar Türk-Pakistan yakınlaşmasının ana eksenini oluşturmaktadır. Ticari ilişkiler açısından, ülkelerin tamamlayıcı ekonomiler olmamalarından kaynaklanan nedenlerden ötürü, tüm bu ortak bağların tam bir yansıması henüz ortaya çıkmamıştır. Bu durum, 1997-2000 yılları arasında Türkiye-Pakistan ticaret değerleri ile ihracat ve ithalatın kompozisyonunun incelendiği tablodan da (Tablo 27) izlenebilir.

Yukarıda belirtildiği gibi, ikili ticaretin gelişmemesinin temel nedeni, bu ülkelerin temel ihracat sektörlerinin rekabetçi olmasıdır. Örneğin, pamuk, tekstil, deri ve bazı tarım ürünleri her iki ülke için de temel ihracat kalemleridir. Bunun yanında Türkiye, bu ülkeye önemli miktarda dayanıklı tüketim malı, elektronik eşya ve otomotiv ürünlerinden oluşan sanayi malları demeti ihraç etmektedir. Uzak Doğu ürünlerine oranla daha avantajlı olan Türkiye, bu alanda ticareti geliştirebilir. Pirinç ve bazı tekstil kollarında Pakistan'dan iç üretimce karşılanamayan malları satın alabilir.

ECO gibi bölgesel bir işbirliğinin sağlayabileceği ticaret avantajları da kuşkusuz ikili ticareti canlandıracaktır. ECO bünyesinde oluşturulan ECO Denizcilik Şirketi deniz ticaretinin canlanmasına öncülük edebilir. 1997'de başlatılan D-8 Projesi'nde gelişme sağlanabilirse, bazı ticaret olanakları sunabilir. Pakistan'ın, büyük bir nüfusa sahip olması nedeniyle tüketim mallarına duyduğu büyük ihtiyaç, gelişen oranda ihracata yönelen Türk sanayii için alternatif büyük bir pazar oluşturabilir.

Türkiye-Pakistan ilişkilerini etkileyen önemli bir alan, bu ülkedeki Türk firmalarının faaliyetleridir. Özellikle, 1980'lerden sonra edindiği deniz aşırı tecrübelerle 1990'larda Pakistan pazarına giren Türk müteahhitlik firmaları bu konuda büyük önem taşımaktadır. Bayındır, STFA ve Tekser gibi büyük firmalar bu ülkenin fiziki alt yapısının modernizasyonunda faaliyet göstermekte ve bunların iş hacmi yaklaşık 1.5

³³⁶ Pakistan Ministry of Foreign Affairs, <http://www.forisb.org/ojc.html> (20 Haziran 2000).

milyar dolara ulaşmış bulunmaktadır.³³⁷ Örneğin STFA şirketi, Pakistan'la en başarılı ilişkiler kuran bir firmadır. Bu şirketin 1992'den beri üstlendiği projelerin toplam değeri 500 milyon dolara yaklaşmakta olup 2000'e yakın Pakistanlıya istihdam sağlamaktadır. Tekser firması, sulama projesini tamamlamak üzere olup Emek Elektrik şirketi de 20 milyon dolarlık transformatör projesi ile ilgilenmektedir.³³⁸

Bunlara ilaveten, Taliban sonrası Afganistan'da Türkiye-Pakistan ilişkilerinin yeni bir ivme kazanabileceğine yönelik yorumlar yapılmaktadır. Türkiye, bu operasyon çerçevesinde bu ülke ile ilişkilerini yeniden değerlendirecektir. Bölge ülkeleri ile ve bu arada özellikle Pakistan'la ilişkilerini geliştirebilirse, Türkiye'nin Taliban sonrası Orta Asya'da nüfuzunun artacağı ileri sürülebilir. Her şeyden önce Afganistan'da kurulması planlanan barış gücünde Türk askerinin bulunması, hem bölge için rahatlatıcı, hem de Türkiye için stratejik bir kazanım olacaktır. Türk ordusunun gerilla savaşı ve zor bölgelerde savaş gibi tecrübelerini Afganistan'a aktarması da onun bu pozisyonadaki etkinliğini artıracaktır. Çünkü, bölgeye gönderilen askerler içinde hem Batı'nın, hem de İslam dünyasının "evet" diyebileceği bir başka ulusal askeri güç bulunmamaktadır. Böylece Türkiye, Kafkaslara göre nispi olarak zayıf olan nüfuzunu Orta Asya'da güçlendirebilir. Özbekistan'daki ABD güçlerinin etkisiyle Rus ve Çin etkisine karşı direnebilecek olan Orta Asya ülkeleri ile de Türkiye, yeniden bir diplomasi trafiği kurabilir. Türkiye, aynı zamanda bu müdahale ile birlikte ideolojik ayrışma içerisinde bulunduğu Pakistan ile de bir yakınlaşma meydana getirebilir. Pakistan Devlet Başkanı Müşerrefin kendisini Atatürk'ün çizgisinde gördüğünü belirtmesi bu yolda anlamlı bir işaret sayılabilir.³³⁹

Türkiye ve Pakistan arasında meydana gelebilecek bir ittifakın üç açıdan Türkiye'nin çıkarına olduğu belirtilebilir: Öncelikle, Türkiye, Afganistan'da aktif olarak rol almak için Pakistan'a muhtaç bulunmaktadır. İkinci olarak, Afganistan'a istikrar gelmesi durumunda, daha önce Pakistan'a, Taliban'a verdiği destek dolayısıyla kuşkuyla bakan Orta Asya devletleri, kendileri için sıcak denizlere alternatif ve güvenli

³³⁷ Turkish Daily News, 23 Mart 1998.

³³⁸ Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (DEİK), "Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri", <http://www.kobinet.org.tr/hizmetler/katilimci-kuruluslar/vakiflar/Pakistan/Pakistan.pdf> (13 Aralık 2001).

³³⁹ M. Ali Kışlalı, "Kemalizm Kurtarıcı", *Radikal*, 27 Eylül 2001.

7

bir ticaret rotası daha bulmuş olurlar. Son olarak, Pakistan ile Orta Asya devletlerini yaklaştıracak bir Türkiye, Orta Asya'nın bağımsızlığının da güçlendirilmesine katkıda bulunabilir. Bu arada bölgenin, Rusya'ya olan bağımlılığı da azalarak Türk girişimciler için yeni fırsatlar meydana gelebilecektir. Elbette bunun için, Türkiye'nin, özellikle Taliban'a karşı desteklediği Özbek General Raşit Dostum'a karşı daha dikkatli olması ve Afgan halkı tarafından fazla sevilmeyen ve Rus yanlısı görünen bu kişiyle ince bir diplomatik ağ kurması gerekmektedir. Bu çerçevede, Peştun çoğunlukla olan ilişkilerini de güçlendirmesi elbette Türkiye'nin uzun vadeli çıkarları açısından daha uygun olacaktır.³⁴⁰

4.1.3. Türkiye-Afganistan İlişkileri: 11 Eylülle Birlikte Yenilenen Dostluk

Türkiye, Afganistan'la bu ülkenin bağımsızlığı elde ettiği yıldan itibaren iyi ilişkiler kurmuş, 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanan dostluk antlaşması ile ülkeler arasındaki dostluk, işbirliği ve dayanışmayı tesis etmeye çalışmıştır. Bu anlaşma, stratejik ve askeri işbirliğine yönelik maddeler de içermektedir.³⁴¹ 25 Mayıs 1928'de, Afgan Kralı Emanullah'ın Türkiye ziyaretinde, Ankara'da Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması imzalanmıştır. Gerek Afganistan'da gerekse Türkiye'de meydana gelen iktidar değişikliği bu dostlukları zedelememiştir. Kabilelerin ittifakıyla babası Zahir Şah'ın yerine geçen Emanullah Han ise, modernist bir yönetici ve Atatürk'ün de dostu olmuştur. Fakat onun, Türk Devrimleri'nden esinlenerek kendi ülkesinde yapmak istediği reformlar fazla "tepeden inme" bulunarak şiddetli tepkilere neden olmuş ve iktidardan uzaklaştırılmasını sağlamıştır.³⁴² Daha sonra gelen şahlarla da genel olarak dostluk ve kardeşlik ekseninde yürütülen ikili ilişkiler, 1979'da Sovyet ordularının Afganistan'ı işgal etmesiyle açık bir desteğe dönüşmüştür. Bu dönemde Türkiye, komünist işgale karşı büyük duyarlılık taşıyan kamuoyu ile birlikte Afganistan'da savaşan mücahit guruplara Batılı ülkelerle birlikte çeşitli destekler sağlamıştır.

³⁴⁰ Svante Cornell, "Türk-Pakistan İlişkilerini Canlandırmanın Oluşturacağı Fırsatlar", *Zaman*, 5 Kasım 2001, s. 12.

³⁴¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/ikili/03.htm> (14 Aralık 2001).

³⁴² Taha Akyol, "Afganistan ve Türkler", *Milliyet*, 5 Kasım 2001.

Büyük bir direniş sonucu Sovyet ordularını Afganistan'ı terk etmeye zorlayan mücahitler arasında, Sovyet yanlısı Necibullah hükümetinin devrilmesini izleyen dönemde (1989'dan itibaren) iç çekişmeler başlamış ve Taliban'ın 1990'ların ortalarında gücünü iyice hissettirmeye başlamasından 2001'deki ABD operasyonuna kadar bu ülke iç çatışmalardan uzak kalmayı başaramamıştır. Taliban'a karşı verilen mücadelede ise Türkiye, kendine yakın gördüğü Raşit Dostum'un Cümbüş-i Milli gurubunu desteklemiş ve 1993'te kurulmuş olan Burhaneddin Rabbani'nin devlet başkanlığındaki hükümeti tanımaya devam etmiştir. ABD'nin, 11 Eylül Olayları sonrasında yapmış olduğu operasyonda ise, yine ABD ve Batı ile birlikte (aslında dünyadaki ülkelerin büyük kısmı) hareket ederek Taliban ordularının yok edilmesi için gerekli politik ve lojistik desteği vermiştir. Operasyon sonrasında Afganistan'da kurulacak barış gücünde de yer almak için gerekli kararlılığı göstermiştir.³⁴³ Bu çerçevede, Bonn'da toplanarak Afganistan'da Taliban sonrası kurulacak hükümet üzerine değerlendirmelerin yapıldığı konferansta, aynı zamanda ülkenin yeniden imarı konusunda da destek vermeye devam edeceğini açıklamıştır. Türkiye, bu süreç sonunda Afganistan'da kurulan uluslararası gücün komutasını da İngiltere'den devralarak bu ülkeye ve bölgeye yönelik olan yakın ilgisini pekiştirmiştir.³⁴⁴

Buna ilaveten, ülkenin nitelikli insan ihtiyacının karşılanmasında da Türkiye'nin Afganistan'la yakın ilişkilere girdiği görülmüştür. Taliban döneminde bile bu ülkede faaliyet gösterebilen bazı Türk özel eğitim girişimlerinin yanında, Türk Dışişleri Bakanlığı'nda Afganlı diplomatların eğitilerek sertifika verilmesi bunu doğrulayan kanıtlardandır.³⁴⁵

Gerçekte, böyle bir yeniden yapılanmanın Türkiye açısından büyük bir fırsat taşıdığı belirtilmelidir. Çünkü 20 yıldan fazla süredir savaşla iç içe olan ülkenin alt yapısı büyük oranda eskimiş veya yok olmuş ve bu alanda kendini uluslararası arenada ispat etmiş olan Türk müteahhit firmalarının büyük katkı yapabilecekleri bilinmektedir. Bu bağlamda, ikili ilişkilerin ticari yönünün çok zayıf olduğunu belirtmek gereksiz olacaktır. Savaşla iç içe yıllardır yaşayan bu ülke ile olan ticaret yok denecek kadar

³⁴³ Mehmet Ali Birand, "Asker Yollamaktan Neden Korkuyoruz?", *Posta*, 18 Ekim 2001.

³⁴⁴ "Komuta Türkiye'nin", *Hürriyet*, 20 Haziran 2002.

³⁴⁵ "Türkiye Şah Mesut'un Eğitimli Diplomat Hayalini Gerçekleştirdi", *Zaman*, 10 Mayıs 2002.

azdır. Çünkü, uluslararası verilere göre 1996'da yapılan 2, 1997'de 6 ve 1998'de 22 milyon dolarlık ihracata karşılık Türkiye bu ülkeden resmi olarak hiç bir mal ithal etmemiştir.³⁴⁶ Bununla birlikte, savaş sonrasında Afganistan'ın yeniden imarı projelerinde Türk firmalarının önemli ekonomik çıkarlar elde edebileceği ve bu çerçevede ikili ticaretin yükselme eğilimi göstereceği öngörülebilir.

4.1.4. Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkileri: Büyük Beklentiler ve Realiteler

Türkiye'de, ECO içerisinde bulunan 5 Türk cumhuriyeti ve Tacikistan'ın 1991 yılında bağımsızlıklarını kazanması, büyük bir fırsat olarak algılanarak coşkulu bir şekilde karşılanmış ve Türk kamuoyundaki büyük imparatorluk özlemleri için yeni bir araç olarak kabul edilmiştir. Ankara, hemen bu ülkeleri tanımış ve geleceğe yönelik iyimser senaryolar yapılmaya başlamıştır. Bu dönemin ilk yıllarında "Adriyatik'ten Çin Seddi'ne Türk Dünyası" sloganı, hem yönetici elitler hem de Türk halkı tarafından sıkça kullanılmaya başlamıştır. Hazar'daki petrol yatakları ve diğer stratejik enerji kaynakları açısından bölgenin imkanlarının iyice netleşmeye başlamasıyla bu coşku iyice artmıştır. Bir taraftan da, bu bölgenin küresel ekonomik güçlerin gölgesinde kalabileceği endişesi taşınmaya devam etmiştir. Bu dönemde Türkiye, bu ülkeler için örnek bir devlet modeli, bölgenin Avrupa ile olan ilişkilerinde önemli bir köprü ve bölge zenginliklerinin dünyaya aktarılmasında koordinasyon sağlama görevi gibi pek çok misyon üstlenmiş ve ABD ve Batı tarafından bu misyonları üstlenmeye teşvik edilmiştir.

Bu bağlamda 1991'den sonra Azerbaycan ve Orta Asya'ya yönelik güçlü bir Türk müteşebbis akımı gerçekleşmiştir. Bu girişimcilerin, söz konusu ülkelerde yaptıkları işler ise, üretim bazında küçük ve orta çapta işler olmuş, inşaat, haberleşme gibi alt yapı işlerinde ise büyük projeler üstlenilmiştir. Bu çerçevede, 1994'ün sonuna kadar Orta Asya ile 200 civarında anlaşma imzalanmış ve toplam olarak 666 milyon dolar değerinde kredi verilmiştir. Bu rakam, insani ve teknik yardımlarla birlikte 1.1 milyar doları bulmuştur. Yine bu döneme kadar, Türkiye kökenli yaklaşık 400 şirket 3.4

³⁴⁶ IMF (2000), a.g.e., s. 459-461.

milyar dolar değerinde iş üstlenmiştir. TPAO ile BOTAS, bölgede petrol ve doğal gaz arama ve yeni boru hatlarının inşa edilmesi için çalışmalar yapmıştır.³⁴⁷

Tablo 28

Orta Asya'ya Yönelik Türk Eximbank Kredileri (1998, Milyon \$)

Ülkeler	(1)	(2)	(3)	Ülkeler	(1)	(2)	(3)
<i>Azerbaycan</i>	71.9	-	75.9	<i>Özbekistan</i>	262.1	-	284.2
-Mal	59.6	-	59.6	-Mal	124.6	-	124.6
-Proje	12.3	4.0	16.3	-Proje	137.5	22.1	159.6
<i>Kazakistan</i>	210.8	-	213.2	<i>Türkmenistan</i>	90.0	-	92.8
-Mal	40.1	-	40.1	-Mal	75.0	-	75.0
-Proje	170.7	2.4	173.1	-Proje	15.0	2.8	17.8
<i>Kırgızistan</i>	48.0	-	48.0	TOPLAM	628.8	31.3	714.1

Kaynak: Türk Eximbank Dökümanı, Haziran 1998; Aktaran, Emin Çarıkcı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü" Bilig, Sayı: 7 (Güz 1998), s. 4.

Açıklamalar:

- (1) 1997'yeKadar,
- (2) Mayıs 1998,
- (3) Genel Toplam.

Türk cumhuriyetlerine açılan krediler içinde Türk Eximbank kredileri büyük öneme sahiptir ve 1998 ortalarında toplam 714 milyon dolara ulaşmıştır. Bu durum Tablo 27'de gösterilmiştir. Buna göre, 1998 ortalarına kadar 284 milyon dolarlık mal ve proje kredisi kullandırılan Özbekistan, Türk Eximbank kredilerinden en yüksek payı alan ülkedir. Bu ülke, nüfus potansiyeli etrafında sahip olduğu büyük iç pazar ve pamuk, petrol, doğal gaz ve altın gibi kaynaklara sahip bulunmasıyla aynı zamanda Türkiye'nin bağımsızlıktan bu yana ilgisini çeken en önemli Türk cumhuriyetidir.

Eximbank'ın sağladığı proje kredileri başlıca üç alanda yoğunlaşmaktadır. Bunlardan *ilki* turizm-müteahhitlik gibi hizmetler alanında ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede otel ve ticaret merkezleri inşa edilmesi, havaalanları restorasyonu, haberleşme sistemleri kurulması gibi faaliyetler göze çarpmaktadır. *İkinci alan* tüketim

³⁴⁷ Turkish Daily News, 30 Aralık 1994.

malları üretiminde kendini göstermiş ve gıda, giyim ve elektrikli ev aletleri imalat sanayilerinde yatırımlar yapılmıştır. Sınai yatırımlar ise *son* temel finansman alanını oluşturmakta olup bu fonlar Türkmenistan'da Türkmenbaşı Rafinerisinin modernizasyonunda, Özbekistan'da yün entegre tesisleri ve kamyon-kamyonet üretim tesisi inşasında kullanılmıştır.³⁴⁸

Yukarıda geçtiği gibi, Türk firmalarının bölgede etkin olarak faaliyet gösterdikleri alanların başında inşaat komplekslerinin inşa edilmesi gelmektedir. Türk müteahhitlerinin Türk Cumhuriyetlerinde üstlenmiş oldukları işlerin genel bir dökümü aşağıdaki tabloda verilmektedir.

Tablo 29

Orta Asya'ya Yönelik Müteahhitlik Hizmetleri* (milyon \$)

Ülkeler	İş Sayısı	Değeri	Tamamlanmış	Bitmemiş
Azerbaycan	23	499.3	81.3	418.3
Kazakistan	45	824.2	512.8	311.4
Kırgızistan	3	83.8	36.0	47.8
Türkmenistan	51	577.9	404.6	173.3
Özbekistan	24	621.1	398.4	222.7
Toplam	146	2,606.3	1,433.1	1,173.2

Kaynak: Türk Müteahhitler Birliği ve Uluslararası Müteahhitler Birliği Verileri, Haziran 1998; Aktaran, Emin Çarıkçı, "Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü" Bilig, Sayı: 7 (Güz 1998), s. 5.

*: Ekim 1997'ye kadar.

Toplamda 2.5 milyar doları aşan bu faaliyetler (müteahhitlik hizmetleri) ilk başlarda ikili ticaretin gelişmesinde de aracılık etmiştir. Örneğin Özbekistan ve Türkmenistan'da faaliyet gösteren Türk inşaat firmaları yaptıkları işlerin karşılığı olarak pamuk alıp bunu Türkiye piyasasına ulaştırmışlardır. Fakat bu durumun, tekstil sektörünün bu ülkelerde gelişme göstermesine paralel olarak azalma eğilimi göstereceği açıktır.

³⁴⁸ Devlet Bakanlığı, Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör, Ankara: 1998, s. 167.

İnşaat firmalarının faaliyetlerini gıda, tekstil ve petro-kimya gibi alanlarla faaliyetleri yoğunlaşan küçük ve orta ölçekli işletmeler izlemektedir. Bölge ülkelerindeki yüzlerce Türk şirketi bu gibi alanlarda yoğunlaşmakta ve bu ülkelerde temel sanayinin kurulmasına aracılık yapmaktadır. Petrol, doğal gaz, altın üretimi ve otomotiv, elektronik gibi sanayi alanları dışında Türk firmaları bu cumhuriyetlerde yatırım yapan ülkelerin başında gelmektedir.

Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ile olan ekonomik ilişkilerini etkileyen bir diğer alan Avrupa ile tarihi ve güçlü bağlarla kurulmuş olan ticari ilişkileridir. Avrupa ülkeleri de ilk başlarda daha hissedilir biçimde Türkiye'nin bölgede yapacağı faaliyetlere büyük önem vermişlerdir. Türkiye'nin AB ile başlatmış olduğu gümrük birliği süreci de göz önünde bulundurulursa AB ülkeleri, O. Asya cumhuriyetlerinin önemli rol atfettikleri Türkiye ile işbirliğine önem vermektedir. Bu çerçevede, bölgede Türklerin girişimci zekası, Chase Manhattan Bank, Coca Cola, Caterpillar, Siemens gibi şirketleri İstanbul'u, Orta Asya'daki işletmeleri için bir sıçrama tahtası olarak seçmeye ikna etmiştir.³⁴⁹

Türk firmalarının bu ülkelere olan ilgisini çeken ve bölgede önemli yatırımlar gerçekleştirmesine sebep olan en önemli alanları petrol ve gaz üretimi ile bu üretimin dünya pazarlarına ulaşmasını sağlayacak boru hatlarının inşasıdır. Bu konuda, ülkelerin hedefleri öyle yüksektir ki, 2010 yılında sadece Kazakistan, 100 milyon tondan daha çok petrol üretimini hedeflemektedir. Türkmenistan ise, aynı yılda 80 milyon ton petrol ve 230 trilyon m³ doğal gaz üretimi planlamaktadır.³⁵⁰ Üstelik, üretilen petrol ve gazın büyük kısmının dış piyasalara ulaştırılması planlanmaktadır. Bu konuda önemli gelişmelerden birisi Aralık 1998'de meydana gelmiştir. Bu tarihte Anglo-Türk konsorsiyumu olarak gerçekleştirilecek 185 km uzunluğundaki petrol boru hattının maliyeti 80 milyon dolar olarak belirlenmiştir.³⁵¹ Uzun zamandır çalışmaları yapılan Türkmenistan-İran-Türkiye doğal gaz hattının inşa edilmesi için Şubat 1999'da Türkmenistan ve Türkiye'nin birlikte kuracağı bir konsorsiyumun çalışmalara başlayacağı belirtilmiştir. 2000 km uzunluğunda inşa edilecek bu hattın maliyeti 2.5

³⁴⁹ The Wall Street Journal, 17 Haziran 1996, (Milliyet'in Eki).

³⁵⁰ Interfax Oil and Gas Report, No: 24, 17 Haziran 1994.

³⁵¹ New Europe, 6-12 Aralık 1998, s. 42.

milyar dolar olarak tahmin edilen ve 2-3 yıl içerisinde tamamlanması beklenen bu proje ABD'nin yaptığı lobi faaliyetleriyle durdurularak Trans-Hazar Doğal Gaz boru Hattı gibi İran'ı devre dışı bırakan alternatif projelere ağırlık verilmeye başlanmıştır.

Fakat bu güzergahlar içerisinde en önemlisi olarak addedilen ve etrafında yıllardır yoğun bir mücadele, rekabet ve spekülasyonun gerçekleştiği hat, ünlü Bakü-Ceyhan boru hattıdır. Azeri ve Kazak petrolerini dünya piyasalarına taşıyacak bu hat, fazla ekonomik görünmeyen, ama en ideal güzergah olduğu konusunda Türk tarafının yoğun çabalar göstermeye çalıştığı önemli bir projedir. Türk-Azeri ilişkilerinin gelişmesine büyük katkıda bulunacak ve Türkiye'nin stratejik önemini artıracak olan bu projenin inşasına, Rusya ile ilişkilerinde kötü deneyimler yaşayan Azerbaycan da sıcak bakmaktadır.³⁵² Bu konuda gelinen son aşama, bu petrol boru hattının inşasına 2002'de başlanacağını göstermektedir. Nitekim Eylül 2002 ortalarında bu büyük projenin temeli atılarak Türk-Azeri ekonomik işbirliği önemli bir ivme kazanmıştır. Bu proje çerçevesinde Azerbaycan petrolerinin dünyaya pazarlanması için Türkiye köprü görevi taşıyacak ve enerji dağıtım merkezi haline gelecektir. Pazarlanacak olan petrol miktarı, projenin tamamlanmasının beklendiği 2005 yılından itibaren günlük 1 milyon varil olarak hesaplanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye, hem ucuz petrol temini hem de yıllık 300 milyon dolarlık geçiş ücreti elde edebilecektir. Kazak petrolerinin de bu hatta bağlanmasıyla projenin önemi daha da artacaktır.³⁵³

Türkiye ve Azerbaycan arasında inşa edilmesi düşünülen bir diğer proje de Azerbaycan-Türkiye (Şahdeniz) Doğal Gaz Boru Hattı Projesi'dir ve bu proje ile Azerbaycan gazının Gürcistan üzerinden Türkiye'ye taşınması amaçlanmaktadır. Ekim 2000'de başlayan Azerbaycan'dan doğal gaz teminine yönelik görüşmeler sonucunda, 12 Mart 2001 tarihinde imzalanan 15 yıl süreli Doğal Gaz Alım Anlaşması, alımların 2004 yılında 2 milyar m³ ile başlamasını ve 2007 yılında 6.6 Milyar m³/yıla ulaşmasını öngörmektedir. Proje ile ilgili çalışmalar devam etmektedir.³⁵⁴ Bu projenin gerçekleşmesi durumunda, Türkiye ve Azerbaycan için önemli çıkarlar sağlayacak olan

³⁵² New Europe, 27 Aralık 1998-2 Ocak 1999, s. 42-43

³⁵³ Çiğdem Toker, "2.9 Milyar Dolarlık Rüya Gerçek Oldu", *Hürriyet*, 19 Eylül 2002; Geniş bilgi için, BOTAS, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/btc.html> (15 Ağustos 2002); Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, <http://www.btc.com.tr/> (15 Ağustos 2002).

³⁵⁴ BOTAS, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/azerbaycan.html> (20 Ağustos 2002).

bir başka güzergahın gündeme gelmesi beklenmektedir. Buna göre Azerbaycan, Baku-Tiflis-Erzurum hattıyla Türkiye'ye göndereceği doğal gazı Yunanistan'a da satmak için çalışmalar yapmaya başlamıştır.³⁵⁵ Petrolün de bu çerçevede pazarlanacağı proje ile Türkiye geçiş gelirleri elde etmenin yanında enerji ağlarının merkezinde olma gibi stratejik bir önem kazanacak, Azerbaycan da büyük bir pazara müttefiki olan bir ülke aracılığıyla girebilecektir.

Türkiye-Orta Asya ilişkilerini etkileyen önemli faktörlerden birisi de Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattı Projesidir. Türkmen doğal gazının Türkiye'ye ve Avrupa pazarlarına ihraç edilmesi konusundaki çalışmalar 1991 yılı sonu itibarıyla başlatılmıştır. 1991'den bu yana, iki ülke arasında, Projenin gerçekleştirilmesine yönelik çeşitli anlaşmalar imzalanmıştır. Bu kapsamda ilk önemli anlaşma, 29 Ekim 1998 tarihinde, Türkiye ve Türkmenistan Devlet Başkanları arasında Ankara'da imzalanmıştır. Mayıs 1999 tarihinde, Aşgabat'ta, BOTAŞ ile Türkmenistan Devlet Başkanı nezdinde hidrokarbon kaynaklarının kullanımı konusunda yetkilendirilmiş merci arasında, 16 milyar m³/yıl düzeyinde doğal gaz alımına ilişkin "Doğal Gaz Alım-Satım Anlaşması" imzalanmıştır. 30 yıl süreli söz konusu anlaşmaya göre, gaz teslimatların 2002-2004 döneminde başlaması öngörülmüştür. Bu anlaşmaya göre, doğal gaz, Türkmenistan'dan Türkiye-Gürcistan sınırında teslim alınacaktır. Ayrıca, doğal gazı taşıyacak ve Türkmenistan'dan başlayarak Gürcistan sınırına ulaşacak boru hattının bu noktaya kadar yaptırılması ve işletirilmesi sorumluluğu tümüyle Türkmen tarafına ait olacaktır. Ekim 1998 tarihinde imzalanan anlaşmadaki ulusal prosedürlerin yerine getirilmesindeki yükümlülüklerinin tamamı Türkiye tarafından tamamlanmıştır. Türkmenistan tarafından Şubat 1999'da, Projenin General Electric Capital ve Bechtel firmalarından oluşan PSG (Boru Hattı Çözüm Gurubu) liderliğinde bir Konsorsiyum tarafından yürütüleceği açıklanmıştır. Ağustos 1999'da, PSG Konsorsiyumu'na Shell şirketi de iştirak etmiştir. Türkmenistan'ın PSG'ye verdiği Görevlendirme Mektubu'nun geçerlilik süresi 19 Şubat 2000 tarihi itibarıyla sona ermiştir. Türkmen tarafının bu yetkilendirme süresini uzatmaması nedeniyle, GE Capital ve Bechtel firmaları, söz konusu Proje'nin gerçekleştirilmesi için oluşturulan PSG Konsorsiyumu'ndan çekilmişlerdir. Bu nedenle, boru hattının özellikle Gürcistan

³⁵⁵ Gülten Sarı, "Atina ile Bakü Mayıs Sonunda Petrol Anlaşması İmzalyor", *Zaman*, 26 Mayıs 2002.

sınırına kadar olan bölümü ile ilgili çalışmalarda herhangi bir gelişme kaydedilmemiş olup, bu konuda faaliyete geçilmesi için Türkmen tarafının alacağı karar beklenmektedir.³⁵⁶

Tablo 30

Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ticareti (1996-2000, Milyon \$)

Ülke	İhracat					İthalat				
	1996	1997	1998	1999	2000	1996	1997	1998	1999	2000
Azerbaycan	240	320	327	248	230	0	58	50	44	96
Kazakistan	164	211	214	97	119	101	165	254	296	346
Kırgızistan	47	50	42	23	21	6	8	7	3	2
Özbekistan	230	211	156	99	83	58	95	96	47	86
Tacikistan	4	7	10	5	4	3	3	8	4	17
Türkmenistan	66	118	96	107	120	100	74	42	67	98
<i>Toplam</i>	<i>752</i>	<i>915</i>	<i>845</i>	<i>579</i>	<i>577</i>	<i>268</i>	<i>403</i>	<i>457</i>	<i>461</i>	<i>645</i>
Oran (%)	3,2	3,5	3,1	2,2	2,1	0,6	0,8	1,0	1,1	1,2

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı 2001 verilerinden düzenlenmiştir.

Türkiye'nin Türk cumhuriyetleri ile olan iktisadi ilişkileri genel olarak mal ve sermaye akımlarının nitelik ve niceliği açısından incelendiğinde, birinci tür akımın henüz yeterince olgunluğa erişemediği görülecektir. Bunun birkaç sebebi vardır: Her şeyden önce incelenmesi gereken, bu ülkelerin geçiş döneminde bulunmaları sebebiyle, büyük çöküntü yaşamış ekonomilerini düzlüğe çıkarabilmek için sadece cari ve öncelikli ihtiyaçlara yönelmiş olmalarıdır. Bu açıdan bu ülkeler, Türkiye için iyi bir ihracat pazarı değildir. İlk başlarda ticari ilişkileri büyük oranda takas ticaretinin oluşturmasından da bu zorunluluk anlaşılabilir. Cari ihtiyaçların giderilmesi konusunda yine de Türkiye'nin önemli bir fonksiyon icra etmekte olduğu söylenebilir. Mal akımlarını belirleyen ikinci husus, ticaret dengesinin genelde Türkiye lehinde belirmesinden de anlaşılabilirdiği gibi, bu akımın Türkiye'nin karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olduğu alanlarda ortaya çıkmasıdır. Örneğin son 15-20 yılda, başta Arap ülkeleri olmak üzere dünyanın değişik yerlerinde büyük projeleri gerçekleştirerek uzmanlaşmış

³⁵⁶ BOTAS, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/hazar.html> (20 Ağustos 2002).

7

inşaat sektörü bölgeye ilk ve etkili anlamda giren sektör olmuştur. İnşaat firmalarının, bu ülkelere yapılan yapı sanayi ürünleri ihracatında da önemli bir rol oynadığı bilinmektedir. Bu durum, gelecekte ticari ilişkilerin büyük bir potansiyele ulaşmasında etkili olacaktır. Bu konuda Türkiye'nin teknolojik yönü ağır basan malların ticaretinde etkili olamadığı, üstünlüğü Batılı ülkelere ve geleneksel olarak bölgeyle güçlü ticari ağlara sahip olan Rusya'ya kaptırıldığı söylenebilir.³⁵⁷

Tablo 30'dan da görülebildiği gibi Türkiye'den bu altı ülkeye yapılan ihracat son beş yıl içerisinde hiç bir dönem toplam ihracatın %3.5'ini aşmamıştır. Üstelik 1998'deki Rusya krizi sonrasında ihracatta önemli düşüşler yaşanmıştır. İthalat rakamları daha da düşüktür ve en iyi düzeyine 2000 yılında %1.2'lik oranla ulaşmıştır. Dış ticaretin kompozisyonu açısından bakıldığında ise, Türkiye'nin bu ülkelere ağırlıklı olarak bazı sanayi ürünleri ve tarımsal mallar satarken bu ülkelerden genellikle tarımsal hammadde ve bazı madenler satın aldığı görülmektedir. Türkiye için kilit sektörlerden olan tekstil ve dokumacılık alanında bile Orta Asya ile ticaret tatmin edici olmaktan şimdilik uzak görünmektedir. Bu ülkeler içerisinde ticaretin göreceli olarak en fazla geliştiği ülkeler olan Azerbaycan ve Kazakistan'la olan Türk ticaretinin içeriği aşağıdaki tablolardan izlenebilir (Tablo 31 ve Tablo 32).

Buna göre, Türk-Kazak ticaretinde son yıllarda meydana gelen önemli bir gelişme Türkiye'nin bu ülkeden yaptığı ithalat içerisinde petrol ve ürünlerinin önemli bir yer tutmaya başlamasıdır. Bu ürünlerin ithalatı 1999 ve 2000 yıllarında iki kat artış göstermiştir. Türkiye-Azerbaycan ticaretinde ise, Türk sanayi ürünleri ihracı ve yakıt ithalatı sürekli artmaktadır.

Sermaye akımları açısından iktisadi ilişkiler daha tatmin edici boyutlardadır. Çünkü, yüzlerce bakir alanda ve kısır kalmış sektörlerde yatırım imkanları mevcuttur. Bu çerçevede Türk firmaları, gıda ve tekstil başta olmak üzere tarıma dayalı sanayi kollarında çok etkin görünmektedir. Yeni üretim tesislerinin inşa edilmesini gerektiren bu yatırım alanları, inşaat firmalarının faaliyetleriyle birleştiği zaman ortaya daha iyi bir manzara çıkacaktır. Türk firmalarının bu ülkeler açısından önemli bir özelliği de uluslar

³⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Dikkaya, "Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler", *Bilgi*, no. 11, Bahar 1999, s. 1-19.

arası bir çok firma ile çok rahat işbirliği ve yatırım alanları oluşturabilecek ilişkilere girebilmeleridir. Bu konuda Cola firmasının faaliyetleri ve TPAO'nun bazı konsorsiyumlar çerçevesinde yapmış olduğu faaliyetler ilk planda belirtilebilir.

Tablo 31

Türkiye-Azerbaycan Dış Ticaretinin İçeriği (1996-2000)

Sektörel Dağılım	İhracat					İthalat				
	1996	1997	1998	1999	2000	1996	1997	1998	1999	2000
1- TARIMSAL ÜRÜNLER	102,8	142,9	127,5	89,3	67,4	15,3	33,4	35,7	24,9	33,3
i-Gıda Maddeleri	102,3	142,3	127,2	89,0	67,2	0,8	0,7	0,6	1,2	4,7
Canlı hayvan/Gıda	87,1	132,6	111,7	82,4	63,3	0,8	0,7	0,6	1,1	3,0
İçkiler, tütün	10,4	6,7	6,7	3,8	3,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1
Yağlar ve mumlar	4,7	3,0	8,8	2,8	0,8	0,0	0,0	0,0	0,0	1,5
Yağlı tohumlar/meyvalar	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1
ii-Tarımsal Ham maddeler	0,5	0,6	0,3	0,4	0,2	14,5	32,7	35,1	23,7	28,6
2- MADEN ÜRÜNLERİ	15,4	17,3	21,5	18,9	26,2	8,0	8,6	4,4	9,2	56,3
i- Maden cevherleri	1,3	2,4	1,6	0,6	2,6	2,7	0,6	0,9	0,4	7,0
ii- Mineral yakıt ve yağlar	12,1	12,0	16,8	15,7	21,5	4,5	6,9	2,2	4,2	44,3
iii- Demir dışı metaller	2,0	2,8	3,1	2,6	2,1	0,9	1,1	1,3	4,7	5,0
3- SANAYİ	121,7	159,5	178,1	139,8	136,3	15,8	16,3	10,2	9,9	6,0
i-Demir ve çelik	2,4	2,3	2,1	1,2	1,2	0,5	0,3	3,8	0,0	0,0
ii-Kimyasallar	18,3	23,0	25,1	21,5	29,2	8,9	12,5	5,2	8,2	4,2
iii-Diğer yarı mamuller	28,3	46,0	40,4	39,5	34,4	0,3	0,1	0,4	0,5	0,3
iv- Makina/ulaşım araçları	43,5	46,3	74,6	37,7	39,7	0,2	0,4	0,2	1,0	0,3
v- Dokumacılık ürünleri	7,2	10,6	9,5	10,4	9,6	5,6	2,8	0,5	0,1	1,1
vi- Hazır giyim	4,0	10,9	6,3	14,2	6,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
vii – Diğer tüketim malları	17,9	20,3	20,1	15,4	16,1	0,2	0,2	0,1	0,1	0,0
TOPLAM	239,9	319,7	327,2	248,1	230,4	39,2	58,3	50,3	44,0	95,6

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı 2001 verilerinden düzenlenmiştir.

Tablo 32

Türkiye-Kazakistan Dış Ticaretinin İçeriği (1996-2000)

Sektörel Dağılım	İhracat					İthalat				
	1996	1997	1998	1999	2000	1996	1997	1998	1999	2000
1- TARIMSAL ÜRÜNLER	34,9	41,9	31,9	9,7	11,1	22,9	11,2	18,7	5,5	15,9
i-Gıda Maddeleri	34,3	41,4	31,1	9,6	11,0	0,2	0,4	13,4	3,6	15,5
Canlı hayvan/ gıda malları	21,8	31,9	23,8	8,5	5,9	0,2	0,4	13,4	3,5	13,7
İçkiler, tütün ve mamulleri	11,4	4,4	1,9	0,0	4,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Yağlar ve mumlar	1,1	5,2	5,3	1,0	0,6	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Yağlı tohumlar/meyvalar	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	1,8
ii-Tarımsal Ham maddeler	0,5	0,5	0,8	0,1	0,1	22,7	10,8	5,3	1,9	0,4
2- MADEN ÜRÜNLERİ	1,1	2,4	2,7	1,6	3,2	63,2	101,7	145,9	273,0	282,6
i- Maden cevherleri	0,4	0,5	0,6	0,4	0,5	0,9	5,6	4,0	0,8	5,2
ii- Mineral yakıtlar/yağlar	0,2	0,5	0,5	0,3	0,2	0,1	0,0	63,6	174,4	169,2
iii- Demir dışı metaller	0,5	1,4	1,6	0,9	2,5	62,2	96,1	78,3	97,7	108,2
3- SANAYİ	128,1	166,2	179,7	85,3	104,4	14,5	52,4	89,1	17,4	47,9
i-Demir ve çelik	1,1	2,5	2,7	1,8	0,7	12,4	51,0	85,4	15,3	44,8
ii-Kimyasallar	16,5	30,2	34,6	14,6	15,6	0,1	0,0	1,9	0,8	0,2
iii-Diğer yarı mamuller	15,7	30,3	37,6	16,7	22,4	0,2	0,2	0,1	0,0	0,1
Metalsiz mineraller	4,3	9,2	11,6	4,3	4,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
iv- Makina/ulaşım araçları	53,7	44,6	48,6	30,1	34,7	0,6	0,5	1,1	0,9	2,6
v- Dokumacılık ürünleri	19,4	32,4	24,7	8,9	11,2	0,7	0,5	0,5	0,4	0,1
vi- Hazır giyim	4,5	4,7	3,5	1,0	1,1	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
vii - Diğer tüketim malları	17,2	21,5	28,0	12,1	18,8	0,2	0,2	0,0	0,0	0,1
TOPLAM	64,0	210,6	214,3	96,6	118,7	100,6	165,3	253,7	295,9	346,4

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı 2001 verilerinden düzenlenmiştir.

Bölgeyle iktisadi ilişkilerin geliştirilmesine yönelik olarak, belki de en başta belirtilmesi gereken bir olgu, buralarda Türkiyeli gönüllü eğitim kurumları tarafından açılan ve sayıları 100'ü aşmış olan eğitim kurumlarının varlığıdır. Girişimcilik ruhu ve evrensel değerlerin tanıtılması yönleri başta olma üzere bu kuruluşlar, bölge için gelecekte en önemli zenginlik olacak olan beşeri sermayenin gelişimi için büyük bir avantaj sağlamışlardır. Bu kuruluşlarda yetişen öğrencilerin son yıllarda önemli iktisadi organlarda görev almaya başlamaları bu avantajın geleceği açısından önemli ipuçları verebilir. Yine Türkiye'ye bu ülkelerden burslu olarak getirilen binlerce öğrenci de kendi ülkeleri açısından çok önemli görülmekte ve geleceğin idari kadroları gözüyle

7-11

bakılmaktadır. Ayrıca, son yıllarda devlet kesiminin desteğiyle özellikle Kazakistan ve Kırgızistan'da gerçekleştirilen yüksek öğretim projeleri de bu ülkelere yönelik umutların daha da yeşermesine aracılık yapmaktadır.

Türk cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki iktisadi ilişkileri ise, Rusya faktörü devre dışı bırakılarak gelişme gösterilebilirse gelecek vaat edecektir. Çünkü, şimdilik BDT anlaşmaları çerçevesinde gerçekleştirilmeye çalışılan ilişkilere karşı genel bir soğukluk hissedilmektedir. Bu kapsamda yapılan yüzlerce anlaşma metni de kağıt üzerinde kalmaktan ileriye gidememektedir. Yine de, bölge ülkelerinin en önemli ticaret ortağı hala Rusya'dır ve bölge halklarının ihtiyaçlarını ortak noktada buluşturan önemli bir ortak geçmiş vardır. Fakat Rus firmalarının petrol ve doğal gaz gibi bir-iki alan dışında bölge ülkelerine yapılan yabancı yatırımlar içindeki payı çok azdır. Bu konuda en şanslı görünen ülke ise dinamik özel sektörüyle dikkat çeken Türkiye'dir. Şimdilik bu ülkelerin birbirleriyle yaptıkları ticareti yine cari ihtiyaçlar belirlemektedir. Enerji kaynaklarına olan ihtiyaç bunlardandır. Ekonomik yeniden yapılanma sürecinin göstereceği gelişmelere göre iktisadi ilişkiler de çeşitlenecektir.

4.2. ECO'nun Geleceğini Etkileyen Bölge-İçi Faktörler

Ekonomik İşbirliği Örgütü, henüz on yıllık bir geçmişe sahip olmakla birlikte CENTO ve RCD geçmişi dikkate alındığında dünyadaki ekonomik entegrasyon girişimleri içerisinde oluşumu en eskiye dayanan bölgesel örgütlerden birisidir. RCD ile başlayan ekonomik işbirliği çabalarının yeterince olgunluk düzeyine getirilememiş olmasında, üye ülkelerin GOÜ'ler olmaları ve ekonomilerinde önemli tamamlayıcılık özelliklerinin bulunmaması gibi iktisadi faktörler yanında bölgesel rekabet gibi siyasi ve ideolojik temellere dayanan nedenler de bulunmaktadır. Buna, Hazar'ın hukuki statüsü gibi çözüm bekleyen bazı bölgesel anlaşmazlıklar, Orta Asya ekonomilerin henüz geçiş ekonomisi yaşıyor olmaları, boru hattı projelerinde süregelen belirsizlikler ve küresel ve

bölgesel diğer güçlerin ECO bölgesi üzerindeki hakimiyet mücadeleleri ilave edilebilir. Bu unsurlar, ECO Bölgesi'nde var olan ya da ECO üyelerinin yükümlülük taşıdığı diğer bölgesel örgütlenmelerdir. Bu bağlamda, öncelikle ele alınacak tartışma konusu, Avrasya'daki dinamik gelişmeler üzerinde çalışan pek çok araştırmacının yakından ilgilendiği Türk-İran rekabeti olacaktır.

4.2.1. Türkiye-İran Rekabeti

Safevi Hanedanı zamanında büyük gerginliklere sahne olmuş olan Türk-İran ilişkileri, 1797'de iktidara gelen Kajar Hanedanı ile birlikte sürekli gelişmiş ve Rus ve İngiliz yayılcılığı karşısında İranlılar kendilerini Osmanlı Devleti ile aynı kulvarda bulmuşlardır. 1925'te Pehlevi Hanedanı'nın yönetimi ile birlikte bu yakın ilişkiler devam etmiştir. Bu hanedan zamanında, bazı küçük sorunlar dışında Türk-İran ilişkileri zirve noktasına ulaşmıştır. Bu sorunlar, afyon ticareti ve Türkiye'nin Batı ile yakın ilişkiler kurmasına karşı İran tarafında ortaya çıkan tedirginlikten kaynaklanmıştır.³⁵⁸ CENTO ve RCD çerçevesinde ortaya çıkan yakın işbirliği de bu döneme rastlamaktadır.

İkili ilişkilerin yeniden rekabet düzleminde ortaya çıkması, 1979'daki İran Devrimi ile olmuştur. Bu dönemde Türkiye, İran'a karşı etkili bir şekilde iki yönlü bir dış politika yönelimi içine girmiştir. Seküler devlet sistemini temel paradigma olarak kabul eden Türkiye, İran'ın devrim ihracı konusundaki girişimlerinin etkisiyle politik olarak bu ülkeye karşı mesafeli bir politika izlemiştir. Fakat aynı zamanda, özellikle İran-İrak Savaşı boyunca ekonomik ilişkileri artırmaya çalışmıştır. Dönemin Başbakanı Turgut Özal İran'la yakın ekonomik ilişkiler kurmanın yararına inanmış ve hemen hemen bütün dünyanın katı bir şekilde karşı olduğu İran'ın izolasyonunun Türkiye'nin çıkarları açısından faydalı olmadığını ileri sürmüştür. Sonuçta özellikle bu dönemde İran'ın, Türkiye'nin ekonomik ortağı olarak açık bir tercih unsuru olduğu gözlemlenmiştir. RCD'nin ECO'ya dönüşmesi ve daha sonra 1992'de Sovyetler Birliği'nden bağımsız olmuş Müslüman devletlerin de katılımıyla genişlemesi bu

³⁵⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Micheal B. Bishku, "Turkey and Iran During the Cold War", *Journal of Third World Studies*, Vol. 16, No: 1 (Spring 1999), s. 13-28.

döneme rastlamıştır. Bu dönemde ve Özal sonrasında yaşanan ikili ilişkilerdeki gerginlikler, daha ziyade Türk dış politikasının iç dinamiklerinden kaynaklanmıştır. Türkiye ve İran arasında değişik düzlemlerde yaşanan belli başlı krizler 1985, 1998-1990 yılları arasında, 1993-1994 yıllarında ve 1997’de ortaya çıkmıştır.³⁵⁹

Bu bağlamda, Türk dış politika yapıcılarının gözünde ortaya çıkan en büyük siyasi sorunlar İran’ın PKK terör örgütüne destek vermesi, İslami ideolojisini Türkiye’de yayma girişimleri ve Kafkasya ve Orta Asya’da İran’la yaşanan rekabetten kaynaklanmıştır. Bu nedenlerden ilk ikisinin daha ziyade Türk politik elitleri tarafından kullanılan bir araç olduğu kabul edilirse, son faktör üzerinde biraz daha yoğunlaşmak yararlı olacaktır. Orta Asya ve Kafkasya’da 1990’lardan itibaren başladığı varsayılan Türk-İran rekabeti üzerinde, özellikle ABD ve Batı medyasında çok sayıda yazı neşredilmiş ve bu konu üzerinde çokça durulmuştur. Bu makalelerdeki temel tartışma konusu, İran’ın bölgeye rejim ihraç etme tehlikesi karşısında Türkiye’nin kendi sektörler demokratik kurumlarını inşa edip edemeyeceği olmuştur.³⁶⁰

Fakat gerçekte Orta Asya’da, Türkiye ve İran arasında dünya medyasını bu kadar yakın izlemeye sevk edecek şekilde büyük bir bölgesel rekabetin şartları ve imkanları var mıdır? Bu sorunun yanıtı, her şeyden önce iki ülkenin bölgesel nüfuz gücü ve ekonomik imkanlarının ne ölçüde böyle bir rekabeti destekleyeceği sorusuna verilecek yanıtta gizlidir. Çünkü, komünist bir geçmişten gelmiş Orta Asya ülkelerinin büyük çoğunluğu Sünni olan halklarının Şiilik temelli İran’ın İslami ideolojisini destekleyecek sosyo-kültürel alt yapıya sahip olmadığı ve bölge ülkelerinin ekonomik geçiş sürecinde öncelikli ihtiyaçları olan finansal fonların karşılanmasında her iki ülkenin de yeterli gücünün bulunmadığının anlaşılması için bağımsızlıktan itibaren bir kaç yıl geçmesi yeterli olmuştur. Gerçekten, bölge için tehdit oluşturduğuna inanılan İslami radikalizm unsurları, nüfusun büyük kısmı Şii olan Tacikistan’da bile büyük halk kitleleri tarafından olumlu karşılık bulamamıştır. Bu ülkenin yıllarca maruz kaldığı iç

³⁵⁹ Bülent Aras, “*Turkish Foreign Policy Towards Iran: Ideology and Foreign Policy in Flux*”, *Journal of Third World Studies*, Vol. 18, No: 1 (Spring 2001), s. 106-107.

³⁶⁰ Örnek olarak bkz. William Drozdiak, “*Iran and Turkey*”, *Washington Post*, 24 November 1991, s. A27; Mary Beth Sheridan, “*Turkey, Competing with Iran and Saudis, Embraces Soviet Republics*”, *Associated Press*, 27 February 1992; Henry J. Barkey, “*Iran and Turkey: Confrontation across an Ideological Divide*” *Regional Power Rivalries in the New Eurasia*, (ed. Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolanosky), New York: M. E. Sharpe, 1995, s. 147-168.

savaşta da temel çatışma nedeni olarak din eksenli rahatsızlıklar gösterilemez. Bununla birlikte, Orta Asya'da dini radikalizmin hemen hemen hiç karşılık bulmadığı da söylenemez ki, bu eksenle öne sürülen argümanlar da çoğunlukla ekonomik sorunların bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Otoriter ve baskıcı bir gelenekten gelen Orta Asyalı yönetici elitler de zamanla dini toplumsal uzlaşma için gerekli bir araç olarak kullanmaya başlamışlar ama laiklik vurgusu her zaman ön planda olmuştur. Bu noktada daha ziyade kabul gören yaklaşım, Türkiye tarafından temsil edilen laiklik temelli bir devlet anlayışı ile ılımlı İslam argümanları olmuştur.

Ekonomik rekabet konusunda görülen rekabetin sosyo-ekonomik alt yapısı daha tutarlı görünmektedir. Bu noktada Türkiye'nin ABD eksenli dış ekonomik politikalar izlemesi nedeniyle İran'ın, önemli coğrafi fırsatlar taşımaya rağmen Orta Asya ve Hazar petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılmasında yetersiz düzeyde etkinliğe sahip olabildiği görülmektedir. Örneğin İran, Azerbaycan petrol konsorsiyumlarından büyük oranda dışlanmış ve Azeri petrolünün İran'ı dışlayacak şekilde Gürcistan üzerinden Anadolu'ya ve Ceyhan Limanı'ndan dünyaya ulaştırılması üzerinde daha çok durulmuştur. Oysa İran, Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra oluşan yeni coğrafyada, Azerbaycan ve Türkmenistan'la geniş ortak sınırlara sahip olup bu ülkelerdeki enerji malı üretiminin dünyaya ulaştırılmasında yeterli olanaklara sahip bulunmaktadır.³⁶¹ Bu çerçevede, 1980'lerden itibaren geniş bir izolasyona maruz kalan İran, gerçekleştirmeyi hayal ettiği bölgesel konumuna ulaşmakta zorlanmaktadır. Bu konuda Türkmenistan'la daha çok istediği gibi ilişkiler kurmayı başaramamıştır.

İran'ın bölgesel inisiyatiflerden dışlanmaya başlamasına kanıt teşkil eden gelişmelerden birisi de, 1990'ların başında Türkiye'nin öncülüğüyle gerçekleştirilen bir diğer bölgesel girişim olan Karadeniz Ekonomik İşbirliği (KEİ) projesinde yer alamaması olmuştur. İran'ın böyle bir birliğe karşı Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeleri bir araya getiren Hazar İşbirliği Konseyi'nin (HİK) kurulmasına öncülük ederek cevap verdiği görülmüştür. Fakat KEİ gibi HİK'in de etkin bir işbirliği platformu oluşturamadığının altı çizilmelidir.

³⁶¹ Hayati Aktaş, "Türkiye'nin Orta Asya'daki Politikasında İran Faktörü", *Bilgi*, No: 20 (Kış 2002), s. 10-13.

Özellikle, Türkün ve Batı yanlısı özellikleri ile bilinen Elçibey'in cumhurbaşkanı olduğu dönemde İran, ülkesinde yaşayan milyonlarca Azeri'nin de varlığı dolayısıyla "Büyük Azerbaycan" politikasının gündeme gelebilme ihtimaline karşı Azeri-Ermeni çatışmasında Ermenistan tarafını açıkça desteklemekte bir mahzur görmemiştir.³⁶² Aliyev'in yönetime gelmesinden sonra Azerbaycan'la kısa bir "balayı" dönemi yaşayan İran, Azerbaycan'ın İran'ı Hazar'daki enerji projelerinden dışlayan ABD kararını kabul etmesinden sonra bu ülkeye karşı dikkatli bir politika izlemeye başlamış ve Rusya ile işbirliğine yönelerek Ermenistan'la olan ilişkilerini de sıklaştırmıştır.³⁶³

Orta Asya ve Azerbaycan'ın ekonomik geçiş sürecinde yaşadığı sorunlara cevap verebilme açısından Türkiye'nin imkanları İran'a göre daha fazla görünmektedir. Türkiye, bu çerçevede bağımsızlıktan bu yana bölge ülkelerine yaklaşık 1.1 milyar dolar değerinde mal ve proje kredisi adı altında finansal yardımda bulunmuş ve dinamik özel sektörü ile bölgenin ekonomik alt yapısının yenilenmesi ve piyasa ekonomisi kurumlarının oluşturulması konusunda girişimlerde bulunmuştur. Türkiye'nin, başka pek çok Batılı firmayı da devre dışı bırakarak üstlenmiş olduğu ihalelerdeki temel avantajları, bölge insanıyla daha kolay iletişim sağlayabilmesi ve maliyet avantajlarıyla birlikte değişik ödeme biçimlerine açık olması olarak gösterilebilir. İran'ın bu finansal ve özel girişimcilik olanaklarından büyük oranda mahrum olduğu görülmektedir. Buna rağmen, Orta Asya ve Azerbaycan'da iş ve ticaret yapan çok sayıda küçük ölçekli İran firması bulunmaktadır.

4.2.2. Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü

Hazar Denizi'nin hukuki durumu, bu denizde keşfedilen enerji rezervlerinin belirginleşmesinden sonra ECO ülkeleri, İran ve Rusya arasında önemli bir sorun

³⁶² Büyük Azerbaycan endişesi yanında İran'ın Ermenistan politikası bölgesel yalnızlıktan kurtulmak konusunda fazla alternatifte sahip olamayışından kaynaklanmaktadır. İran-Ermeni ilişkileri ile ilgili olarak bkz. Igor Moradian, "The Geo-Economy of the 'Great Economic Region': Iran-Armenia Relations", *Amu Derya*, Vol: 4, No: 2 (Summer 1999), s. 170-179.

³⁶³ Aras (2001), a.g.e., s. 114.

olmaya başlamıştır. Rusya dışında Hazar'a kıyısı olan tüm ülkelerin aynı zamanda ECO üyesi uluslar olmaları bu sorunun acil çözüme kavuşmasını gerektirmektedir.

4.2.2.1. Hazar Havzası'nın Önemi ve Temel Hukuksal Sorunlar

Hazar Denizi, Azerbaycan, İran, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan arasında bulunan büyük bir iç su havzasıdır. Bu havza gerek karadaki zenginlikleri ve gerekse su altındaki doğal kaynakları açısından son derece zengindir. Büyük rezervlere sahip bulunan petrol ve gaz üretimi yanında dünya havyar üretiminin %90'ı da Hazar'dan sağlanmaktadır. Hazar'ın tabanında 7 ile 10 milyar ton petrol ve trilyonlarca metreküp doğal gaz olduğu sanılmaktadır. Bu nedenle, bölgenin 15-20 yıl içinde dünyanın yeni enerji merkezi olacağı öngörülmektedir.³⁶⁴ Uluslararası petrol şirketlerinin sadece Azerbaycan ve Kazakistan'a ait sektörlerde 60 milyar dolar yatırım yapması bu öngörünün doğrulanmasına yardımcı olmaktadır. Bununla birlikte Hazar havzasında yoğunlaşan zenginliklerin Sovyetler Birliği dönemindeki statüye göre Azerbaycan ve Kazakistan bölümünde yoğunlaşması, Türkmenistan'ın da en az 7 trilyon metreküp doğal gaz rezervine sahip olması, İran ve Rusya'yı bazı politik arayışlara teşvik etmektedir. Bu çerçevede Temmuz 1998'de Rusya ve İran'ın yayınladığı ortak bildirimde, Hazar'ın statüsü statü belli olmadan hiçbir denizaltı boru hattı döşenemeyeceği vurgulanmıştır. Oysa birçok Batılı ülke Türkmenistan ve Kazakistan'dan Azerbaycan'a Hazar geçişli petrol ve doğal gaz boru hatları döşemek için projeler başlatmıştır. Bakü-Ceyhan hattının ekonomik olması için Kazak petrolünü de taşınması gerektiği düşünülürse, boru hatları kaçınılmaz bir gereklilik arz etmektedir. İran ve Rusya'nın diğer devletleri, yasal statü belirlenmeden Hazar'da yatırım yapmamaya ikna etmesi ABD, İngiltere ve Türkiye'nin bölgedeki etkisini zayıflatabilir. İran, Rusya ve Türkmenistan'ın petrol ve doğal gaz arama ve keşif amaçlı ortak bir

³⁶⁴ Bu konudaki farklı perspektiflerle ilgili olarak bkz. Patrick Clawson, "Energy Security: The Persian Gulf and Caspian Basin", *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. VII, Issue 2 (Summer/Fall 2000), s. 35-42.

şirket kurma kararı almış olmaları da gerginliğin tırmanacağıının göstergelerinden biri sayılmaktadır.³⁶⁵

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Hazar Denizi'nde bulunan enerji kaynaklarının nicelik ve niteliği konusunda yapılan çalışmaların sonuçlanması ile birlikte, burada bulunan rezervlerin paylaşımı ile ilgili tartışmalar da yapılmaya başlamıştır. Bu bağlamda ortaya çıkan hukuki statü tartışmalarına göre Rusya ve İran, Hazarın gerçekte bir iç göl olduğunu ve kıyı devletlerinin ortak kullanımında olması gerektiğini savunurken Azerbaycan, Hazar'ın uluslararası bir deniz olduğunu ve her bir devletin ayrı ayrı egemenliğini kullanacağı ulusal bölgelere bölünmesi gerektiğini öne sürmektedir.³⁶⁶

Hazara kıyısı olan diğer ülkelerin de tartışmaya katılmalarından itibaren, 10 yıldan daha fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, bölge ülkeleri arasında nihai bir anlaşma metni üzerinde uzlaşma sağlanamamıştır. Bu konunun, bölge ülkeleri için ne denli önemli olduğunun anlaşılması için, Hazar Bölgesi'nde meydana gelen ekonomik, politik ve çevresel problemlere, mevcut problemlerin çözümünde karşılaşılan güçlüklerle göz atmak yeterlidir. Bu bağlamda, Hazar Denizi'nin günümüzdeki pek çok probleminin özellikle de çevre sorunlarının çözümlenememesinde hukuki statü sorunsalının yer aldığı belirtilebilir.

Hazar Denizi, SSCB döneminde bir iç göl olarak adlandırılırken, Sovyet sonrası dönemde uluslararası bir göl olarak tanımlanmıştır. Bunun doğal sonucu olarak, önceden İran ve SSCB tarafından paylaşılmış dışa kapalı bir havzayken yeni dönemde uluslararası hukukta bir tartışma konusu olacak derecede önemli bir konuma gelmiştir.³⁶⁷

Hazar Denizi'nin hukuki statüsü tartışmaları 1994'te Azerbaycan'ın uluslararası petrol konsorsiyumu ile imzaladığı anlaşmadan sonra hız kazanmıştır. Rusya, bu gelişmeyle birlikte SSCB'nin doğal mirasçısı olarak İran'la yapılmış 1921 ve

³⁶⁵ Deniz Zeyrek "Enerjik Fırtına Denizi: Hazar", *Radikal*, 24 Ağustos 2001.

³⁶⁶ Cynthia M Croissant ve Michael P. Croissant, "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları", *Avrasya Etütleri*, C.3, Sayı: 4 (Kış 1996/97), s. 23.

³⁶⁷ Ramin Mamedov, "Kaspiyskoye More: Mejdunarodno- Pravovoy Status, Neft i Politika", *Azerbaycan XXI. Esrin Astanasında*, Bakü: Azerbaycan İmler Akademiyası Yayını, 1998, s. 217.

1924 anlaşmalarını ileri sürerek Hazar'ın kıta sahanlığı dışındaki bölgelerinin ortak işletilmesini öne sürmüştür. Buna karşılık özellikle Azerbaycan, Hazar bir göl olduğu için kıta sahanlığının söz konusu olmayacağını, sınırların suyun ortasına kadar uzanması gerektiğini ileri sürmektedir.³⁶⁸ Hazar'ın zengin potansiyeli beraberinde ciddi çevre problemlerini gündeme getirmiştir. Su düzeyinin değişmesi, havyar elde edilen balık türlerinin azalması, petrol akıntıları, tarım, sanayi ve belediye atıklarından kaynaklanan kirlilik bunların başlıcalarıdır.³⁶⁹

Yapılan araştırmalar sonucunda, bu havzada yıllık 22-24 milyar ton petrolün üretilmesi planlanmaktadır. Bu petrolün büyük bölümü Azerbaycan ve Kazakistan kıyılarında bulunmaktadır. Ancak Rusya, Türkmenistan ve İran da bu doğal zenginlikten istifade etmek istemektedir. Bu nedenle, Hazar'ın statüsü konusunda nihai anlaşma bir türlü imzalanamamıştır. Statü problemin ciddi anlamda etkilediği bir diğer ekolojik sorun da havyar çıkarılan balık neslinin tehlikeye girmesidir. Ayrıca, Hazar yüzeyinde oluşan petrol tabakasının zaman geçtikçe artması da yine statü probleminin çözümlenememesiyle ilişkili bir sorun olarak kabul edilebilir. Zira ülkelerin bazı bölgelerde ortaya çıkan uyuşmazlıklar nedeniyle petrol sızan kuyulara gerçekçi bir müdahalede bulunmamaktadırlar. Bu da petrol tabakasının artmasına, dolayısıyla buharlaşmanın engellenmesine ve su seviyesinin artmasına sebep olmaktadır.³⁷⁰

Sorunun boyutlarına bakıldığında, kıyı ülkelerinin bu problemlerin çözümünde ortaklığa gitmesi kaçınılmazdır. Bu çerçevede sınırlı bazı alanlarda bölgesel işbirliğine gidilmektedir. Azeri ve Türkmen liderlerin Ekim 1998'de Aşkabat'ta yaptıkları görüşmelerde deniz dibinde oluşan hidrokarbonun balıkçılık ve çevreye verdiği etkiye karşı işbirliğine gidilmesi konusunda anlaşmaları, Rusya ile Kazakistan arasında çevre problemlerinin çözümü için farklı bir paylaşım konusunda varılan uzlaşma, İran ile Rusya arasında yeni paylaşım görüşmelerindeki teklifler bölgesel çözüm adına ikili çözüm denemeleri olarak görülebilir.³⁷¹ Uluslararası düzeydeki çalışmalar ise, özellikle

³⁶⁸ Oguz Gökmen, "Hazarda dost gezer!.. Düşman gezer!..", Türkiye, 18 Ekim 1998.

³⁶⁹ T. M. Tatarayev, N. M. Agalarova vd. "Hezer Denizi Kompleks Monitoringinin Esasları", Azerbaycan XXI. Esrin Astanasında, Bakü: Azerbaycan İlimler Akademiyesi Yayını, 1998, s. 206.

³⁷⁰ Hazar Denizi'ndeki ekolojik problemler ile ilgili olarak bkz. United States Energy Information Administration, "Caspian Sea Region: Environmental Issues", April 2000, <http://www.eia.doe.gov> (20 Nisan 2001).

³⁷¹ Avrasiya Gazeti, 25 Aralık 1998.

uluslararası petrol ve doğal gaz konsorsiyumlarının oluşmasıyla birlikte başlamıştır. Petrol şirketleri, çevreye verilen zararı engellemek için çalışmalar yapmakta ve bölgesel çevre kuruluşlarıyla işbirliğine gitmektedirler.

Bölgesel sorunların çözümünde görülen bu küçük adımların yanında, yukarıda belirtildiği gibi en önemli sorun, petrol ve doğal gaz rezervlerinin paylaşılması konusunda yaşanmaktadır. SSCB ile İran arasındaki anlaşmalarla Hazar Denizi, 1970'te alınan karar gereğince beş ayrı sektöre bölünmüştür. İran'a yüzde 14, Kazakistan'a yüzde 29, Azerbaycan'a yüzde 20, Türkmenistan'a yüzde 18 oranında payın düştüğü bu paylaşımında Rusya'nın payı yüzde 19 olmuştur. Azerbaycan ve Kazakistan, bu dağılımı gerekçe göstererek kendi bölgelerine düşen kaynaklardan yararlanmaya başlamıştır. Bu gün bağımsız beş ülke, yaklaşık uzunluğu 6500 km. olan kıyılara sahip olma açısından farklı oranları paylaşmaktadır. Buna göre, İran 900 km, Türkmenistan 1700 km (Kara-Boğaz Göl kıyıları dahil), Kazakistan 2000 km, Azerbaycan 800 km ve Rusya 1100 km uzunluğunda (300 km Astrahan bölgesine, 600 km özerk Dağıstan Cumhuriyeti'ne ve 200 km Kalmukya'ya ait olmak üzere) kıyı alanına sahiptir.³⁷²

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra gelinen aşamada, İran ile Türkmenistan, Hazar'ın tek bir su olduğunu ve mevcut uluslararası yasaların işletilemeyeceğini savunarak Hazar'dan çıkarılacak petrolün eşit biçimde paylaşılmasını istemektedir. Hazar deniz sayılırsa, bu durumda uluslararası sulardaki petroler kıyıdaş ülkelerin ortak malı sayılacaktır. Azerbaycan, Rusya ve İran'ın "Hazar denizdir, bölünemez" tezine şiddetle karşı çıkarak Hazar'a, "sınır denizi" olarak bakmaktadırlar. Yani Hazar'ın deniz tabanı ve yüzeyinin kıyıdaş devletlerce sektörlere bölünmesi ve buraların bağlı oldukları ülkelerin kesin kontrolünde olmasından yana bir paylaşım politikası izlemektedir. Tüm kıyıdaş ülkelerin Hazar'daki etkinlik alanlarını kendi çıkarlarına göre belirlemeleri, etkinlik alanlarında bazı tartışmalı bölgeler ortaya çıkarmaktadır. İran ile Azerbaycan arasında meydana gelen kriz de bu tartışmalı bölgelerden birinde yaşanmıştır. Mevcut durumda, Hazar ile ilgili üç değişik yaklaşım bulunmaktadır: Azerbaycan'a göre, Hazar "uluslararası ya da sınır denizi"dir. Hem

³⁷² Witt Raczka, "A Sea or a Lake? The Caspian's Long Odyssey", *Central Asian Survey*, Vol. 19, No: 2 (June 2000), s. 189.

deniz tabanı hem yüzey kıyıdaş devletlerce sektörlere bölünmeli ve her sektör ilgili ülkenin kesin kontrolü altında olmalıdır. Kazakistan'a göre, Hazar kapalı bir denizdir. BM Deniz Yasası başta olmak üzere uluslararası deniz yasalarına tabi olmalıdır. Her kıyıdaş ülkenin kıta sahanlığı, karasuları ve ticari bölgeleri bulunmalıdır. Açık deniz gibi tanınmalı, deniz tabanı ise eşit olarak bölünmelidir. Rusya ve İran tarafına göre ise, Hazar bölünemez bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Bu nedenle ortak yönetime dayanan bir yaklaşım sergilenmelidir. Çünkü Hazar tek bir sudur ve mevcut uluslararası yasalar bu havza için işletilmemelidir. Bu bağlamda Hazar'ın kendi kurallarını kıyıdaş ülkeler belirlemelidir. Rusya, Hazar'da uluslararası şirketlerle işbirliği yaptıktan sonra deniz tabanının bölünmesini kabul edip yüzeyin ortak kullanımındaki ısrarını sürdürmektedir. Türkmen kanadı ise sık sık politika değiştirmektedir. Genellikle Hazar'ın bölünmesine karşı çıkan Rusya ve İran'ı destekleyen Türkmenistan, bir yandan da Azerbaycan'la girdiği Kepez petrol sahasıyla ilgili tartışmalarda denizin Türkmen ve Azeri sektörlerine bölünmesini istemektedir. Kıyı ülkelerinin önemli oranda ayrışma yaşadığı Hazar'ın statüsü politikalarına ilaveten son zamanlarda ortaya çıkan popüler bir görüşe göre ise, Hazar bir deniz olarak değerlendirilmekte ve ülkelerin karasularının bittiği yerde ortak kullanım alanlarının başladığı kabul edilmektedir. Bu alanlarda hem deniz tabanı hem de yüzey ortak olarak kullanılmalıdır. Azerbaycan ve Kazakistan'ın şiddetle karşı çıktığı bu yaklaşım, ilk zamanlarda Rusya tarafından ortaya atılmıştır. Karasularının önce 12 mil olmasını isteyen Rusya, daha sonra diğer tarafları da ikna için 45 mil önerisinde bulunmuştur. Ancak Azerbaycan ve Kazakistan'ı ikna edemediği gibi kendisi de sonradan bu tezi savunmaktan vazgeçmiştir. Çünkü Hazar, karasularından söz edilen bir iç deniz olarak kabul edildiği takdirde bu ülke, Hazar'ı Karadeniz'e bağlayan Volga Nehri, Volga-Don Kanalı ve Don Nehri'nden oluşan yolda isteyen her ülkeye serbest geçiş hakkı tanımak zorunda kalacaktır.³⁷³

1813'ten beri Hazar'ın statüsüyle ilgili sayısız anlaşma imzalanmıştır.³⁷⁴ Şimdi ortaya çıkan üç temel görüşün ortaya çıkmasını sağlayan bu anlaşmalardan en dikkat çekici olanları ve bunların içeriği şöyle özetlenebilir: İran ile Rusya'nın imzaladığı ilk anlaşma olan *Gülistan Paktı*'na göre, Hazar'da ticari gemicilik yapılabilecek, askeri

³⁷³ Deniz Zeyrek "Enerjik Fırtına Denizi: Hazar", *Radikal*, 24 Ağustos 2001.

³⁷⁴ Hazar'daki güç mücadelelerinin tarihsel gelişimi ile ilgili bkz. Raczka, a.g.e., s. 200-209.

gemiler ise yüzdürülemeyecekti. 1828'de İran, *Türkmenbaşı Paktı*'na göre Hazar'da gemi yüzdürme hakkını yitirmiştir. 1881'de Rusya, Hazar'ı çevreleyen toprakları işgal ettikten sonra İran'la bir anlaşma imzalamış ve iki ülkenin Hazar'daki sınırı Astara-Hasangülü hattı olarak belirlenmiştir. 1921'de İran ve Sovyetler Birliği arasında dostluk anlaşması imzalanmış bu anlaşma ile Hazar ile ilgili temel yaklaşımlar ortaya çıkmıştır. 1935'te SSCB Uluslararası İlişkiler Komiseri Genrih Yagoda'nın imzaladığı gizli bir anlaşma ortaya çıkmıştır. Buna göre İran, Hazar'ın güneyindeki Astara-Hasangülü hattının güneyine sahiptir. Böylece SSCB Hazar'ın yüzde 90'ına sahip olmuştur. 1940 tarihli *Ticaret ve Denizcilik Sözleşmesi*, balıkçılık ve denizcilikle ilgili hakları belirlemiştir. Buna göre, SSCB ile İran arasında bir sınır yoktur ve Hazar "Sovyet-İran Denizi" olarak adlandırılmıştır. 1964'teki İran-SSCB anlaşması sınırı belirlemiştir. 1970'te Hazar, Azerbaycan, Kazakistan, Rusya ve Türkmenistan tarafından sektörlere bölünmüştür. 1992'de Azeri Cumhurbaşkanı Elçibey, Hazar'ın bir göl olduğunu açıklayıp geçmiş uygulamanın sürmesini istemiştir. 1995 tarihli Türkmen-Rus ortak deklarasyonuna göre çözüm için tüm kıyıdaş ülkelerin yeni yaklaşımına ihtiyaç olduğu açıklanmıştır. 1996'da Kazak Cumhurbaşkanı Nazarbayev'in Bakü ziyaretindeki ortak açıklamada iki nokta vurgulanmıştır. Buna göre, Hazar ulusal sektörlere bölünmeli, her kıyı devleti kendi kaynaklarını özgürce idare etmeli ve Hazar silahsızlandırılmalıdır. 1996'da Azerbaycan, Taşkent'teki Hazar Konferansı'na katılmamış ama Aşkabat'ta aynı yılın Kasım ayında yapılan konferansta yer almıştır. Rusya bu konferansta son kozunu oynayarak daha önce karasuları için önerdiği 12 mili 45 mile çıkarmış, kalan kısım için ortak kullanım önermiştir. Kıyı ülkeleri ise, 45 milde deniz tabanını dilediği gibi kullanacak, deniz yüzeyi ise birlikte kullanılacaktır. Azerbaycan bu öneriyi reddetmiştir. 1998'de Türkmenistan, Hazar'ın sektörlere bölünmesini kabul etmiş ve bu çerçevede Azerbaycan'la anlaşma imzalamıştır. Türkmenistan bir yıl sonra Trans-Hazar doğal gaz boru hattı çalışmalarına katılmaya başlamıştır. 6 Temmuz 1998'de Rusya, Kazakistan ile anlaşma imzalamış, bu anlaşma ile deniz tabanının bölünmesini kabul ederek yüzeyin bölünmezliği konusundaki ısrarını sürdürmüştür. 17 Temmuz 1998'de Rusya ve İran ortak açıklama yaparak Hazar'la ilgili kararın kıyıdaş ülkelerce alınmasını, başka

devletlerin bu konuda müdahil olmamaları gerektiğini deklare etmişlerdir. Bu açıklamada Hazar altında hiçbir boru hattının yapılamayacağı da vurgulanmıştır.³⁷⁵

4.2.2.2. Hukuksal Statü Tartışmalarının ECO İçin Önemi

Hazar Denizi'nin hukuki statüsü, kıyısında bulunan 5 ülkeden Rusya dışında hepsinin aynı zamanda ECO üyesi olmaları nedeniyle ECO'nun geleceğini de etkileme potansiyeline sahip olduğu açıktır. Bu konuda ortaya çıkan sorunlar genellikle ekonomik faktörlerden kaynaklandığı için, uzun dönemde ciddi birer tartışma ve hatta çatışma konusu olabilecektir. Nitekim bu bağlamda tedirgin edici bir örnek, 2001 yılı Ağustos ayında İran ve Azerbaycan arasında yaşanmıştır. Azerbaycan, BP başta olmak üzere pek çok büyük uluslararası petrol şirketi ile birlikte TPAO'nun da dahil olduğu güçlü bir konsorsiyum desteği ile, Hazar Denizi'nde petrol ve doğal gaz araştırmaları yapmakta iken, bu kıyılarda hak iddia eden İran, araştırma yapan iki Azeri gemisini, hücumbotları ve savaş uçakları ile bölgeyi terk etmeye zorlamıştır. Azeri kanadının sert bir dille kınadığı bu olay, diğer kıyıdaş ülkelerin ve Türkiye'nin de araya girmesi ile uluslararası boyut kazanmıştır.

Bu sıcak çatışmanın Hazar'ın statüsü konusundaki tartışmaları alevlendirdiği belirtilebilir. Bu tartışmada Türkiye, Rusya, Kazakistan ve ABD Azerbaycan'a destek verirken, Türkmenistan ve Ermenistan İran'ın yanında yer almıştır. Azerbaycan ve onu destekleyen ülkeler Hazar'ı deniz olarak kabul ediyor ve dolayısıyla burada uluslar arası deniz hukuku kurallarının uygulanması gerektiğini ileri sürmektedir. İran'a göre ise, Hazar bir göldür ve "kıyıdaş beş ülke" petrol ve gaz rezervleri bulunduğu tahmin edilen su altı rezervlerini eşit olarak paylaşmalıdır. Çünkü deniz dibinde, başta uluslar arası petrol şirketleri tarafından temsil edilen ABD ve Batılı ülkelerin ve kendi kıyılarında yeterince rezerv bulunmayan bölge ülkeleri için büyük bir cazibe merkezi olan Hazar Havzası'nda 330 milyon ton petrol ve 400 milyar metreküp doğal gaz rezervinin bulunduğuna ilişkin yapılan tahminler, "Hazar'ın hukuki statüsü" konusunu, ciddi bir uluslar arası anlaşmazlık unsuru haline getirmektedir. Bu konuda, Azerbaycan'a tam

³⁷⁵ Zeyrek, a.g.e., (24 Ağustos 2001).

destek veren Türkiye'nin tutumu, sorunun ilgili ülkelerce zora başvurulmadan ve görüşme yolu ile çözümlenmesi yönünde olmuştur. Türkiye'nin bu konuda açıkça Azeri tarafından yana tavır almasının yalnızca "kardeşçe duygular"dan değil, aynı zamanda Azeri petrol ve doğal gazına verilen büyük önemden de kaynaklandığı belirtilebilir.³⁷⁶ Gerçekten, yukarıda belirtilen gerginliğin ortaya çıktığı bölgede yapılan petrol aramalarının piyasa değeri 9 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır. Bu bağlamda İran, Azerbaycan'ın ikinci büyük petrol ve doğal gaz yatağı konumunda bulunan "Araz-Alov-Sharg" bölgesinin kendisine ait bir alan olduğunu ileri sürerek gerginliğin artmasına ve konunun uluslar arası platformlara taşınmasına yardımcı olmuştur. Hatta bu konuda bazı Türk yetkililerin, Azerbaycan'a yönelik olası bir müdahale karşısında İran'a karşı her türlü önlemi alabilecekleri yönündeki açıklamaları ortamın daha da gerilmesine neden olmuştur.³⁷⁷ Nitekim aynı ay içerisinde Türk askeri uçaklarının Bakü'de gösteri uçuşu yapması, İran tarafından açık bir kışkırtma olarak kabul edilmiştir.

Mayıs 2002'de, Azeri-İran ekseninde gerginleşen ikili ilişkilerin yumuşatılmasına yönelik olarak Azerbaycan lideri Aliyev'in İran'a yaptığı dokuz ay gecikmeli ziyarette de somut bir ilerleme sağlanamamış ve temennilerle yetinilmiştir.³⁷⁸ İran'ın bu tartışmada yalnız kalmasına neden olan gelişme Rus lider Putin'in, Aliyev'in İran ziyaretinden yaklaşık bir ay önce Aşkabat'ta yapılan konferansta, sorunun çözümünü ikili anlaşmalara bırakılması yönünde ileri sürdüğü görüşler olmuştur. Nitekim yine Mayıs ayı içerisinde Rusya, Kazakistan'la Hazar'ın kuzeyine düşen bölümlerinin paylaşımı ile ilgili olarak resmi bir bölüşme-paylaşma anlaşması imzalamıştır.³⁷⁹ Elbette böyle bir sonuç İran'ın hiçbir zaman arzulamayacağı bir gelişme olarak kaydedilmelidir. Nitekim Putin, Hazar kaynaklarının kullanımı konusunda Azerbaycan'la da ikili anlaşmalar yapmış ve Türkmenistan'ın da bu grupta yer alma yönünde eğilim göstermesiyle statü konusunda ortaya çıkan görüş farklılıkları temelde ikiye düşmüştür. Türkmenistan'ın bu konudaki konumu, İran'a göre Rus-Azeri-Kazak

³⁷⁶ Sami Kohen, "Hazar Huzursuz", *Milliyet*, 14 Ağustos 2001.

³⁷⁷ Uğur Ergan, "Türkiye'den İran'a Azerbaycan Notası", *Hürriyet*, 13 Ağustos 2001.

³⁷⁸ "Aliyev'den İran'a Hassas Ziyaret", *Radikal*, 19 Mayıs 2002.

³⁷⁹ Fikret Ertan, "Hazar'da Statüko Değişiyor", *Zaman*, 22 Mayıs 2002.

eksenine daha yakın olmasına rağmen tam bir belirginlik taşımamaktadır.³⁸⁰ Bu durumda İran'ın da kendi Hazar politikasını yeniden gözden geçirmesi beklenmektedir.

Nitekim İran'ın, daha önce Azeri petrolünün işletilmesine yönelik olarak oluşturulmuş petrol konsorsiyumlarından dışlanması ve boru hatlarının bu ülke dışlanarak düzenlenmeye çalışılması karşısında bile Mayıs 2001'de olduğu gibi sert bir tepki vermemesi, ama bu tarihte güç araçlarını kullanmaya çalışmasının temelinde "hukuki statü" sorunun barışçıl ve bölgesel yollardan çözümleneceğine dair umudunu yitirmesi yatmaktadır.³⁸¹ Bu ülke açıkça Hazar Politikası'nda yalnız kalmış ve özellikle bu sorunun çözümünde kullanılacak uluslar arası bir platform olarak oluşumuna öncülük ettiği HİK'nde de bu yöndeki çabalarına karşılık bulamamıştır.

Şimdiye kadar meydana gelen gelişmeler, Hazar'ın statüsü sorununun bir süre daha güncelliğini koruyacağını göstermektedir. Cari düzeyde, uluslar arası etkiler ve Rusya'nın politika değiştirmesi faktörleri tarafından belli bir gelişme gösteren bu sorunun, ECO'nun geleceği ile ilgili ne tür etkiler meydana getireceği konusu büyük oranda İran'ın politik açılımlarına bağlı olacaktır. Dağlık Karabağ bölgesinde yaşanan Azeri-Ermeni çatışmalarında açıkça Ermeni ekseninde yer alan ve bu ülkeyle sıkı ekonomik ilişkiler kurmasına rağmen İran, Azerbaycan için önemli bir komşu ülke olmaya devam edecektir. Nitekim, ABD'li petrol şirketlerinin etkisiyle petrol anlaşmalarının büyük çoğunluğundan dışlanan İran'ın, Azerbaycan'daki bazı petrol anlaşmalarında pay sahibi olduğu görülmektedir. Bunun yanında İran, iyi bir petrol endüstrisi alt yapısı ile Azerbaycan için dünya pazarlarına ulaşmak için alternatif bir güzergah özelliği taşımaktadır. ECO da Azerilerin bu tür taleplerinin İran öncülüğünde ortaya çıktığı önemli bir platform olma özelliğine sahiptir.

³⁸⁰ Daniel Dzurek, "Caspian: A New Zone of Instability?", *China Daily* (New York), 6 August 2001, s. 4; Erdal Güven, "Paylaşılamayan Pasta", *Radikal*, 5 Mayıs 2002.

³⁸¹ Erdal Güven, "Hazar Kıyılarında Ulusal Güvenlik", *Radikal*, 25 Ağustos 2001.

4.2.3. Orta Asya'nın Ekonomik Sorunları

Dünya ekonomi-politiği açısından genel kabul görmüş bir değerlendirmeye göre, "Orta Asya'ya tam hakim olan, Asya'ya hakim olur. Asya'ya hakim olan Avrasya'da karar verici olur. Avrasya'ya yön veren dünyaya hakim olur"³⁸² şeklinde özetlenen Orta Asya coğrafyasının önemi, hem Türkiye hem de bu değerlendirmeyi doğrudan ilgilendiren aktörler olarak Orta Asya cumhuriyetleri için altı çizilmesi gereken bir öneme sahiptir. Bu önem, Hazar'daki enerji rezervlerinin tahmin edilmeye başladığı 1990'lı yılların ortalarından itibaren gittikçe artmaktadır. Denklemde öne çıkan ülkeler, başta Azerbaycan olmak üzere Kazakistan ve Türkmenistan'dır. Bahsi geçen önemin şimdilik Tacikistan ve Kırgızistan gibi bölgenin nispeten küçük ve doğal kaynaklar açısından çok zengin olmayan ülkeleri için geçerli olmadığı söylenebilir. Fakat bu ülkelerin de Çin'le komşu olmaları ve Afganistan gibi özellikle son bir-iki yılda büyük ilgi odağı olmuş bir devlete coğrafi yakınlıkları nedeniyle, uluslar arası toplum tarafından mercek altına alındığı görülmüştür.

1980'li yılların sonuna doğru ve 1990'lı yılların ilk yarısında Orta Asya'da ortaya çıkan ekonomik kriz, toplumsal hayat standartlarının düşmesi ile sonuçlanmıştır. Orta Asya ekonomilerinde, Sovyet mirası olan sanayi alt yapısının endüstriyel bir gelişme için fırsat vermemesinin yanında tarımsal sektör de ekonomik bir sıçrama yapmaya imkan vermemektedir. Oysa Sovyet döneminde Kazakistan büyük miktarda tahıl üretimi ve Özbek ve Türkmen halkları da büyük miktarlarda pamuk üretimi gerçekleştirmiştir. Önümüzdeki on yılda da tarım sektörünün gerileme süreci, ekim alanlarının azalması, büyükbaş hayvancılığın gerilemesi, mahsul veriminin azalması ve emeğin verimliliğinin düşmesi gibi sonuçlar göstererek devam edecektir.³⁸³

Bölgenin en çok bel bağladığı enerji rezervlerinin üretilerek dünya pazarlarına ulaştırılması konusunda da ilk zamanlarda büyük sıkıntılar yaşanmıştır. Transit boru hatlarının bir an önce devreye girmesindeki en büyük engel, bölgenin son derece elverişsiz olan coğrafi konumudur. Çünkü Orta Asya, dünyanın büyük üretim ve

³⁸² Mustafa Balbay, "Orta Asya'nın Ortası...", Cumhuriyet, 11 Mayıs 1998.

³⁸³ Bağımsızlığın ilk yıllarında tüm Orta Asya cumhuriyetlerinde yaşanan ekonomik sorunlarla ilgili kapsamlı bir inceleme için bkz. Martha Brill Olcott, *Central Asia's New States*, Washington: United States Institute of Peace Press, 1996 s. 57-113.

tüketim bölgelerine coğrafi olarak oldukça uzak bulunmaktadır. Kırgızistan ve Özbekistan'ın ise, doğrudan ya da dolaylı olarak açık denizlere çıkışı bulunmamaktadır. Başarılı ihracata dayalı sanayileşme stratejisi izleyen ülkeler, tarihsel olarak her zaman büyük sanayi merkezlerine yakın olmuşlardır. Örneğin Asya kaplanları, Japonya, ABD ve Çin ile iktisadi ilişkilerde özel bir konum elde etmiştir. Benzer şekilde Meksika ve Güney Amerika'daki bazı ülkeler, ABD ve Kanada ekonomisine yakın olmanın sağladığı avantajlara sahiptirler.

Bu çerçevede Orta Asya devletleri, göreceli olarak daha gelişmiş olan Rusya ve Çin ile bir ekonomik alan oluşturmaktadır. Bölge güneyden İran, Türkiye, Afganistan ve Pakistan'la çevrilmiştir. Bu ülkelerle zaten ECO bağlamında işbirliği çabaları sürdürülmektedir. Dünya ekonomisinin küreselleştiği bir dönemde, coğrafi dezavantajların oluşturduğu olumsuz faktörleri ortadan kaldırmak mümkün olsa da bu faktörlerin ekonomik gelişmeyi olumsuz etkilemesi uzun bir süre görülmeye devam edecektir.

Coğrafi durum, Orta Asya'nın dünya piyasalarına açılmasında tek engel değildir. Yerli işgücünün özellikleri de bu konuda etkilidir. Kazakistan ve Kırgızistan bu konuda Özbekistan'dan farklıdır. Bu iki ülkede, eski SSCB'nin her yerinde görüldüğü gibi işgücü, sosyalist emek eğitiminden geçmiştir ve dış piyasalara uygun kaliteli mal üretecek üretim anlayışından yoksundurlar. Gergin ve monoton çalışma ortamı, işin tam zamanlı ve iyi olarak yapılmaması, nitelikli mal üretilmemesi, kitlesel alkol kullanım alışkanlığı 1980'li yıllarda Sovyet ekonomisinin tipik bir özelliğiydi. 1980'li yılların ikinci yarısı ve 1990'lı yılların ilk yarısında bu kaos, sanayi işletmelerinin dağılmasını netice vermiştir. Üretim ilişkilerinin bozulması, piyasaların elden çıkarılmasına, fabrikaların tam kapasite çalışamamasına, savunma sanayinin dağılmasına ve işgücünün gerilemesine sebep olmuştur. Ekonomik krizin görüldüğü bu dönemde, ciddi bir sosyal, kültürel ve zihin karmaşası krizi de yaşanmaktadır. Oysa

Asya'da ve son zamanlarda Çin'de meydana gelen ihracata yönelik üretim, esnek ve nitelikli işgücü ile başarılı olmuştur.³⁸⁴

Eski Sovyetler Birliği'nde işgücü, bireysel zekadan bağımsız ve herkesi eğitilmiş gibi gösteren bir süzgeçten geçmiştir. SSCB'nin dağılmasından sonra, Orta Asya ülkelerindeki uzmanların, eğitimcilerin ve nitelikli işgücünün kitlesel olarak (ki bunların çoğu Slav kökenlidir) ayrılmaları ve eğitim bütçesinin azalması genel eğitim düzeyine ciddi olarak darbe vurmuştur. Bununla birlikte mevcut işgücü, geleceği olan işleri tercih etmekte, çok ağır ve düşük gelirli olan sanayide çalışmak istememektedir. Cari düzeyde aktif nüfusun önemli bir kısmı, daha yüksek gelirli olan özel sektörde, yabancı şirketlerde ve ticaret başta olmak üzere hizmetler sektöründe çalışmaktadır. Bir deneyim kazanma sürecinden sonra bu işgücü, çağdaş kapitalist kurumların yöneticileri olacaktır.

Bu şartlarda Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, ihracata yönelik madencilik geliştirmeye çalışmaktadır. Kırgızistan ise Kumtor altın madenini işleterek önemli bir ihracat kalemi oluşturmak istemektedir. Bu ülkede 1997'den başlayarak, yılda 15-20 ton altının çıkarılmaya başlanmıştır. ABD petrol şirketi Chevron'un Kazakistan'ın Tengiz petrol yataklarının işletilmesi ile ilgili olan proje ise, bu ülkenin geleceğin petrol devlerinden birisi olması için atılan adımların ilkinin oluşturmuştur. Bölgede nihai üretimin uluslararası rekabete açık olmamasına neden olan faktörler şunlardır: İlk olarak; eski SSCB'nin tüm bölgelerinde olduğu gibi ekolojik standartlar mevcut değildir. Bu konuda kontrolün olmaması, çevre yatırımlarının yetersizliği gibi unsurlar sorunlu malların üretimine, dolayısıyla fiyatların düşmesine sebep olmaktadır. İkincisi; Sanayi kuruluşlarına amortisman ayrılmadığı için makinelerin sonuna kadar kullanılması ile verim düşmektedir. Ancak fiyatlar çok düşük tutularak rekabet edilebilmektedir. Fakat bu durum kısa bir süre daha devam edebilir. Özbekistan'da Sovyet emek davranışları daha fazla kökleşmiş görünmektedir. Fakat bu ülkedeki işgücü, dünya pazarlarına ihraç edilebilecek malların üretilmesi için yeterli niteliğe sahiptir. Bu, hem geleneklerden ve uzun süredir yerleşik hayat yaşamalarından hem de

³⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz. Stanislav Jukov, "Kazakistan, Kırgızistan, Uzbekistan ve Sotsialna-Ekonomiçeskîh Struktürakh Sovremennovo Mira", *Mirovaya Ekonomika i Mejdunarodnaya Atnaşenya* (Mart 1997), s. 45-60.

7

özellikle kırsal kesimde alkolizmin kitlesel olarak yaygınlaşmamasından kaynaklanmaktadır. Bir paradoks oluştursa da Özbekistan, Sovyet zamanında kazandığı tecrübeye çok şey borçludur. Çünkü Sovyet döneminde, ülkenin 15 yaşından büyük tüm fertleri birkaç ay boyunca pamuk toplama faaliyetlerine katılma zorunluluğundaydılar. Bu uygulama, son zamanlarda da geçerliliğini korumuştur. Ayrıca, dünya ölçeklerine göre Özbekistan'da işgücünün fiyatı çok düşüktür. Özbekistan'ın dünya ekonomisine katılmasının ilk belirtisi, Andican bölgesindeki Asak'ta bir otomobil fabrikasının inşası olmuştur. Bu bölgede, Özbekistan-Güney Kore ortaklığı ile büyük çoğunluğu ihraç edilecek olan yılda 200 bin otomobilin üretimi planlanmıştır. İlk yıllarda otomobil girdilerinin %80'nin Kore'den getirilmesi, 2000'li yıllarda ise, girdilerin %70'inin üretim yerinde veya komşu Orta Asya ülkelerinde üretilmesi planlanmıştır.³⁸⁵ Önümüzdeki birkaç yıl içinde Asak'taki bu fabrika, bir tecrübe alanı olacak ve Özbekistan'a yapılacak başka yatırımlar bu projenin başarısına bağlı olacaktır. Diğer iki devlet gibi Özbekistan'da da, özellikle altın ve uranyum alanında madencilik aktif olarak gelişmektedir. Pamuk gibi bu iki maden de milli ekonominin esasını oluşturmakta ve ülkeye döviz girdisi sağlamaktadır.

Sovyet sonrası dönemde uyguladıkları kalkınma modelleri açısından bir değerlendirme yapıldığında Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'ın daha açık ve liberal dış ekonomik politikalar izlemesinin bu ekonomiler üzerinde olumlu etki yaptığı belirtilebilir. Buna karşılık Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'ın daha kapalı ve otoriter bir kalkınma modeli izlemelerinin de bu ülkelerin ekonomik gelişimine olumsuz yönde katkı yaptığı söylenebilir.

Bağımsızlıktan bu yana 10 yıldan fazla bir süre geçmiş olmasına rağmen, Orta Asya ekonomileri tipik olarak 'geçiş ekonomisi' özellikleri göstermektedir. Genel olarak bu ülkelerde, başta ticaret olmak üzere hizmetler sektörü en fazla gelişen sektördür. Sanayi üretiminin artması ise büyük oranda yabancı yatırımlara (özellikle petrol, doğal gaz ve altın gibi bazı minerallerin işlenmesine dayanan) bağlı görünmektedir. Tarımsal alanlarda da kan kaybı devam etmektedir. Piyasa ekonomisine

³⁸⁵ Asia-Ekonomika i Jizn (Almatı), No: 32, Ağustos 1996, s. 13.

geçiş süreci açısından en fazla gelişme gösteren ülkeler Kazakistan ve Kırgızistan'dır.³⁸⁶ Bölge ekonomilerinin güçlenmesi, ECO gibi bir işbirliği örgütünün başarılı olmasına büyük katkılar yapacaktır. Bölge-içi ticaretin artması da bu bağlamda satın alma gücü yükselmiş ekonomilerle mümkün olacaktır. Bu çerçevede, pek çok alanda uzmanlaşmış işgücüne sahip olan Türk ve Pakistanlı firmaların bölgeye daha kapsamlı yatırımlar yapmaları büyük önem arz etmektedir.

4.2.4. Boru Hattı Projelerinin Gerçekleşmesi

Orta Asya Cumhuriyetleri'nin diğer ülkelerle birlikte bağımsızlıkları gündeme geldiği zaman, Orta Asya'nın "fakirler evi" olduğu ileri sürülerek kendi kendisine yeterli olamayacağı iddia edilmişti. Oysa bölge, doğal gaz rezervlerinin %50'sine sahip bulunmaktaydı.³⁸⁷ Azerbaycan ise, SSCB döneminde yıllık 15 milyon ton petrol üretmiş olması ve şu anda dünyanın en büyük petrol rezervlerine sahip ülkelerinden birisi olarak büyük öneme sahiptir.³⁸⁸ Örneğin 1991 yılında Azerbaycan'da 11.7, Kazakistan'da 26, Özbekistan'da 2.8 ve Türkmenistan'da 5.4 milyon ton petrol üretilmiştir.³⁸⁹ Türkiye'nin 1997'de sadece 3.4 milyon ton ham petrol üretebildiği dikkate alınırsa bu rakamlar oldukça etkileyici görünmektedir.³⁹⁰ 1992'de gerçekleştirilen doğal gaz üretimi ise, Azerbaycan'da 8.5, Kazakistan'da 8.8, Özbekistan'da 41 ve Türkmenistan'da 80.4 milyar m³ olarak belirlenmiştir.³⁹¹ Petrol rezervleri açısından ülkelerin durumu şöyledir. Azerbaycan'ın 8 milyar varil, Kazakistan'ın 100 milyar varil ve Türkmenistan'ın 700 milyon ton petrol rezervi olduğu tahmin edilmektedir. Doğal gaz açısından da durum çok farklı değildir ve Azerbaycan'da 118 milyar, Kazakistan'da 2.4 trilyon ve

³⁸⁶ Mehmet Dikkaya, "Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Bu Süreçte Uygulanan İktisat Politikaları", İst. Ü. Sos. Bil. Enstitüsü, İktisat Politikası Bilim Dalı (Yayınlanmamış Y. Lisans Tezi), 1997, s. 74.

³⁸⁷ İlhan Uludağ, *Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Guruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul: TOBB Yay., 1992, s. 136-137.

³⁸⁸ Erol Mütercimler, *Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli*, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993, s. 130-132.

³⁸⁹ Ahmet Raşit, *Orta Asya'nın Dirilişi*, İstanbul: Cep Kitapları, 1996, s. 297; Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), *Azerbaycan Ülke Raporu*, Ankara: TİKA Yayınları, 1996, s. 17.

³⁹⁰ İstanbul Ticaret Odası (İTO), *Ekonomik Rapor*, İstanbul: İTO Yayınları, 1998, s. 43.

³⁹¹ Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), *Kazakistan Ülke Raporu*, TİKA Yayınları, Ankara, 1995, s. 25.

Türkmenistan'da 8.1 trilyon m³ doğal gaz rezervi bulunmaktadır. Bu rakamlar, 1991'in son çeyreğinden itibaren bağımsız olan Orta Asya Cumhuriyetleri'nin, potansiyel petrol ve doğal gaz kaynaklarını görebilme açısından yol gösterici olacaktır.

Bununla birlikte, sürekli genişleme eğilimi gösteren mevcut üretimin dünya pazarlarına ulaştırılması için yeni ve alternatif pek çok petrol ve doğal gaz boru hattının varlığı gerekmektedir. Bu çerçevede, 690 km. uzunluğunda 200 bin varil/gün kapasiteli ve 40 milyon dolara yaklaşan yatırım değeri bulunan Atırâu-Samara Petrol Boru Hattı ve Tengiz-Novorosisk arasında inşaatı süren 1900 km. uzunluğunda olup nihai olarak 1.34 milyon varil/gün taşıma kapasiteli (yatırım değerinin proje sonunda 4.2 milyar dolar olması beklenmektedir) Hazar Petrol Boru Hattı Konsorsiyumu Kazakistan'ın Rusya aracılığıyla Avrupa piyasalarına ulaşması için yapılan çalışmalardır. Buna ilaveten Kazak petrollerini farklı güzergahlardan talebin olduğu bölgelere ulaştıran üç boru hattı projesi daha bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 1997'de anlaşmaya varılan Kazakistan-Çin Petrol Boru Hattıdır (400-800 bin varil/gün taşıma kapasiteli ve 2900 km. uzunluğunda olup 3-3.5 milyar dolar arasında bir proje değeri belirlenmiştir). Bu hat, Kazak petrolünün yetersizliği nedeniyle Eylül 1999'da 10 yıllığına dondurulmuştur. İkincisi, Türkmenistan aracılığıyla İran Körfezine ulaştırılacak 1 milyon varil/gün taşıma kapasiteli Kazakistan-Türkmenistan-İran Petrol Boru Hattı projesidir. 1500 km uzunluğunda olup yatırım değeri 1.2 milyar dolar olan projenin 2005'te tamamlanması beklenmektedir. Son petrol boru hattı ise Güney Boru Hattı da denen Orta Asya Petrol Boru Hattı'dır. Bu hat, Kazakistan-Türkmenistan-Afganistan yoluyla Pakistan'ın Gıvadar limanına ulaştırılacak olup 1 milyon varil/gün taşıma kapasitesine sahiptir. Yaklaşık 1700 km. uzunluğunda ve 2.5 milyar dolarlık yatırım proje değerine sahip olan bu projenin anlaşma safhası Afganistan'daki iç savaş ve bu ülkeye yönelik operasyonlar nedeniyle tamamlanamamıştır. Orta Asya petrollerini dünya piyasalarına ulaştırmak için planlanan son anlaşma ise Aktau-Bakü-Ceyhan Petrol Boru Hattıdır. Fizibilite anlaşması Aralık 1998'de Kazakistan'da Royal Dutch/Shell, Chevron ve ExxonMobil

7

tarafından imzalanmış olan bu hattın yatırım değerinin 2-4 milyar dolar arasında oldukça geniş bir marjda olması uzun süre tartışılmıştır.³⁹²

Kazak ve Azeri eksenli petrol boru hatlarına ilaveten daha çok Türkmenistan'ı temel alan pek çok doğal gaz boru hattı projesi de gündemde bulunmaktadır. Bu çerçevede ilk proje, Afgan savaşı nedeniyle durdurulan Orta Asya Gaz Boru Hattıdır. 640 km. Uzunluğunda ve Türkmenistan-Pakistan arasında yapılması planlanan bu hattın yaklaşık 20 milyar m³/yıl taşıma kapasitesi olup 1.9 milyar dolar proje değeri belirlenmiştir. Hattın Hindistan'a kadar uzatılması da düşünülmüştür. İkinci hat ise halen faaliyette olan Türkmenistan-Rusya-Avrupa Doğal Gaz Boru Hattıdır. Yaklaşık 100 milyar m³/yıl taşıma kapasitesi olan bu hat çerçevesinde 2005-2006'ya kadar Türkmenistan Rusya'ya olan ihracatını 50-59 milyar m³/yıla yükseltecektir. Üçüncü hat ise, ExxonMobil, Mitsubishi ve CNPC (Çin Milli Petrol Şirketi) tarafından ilk fizibilite çalışması tamamlanan ve Japonya'ya kadar uzatılabilecek Türkmenistan-Doğu Türkistan (Çin) boru hattıdır. 8 bin km. uzunluğundaki bu hat 28 milyar m³/yıl taşıma kapasitesine sahip olup 10 milyar dolar yatırım maliyetindedir. Dördüncü hat ise, özellikleri ile ilgili olarak fazla çalışma yapılmamış ama Royal Dutch/Shell, Chevron, ExxonMobil tarafından Aralık 1998'de Kazakistan'da ilk fizibilite anlaşması yapılmış olan ve Kazakistan-Bakü-Ceyhan hattında yapılması düşünülen İkiz-Kazak Hattıdır. Bu hattın Atırâu-Bakü-Ceyhan Petrol boru hattına paralel olarak inşa edilmesi öngörülmektedir. Beşinci doğal gaz boru hattı Trans-Hazar Doğal gaz Boru Hattı adı verilen ve Türkmenbaşı-Bakü-Erzurum hattında yaklaşık 1700 km. uzunluğunda belirlenmiş olan hattır. Yaklaşık olarak yıllık 31 milyar m³/yıl taşıma kapasitesine sahip olan bu hattın yatırım değeri 2-3 milyar dolar olarak hesaplanmaktadır. İlk fizibilite çalışması bitirilen bu hat PSG ve Shell'in operatörler olacağı ve 2006'ya kadar tamamı bitirilecektir. Altıncı doğal gaz güzergahı, hatlar içerisinde en kısa olanı olup (144 km.) yaklaşık 8-10 milyar m³/yıl taşıma kapasitesine sahiptir. Körpece-Tahrân arasında inşa edilen bu hattın kapasitesi 2005'te yaklaşık 22, 2010'da 31 milyar m³/yıl taşıma kapasitesine ulaştırılması hedeflenmektedir. Şu anki maliyeti yaklaşık 200 milyon dolar olan hattın 2005'teki genişletme ile maliyeti 300-400 milyon dolar olacaktır. Bu hatta

³⁹² James P. Dorian, "Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China Await Development", *Oil&Gas Journal* (10 September 2001), s. 23-25.

ilaveten İran'a ulaşan ve 1.5 milyar dolarlık yatırım maliyeti gerektiren bir doğal gaz boru hattı da bulunmaktadır. Türkmen gazını dünyaya pazarlama amaçlı düşünülen son güzergahsa İran geçişli Türkmenistan-İran-Türkiye Doğal gaz Boru Hattıdır ve 2000 km. den uzun olarak planlanan yatırım maliyeti de 4 milyar dolar civarında belirlenen bu hat Royal Dutch/Shell tarafından fizibilitesi bitirilmiş olmasına rağmen ertelenmiştir.³⁹³

Hazar havzası etrafında öngörülen ve bir kısmının inşaatına başlanan boru hatları ile ilgili olarak bir kaç nokta üzerinde durulmalıdır:

İlk olarak; boru hatları ECO çerçevesinde oluşacak işbirliğinin temelinde bulunan en önemli faktörlerdendir. Bu alanda Aktau-Bakü-Ceyhan petrol ve doğal gaz boru hatlarının inşaatı büyük önem taşımaktadır. Trans-Hazar doğal gaz boru hattı ve fizibilitesi tamamlanmış olmasına rağmen dondurulan Türkmenistan-İran-Türkiye doğal gaz boru hattının da yeniden devreye girmesi bu alandaki işbirliğini tamamlayacaktır. Pakistan'a kadar uzatılacak doğal gaz boru hatları konusunda ise Afganistan'daki karışıklıklar nedeniyle kısa zamanda ilerleme sağlanması mümkün görünmemektedir. Doğal gaz alanındaki bölgesel işbirliğine verilmesi gereken en önemli örnek Türkiye'nin 1997'de Tahran'da, Tebriz'den Ankara'ya kadar uzanacak bir boru hattı aracılığıyla finansal değeri yıllık 20 milyar \$ olan bir anlaşmayı imzalamış olmasıdır. 2002 yılı ortalarında faaliyete geçen bu hat Türkiye'nin enerji ihtiyacının karşılanmasında büyük bir öneme sahiptir. Aynı zamanda ikili ticaretin önemli oranda artış göstermesine aracılık yapacaktır.

İkinci unsur; bölgesel boru hattı politikalarında İran'ın devre dışı bırakılması çabalarının, bölgesel işbirliği yolunda meydana getirdiği olumsuz etkilerdir. İran'ın hem Hazar'daki enerji üretim projelerinden hem de boru hattı projelerinden dışlanmasının ECO'nun en önemli ikinci üyesi olan İran'ın bölge için stratejik öneminden yararlanılamaması sonucunu doğurmaktadır. İran'a yönelik yaptırımlar uygulamakla

³⁹³ Dorian, a.g.e., s. 25.

dışlama politikasının temel mimarı olan ABDli petrol şirketlerinin bu tavırlarının daha uzun bir dönem devam etmesi beklenmektedir.³⁹⁴

Son nokta ise, boru hatları çerçevesinde sürdürülen bölgesel işbirliğinin finansal ve teknik açıdan önemli eksiklikler taşımasıdır. Bu konuda gerek finansman açısından gerekse teknik yeterlilik açısından (Türkiye ve İran bu açıdan diğer üye ülkelere göre biraz daha şanslıdır) üye ülkeler ABD’li ve Batılı petrol ve doğal gaz şirketlerine ve onların vereceği kararlara uymak durumundadırlar.

4.3. ECO’nun Geleceğini Etkileyen Dış Faktörler

Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonra önemi daha da artan Orta Asya’ya büyük devletlerin ilgisi artarak devam etmektedir. Bir yanda “yakın çevre” politikasıyla eski nüfuz alanlarına tekrar dönmek isteyen Rusya, diğer yanda başta ABD olmak üzere Batılı devletler bu rekabetin iki ana eksenini oluşturmaktadır. Bu ülkelerle birlikte Çin, İran, Türkiye ve İsrail gibi bölgesel güçler de Orta Asya’da etkin olma çabası içindedirler. Özellikle enerji eksenli olarak yaşanan bu rekabette, ABD ve Avrupa’nın nüfuz arayışlarına Rusya, eski gücünde olmasa da zaman zaman yaptığı dış politik ataklarla karşı koymaya çalışmaktadır. ABD’nin etkinliğini kırmak isteyen Rusya, eski nüfuz alanlarında yeniden hakimiyet tesis etmek için söz konusu bölgeyi ve bölge politikalarını yakından izlemektedir. Bu mücadelede “taraf” olma çabası içindeki Türkiye’nin ve diğer bölgesel güçlerin ne gibi bir oranda etkili olacakları şimdilik belirsiz olsa da, Türkiye’nin Rusya’nın da içinde bulunacağı politikalar geliştirerek ve bölgesel işbirliği temasını işleyerek Orta Asya üzerinde etkin olması mümkün görünmektedir.³⁹⁵ Türkiye ve özellikle İran ECO’yu bu tür açılımları için kullanmak

³⁹⁴ Özellikle 2002 ortalarında İran’ın ABD Başkanı Bush tarafından “şeytan üçgeni” nin bir ayağını oluşturduğunun ilan edilmesi ile İran’ın ECO içerisindeki konumu daha fazla karmaşık bir hal almıştır.

³⁹⁵ Mehmet Yılmaz, “Orta Asya’nın Önemi”, *Zaman*, 6 Nisan 1999, s. 11.

istemektedirler ama İran'ın bölgesel yalnızlığı ve Türkiye'nin mali yetersizliği bunun başarılması için bu iki ülkeye yeterli olanaklar sunmamaktadır.

4.3.1. Rusya'nın Yakın Çevre Politikası ve Orta Asya'daki Bölgesel Rekabetin Dinamikleri

Rusya'nın Orta Asya cumhuriyetleri ile ilişkilerini belirleyen öğeler Rusya'nın ulusal kimlik tartışmaları sonucunda oluşturduğu iç ve dış politika tercihlerinin değişimi sürecinde farklılaşmaktadır. Dağılmayı izleyen ilk dönemde, Rusya Orta Asya'dan geri çekilmiş ve ilişkilerini en az düzeyde tutmuştur. İkinci dönem, Rusya'nın bölge ile ilişkilerini daha sert biçimde tanımlamaya başladığı, ekonomik ve siyasi çıkarlarını bölge ülkelerine dayatmaya başladığı 1993 sonrası dönemdir. Rusya'nın Orta Asya ile ilişkilerinde sertleşmeye neden olan unsurlar bu ülkelerde kalan Rusça konuşan azınlıkların ayrımcılık nedeniyle Rusya'ya göç etmeye başlaması ve bunun Rus ekonomisinde yarattığı sorunlar ile Çeçenistan'da patlak veren ayrılıkçı harekettir. 1993 yılından itibaren Rusya bir yandan BDT içerisinde yeniden birleşme çabaları verirken diğer yandan etnik savaşların olduğu bölgelere barış gücü göndermeye başlamış ve Hazar petrolü anlaşmalarına taraf olmak için Azeri, Kazak ve Türkmen hükümetlerinin petrol ve doğal gazı taşınmasında boru hatlarını kullanımını kısıtlamıştır.³⁹⁶

Rusya'nın Orta Asya ile son zamanlarda yeniden yakınlaşmaya başlaması ile yaşanan gelişmelerin kökenlerini, bölgenin kuzeydeki büyük komşusu ve ticari ortağı ile bir kaç yüzyıldır yaşadığı ilişkilerde aramak gerekmektedir. Orta Asya'nın Ruslarla olan macerasının tarihi kökenleri oldukça eskiye dayanır ve belki de yüzyıllar öncesinden günümüze kadar gelen süreçte başvurulan siyaset sahnesinin araçları fazlaca değişmemiştir. 19. yüzyılda Orta Asya'daki hanlıkların Rusya ile diğer büyük güçler ve komşu hanlıklar arasında oynadıkları denge oyunu çağdaş zamanlarda da devam etmektedir. Fakat tarihin bir döneminde kalmış bu türlü bir ilişkiler yumağının daha rasyonel temellere oturtulması için gerekli önlemlerin alınmasına yetecek ölçüde çok

³⁹⁶ Cengiz Sürücü, "Orta Asya Büyük Güçlerin Gölgesinde" *Zaman*, 6 Nisan 1999, s. 11.

fazla tecrübe yaşamıştır Orta Asya. Bunların pek çoğu hatıralardaki acı izler şeklinde günümüze kadar gelmiştir. Rusların, Sovyet tarihini görmezden gelerek bütün sorumluluğu Çarlık Rusya'sına havale etme hesapları ise bir paradoks oluşturmaktadır. Büyük bir bölgenin ve kaynakların Rusya tarafından uzun yıllar işgal altında tutulmuş olması bu savı doğrulamaktadır. Kazak ve Kırgızların Rusya'yla yakınlaşma düzeyleri ve iç politikalarında bunu gözetmeye çalışmaları bu mirasın doğal bir sonucudur.³⁹⁷ Bölgedeki gelişim ve iç dinamiklerin şimdilik Rusya yanlısı bir görünüm arz etmekte olması bölgedeki Rus etkisinin bir süre daha devam edeceğini göstermektedir.

Rusya-Orta Asya ilişkilerini analiz ederken mevcut durumla ilgili şunlar söylenebilir: Dış ticaret bakımından bölge için en önemli dış ticaret ortağı Rusya'dır. Bunun yanında kendi ihracatının yarıya yakını enerji ürünlerinden oluşan Rusya, yine benzer ürünlere bolca sahip ama açık denizlere yol bulamayan Orta Asya için aracı rolünü oynayabilecek bir ülkedir. Son zamanlarda yaşanan gelişmelerin odak noktasını da bu husus oluşturmaktadır. Bu ülke, Gazprom ve Lukoil gibi gaz ve petrol devleri aracılığıyla henüz iç ekonomilerini yeterince geliştirememiş olan bölge ülkelerini kısıtlayarak almak istemektedir. Şiddet yanlısı politikalar izleyen ve modern Çar gözüyle bakılan Putin ve ekibi için bu hedefler, Rusya'nın Orta Asya'daki on yıllık duraklama döneminin bitişi olarak algılanmaktadır.

Türkmen gazı ve Azeri petrolünün Batıya nakledilmesi, Türk politikacıları için en popüler siyasi malzeme olmaya devam ederken, reel politik yaklaşımlarda alabildiğince bir sığılık gözlenmektedir. Boru hatları rüyası da bir türlü gerçekleşmemektedir. Rusya'da da büyük projeler üstlenmiş olan batılı petrol şirketlerinin dengeleme politikaları da denkleme dahil edildiğinde Türkiye, bölge enerji kaynakları üzerinde sorunlu komşusu İran kadar bile etkin olamamaktadır.

Hazar petrolünün Türk boğazları aracılığıyla Rusya tarafından dünya pazarlarına ulaştırılması tezi, bir süredir Türk-Rus ilişkilerini etkilemektedir. Türkiye'nin boğazlardaki zaten yoğun olan trafik ve İstanbul'un güvenliği gibi nedenlerle bu su yolları üzerinde tek tarafı düzenlemeler yapmasına karşı Rusya

³⁹⁷ Bruce Pannier ve Peter Rutland, "Central Asia's Uneasy Partnership with Russia", *Transition*, 15 December 1996, s. 26-28.

tarafından karşı politik ataklar yapılmaktadır. Türk tarafının endişelerini doğrulayan tanker faciaları gibi gelişmeler, diğer yandan Bakü-Ceyhan gibi Boğazlara alternatif geçiş yollarının daha güçlü bir şekilde gündeme gelmesi için önemli bir koz oluşturmaktadır.³⁹⁸ Bu bağlamda, Clinton yönetiminin kuzeyde Rusya ve Güneyde İran tarafından tehdit edilen ve Doğu-Batı Hazar Enerji Koridoru adını verdiği iki boru hattının inşa edilmesi planlanmaktadır. Buna rağmen, politik ve ticari görüşmelerdeki güçlükler sebebiyle her iki boru hattının da gerçekleşmesinin önünde bir kısım engeller bulunmaktadır.

Rusya piyasaları Kazakistan ve Kırgızistan için daha önemli olmak üzere, bütün Orta Asya için büyük önem taşımaktadır. Orta Asya ülkelerinin İran'la olan ticaret hacimleri, Türkmenistan dışında çok düşüktür ve milli ekonominin gelişmesi için önemli oranlara ulaşamamıştır.

Rusya ve Orta Asya ülkeleri arasındaki dış ticarete ihracat kalemleri yakıt ve enerji malları, makine teçhizat ve bir kısım tarımsal mallardan oluşmakta, ithalat ise büyük oranda, tarımsal ham maddelere, gıda ürünlerine, maden ve madeni eşyalara dayanmaktadır. Bu da göstermektedir ki Rusya, bu ülkeler için hala birinci derecede ticaret ortağı olma fonksiyonunu devam ettirmektedir. Çünkü, örneğin Rusya'nın 1997'deki toplam dış ticareti içerisinde bu ülkelerin payı %5 civarında olsa da Orta Asya cumhuriyetleri açısından bakıldığında bu oranlar çok yüksek rakamlara ulaşmaktadır.³⁹⁹ 1998'de ortaya çıkan Rus finansal krizi çerçevesinde zayıflayan ticari ilişkiler, krizin etkisinin geçmeye başladığı sonraki yıllarda yeniden yükselmeye başlamıştır. ECO-Rusya ticaretine bütüncül olarak bakıldığında Kazakistan ve Özbekistan'ın Rusya ile sürdürdükleri geleneksel ilişkilerin devam ettiği gözlemlenmektedir. Türkiye ise 1997'ye kadar artırarak geliştirdiği ticari ilişkilerde zayıflama eğilimine girmiştir. 1997'de 5.9 milyar dolarla zirve noktasına yükselen ECO'nun Rusya'ya ihracatı, kriz sonrası dönemde 2000 yılında ancak 4.5 milyar dolar düzeyine çıkabilmiştir. İthalat açısından ise, Türkiye'nin doğal gaz ithalatının körüklediği bir yükselişle 1994'teki düzeye göre 2000 yılında yaklaşık iki kat artış

³⁹⁸ S. G. Harris, "The Russian Federation and Turkey", *New Eurasia*, (ed. Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolansky), New York: M. E. Sharpe, 1995, s. 20.

³⁹⁹ M. Lujnikova, *Ekonomika i Jizn*, No: 7, Şubat 1998, s. 26.

göstererek 8.1 milyar doları bulmuştur.⁴⁰⁰ Ticarete ilişkin bu rakamlar Rusya'nın ECO Bölgesi ile en geniş ortak sınırlara sahip ülke olarak vazgeçilemeyecek öneminin devam edeceğini göstermektedir. Yaklaşık tüm üyelerinin bu ülkeye karşı dış ticaret açığı içerisinde olduğu ECO Bölgesi için, artan petrol gelirleri paralelinde yükselen satın alma gücü ile Rusya'nın ideal bir piyasa olduğu belirtilmelidir. Özellikle gıda ve tüketim malları açısından bu ülke, ECO'nun en büyük ihracatçı ülkeleri olan Türkiye ve Pakistan için büyük potansiyele sahip bir pazardır.

Buna mukabil, Orta Asya'ya yönelik ideolojik açılımların bölge ülkelerinde önemli bir şansı bulunmamaktadır. İran tarafından desteklenen Panislamizm ve Türkiye'deki bazı çevrelerin teşvik ettiği Pantürkizm'in Orta Asya için stratejik geleceğinin bulunmadığı söylenebilir. Çünkü Panislamizm ve Pantürkizm Orta Asya'da farklı şekillerde algılanmıştır. Tacikistan'ın İslami guruplar tarafından iç savaşa düşürülmesinin etkisiyle Özbek lider Kerimov İslami akımlara karşı oldukça sert tedbirlere başvurmaktan çekinmemiştir. Kerimov, İran'ı Tacikistan'daki atmosferi karıştırmakla suçlamıştır. Özbek lider açık olarak, İslam'ın siyasallaştırılmasına açıkça karşı çıkmıştır.⁴⁰¹ Bir çok ülkenin İslam'ın siyasallaştırılmasına karşı tepkileri bu bölgede İslam faktörünün kullanılması imkanlarını azaltmıştır. Özellikle Şiiğin bölgede yayılma imkanı çok sınırlıdır. Çünkü bir yandan bu bölgede Hanefi İslam'ı yayılmış, diğer yandan da yüksek eğitilmiş ve Sovyet ateizmine uğramış çağdaş normları yaşayan şehirli kesim oluşmuştur.⁴⁰² Fakat bu ülkelerde Sünni akımların gelişme şansı önümüzdeki yıllarda daha yüksek görünmektedir.

Tüm bu faktörler, İran modelinin Orta Asya'da yayılmasını kesin olarak engellemektedir. İran'ın Tacikistan'daki İslami muhalefeti desteklemesi de, onun bölgede zaten zayıf olan etkisini iyice azaltmıştır. Ama Orta Asya ülkelerinde bir kısım çevreler tarafından Pantürkizm düşüncesi etrafında Türkiye'yle ilişkilerin güçlendirilmesine daha fazla önem verilmektedir. Bu durum iki sebeple açıklanabilir; *Birincisi*, 1990-92 arasında Türkiye'nin bu ülkelere çeşitli amaçlara yönelik krediler

⁴⁰⁰ IMF (2001), a.g.e..

⁴⁰¹ Bülent Aras, "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", *Avrasya Dosyası*, No:3 (Sonbahar 1996), s. 174.

⁴⁰² A. Parsons, "Central Asia, The Last Decolonization", *The David Davies Memorial Institute of International Studies, Occasional Paper*, No: 4 (Ağustos 1993), s. 7.

vermesidir. Bu krediler, ödemeler dengesine ilave bir güç olarak eklense de yerli piyasalarda mal kıtlığının aşılmasını kısmen sağlayabilmiştir. Bu kıtlık ise, SSCB'nin dağılmasından ve Rusya'dan gelen kaynakların kesintiye uğramasından kaynaklanmıştır. Bir başka deyişle, ideolojik boyutunu Pantürkizm'in oluşturduğu ilişkilerin bir taraftan ekonomik bir anlamı da vardır. Bu da kriz içerisindeki bu ülkelerde oldukça olumlu karşılanmıştır. *İkinci unsur* ise, Orta Asya'nın çok kritik bağlarla bağımlı oldukları Rusya'dan hangi yolla olursa olsun kurtulmak istemeleridir. Türkiye bu anlamda kurtuluş kapısı olmuştur. 1991-1993 yıllarında bazı Orta Asya ülkeleri Latin alfabesine geçmiş veya geçmeye karar vermiştir. Bu dönemde ikili ilişkiler çok aktif hale gelmeye başlamıştır. Eğitim alanında ve çeşitli kadroların yetiştirmesinde ilişkiler kurulmaya başlanmıştır. Aynı şekilde Orta Asya ve Türk politikacıları arasında ilişkiler gelişmeye başlamıştır. 1991-1994 yıllarında bazı O. Asya devlet liderleri, Ankara'yı önemli bir danışma merkezi olarak algılamış ve Türkiye'deki bazı iktisatçılar Orta Asyalı liderlere danışmanlık yapmaya başlamışlardır.⁴⁰³ Özellikle Türkmenistan, bu ülkenin temel ihraç maddesi olan doğal gazı karşı son zamanlarda Rusya tarafından getirilen engellemeler ve aksi propagandanın da etkisiyle, Türkiye'ye daha fazla yakınlaşmış ve Türk girişimcilere ülkenin geleceği açısından büyük umut bağlamıştır.

Bu sürece tarihten bağımsız bakmamak gerekmektedir. Çünkü bir kaç yüzyıldır Orta Asya ve Türkiye birbirinin etki alanlarına girmişlerdir. Sovyet zamanında zayıflamış olan ama yakın kültürlerle sahip bu milletlerin, daha sonra hızlı bir şekilde yeniden kurulmuş üst seviyedeki ilişkileri göze çarpmaktadır. Rusya'nın dünya devletleri arasında stratejik ortak aradığı bir zamanda Orta Asya devletleri de yakınlaşmak ve dostluk kurmak için kendilerine yakın ülkeler aramaya başlamışlardır. Orta Asya ve Türkiye yakınlaşmasına Sovyetler Birliğinin son döneminde hız verilmiştir. Bu ülkeler, Sovyet zamanında bile Türkiye'yi model olarak görmekteydiler. Türkiye'nin bu dönemde cazibe merkezi olmasını sağlayıcı özelliği, güçlü bir özel sektöre sahip modern bir ülke olmasıdır. SSCB dağılmadan önce merkezden yetki alan

⁴⁰³ Örneğin 1992'de bir Türk işadamı, Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın ekonomi danışmanı olmuş, Türk girişimcileri, Türkmenistan tekstil bakan yardımcısı ve Milli Eğitim bakan yardımcılığı görevine getirilmiştir. Ayrıca, Kazakistan Cumhurbaşkanı'nın en yakın danışmanları Türk işadamları olmuştur.

cumhuriyetler, sonraki dönemde doğrudan Türk ortaklarıyla iş yapmaya başlamışlardır.⁴⁰⁴ 1990'lı yılların başında O. Asya'ya Türk akını çok moda olmuştur. Bu ilişkiler çerçevesinde 1992'nin başında Kerimov kimsenin beklemediği bir şekilde "Bir zaman gelecek Özbekler ve Türkler aynı parlamentoda bulunacaklar"⁴⁰⁵ demiştir. Türk dili konuşan ülkeler Ekim 1992'de Ankara'da, iktisadi ilişkiler komitesinin Ekim 1994'de İstanbul'da toplanmaları ve toplantıların belirli periyotlarla devam ettirilmesi buna örnek olarak gösterilebilir. Bunun yanında, bu tür toplantılar zamanla önemini yitirmeye başlamış ve güçlü bir politik üst organ tarafından desteklenmeyen (bu durum özellikle Türkiye için geçerlidir) zirveler Demirel'in cumhurbaşkanlığından ayrılmasıyla önemini tam olarak koruyamamıştır.

İlk dönemdeki bu hızlı yaklaşım, O. Asya ülkelerinin kendi devlet geleneklerinin zayıf oluşundan ve ekonomik yardıma olan ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır. Bununla birlikte Orta Asya çeşitli platformlar çerçevesinde Çin, Rusya, İran'la da yakın bağlar kurmaya çalışmaktadır. ABD, İsrail ve AB ülkeleri ile olan ilişkiler de gün geçtikçe güçlenmektedir.⁴⁰⁶ Aynı zamanda 1990'lı yılların ortalarında bölgede Pantürkizm düşüncesi zayıflamaya başlamıştır. Bunun esas sebebi, yeni ortağın iktisadi gücünün beklendiği kadar büyük olmaması olarak gösterilebilir. Ama bu, Orta Asya ve Türkiye arasındaki ilişkilerin tamamen sona erdiği anlamına gelmemektedir. Sadece bu ülkeler, artık dış ekonomik ilişkilerde daha reel tavırlar sergilemeye başlamıştır. Özel kurumlarda ise etki seviyesi başka şekilde ortaya çıkmıştır.⁴⁰⁷

Rusya da, bazı istisnalar dışında piyasa tipi ilişkilere dayalı ilgi alanları kurarak bölgedeki ekonomik gelişmelerde pay sahibi olmak istemektedir. Ama bu ülkede, ilişkilerin sıfırdan kurulması gerektiğine inananların sayısı oldukça fazladır. Çünkü,

⁴⁰⁴ I. Veikokonov, "Sovyetso-Turetskiye Torgovo- Ekonomičeskiye Svyazi: Poiski Novih Forum i Napravleniy" Turtsiya: Novie Tendensii Ekonomičeskovo Razvittia vı 80-e Godı, Moskova, 1991, s. 298-300.

⁴⁰⁵ İzvestiya, 29 Haziran 1992, s. 5.

⁴⁰⁶ Bu konuda ayrıca bkz. Bülent Aras, "İsrail'in Yeni Stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya'nın Yeri", *Avrasya Dosyası*, no: 4 (Sonbahar 1995-1996), s. 184-198; Bülent Aras-İhsan Çolak, "Amerika-Orta Asya İlişkileri, Avrasya Etütleri (Sonbahar 1996), s. 57-72.

⁴⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Mehmet Dikkaya, "Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran", *Avrasya Dosyası* (İran Özel Sayısı), Cilt. 5, No: 3 (Sonbahar 1999), s.189-209.

Orta Asya ve Rusya arasındaki Rusya'ya miras kalan ekonomik ilişkilerin hiç bir etkinliği kalmamıştır ve yok olmaya da mahkum görünmektedir. Bu çerçevede, Sovyet ekonomisi için kurulmuş olan ulaşım ağı fazla bir anlam ifade etmemektedir. Ama bu ülke için, kendi gelişmiş bölgeleriyle Orta Asya cumhuriyetleri arasındaki ulaşım ağlarının uzunluğu, problemlerin en önemlilerinden birisini oluşturmaktadır.⁴⁰⁸

4.3.2. ABD'nin Bölgesel İşbirliği Üzerindeki Muhtemel Etkileri

Amerika Birleşik Devletleri, 21. Yüzyılda hegemonya savaşının ekonomik alanda cereyan edeceği, dolayısıyla üç kutuplu bir dünya sistemi ile karşı karşıya kalınacağı ya da dünya siyasetinin belirleyicisinin medeniyetler arası çatışmalar olacağı yönünde bir takım tezler ileri sürülmesine karşılık, cari durumda global hareket ve nüfuz kabiliyetine sahip tek güç olarak görülebilir. Bu çerçevede ECO bölgesinde bulunan, başta Türkiye, İran ve Pakistan olmak üzere Orta Asya ülkelerinin (özellikle son zamanlarda önemi iyice artan Afganistan) ABD'nin çekim ve hegemonya alanından uzak kalacağı düşünülemez. Hazar havzasında keşfedilen önemli enerji yataklarının ve bu rezervleri dünya pazarlarına sunmak için yaşanan büyük rekabetin ortasında yer alan ABD'li uluslararası petrol devlerinin de çıkarları denkleme dahil edildiğinde, ABD için ECO bölgesi vazgeçilmez bir ekonomik ve politik alan haline gelmiştir.

ABD'nin Orta Asya'daki siyasi hedefleri, istikrarı artırmak, demokratikleşmeyi hızlandırmak, serbest piyasa ekonomisini yerleştirmek, ticareti artırmak, nükleer silahları kontrol altına almak ve insan hakları standartlarını yerleştirmek olarak belirtilebilir. Bu hedefler bölgede radikal rejimlerin gelişimine ve faaliyetlerine engel olmak şeklinde de özetlenebilir.⁴⁰⁹ ABD'nin amacı, Orta Asya cumhuriyetlerinin dünya ile entegrasyonuna yardımcı olmak olarak açıklanmıştır. Bu çerçevede 1990'lı yılların başında İran'ın etki sahasına girme ihtimali olan bölgede Batı karşıtı radikal devletlerin oluşumu engellenmek istenmiştir. Bunun yanında bu dönemde, ABD yardım ve

⁴⁰⁸ Stanislav Viaçislavoviç Jukov, "Kazakistan, Kırgızistan, Uzbekistan ve Sotsialna-Ekonomiçeskih Strüktüräh Sovremennogo Mira", *Mirovaya Ekonomika i Mejdunarodnaya Otnaşenya* (Mart 1997), s. 58.

⁴⁰⁹ Export Financing and Related Programs of the House Appropriations Committee, "Statement before the Subcommittee on Foreign Operations", *Dispatch 5*, Washington, May 10 1994, No: 21 (23 Mayıs 1994), s. 332-338.

yatırımlarının bölgenin ABD'ye bağımlılığını artıracığına ve Rusya'ya dengeleyebileceğine inanılmaktaydı.⁴¹⁰ Ayrıca ABD'deki bazı çevreler, Orta Asya pazarına nüfuz eden Çin, Güney Kore ve bazı Avrupa ülkelerine karşı rekabet etmemenin ABD'nin global rekabetteki konumunu etkileyeceğine inanıyorlardı.⁴¹¹ Bu noktada söylenmesi gereken, Dışişleri Bakan yardımcısı Strobe Talbott'un da belirttiği gibi, Washington'un Orta Asya devletleri ile özelliklerini dikkate alarak farklı boyutlarda ilişkiler kurduğudur.⁴¹² Bu bağlamda Kazakistan, ABD tarafından tanınan ilk Orta Asya devleti olmuştur. Amerikan yönetimi, üst düzey ziyaretlerin yanı sıra Kazakistan'da demokrasiye geçişe yardım edebilmek amacıyla çeşitli konularda eğitim programlarının başlatılmasına öncülük etmiştir. Bu programlar, siyasal parti ve seçmen eğitimi, seçim düzenlemeleri, kamu yönetimi, sivil eğitim, hukuk ve yasal reform, kanun tasarılarının hazırlanması, insan hakları, hoşgörü ve çoğulculuk, bağımsız medya, dış politika, diplomasi, üniversite idaresi ve İngilizce eğitimi gibi farklı konuları içermektedir. Öte yandan, makale ve kitapların çevrilmesi gibi hizmetler de ihmal edilmemiştir.⁴¹³

ABD aynı şekilde diğer Orta Asya cumhuriyetlerini de tanıyarak benzer amaçlarını bu ülkelerde de gerçekleştirmek için faaliyetler yürütmeye başlamıştır. İç savaş ve bağımsızlığın hemen arkasından uzayıp gelen istikrarsızlık sebebiyle ABD yönetiminin Orta Asya Cumhuriyetleri içerisinde ilişkilerini en düşük seviyede tuttuğu ülke Tacikistan'dır. Washington Tacikistan'ı 25 Aralık 1991'de tanımış ve Mart 1992'de Duşanbe'de bir büyükelçilik açmıştır. Bu tarihten sonra ilişkiler, Tacikistan'a savaşın yaralarının sarılması için insani yardım gönderilmesi şeklinde gelişmiştir. Amerikan Dışişleri Bakanlığı yetkilileri, BM'nin organizasyonunda Tacikistan'da savaşan taraflar arasında yürütülen barış görüşmelerine gözlemci statüsü ile katılmışlardır.

⁴¹⁰ Jim Nichol, "Central Asia's New States: Political Developments and Implications for U.S. Interests", CRS Issue Brief for Congress, 31 March 2000, <http://www.ncseonline.org/NLE/CRSreports/international/inter-26.cfm?&CFID=6340125&CFTOKEN=92025895> (20 Aralık 2002).

⁴¹¹ Strobe Talbott, "Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia", Dispatch 5, Department of State, No: 19 (9 May 1994), s. 281.

⁴¹² Strobe Talbott, An Address by US Deputy Secretary at the US-Central Asia Business Conference, Washington, DC, USA, 3 May 1994; Presidents & Prime Ministers 3, No: 5 (Eylül-Ekim 1994), s. 34.

⁴¹³ Department of State, "Fact Sheets: Central Asian Republics", Dispatch 5, 9 May 1994, s. 282.

1990'ların başında Orta Asya'da İran, Türkiye ve Rusya arasında oynanacak olan "Büyük Oyun" teorileri kurgulayan Batılı stratejistler, Batılı petrol şirketleri Hazar havzasında büyük petrol konsorsiyumlarından önemli paylar elde ettikten sonra bu anlaşmaların güvenliğini ABD'nin üstlenmesi gerektiğini fark ederek ABD'nin, önceden Rusya'nın kontrolüne bırakmakta sakınca görmediği etnik savaşların artık Batı yatırımlarını tehdit edebileceği kaygısı ile bölgede artan ölçüde Amerikan varlığının gerekli olduğunu savunmaktadırlar. Bölgenin güvenliğinden çok, petrol kaynaklarının ve boru hatlarının güvenliği ya da Rusya ve İran'dan bağımsız olarak Batı pazarlarına ulaştırılması artık temel sorun olarak görülmektedir. Bu çerçevede petrol kaynakları üzerinde nüfuz bölgesi oluşturulması hedefi, demokratikleşme, piyasa ekonomisi ve sivil toplum oluşturma gibi hedeflerin önüne geçmiş, bölge ülkelerinde demokrasi ve insan hakları sorunları ikincil olarak algılanmaya başlanmıştır. Amerikan yönetimi bu bağlamda, bölgedeki rejimlerin insan hakları ihlallerine göz yummaktadır. İnsan hakları ihlallerine ilişkin kaygılar, petrol şirketlerin imzalayacağı enerji anlaşmalarından önce baskı amacıyla yapılmaktadır. Örneğin bu kapsamda, daha önce bu konularda uyarılan Türkmenistan'dan istenen, İran ve Türkiye üzerinden Avrupa'ya ulaşacak olan doğal gaz boru hattı projesinden desteğini çekmesidir. Batılı şirketlerin yatırımlarının yol açacağı çevresel sorunlara yönelik eleştiriler de bu çerçevede yumuşatılmaya çalışılmaktadır. ABD Basra Körfezi'ndeki otoriter müttefiklerine benzer nitelikte Orta Asya'da ve Kafkaslarda müttefikler oluşturmaya çalışmaktadır.⁴¹⁴

ABD'nin bölgeye yönelik politikaları, 11 Eylül 2001'de New York'taki Dünya Ticaret Merkezi'ne yönelik saldırılardan sonra bu saldırılarla ilişkilendirdiği Afganistan'a 2002'nin başlarında düzenlediği operasyonlarla farklı bir düzleme gelmiştir. Bu bağlamda, bölge ülkelerinin hemen hemen tamamı ile güvenlik ve işbirliği çerçevesinde yenilenen ilişkilerle bölgede önemli bir askeri varlığa kavuşan ABD, Orta Asya coğrafyasında şimdiye kadar hiç olmadığı şekilde etkin olmayı başarmıştır. Bölgeye yönelik bu denli büyük bir organizasyonun düzenlenmesinin ardında petrol ve doğal gaz üretimi ve boru hatları ile ilgili düzenlemelerin bulunduğu ile ilgili kuşku artmaktadır. Bu bağlamda, daha önce Afganistan'da yönetimi ele geçiren Taliban güçleri ile boru hatları konusunda işbirliğine gitmekten çekinmeyen ABD, kendi

⁴¹⁴ Sürücü, a.g.e., s. 11.

mevzilerine yönelik saldırılardan sonra düşüncesini değiştirerek bu yönetimin elimine edilmesini sağlamıştır.⁴¹⁵

ABD'nin başta Türkiye olmak üzere diğer ECO üyesi ülkelerle (İran dışında) olan ticari ilişkileri de oldukça gelişmiştir. 1990 sonrasında bölgeye yönelik ABD mal akımlarının değeri sürekli artmaktadır. Aynı zamanda ABD'nin bölge için yüksek satın alma gücüyle iyi bir ihracat pazarı olduğu göz önünde bulundurulursa, bu ülkenin ECO üyeleri için ne denli önemli olduğu anlaşılabilir. Bölgeden ABD'ye yapılan ihracat 2000 yılında en üst düzeye çıkarak 5.9 milyar dolara ulaşmışken bu ülkeden yapılan ithalat önemli bir düşüş göstererek 2000 yılında 4.8 milyar dolara inmiştir. Rusya krizi ve Türkiye'deki ekonomik krizler nedeniyle daralan ithalat hacmi büyüme rakamlarının artmasıyla birlikte yükselecektir.⁴¹⁶

4.3.3. Çin'in Bölgede Yayılma Tehlikesi

Yüzde 11-12'lik yıllık büyüme hızı ve 1.4 trilyon doları bulan GSMH'sı ile ABD ve Japonya'dan sonra üçüncü büyük ekonomik güç olan Çin için, Orta Asya devletlerinin bölgede yerlerini almaları olumlu bir gelişme olarak algılanmıştır. Orta Asya devletleri de Çin'i göz ardı etmeyecekler ve bu ülkenin uluslararası ilişkilerdeki nüfuzu ve cazibesinin etkisi altında kalmaya devam edeceklerdir.⁴¹⁷ Çin'in bölgesel profili açısından Orta Asya ile ilişkilerinde aslında birinci dereceden önemli ülkenin Rusya olduğu gözlenmektedir. Çin ve Rusya arasındaki yakınlaşma, Orta Asya ülkeleri için çok şey ifade etmektedir. Görünürde olan, bu iki ülkenin Orta Asya'daki çıkarlarının örtüştüğüdür. Her iki ülkede de enerji kaynakları, ticaret yolları, İslami radikalizm tehlikesi ve güvenlik problemleri gibi konuların gündemde olması işbirliği

⁴¹⁵ Daha geniş bilgi için bkz. Gar Smith, "Afghanistan: It's about Oil", *Earth Island Journal*, San Francisco (Spring 2002), s. 37-38; Enis Berberoğlu, "İçinden Boru Hattı Geçen Savaş", *Radikal*, 21 Şubat 2002.

⁴¹⁶ IMF (2001), a.g.e., s. 94-479.

⁴¹⁷ Daha geniş bilgi için bkz. Chen Mingshan ve He Xiquan, "Features and Prospects of the Situation in the Central Asian Region", *Foreign Affairs Journal* (Beijing), No: 37 (1995); Chang Qing, "Brief Analysis on China's Relations with the Five Central Asian Nations", *Foreign Affairs Journal* (Beijing), No: 33 (September 1994); Peter Ferdinand, "The New Central Asia and China", (der. Peter Ferdinand), *The New Central Asia and Its Neighbours*, London: Pinter, 1994.

için uygun bir zemin oluşturmaktadır.⁴¹⁸ ABD açısından Çin, önümüzdeki yüzyıla bakan potansiyeli ile üzerinde ciddi şekilde düşünülen bir ülkedir. Rusya-Çin işbirliği girişimleri kuşkusuz söz konusu önemi artırmaktadır. Doğu Türkistan ve Tibet'teki insan hakları ihlalleri Amerikan kamuoyunu rahatsız etmekle beraber, Çin-ABD ticari ilişkilerinin her geçen gün hacmini artırdığı gözlenmektedir. Çin'in de denkleme dahil olması, Amerikan yönetimine Rusya'yı kendi tarafına çekme ihtiyacını hissettirmektedir.

Bu bağlamda Rusya-Çin-ABD üçgenindeki ilişkilerin önümüzdeki yıllarda nasıl bir hal alacağı bölgeye yönelik stratejileri olan tüm devletlerde bir merak konusu olmaya devam edecektir. Bu bağlamda, Afganistan operasyonu çerçevesinde ABD'nin bölgeye yeni bir düzen getirme çabaları Çin tarafından da büyük oranda olumlu olarak algılanmıştır. Çünkü böylece, Orta Asya'daki soydaşlarından gelebilecek bir destek karşısında Doğu Türkistan'daki Uygurların yalnız kalma olasılıkları artmaktadır.

Bununla birlikte Çin, bölgeyi tek taraflı olarak ABD'nin inisiyatiflerine terk edecek gibi görünmemektedir. Rusya ile başlatmış olduğu ve sonradan Tacikistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Özbekistan'ın da dahil olduğu Şanghai Forumunun kurulmasına öncülük eden Çin'in temel politikası, çok kutuplu bir dünya düşüncesini oluşturmaktır. Bu bağlamda ikili ilişkilerini sürekli olarak geliştirdiği Orta Asya ülkelerini kendi ekonomik ve politik alanına çekmek istemektedir. Orta Asya'nın da bu devasa ölçekteki komşularına karşı kayıtsız olmasını beklemek mümkün değildir. Çin ve Rusya öncülüğünde bölgede oluşturulmak istenen bir ekonomik alan fikri ECO'nun gücünü ve alternatif olma özelliğini zayıflatabilir. Çünkü Çin'in de sıcak denizlere çıkış imkanları mevcuttur ve bu durum alternatif boru hatları için olanaklar sunmaktadır. Bunun yanında büyük ve sürekli olarak artan enerji talebi Orta Asya için de büyük bir cazibe unsuru taşımaktadır.⁴¹⁹

Dış ticaret açısından da Çin, ECO üyelerinin büyük önem verdiği bir pazardır. Bu ülkeye yönelik ticaret akımları 1997-2000 yılları arasında sürekli yükselme

⁴¹⁸ Daha geniş bilgi için bkz. Olgan Bekar, "Çin ve Batı Türkistan", *Avrasya Dosyası*, No: 2 (Yaz 1995), s. 47-55; Bülent Aras, "Çin-Orta Asya İlişkileri", *Yeni Forum*, No: 326 (Temmuz 1996), s. 15-16.

⁴¹⁹ Vadim Neshkumai, "Asian Countries are Preferred Candidates for Accession to SCO", *Ita Tass News Wire*, New York (10 June 2002), s. 1.

eğilimindedir. Özellikle İran, Pakistan ve Kazakistan için Çin pazarı vazgeçilmeyecek bir öneme sahiptir. Bu bağlamda Çin-ECO ticaret hacmi 2000 yılında ihracatta kümülatif olarak 3.3 milyar dolara, ithalatta ise 3.2 milyar dolara ulaşmıştır.⁴²⁰ ECO'nun en doğudaki ülkeleriyle uzun ortak kara sınırlarına sahip olması, bu ülke ile sınır ticareti yapılmasına imkan verdiği için bu faktör de göz önüne alınırsa toplam ticaret hacminin daha da yükseleceği söylenebilir.

Orta Asya ülkeleri yanında, ECO'nun kurucu üyeleri olan Pakistan ve İran'ın Çin'le yakın ve stratejik ilişkiler kurduğu gözlenmektedir. Özellikle savunma sanayiinde Çin tarafından büyük ölçüde desteklenen bu iki ECO ülkesinin de Çin'le yakınlaşma politikaları ECO'nun geleceği ile ilgili önemli olabilir. Çünkü İran ve Pakistan'ın da Şanghay Forumu'na katılması olasılığı karşısında ECO üyeleri ile olan ilişkiler zayıflayabilecektir. Özellikle Çin'le uzun ortak kara sınırlarına sahip olan Pakistan, bu ülkeden elde edebileceği imkanlarla Hindistan'la olan tarihi rekabetinde bazı avantajlar elde etmek istemektedir.⁴²¹

Çin, 1990'ların başından itibaren Orta Asya'daki yeni bağımsız devletlerle ve bu ülkelerde bulunan enerji kaynaklarının üretimi ve dağıtımını konularıyla ilgilenmeye başlamıştır. Bu çerçevede eski İpek Yolu'nu yeniden inşa etmek için gerekli alt yapı çalışmalarında bile bulunmuştur.⁴²² Gelecekteki enerji ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Kazak petrolünün ve Türkmen gazının Pasifik Okyanusu'na taşınmasını öngören boru hatları ile de ilgilidir. Sözkonusu hatların, etnik sorunlar yaşanan Sincan-Uygur eyaletinden geçecek olması bu projelerin stratejik önemini artırmaktadır. Çünkü Çin, SSCB'nin dağılmasından hemen sonra komşusu olan BDT ülkeleriyle ve bu arada aynı zamanda dört ECO üyesi olan dört ülke ile (Pakistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan) sınırlarını belirleyerek Sincan-Uygur bölgesinde kıvılcım alabilecek herhangi bir bağımsızlık hareketini önlemek istemektedir. Bu konuda, hem Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetlerini hem de Türkiye'yi uyararak bölgedeki etnik rahatsızlığa müdahale edilmemesini istemektedir. Çin'in Sincan-Uygur bölgesinin Çin-ECO ilişkilerini etkileyebilecek bir başka yönü, bu eyalette Çin petrol yataklarının %

⁴²⁰ IMF (2001), a.g.e., s. 94-479.

⁴²¹ Constantine C. Menges, "China, Russia, Iran and our Next Move", *Washington Times*, 10 February 2002, s. B03.

30'u ve doğal gaz kaynaklarının da %34'ünün bulunmasıdır. Çin, bu bölgedeki petrol ve doğal gaz üretimi ile Orta Asya petrolerini birleştirme düşüncesini taşımaktadır. Gerçekte ise, büyük bir ekonomik-politik güç olarak bu "küçük" komşularını, Rusya'ya benzer şekilde "kendi arka bahçesi" olarak algılama eğilimindedir. Orta Asya'nın komünizm döneminden kalma tecrübeli politikacılarının da, Rusya'yı dengelemek için bölgedeki Çin etkisinin artmasına razı göründükleri söylenebilir.⁴²³ Bu bağlamda, Şanghay İşbirliği Örgütü içerisinde Rusya ve Çin yanında diğer sınırdaş Orta Asya ülkelerinin yer alması tesadüf değildir.

Bununla birlikte, gelecekte Çin'den taşan "sarı ırmak"ın Orta Asya'yı ne şekilde etkileyeceğini algılayabilmek için, Çin'e göre oldukça küçük nüfuslara ve bakir alanlara sahip Orta Asya'daki ECO üyesi ülkelerin çoğunlukla kendi devletlerinde bile homojen bir ulusal çoğunluğa ulaşmamış oldukları (özellikle Kazakistan) göz önüne alınmalıdır. Çünkü bu gün de sayıları her geçen gün gittikçe artan bir şekilde, Çinli işadamları ve işgücünün Orta Asya'nın bu bakir alanlarına yönelip bölgeye yatırımlar yaparak ve bölge insanlarıyla akrabalık bağları oluşturarak kalıcı ilişkiler kurduğu görülmektedir.

Çin, yeni ihracat pazarları arayan Türkiye'nin de potansiyel ihracat pazarları arasında bulunmakta ve ülkeye yönelen büyük yabancı yatırımların getirdiği yüksek büyüme hızının etkisiyle artan milli gelirle orantılı olarak alım gücü sürekli yükselmektedir. Orta Asya'daki enerji projeleri çerçevesinde Türkiye'nin bu ülke ile işbirliğine gidebileceği de düşünülebilir. Çin'in bu arada, İran'la stratejik ilişkiler içerisine girerek bu ülkeye füze teknolojileri sattığı ve petrol karşılığı silah anlaşması yaptığı bilinmektedir. Ayrıca Çin, Kazakistan'daki Uzen petrol üretim sahasından petrol üretimi konusunda yapmış olduğu anlaşma çerçevesinde üreteceği petrolü, İran'ın kuzey rafinerilerine naklederek, karşılığında Körfezden petrol almayı öngören bir takas anlaşması da gerçekleştirmiştir.⁴²⁴

⁴²² Gudrun Wacker, "Çin 'İpek Yolu'nu Tekrar Kuruyor", *Yeni Forum*, Ekim 1996, s. 33

⁴²³ Ögütçü (1998), a.g.e., s. 205-207.

⁴²⁴ Ögütçü (1998), a.g.e., s. 208.

4.3.4. Diğer Bölgesel Entegrasyonlar ve Alt Bölgeselleşme Girişimlerinin ECO'nun Geleceği Üzerindeki Muhtemel Etkileri

ECO Bölgesi'nin ilişki içerisinde olduğu coğrafi alan, pek çok bölgeselleşme hareketine de tanık olmaktadır. Çünkü bölge, coğrafi konumu itibarıyla Asya'nın kalbinden Güney Asya'ya, oradan Kafkaslar ve Basra Körfezine, oradan da Avrupa'ya kadar uzanan geniş bir alana yayılmıştır. ECO Bölgesi etrafında özellikle son on yıl içerisinde yeni oluşumların hızla çoğaldığı dikkat çekmektedir. AB ve İKÖ gibi eski işbirliği hareketlerine ilaveten, BDT, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİÖ), D-8 Hareketi, Hazar İşbirliği Konseyi (HİK), GUUAM, Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OAET), Avrasya Ekonomik Topluluğu (AvET) ve Şang Hai İşbirliği Örgütü (ŞİÖ) gibi bölgesel örgütlenmeler bu bağlamda zikredilebilir. ECO Bölgesinde yoğunlaşmış ECO bünyesinde oluşturulmak istenen ve bölgesel işbirliğini etkileme potansiyeli bulunan bu bölgesel işbirliği hareketlerinin incelenmesi ECO'nun alternatiflerini algılama açısından yararlı olacaktır. Aşağıdaki tablo (Tablo 33), ECO üyelerinin içinde buldukları diğer bölgesel işbirliği örgütleri ile ilgili genel bir çerçeve sunmaktadır. Bu aynı zamanda, üye ülkeler için alternatif işbirliği çabalarının bir yansıması olarak değerlendirilebilir.

Tablo 33

ECO Üyelerinin Dahil Olduğu Diğer Bölgesel Örgütler

Bölgesel Örgütler/Ülkeler	Afganistan	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	İran	Pakistan	Tacikistan	Türkiye	Türkmenistan	Özbekistan
<i>Bölgeselleşme Temelli Bölgesel Örgütler</i>										
Avrupa Birliği	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-
Bağımsız Devletler Topluluğu	-	X	X	X	-	-	X	-	X	X
Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü	-	X	-	-	-	-	-	X	-	-
Orta Asya Ekonomik Topluluğu	-	-	X	X	-	-	X	-	-	X
Avrasya Ekonomik Topluluğu	-	-	X	X	-	-	X	-	-	-
Hazar İşbirliği Konseyi	-	X	X	-	X	-	-	-	-	-
Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü	-	-	-	-	-	X	-	-	-	-
Şang Hay İşbirliği Örgütü	-	-	X	X	-	-	X	-	-	-
<i>Diğer Faktörler (Din, kültür ve ideoloji) Temelli Örgütlenmeler</i>										
İslam Konferansı Örgütü	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X
D-8 Örgütü	-	-	-	-	X	X	-	X	-	-
Gürcistan-Ukrayna-Özbekistan- Azerbaycan-Moldova (GUUAM)	-	X	-	-	-	-	-	-	-	X
Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü	-	-	-	-	-	-	-	X	-	-

Açıklamalar:

x: Üye

- : Üye Değil

Tablo 34

ECO Üyelerinin Dahil Olduğu ve GATT/DTÖ'ye Bildirilen ve Yürürlükte Olan Bölgesel Ticaret Anlaşmaları

İnceleme Süreci İtibarıyla, 31 Ocak 2002'ye kadar	GATT/DTÖ Bildirimi			Durum
	Yürürlük Tarihi	Tarih	İlgili Bölüm	
Avrasya Ekonomik Topluluğu	08.Eki.97	06.Nis.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Avrupa Topluluğu-Türkiye	01.Oca.96	22.Ara.95	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Bağımsız Devletler Topluluğu	30.Ara.94	01.Eki.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Bulgaristan-Türkiye	01.Oca.99	04.May.99	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Çek Cumhuriyeti-Türkiye	01.Eyl.98	24.Nis.99	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi-Türkiye	01.Nis.92	06.Mar.92	GATT 24. Md.	Rapor Benimsendi
Ekonomik İşbirliği Örgütü	...	22.Tem.92	İlgili Madde	Talep Edilmedi
Estonya-Türkiye	01.Haz.98	23.Mar.99	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Gürcistan-Azerbaycan	10.Tem.96	21.Şub.01	GATT 24. Md.	Başlamadı
Gürcistan-Kazakistan	16.Tem.99	21.Şub.01	GATT 24. Md.	Başlamadı
Gürcistan-Türmenistan	01.Oca.00	21.Şub.01	GATT 24. Md.	Başlamadı
İsrail-Türkiye	01.May.97	18.May.98	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Kırgızistan-Ermenistan	27.Eki.95	04.Oca.01	GATT 24. Md.	Başlamadı
Kırgızistan-Kazakistan	11.Kas.95	29.Eyl.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Kırgızistan-Moldavya	21.Kas.96	15.Haz.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Kırgızistan-Özbekistan	20.Mar.98	15.Haz.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Kırgızistan-Rusya Federasyonu	24.Nis.93	15.Haz.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Kırgızistan-Ukrayna	19.Oca.98	15.Haz.99	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Litvanya-Türkiye	01.Mar.98	08.Haz.98	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Litvanya-Türkiye	01.Tem.00	22.Oca.01	GATT 24. Md.	İnceleme Altında
Macaristan-Türkiye	01.Nis.98	12.May.98	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Polonya-Türkiye	01.May.00	14.May.00	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Gelişen Ülkeler Arasında Ticaret Görüşmeleri Protokolü	11.Şub.73	09.Kas.71	İlgili Madde	Talep Edilmedi
Romanya-Türkiye	01.Şub.98	18.May.98	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Güney Doğu Asya Tercihli Ticaret Anlaşması	07.Ara.95	22.Eyl.93	İlgili Madde	Talep Edilmedi
Slovakya-Türkiye	01.Eyl.98	24.Mar.99	GATT 24. Md.	Sonuçlandırıldı
Türkiye-Makedonya	01.Eyl.00	22.Oca.01	GATT 24. Md.	İnceleme Altında

Kaynak: WTO, http://www.wto.org/english/kratop_e/region_e/status_040202_e.xls (20 Haziran 2002). Açıklamalar: BDT: Azerbaycan, Ermenistan, Belarus, Gürcistan, Moldova, Kazakistan, Rusya, Ukrayna, Özbekistan; Avrasya Ekonomik Topluluğu (AvET): Belarus, Kazakistan, Kırgızistan, Rusya, Tacikistan; AB: Avusturya, Belçika, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, Yunanistan, İrlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Portekiz, İspanya, İsveç, İngiltere; EFTA: İzlanda, Lichtenştayn, Norveç, İsviçre; PTN (Gelişen Ülkeler Arasında Ticaret Görüşmeleri Protokolü): Bangladeş, Brezilya, Şili, Mısır, İsrail Meksika, Pakistan, Paraguay Peru, Filipinler, G. Kore, Romanya, Tunus, Türkiye, Uruguay, Yugoslavya; SAPTA: Bangladeş Bhutan, Hindistan, Maldiv, Nepal, Pakistan, Sri Lanka

ECO'ya üye olan ülkeler, DTÖ'ya bildirdikleri bölgesel ticaret anlaşmaları açısından oldukça geniş bir entegrasyon ağı içerisinde olduklarıdır. Bu çerçevede, GATT/DTÖ tarafından inceleme kapsamına alınma açısından ECO ülkelerinin durumu Tablo 34'te özetlenmektedir. Buna göre, ECO üyesi olan ülkeler, bölgenin etkileşim içerisinde bulunduğu coğrafyada pek çok ikili ve çok taraflı ticaret anlaşmasına da taraf durumundadırlar.

4.3.4.1. Türkiye-AB Gümrük Birliği Anlaşması

Bu anlaşmalardan biri olan Türkiye'nin AB ile yaptığı Gümrük Birliği Anlaşması'nın üçüncü ülkelerle ticari ilişkileri üzerindeki etkileri, ECO'nun geleceği açısından çok önemlidir. Türkiye ve Avrupa Topluluğu arasındaki birlik ilişkisi 1963'te Ankara Anlaşması ile kurulmuştur. 1 Ocak 1973'te getirilen ilave bir protokol, 22 yıl içerisinde bir gümrük birliğinin gerçekleştirilmesini sağlamış ve böyle bir birliğin kurulabileceğini göstermiştir. Ankara Anlaşması'ndan elde edilen Gümrük Birliği ve Ek Protokol, karşılıklı olarak gümrük vergilerinin, miktar kısıtlamalarının, ihracat ve ithalat üzerindeki karşılıklı etkilerin kaldırılmasını sağlamış ve Türkiye'nin Ortak Gümrük Tarifesi (OGT)'ne girmesiyle sonuçlanmıştır.

1 Ocak 1996'da Gümrük Birliği (GB)'nin gerçekleşmesinden hemen önce, Türk malları AB mallarına karşı %18'lik ve üçüncü ülke malları karşısında %23.7'lik tarife oranıyla korunmaktaydı. GB'nin devreye girmesiyle birlikte bu oranlar sırasıyla %0 ve %6-6.5 düzeyine düşürülmüştür. Başka bir deyişle GB, Türkiye ekonomisini AB ve üçüncü ülkelerden gelecek ciddi bir rekabetle yüz yüze bırakmıştır. Bunun dinamik işlevleri, orta vadede, kaynakların etkin kullanımı ve üretim maliyetlerinde düşme şeklinde görülecektir.

GB'nin Türkiye ve ECO ülkeleri arasındaki ticari ilişkiler üzerindeki muhtemel etkileri şunlardır: ECO ile bir serbest ticaret bölgesi kurulması, RCD'nin ekonomik araçlarının devamı niteliğindedir. ECO, RCD'nin devamı olduğu için Ankara Anlaşması, benzer şekilde ECO'ya da uygulanabilir. AB ile işbirliğinde bu amacın gerçekleşmesi, bölgede Türkiye'nin bir serbest ticaret bölgesi kurması için yasal bir

temel oluşturmaktadır. Ayrıca, Türkiye ve AB arasındaki GB Anlaşması'nın 11. Maddesindeki *“Taraflar, Türkiye'nin ticarete teknik engellerin kaldırılmasına ilişkin Topluluk müktesebatını kendi mevzuatına aktarması için uzmanlar düzeyinde görüşmelere derhal başlamayı kabul ederler.”* hükümlere ilişkin olarak belirtilen açıklamada *“Türkiye, Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) üyeliğinden doğabilecek yükümlülüklerine ilişkin olarak Ortaklık Konseyi bünyesinde danışma toplantıları talep edebilir.”* şeklinde ifade edilen istisna yolunun açılabilme imkanları da mevcuttur.⁴²⁵

ECO bölgesindeki büyük potansiyel ve kaynaklar, AB'nin bölgeye yönelik doğrudan sermaye yatırımlarını etkileyecektir. Üstelik ECO, yaklaşık 350 milyonluk nüfus potansiyeli ile AB için büyük bir pazar durumundadır. Buna göre, ECO'nun başarılı olması, hem AB hem de ECO için faydalı olacak bir gelişme olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, Türkiye ve ECO arasındaki (özellikle Türki Cumhuriyetlerle) ticari ilişkilerin geliştirilmesi, OGT ile ilgili sorumlulukları nedeniyle Türkiye'nin ihtiyatlı olacağı önemli bir noktadır. Başka bir deyimle, Türkiye, ECO üyesi bulunan Türki cumhuriyetlerle olan ilişkilerini AB'ndeki çıkarlarıyla uyumlu olduğu sürece geliştirebilir. Bu kısıtlamalar, Türkiye'nin AB'ye üye olmadan GB sürecine girmiş ilk ülke olmasından kaynaklanabilir. GB'nin çok önemli bir sonucu, Ankara Anlaşması çatısı altında Türkiye'ye verilmeyen olanaklardır. Bunlar; AB'nin karar verme mekanizmasına katılamaması; anlaşmazlıkları çözme mekanizmasından dışlanmış olması ve finansal mekanizmasının bir parçası olmamasıdır. Türkiye'nin GB yoluyla AB'nin karar verme sürecine katılması mümkün olmadığı gibi, AB'nin ortak ticaret politikalarına uyma zorunluluğu altında da bulunmaktadır. Türkiye'nin üçüncü ülkelerle olan ilişkileri AB tarafından şekillendirildiği için, bu zorunluluk, Türkiye'nin üçüncü ülkelerle ilişkilerini geliştirme kapasitesi ile ilgili önemli problemler doğurabilir. Türkiye, kararları etkilemesine izin verilmeden sadece düşüncelerini önerebilmektedir. Bu bağlamda ECO gibi bir işbirliğinde Türkiye'nin gelecekteki çıkarları, sadece AB çıkarları ile uyumlu olduğu sürece söz konusu olabilecektir.

⁴²⁵ T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/default.htm> (20 Şubat 2002).

Türkiye, bu tür bölgesel anlaşmaları, sadece ekonomik ve politik olarak daha güçlü olursa AB ile işbirliğini tamamlayıcı bir argüman olarak göz önünde bulundurabilir. Gerçekten, Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleriyle olan tarihsel ve kültürel yakınlıkları, sonradan ECO ve AB arasında yakın bir işbirliği kurulmasında önemli bir imkan oluşturabilir. Yine de bu, Türkiye'nin çabalarına bağlı olarak önem kazanabilecek bir durumdur. Bu şartlar altında birbiriyle iç içe olan şu sorular önem kazanmaktadır:⁴²⁶

- OGT, Türkiye'nin AB dışında yeni piyasalar bulma girişimlerini ne derecede ve hangi biçimlerde engelleyecektir? Bu konuda, teknik mekanizmanın nasıl işleyeceğini açıkça ortaya koymak mümkün müdür?

- Hem AB, hem de ECO ülkelerine karşı sorumlulukların yerine getirilmesinde bazı ciddi sıkıntıların doğması beklenebilir mi?;

- Ticaret akımlarında ne gibi sapmaların meydana gelmesi beklenebilir?

- Türkiye, meydana getireceği yeni hayat alanlarında, OGT ve üçüncü ülkelerle ilişkilerindeki taahhütlerini uyumlulaştırabilecek midir? Ticaretin, çok taraflı ticaret düzenlemeleri ile geliştiği bir dünyada, Türkiye'nin AB politikaları ile uyumlu olmayan ticari gelişmeleri sürdürmesi zorlaşabilir mi?

- OGT, Türkiye için bir fırsat mıdır? Yoksa ek sıkıntılara, hatta teknik ve ekonomik açıdan hareket kabiliyetinin daralmasına mı sebep olacaktır? Bu ilişkilerin tamamı, kısa ve uzun dönemde Türkiye açısından nasıl değerlendirilebilir? Türkiye'nin hareket sahasında bazı sınırlamalar meydana gelebilecek midir?

Türkiye ve AB arasındaki GB Anlaşması'nın, Türkiye'nin üçüncü ülkelerle ticari ilişkileri üzerindeki etkileri ile ilgili olarak yapılan üç önemli çalışmanın sonuçları, GB'nin henüz yedinci yılında olması nedeniyle uzun dönemli bir fikir ileri sürmek zor olmasına rağmen, Türkiye için gelecekle ilgili bazı ipuçları sunmaktadır.

⁴²⁶ Friedrich Ebert Vakfı, Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne Gümrük Birliği ile Katılmasının Diğer Bölgesel İşbirliği Projeleri Üzerindeki Muhtemel Etkileri, İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayınları, 1995, s. 3-4.

Bu araştırmalardan ilk ikisi, gümrük birliğinin Türkiye ekonomisinin üçüncü ülkelerle ticari ilişkileri üzerindeki etkilerini incelerken, son alışma ECO lkelerinin ekonomik yapıları ve ye ülkeler arasındaki ticari ilişkilerin boyutlarını ele almaktadır.

Dünya Bankası'nın "*AB ile Bir Gümrük Birliği'nin Türkiye İçin Ekonomik Etkileri*" (GB ncesi hazırlanan bir çalışma) isimli, Mayıs 1996'da yayınlanan çalışmasına göre, GB ve bunun Türkiye'nin üçüncü ülkelerle ticareti üzerindeki muhtemel etkileri şöyle özetlenmektedir: Türkiye, GB düzenlemeleri içinde en fazla kazancı, serbest ticaret anlaşmaları çerçevesinde üçüncü ülke pazarlarına girerek sağlayacaktır. Raporda, Türkiye'nin yararına olacak bu durum için gerekli anlaşmaların ivedilikle imzalaması gerektiği belirtilmiştir. Söz konusu alışma, GB sebebiyle Türkiye'nin, üçüncü ülkelerden ithalatta uyguladığı verginin %7-8 düzeyine indiği belirtilerek şu saptamalar yapılmıştır; İthalatta uygulanacak OGT ile Türkiye, AB'nin tercihli ticaret rejimi kapsamında bulunan ülkelere pazarını açmak durumunda kalacaktır. Tercihli ticaret rejiminin üstlenilmesi için son tarih olan 2001 yılında, tarım ürünleri hariç, gümrük vergileri ortalama %2'nin altında (AB'den ithalatta %0, üçüncü ülkelerden ortalama %3 oranında) olacaktır; AB'ye karşı gümrük vergilerinin sıfırlanması ve OGT'ye uyum sonucu Türk ihracatçılarının bu ülke pazarlarına daha uygun şartlarda girmelerini mümkün olacaktır. Tamamlayıcı politikaların benimsenmesi halinde, Türkiye'nin GB sonrası GSYİH'sında yılda ortalama %1-1.5 artış olacağının ifade edildiği rapor, bu değerlendirmede uzun dönemli dinamik etkileri göz ardı ederek, sadece kısa dönemde sorunların çözümlenmesinin maliyetinin dikkate almaktadır; Buradaki maliyet, ticaretin serbestleştirilmesinin getireceği kazançların yanında düşük kalmaktadır. Bu maliyetin azaltılması, AB'nin gümrük birliğine uyumun hızla gerçekleşmesi amacıyla Türkiye'ye yapacağı demeler çerçevesinde, Türk sanayiinin ürün kalitesinin yükseltilmesi ve işçilerin eğitimi ile mümkün olacaktır; GB sebebiyle gümrük vergilerinin kaldırılması veya indirilmesi yüzünden Türkiye'nin her yıl GSYİH'nın yüzde 1.4' kadar gümrük vergisi geliri kaybına uğrayacağı belirtilen raporda, bunu önlemek için her sektörde KDV'nin ortalama %16.2 arttırılmasının vergi

kaçırmaya sebep olacağı için uzmanlar tarafından kabul edilmediği belirtilmektedir.⁴²⁷

İktisadi Kalkınma Vakfı (İKV)'nin "*Gümrük Birliği'nin Türk Ekonomisi Üzerindeki Etkileri*" isimli, 2000 yılının başlarında yayınlanan diğer bir çalışma, GB'nin kısa ve uzun dönemli ticari ve mali etkilerini incelemektedir. Buna göre, GB, Türkiye'nin ticaret ve rekabet politikalarında uzun dönemli değişimler meydana getirecektir. Türkiye ve AB, ekonomik ve kurumsal bir entegrasyona doğru çaba sarf ederek ve ortak çıkarları hayata geçirerek GB'nin başarısını pekiştirebilirler. Rapora göre GB, üçüncü ülkelerden ticaret saptırıcı etkiye sahip görünmemektedir. Bu araştırmanın sonuçlarına göre, ilk dört yılı (1996-1999) içeren veriler herhangi bir ticaret sapmasına işaret etmemektedir. GB'nden önce de dış ticaretinin büyük bir kısmını AB ile yapan Türkiye'nin bu eğiliminde bir değişiklik gözlenmemiş, üçüncü ülkelerle olan ticaretle de önemli bir farklılık saptanmamıştır. AB'nin, OGT'ne uyum sonucunda Türkiye'nin uyguladığı gümrük tedbirlerinin genel ortalaması 1993'teki %26.7'lik orandan 1998'de %12.7'ye düşürülmüştür.⁴²⁸

Türkiye ve AB arasındaki gümrük birliğinin iktisadi etkilerine yönelik olarak yapılan son çalışmalardan birinin sonuçlarına göre ise, GB uygulaması Türkiye'nin AB ve üçüncü ülkelerle olan dış ticaretini farklı bir şekilde etkilemiştir. Bu etkileri ortaya koymak amacıyla GB'nden sonraki dönem (1996-1999) ile GB'nden önceki dönem (1992-1995) çeşitli göstergeler açısından karşılaştırılmıştır. Bunun bir sonucu olarak, ihracatın ithalatı karşılama oranı GB'nden önceki dönemde (I. Dönem), yıllık ortalama olarak %70 düzeyindeyken, GB sonrası dönemde (II. Dönem) %55.5 düzeyine inmiştir. Türkiye'nin AB ülkeleriyle olan dış ticareti sürekli olarak açık vermektedir. İhracat artış hızının ithalat artış hızından daha düşük olması, dış ticaret açığının hem mutlak, hem de oransal olarak büyümesine yol açmıştır. Dış ticaret açığının AB ülkeleri ile olan toplam ticaret içindeki payı I. Dönemde yıllık ortalama %18.2 düzeyindeyken, II. Dönemde %28.6 düzeyine ulaşmıştır. Türkiye'nin AB ülkeleriyle olan dış ticaret açığının GSMH içindeki payı I. Dönemde yıllık ortalama %2.3 düzeyindeyken, II. Dönemde bu rakam

⁴²⁷ Glenn W. Harrison, Thomas F. Rutherford ve David G. Tarr, *Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union*, Policy Research Working Paper, No: 1599, The World Bank International Economics Department, International Trade Division, May 1996, s. 2.

⁴²⁸ İktisadi Kalkınma Vakfı, *Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Etkileri: İlk Dört Yılın Ekonometrik Analizi*, No: 159, İstanbul: İKV Yayınları, 2000, s. 37.

7

%5.4 düzeyine ulaşmıştır. Sonuç olarak, Türkiye'nin AB ülkeleri olan ticaretinde ihracatın ithalatı karşılama oranı ve dış ticaret açığının toplam ticaret ile GSMH'ya oranı II. Dönemde, I. Döneme oranla daha olumsuz bir gelişme göstermiştir. GB'nin Türkiye'nin üçüncü ülkelerle olan ticari ilişkileri üzerindeki etkilerine gelince, bu ülkelere yapılan ihracatın artış hızı, I. Dönemde %14, II. Dönemde %4.4 oranında gerçekleşmiştir. Üçüncü ülkelerden yapılan ithalatın yıllık hızı ise, I. Dönemde %17.2, II. Dönemde %1.2 olmuştur. Sonuçta I. Dönemde ihracat artış hızı ithalat artış hızından daha yavaş olmasına rağmen II. Dönemde ihracat artış hızı ithalat artış hızını aşmıştır. Neticede, ihracatın ithalatı karşılama oranı I. Dönemde yıllık ortalama %59.4 düzeyinde bulunuyorken, II. Dönemde %60.2 düzeyine ulaşmıştır. Bu olumlu gelişmeye karşılık, Türkiye'nin üçüncü ülkelerle olan dış ticareti açık vermeye devam etmektedir. Dış ticaret açığının üçüncü ülkelerle olan toplam ticaret içindeki payı I. Dönemde yıllık ortalama %25.8 düzeyindeyken II. Dönemde bu rakam %24.7'ye inmiştir. Türkiye'nin üçüncü ülkelerle olan dış ticaret açığının GSMH içindeki payı I. Dönemde %3.6 iken, II. Dönemde %4.3 olmuştur.⁴²⁹

Bir diğer GB araştırmacısına göre ise; 1 Ocak 1996'dan itibaren AB ile dış ticaretimiz çok büyük açıklar vermeye başlamıştır; Türkiye pazarı, AB'nin ve üçüncü ülkelerin açık pazarı haline gelmiştir. Üretimden çok ithalata ağırlık verilmesinden dolayı Türk sanayii gerilemeye başlamıştır. Bunun başlıca sebebi, Türk firmalarının haksız rekabet ile karşı karşıya kalmasıdır. Çünkü AB içerisinde ucuz kredi, diğer girdilerdeki avantajlar ve gizli sübvansiyonlar mevcuttur. Sonuçta, üretimin gerilemesi, Türkiye'de işsizliğin artmasına da neden olmuştur; Türk pazarı, GB nedeniyle, üçüncü ülkelere karşı da korumasız kalmıştır. Çünkü GB, Türkiye'nin yalnız AB'ye karşı değil, üçüncü ülkelere karşı da önlem almasını engellemektedir. Bunun sonucunda imalat sanayiinde dış girdi kullanımını %32'den %50'ye yükselmiştir; GB ile birlikte Türkiye'ye doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının artacağı beklenirken, gelişmeler ters yönde

⁴²⁹ Osman Küçükahmetoğlu, "Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin İktisadi Etkileri", *İktisat Dergisi*, Sayı: 408 (Aralık 2000), s. 40; Aynı araştırmacı tarafından diğer bir çalışmaya göre, Türkiye ile AB arasında 1989-1998 yılları arasında standart teknoloji ürünlerindeki (gıda, içki, tekstil ürünleri gibi) endüstri-içi ticaret yükselme göstermiştir. Yüksek (tıp, makine, iletişim gereçleri, taşıtlar gibi) ve ara teknoloji ürünlerindeki (kimya, kağıt, ev cihazları gibi) endüstri-içi ticarete ise düşme gözlenmiştir. Osman Küçükahmetoğlu, "Endüstri İçi Ticaret ve Türkiye", *Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 2 (2001), s. 143.

cereyan etmiştir. Diğer bir ifadeyle, yabancı sermaye yerine Türkiye'ye daha fazla ithal malı girmeye başlamıştır.⁴³⁰

Şimdiye kadar üçüncü ülkelerden ticaret saptırıcı etki ile ilgili bir delil olmamasına rağmen, Türkiye ve ECO ülkeleri arasındaki ticaretin genişlemesi (özellikle Türk Cumhuriyetleriyle) Türkiye-AB ticareti ile karşılaştırıldığında çok yavaş olmuştur. Bunda, GB'nin etkilerinden daha çok, benzer ekonomilere sahip olmaları temel faktördür.

Tablo 35

ECO-Avrupa Birliği Ticareti (1994-2000, milyon \$)

Ülke	İhracat						İthalat					
	1995	1996	1997	1998	1999	2000	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Afganistan	32	31	46	53	26	49	60	134	68	63	38	47
Azerbaycan	94	59	88	131	423	68	84	136	99	224	191	167
İran	7445	9029	8127	4106	4447	7134	5018	5839	5666	5382	4510	5270
Kazakistan	1122	1134	1708	1686	1646	2074	514	588	928	1015	1124	1016
Kırgızistan	57	19	30	213	173	171	6	92	93	131	109	67
Pakistan	2428	2778	2683	2592	2468	2472	2705	2530	2444	1707	1781	1638
Tacikistan	347	266	269	259	248	220	210	108	29	27	83	113
Türkiye	11084	11501	12250	13048	14348	14511	16862	22336	24835	23254	21416	26610
Türkmenistan	142	101	48	125	244	471	148	144	144	196	240	172
Özbekistan	443	467	516	456	439	420	598	645	717	788	627	491
<i>Toplam</i>	<i>23194</i>	<i>25385</i>	<i>25765</i>	<i>22669</i>	<i>24462</i>	<i>27590</i>	<i>26205</i>	<i>32552</i>	<i>35023</i>	<i>32787</i>	<i>30119</i>	<i>35591</i>
(%)	44.16	39.01	38.64	37.97	36.59	31.84	41.37	38.71	40.20	40.18	40.45	38.83

Kaynak: Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2001.

ECO-AB ticaretindeki 6 yıllık gelişimin incelendiği yukarıdaki tablodan AB'nin ECO üyelerinin en büyük ticaret ortakları arasında olduğu görülmektedir. Bu eğilim, Türkiye başta olmak üzere, özellikle İran ve Pakistan için AB'ye doğru tam bir yönelimi göstermektedir. ECO Bölgesi'nden dünyaya yapılan toplam ihracat ve ithalatın yaklaşık %40'ı AB ülkeleriyle gerçekleşmektedir. AB ile yapılan ticaretin ihracat kanadını daha ziyade tarımsal ve tarıma dayalı sanayi mamulleri (tekstil ürünleri

⁴³⁰ Erol Manisalı, "Hortumlamanın Dış Boyutu", Cumhuriyet, 9 Mayıs 2001.

ağırlıklı olarak) oluştururken, ithalat kanadını ise sermaye malları, kimya sanayii ürünleri ve otomotiv mamulleri oluşturmaktadır. ECO üyeleri için büyük önem taşıyan bu rakamların AB üyeleri için nispi önemi daha düşüktür.

4.3.4.2. Bağımsız Devletler Topluluğu

ECO'yu etkileme potansiyeli bulunan bir diğer örgüt olan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) 1991 yılının Aralık ayında kurulmuştur. Mevcut durumda BDT; Azerbaycan, Ermenistan, Belarusya, Gürcistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Rusya, Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Ukrayna'dan oluşan 12 üye ülkeden meydana gelmektedir. 1993 Eylül'ünde BDT Devlet Başkanları Toplantısında malların, hizmetlerin, emeğin ve sermayenin serbestçe hareketini sağlamak; para, vergi, fiyatlar, gümrükler, dış ekonomik politikaları koordineli olarak yürütmek ve doğrudan üretim ilişkilerinin geliştirilmesi için ekonomik faaliyetleri düzenleyecek durumları meydana getirmek için bir Ekonomik Birlik kurulması yönünde anlaşmaya varılmıştır. Daha sonra, ekonomik ve insani konularda daha derin bir entegrasyonu sağlamak için 4 ülke arasında (Belarusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Rusya) ayrı bir entegrasyon anlaşması imzalanmıştır. Şubat 1999'da ise bu dört ülkeden oluşan Devletlerarası Konsey tarafından Tacikistan'da bu GB'ne dahil edilmiştir.⁴³¹

ECO'nun Orta Asya'daki üyeleri, bağımsızlıktan bu yana üye oldukları BDT bünyesinde ve bu topluluk üyeleri ile işbirliği çabaları içerisinde girmişlerdir. BDT üyeliği için, Sovyet sonrası dönemdeki Rus politikalarına karşı memnuniyetsizliğini ifade ederek katılmayan Gürcistan'la birlikte daha sonra bu birliğe dahil olan Azerbaycan dışındaki diğer ECO üyesi ülkeler hemen başvuruda bulunmuşlardır. BDT gibi bir birlik içerisinde, geleceği ve yasal durumu henüz netleşmemiş pek çok tercihli ticaret anlaşması bulunmaktadır. BDT-içi ticaret akımları genellikle ortaya çıkarılmamış ve de facto bir serbest ticaret pek çok iki tarafli ticaret anlaşmasıyla gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.

⁴³¹ Bu gümrük birliği anlaşması, daha sonra Avrasya Ekonomik Topluluğu adı altında daha kapsamlı bir örgüt haline getirilmiştir. The Commonwealth of Independent States, <http://www.cisstat.com/cis.htm> (12 Kasım 2001).

BDT içerisinde uzun yıllar aynı ekonomik sistemin parçalarını oluşturmuş olmalarına rağmen ticaret akımlarının bölge içine yöneldiğini doğrulayacak kanıtlar henüz bulunmamaktadır. Tam tersine, ilk başlarda daha sıkı olan ticari ilişkiler, üye ülkelerin dış ticaretin kompozisyonunu çeşitlendirmeye başlamalarından sonra zayıflamaya başlamıştır. Örneğin Azerbaycan'ın BDT'ye olan ihracatının toplam ihracat içerisindeki oranı 1998'den 2000 yılına kadar %38'den %13 düzeyine, Gürcistan için yine aynı yıllar için %56'dan %43'e düşmüştür. GB Anlaşması ile daha ileri bir entegrasyon hedefleyen ülkelerden Rusya için bile bu durum %19'dan %13'e doğru bir düşüşü sergilemektedir. 1998'den 2000 yılına kadar BDT'ye yönelik ihracatında oransal olarak artış görülen tek ülke, henüz iç savaşın yaralarını sarmamış olan Tacikistan'dır. İthalat rakamlarında meydana gelen bu son üç yıldaki gelişmeler daha yüksek olmakla birlikte 1997 Rusya krizinin bu gelişme üzerindeki etkisi göz ardı edilmemelidir. Çünkü bu konu kriz döneminde bu ülkelerde, geleneksel ticari bağların dış ödeme yetersizlikleri ile birlikte yeniden güçlenmeye başladığı söylenebilir. Bununla birlikte Azerbaycan, Ermenistan ve Moldavya'nın ilgili dönemdeki ithalatında bu dönemde bile oransal olarak BDT'nin payında azalış göze çarpmaktadır.⁴³²

4.3.4.3. GUUAM

BDT'nin, Rusya tarafından siyasi bir nüfuz alanı olarak kullanılmak istenmesine bir tepki olarak GUUAM adı altında bir bölgesel işbirliği örgütü kurulmuştur. Bu örgüt GUAM olarak Gürcistan, Ukrayna, Azerbaycan ve Moldova tarafından 1996'da Avrupa'da Konvansiyonel Silahlar Anlaşması oturumları etrafındaki görüşmelerle başlamıştır. Bu dört ülke, kendi topraklarındaki Rus silahlarının ve askeri gücünün konuşlanmasına karşı ortak bir tutum belirlemişlerdir. Özbekistan'ın da Nisan 1999'da birliğe katılımıyla GUUAM halini almıştır.⁴³³ Kurulduğundan beri büyük oranda Batı yanlısı politikalar izleyen bu hareket, ABD tarafından da desteklenerek teşvik edilmiştir. Bu bağlamda, Rusya'nın post-Sovyet entegrasyon çabalarını

⁴³² Interstate Statistical Committee of the Commonwealth of Independent States, http://www.cisstat.com/mac9_an.htm (12 Kasım 2001).

⁴³³ Robert M. Cutler, "Just What is "GUUAM" Anyway?", Foreign Policy In Focus, Şubat 2001, http://www.spif.org/commentary/0102guuam_body.html (10 Aralık 2001).

dengeleme politikasını yansıtmaktadır. Özellikle Rusya'nın etki alanından uzak bir enerji koridoru oluşturma amaçlı ekonomik işbirliği çabaları bu örgüt çerçevesinde dikkat çekmektedir. Bunun yanında, örgütün geliştirilmesinde şimdiye kadar kaydedilen başarılar etkileyici olmaktan uzak görünmektedir.

11 Eylül'de ABD'de yaşanan terör olaylarından sonra GUUAM'a küresel teröre karşı yeni roller verilmeye çalışılsa da bunun önünde bazı engeller olduğu görülmüştür: Bunun ilk sebebi; üye ülkelerdeki iç politik şartların istikrardan uzak bir görünüm sergilemesidir. Bundan daha önemsiz olmayan ikinci sebep ise; üye ülkelerde görülen sosyo-ekonomik kalkınma çabalarındaki yetersizliklerdir. Çünkü üye ülkeler, ekonomik ve politik reformlar açısından zayıf bir gelişim göstermektedir. Sivil toplum inşasında olduğu kadar ekonomik sorunlarla mücadelede yaşanan olumsuzluklar da buna ilave edilebilir. Bölgesel ticareti teşvik eden faktörler bu bağlamda sınırlanmaktadır. Örneğin 2000 yılında, birliğin en güçlü ülkesi görünümündeki Ukrayna'nın toplam ihracatı içerisinde GUUAM üyelerine olan ihracat toplam ihracatın %2.5'ini, ithalat ta toplam ithalatın ancak %1.8'ine ulaşabilmiştir.⁴³⁴ Bu birliğe üye olan iki ECO ülkesi ile ilgili veriler de hemen hemen bunu doğrulamaktadır. Bunun yanında üye ülkelerin, BDT bünyesinde bir serbest ticaret bölgesi oluşturulması konusunda meydana gelen başarısızlıklar karşısında yeni bir serbest ticaret bölgesi oluşturmak konusunda niyetler taşıdıkları belirtilmelidir.⁴³⁵

ABD'nin Afganistan harekatiyle (2001) Orta Asya'da önemi artan ülkelerden birisi olan Özbekistan'ın terörle mücadelede ABD yanında yer alma çabalarına Ukrayna'nın tam destek vermemesi, örgüt üyelerinin farklı politik yelpazede bulduklarını doğrulamaktadır. Ayrıca Kasım 2001'de Rusya ve Moldavya arasında imzalanan Dostluk ve İşbirliği Anlaşması, GUUAM çerçevesinde oluşturulmak istenen ortak politikaların engellendiğini göstermektedir. Rusya, kendi arka bahçesi olarak gördüğü bu eski SSCB ülkelerinin alternatif bir birlik kurlmaları konusunda tansiyonu fazla yükseltmemeye çalışmakta ve bu işbirliğini BDT içerisindeki zenginliğin bir

⁴³⁴ Igor Torbakov, "GUUAM's Potential to Play Role in Anti-Terrorism Alliance Appears Limited" 7 Kasım 2001, <http://www.eurasianet.org> (9 Kasım 2001).

⁴³⁵ Cutler (Şubat 2001), a.g.e..

yansıması olarak gördüğünü ifade etmektedir.⁴³⁶ Ama GUUAM arasında oluşturulan birliğin savunma bakanları toplantısına Romanya ve Ermenistan'ın da davet edilmesinin Moskova'da tedirginlik meydana getirdiği de dikkatlerden kaçmamıştır. GUUAM'ın genişleme ihtimalinden endişe duyan Rusya'nın, "Kafkaslarda bulunan akrabalarının teker teker çalındığını" öne sürmesi bunu doğrulamaktadır.⁴³⁷ GUUAM üyelerinin hepsinin BDT üyeleri olması ve Ukrayna hariç diğerlerinin BDT'nin ortak güvenlik sistemine de dahil olmaları ve bu sisteme dahil ülkelerin 1998'den bu yana ortak güvenlik sisteminden şikayetçi olmaları, bu örgütün Rusya'ya karşı siyasi bir tavır içerisinde olduğunu doğrulamaktadır. Nitekim Gürcistan, Azerbaycan ve Özbekistan pek çok kez BDT sisteminden çıkacaklarını açıklamışlardır.⁴³⁸ 6-7 Haziran 2001 tarihlerinde Ukrayna'nın Yalta kentinde yapılan toplantıda resmîyet kazanan GUUAM işbirliğine, ABD'nin önde gelen stratejistlerinden Zbigniew Brzezinski "Sovyet olmayan gevşek bir blok" benzetmesini yapmış, örgütün Rusya'yı hedef almadığını ama ilerde Türkiye, Romanya, Bulgaristan ve Polonya'yı da kapsayacak şekilde gelişme istidadı taşıdığını öne sürmüştür. Henüz kuruluş aşamasında bulunan bu örgüte karşı olumlu ama temkinli bir şekilde yaklaşan Türkiye'nin, Rusya'yı karşısına almayacak şekilde bu örgütle ilişkilerini geliştirebileceği şeklinde yorumlar da yapılmaktadır.⁴³⁹

GUUAM çerçevesinde ortaya çıkan ticaret akımları, 1995-1998 yılları arasında zayıflama trendine girmiştir. GUUAM'ın diğer üyelerine yönelik Azeri ve Özbek ticaret rakamlarının toplam ticaret içerisinde yeri sürekli küçülmektedir.⁴⁴⁰

Buna göre, sadece Azerbaycan için bölge içi ticaret şimdilik tatminkar düzeydedir. Fakat, coğrafi olarak dağınık sayılan ve adeta Özbekistan-Moldavya ekseninde ince bir hat şeklinde ortaya çıkan bu bölgesel coğrafyanın geleceği ile ilgili olarak, Afganistan'a yapılan ABD müdahalesinden sonra ortaya çıkacak yeni gelişmelerle birlikte daha kesin yargılarda bulunmak mümkün olacaktır. Bununla birlikte, kurulduğu zamanda BDT'ye bir alternatif olarak öngörülen bu örgütün, üyelerinin Rusya ile siyasi ilişkilerini geliştirmeye başlamasından sonra, Avrasya

⁴³⁶ Dünya, 2 Haziran 2001.

⁴³⁷ Faruk Arslan, "Rusya'da Arka Bahçe Endişesi", Zaman, 15 Şubat 2000.

⁴³⁸ Fikret Ertan, "Yeni Bloklar", Zaman, 4 Mayıs 1999.

⁴³⁹ Zaman, 13 Temmuz 2001.

⁴⁴⁰ IMF (2000), a.g.e., s.113, 479.

bölgesindeki herhangi bir örgütten farklı olmayacağı belirtilebilir. Nitekim büyük misyonlar biçilen bu örgüt içerisinde, ABD'nin Afganistan operasyonu esnasında meydana gelen görüş ayrılıklarından sonra 2002 Haziran ayında önemli bir gelişme daha meydana gelmiş ve Özbekistan GUUAM üyeliğinden çekildiğini açıklamıştır. Bunu etkileyen temel faktör olarak, Özbekistan'ın diğer üye devletlerle olan ticari ilişkilerinde gelişmeyi sağlayacak şekilde önemli bir ilerleme sağlanamaması gösterilmiştir.⁴⁴¹

4.3.4.4. Orta Asya Ekonomik Topluluğu

Orta Asya Bölgesi'nde gelişen bir diğer ekonomik işbirliği projesi, Nisan 1994'te Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan devlet başkanlarının birleşik bir ekonomik alan meydana getirmek için bir anlaşma imzalamalarıyla başlamıştır. Mart 1998'de daha önceden gözlemci statüde bulunan Tacikistan da, Orta Asya Ekonomik Topluluğu (OAET) adı verilen bu örgüte tam üye olmuştur. Bu anlaşma daha derin bir entegrasyonla birlikte, mal, hizmet, emek ve sermaye akımlarının serbestçe akımını hedeflemektedir. Fakat bu alanlarda küçük bir ilerleme sağlanabilmiş, örneğin ortak bir tarımsal piyasanın oluşturulması çabaları başarılı olamamıştır. Bazı açılardan, örneğin merkezinin Almatı'da, şubelerinin Bişkek ve Taşkent'te bulunduğu Orta Asya İşbirliği ve Kalkınma Bankası ile bu örgüt mini bir ECO'ya benzetilmektedir.⁴⁴² Bu örgüt, vergilerin uyumlulaştırılması, çifte vergilendirmenin önlenmesi konularında çaba harcamakta ve ilgi alanı ECO içerisinde olduğu gibi değil ama, su kaynaklarının kullanımı ve ekolojik güvenliğin sağlanması gibi konuları kapsamaktadır. OAET, ECO'da olduğu gibi bir sekreteryaya sahip değildir ama Devletlerarası Konsey üç ayda bir toplanmakta ve sürekli bir Yönetim Komitesi'ne sahip bulunmaktadır. Bu bağlamda meydana gelmiş bulunan bir diğer düzenleme olan Orta Asya Ekonomileri Özel Programı-OAEÖP 1998 Mart'ında yapılan Taşkent Deklerasyonu ile başlatılmış ve Birleşmiş Milletler'in iki bölgesel örgütü tarafından desteklenmektedir. Bu kuruluşlar, Avrupa Ekonomik Komisyonu ve Asya-Pasifik Ekonomik ve Sosyal Komisyonu'dur. OAEÖP, her biri bir Orta Asya cumhuriyeti tarafından yönetilen beş çalışma gurubuna

⁴⁴¹ "Özbekistan 5 Üyeli GUUAM'dan Çekiliyor", Zaman, 15 Haziran 2002.

⁴⁴² Pomfret (1999), a.g.e., s. 27.

7

sahiptir. Bu çerçevede Kazakistan taşımacılık, Özbekistan endüstriyel yeniden yapılanma ve uluslararası rekabet, Türkmenistan enerji boru hatları ile teknik destek, Kırgızistan enerji ve su kaynakları yönetimi ve Tacikistan yabancı yatırımların bölgeye çekilmesinden sorumludurlar. Ama belirtmek gerekir ki, ne OAET ne de OAEÖP bölgede tercihli ticaret politikalarının desteklenmesinde aktif bir şekilde etkin değildir. Ayrıca Birleşmiş Milletler, bu programın organizatörü olarak Orta Asya'nın istikrarına önem verdiğini belirtmektedir. ABD'de meydana gelen 11 Eylül 2001 saldırılarından sonra, Afganistan'a giriş için ikinci kapı olarak değerlendirilen bu ülkelerde ekonomik ve politik istikrarın sağlanması için yapılacak şeylerin çok yönlü amaçlar taşıdığı belirtilmektedir.⁴⁴³ Bu da göstermektedir ki, bölgedeki politik değişimlerle birlikte uluslararası örgütler önderliğinde yeni bölgesel işbirliği girişimleri ortaya çıkacaktır.

4.3.4.5. Avrasya Ekonomik Topluluğu

Orta Asya'da, Rusya ve Belarusya'yı da içine alacak şekilde daha geniş bir coğrafyada entegrasyonu amaçlayan bir diğer örgüt 10 Ekim 2000'de Kazakistan'ın başkenti Astana'da, Belarusya, Rusya, Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan devlet başkanları arasında imzalanan bir anlaşma ile kurulmuş olan Avrasya Ekonomik Topluluğu (AvET)'dur. Bu anlaşma, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından bu yana, vizelerin, gümrüklerin, vergilerin ve ticaret politikalarının uyumlulaştırılmasını içeren bir çok önemli bölgesel girişimi temsil etmektedir. Anlaşmaya taraf olan devletler, büyük oranda farklı amaçlar ve nitelikler taşımalarına rağmen, Avrasya'da ortak bir ekonomik alanın kurulması amacını paylaşmaktadırlar. Anlaşma, Kazak Devlet Başkanı Nazarbayev'in, Avrasya devletleri arasında ekonomik entegrasyonun geliştirilmesini öngören uzun dönemli vizyonunun bir yansıması olarak görülebilir. Diğer başarılı bölgesel entegrasyon çabalarının, özellikle AET ve ASEAN'ın bu işbirliğinde model olarak alındığı açıktır.⁴⁴⁴

⁴⁴³ United Nations Economic Commission for Europe, United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia (SPECA) "Preventing Instability Before it is too Late", Geneva, 28 Eylül 2001, (Press Release), <http://www.unece.org/press/pr2001/01gen23e.htm> (1 Kasım 2001).

⁴⁴⁴ Evgenii A. Kuznetsov ve Gregory Gleason, "The Theory of Integration and the Eurasian Economic Community", VII Conference on Promoting Stability in Central Asia, Almaty, June 11-15 2001, s. 3-4.

Bu çerçevede AvET, üye ülkeler arasında bir süreden beri var olan GB anlaşmasının, daha ileri bir entegrasyon türü olan ekonomik birlik düzeyine yükseltilerek tek bir ekonomik alan yaratılmasını amaçlamaktadır. Çünkü 1995 yılında Rusya, Belarusya ve Kazakistan tarafından bu ülkeler arasında oluşturulan GB'ne, sonradan Kırgızistan ve Tacikistan'da dahil olmuştur. AvET, bu yönde geliştirilen çabaların ileri bir aşaması olarak görülebilir.⁴⁴⁵ Başlangıçta, bu örgüt de Sovyet sonrası coğrafyada ortaya çıkan sayısız anlaşma gibi içerikten yoksun olarak değerlendirilmesine rağmen, 2 Nisan 1997'de Rusya ve Belarusya arasında imzalanan iktisadi birleşme sözleşmesinin imzalanmasıyla yaşanan gelişmeler⁴⁴⁶ ve Kazak lider Nazarbayev'in AvET'e verdiği büyük destekle birlikte, Avrasya'nın bu yeni topluluğunun geleceği için umut verici yorumlar yapılmaya başlanmıştır.

4.3.4.6. Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü

Eskiden beri Karadeniz Bölgesi de önemli bir ekonomik alan olmuş ve Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru bu önem çerçevesinde bölge ülkeleri arasında ekonomik işbirliği projeleri gündeme getirilmeye başlanmıştır. Bu çerçevede Karadeniz Ekonomik İşbirliği fikri, 1980'li yılların sonunda Doğu Avrupa Ülkeleri ve Sovyetler Birliği'ndeki değişim sürecinin hızlandığı bir dönemde ortaya çıkmıştır. Eski Sovyetler Birliği'nde savunma, havacılık ve ağır sanayi gibi alanlara yatırım yapılmış olmasına rağmen, başta tüketim malları olmak üzere bazı temel sanayi dallarında yatırımlar ihmal edilmişti. Türkiye ise, eski Sovyetler Birliği'nin çok fazla ihtiyaç duyduğu ve Batı ülkelerinde pazarlamada güçlük çekebileceği gıda ve tüketim mallarına sahip bulunmaktaydı. 1980'de başlayan ihracata yönelik sanayileşme politikaları ile birlikte Türkiye, yanı başındaki bu hammadde ve enerji kaynaklarına, eski Sovyetler Birliği ise, gıda ve tüketim mallarına ihtiyaç duymaktaydı. Bütün bu yeni koşullar Karadeniz Havzası'ndaki diğer ülkeler için de (özellikle eski Doğu Bloku ülkeleri olan Bulgaristan ve Romanya) geçerli sayılabilir. Denklem eski SSCB'deki Türki cumhuriyetlerin Türkiye için bu dönemde yeni yeni kazanmaya başladığı önem de dahil edilince,

⁴⁴⁵ Galina Islamova, "Eurasian Economic Community: Purposes, Challenges and Prospects", <http://www.ca-c.org/journal/eng-01-2001/14.islam.shtml> (15 Kasım 2001).

⁴⁴⁶ Rosiskaya Gazeta, 14 Haziran 1997.

Türkiye ile Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında ekonomik işbirliği ve bölgesel bütünleşme girişimi için uygun bir ortam oluşmuştur.

Tablo 36

ECO-KEİÖ Ticari İlişkileri (1994-1999, milyon dolar)

Ülke	İhracat					İthalat				
	1995	1996	1997	1998	1999	1995	1996	1997	1998	1999
Afganistan	12	7	8	10	7	29	35	41	51	24
Azerbaycan	213	279	406	355	259	294	500	468	543	428
İran	2017	2263	2168	725	1210	921	1293	1253	859	704
Kazakistan	2564	2764	2616	1914	1790	2150	2622	2285	1996	1523
Kırgızistan	164	152	118	104	80	180	238	249	257	142
Pakistan	194	180	168	126	93	241	269	155	138	264
Tacikistan	115	96	87	50	126	139	94	141	128	170
Türkiye	2425	2866	3781	3024	2086	3998	3655	4452	3965	4285
Türkmenistan	927	139	152	136	553	838	484	665	395	461
Özbekistan	957	756	1168	620	571	1181	1709	1486	885	481
<i>Toplam</i>	<i>9588</i>	<i>9502</i>	<i>10672</i>	<i>7064</i>	<i>6775</i>	<i>9971</i>	<i>10899</i>	<i>11195</i>	<i>9217</i>	<i>8482</i>
(%)	18.25	14.60	16.00	11.83	10.13	15.74	12.96	12.84	11.29	11.39

Kaynak: Direction of Trade Statistics Yearbook, IMF, 2000'den düzenlenmiştir.

KEİ'nin amacı, başlangıçta Karadeniz'e kıyısı olan ülkeler arasında aşamalı olarak bir "serbest ticaret bölgesi" kurmak olmasına rağmen, daha sonra yapılan toplantılarda bu girişimin "ekonomik işbirliği" çerçevesinde olacağı yönünde bir uzlaşma ortaya çıkmıştır. KEİ'nin ilk kurucu üyeleri Karadeniz'e kıyısı olan Türkiye, eski Sovyetler Birliği, Romanya ve Bulgaristan'dır. SSCB'nin dağılması üzerine, BDT içinde bulunan Rusya Federasyonu, Ukrayna, Azerbaycan, Moldavya, Gürcistan ve Ermenistan kurucu üye sıfatıyla katılmışlardır. Daha sonra Karadeniz'de kıyısı olmayan Yunanistan ve Arnavutluk ta kurucu üye olarak katılmıştır.⁴⁴⁷ Örgüt, toplam 325 milyon nüfusu ile ve 20 milyon km. kareye yayılmış alanındaki muazzam doğal kaynakları ile

⁴⁴⁷ T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, <http://www.die.gov.tr/http://www.die.gov.tr/index.htmindex.htm> (12 Aralık 2000).

zengin bir topluluk olup büyük potansiyeli olan bir piyasadır. 11 KEİ ülkesinin 9'u, henüz güçlü bir politik sisteme sahip olmayan eski sosyalist ülkelerdir. Bu ülkeler arasında güvenli bir ilişki bulunmamaktadır. Ekonomik açıdan KEİ üyeleri piyasa ekonomisine geçişte tipik olan bazı problemlere sahiptirler. AB üyeliği, bir çok KEİ üyesi için temel hedeftir. Bu ülkeler, geçiş sürecinin başarılı olmasının, özellikle AB'nin desteği ile mümkün olacağına inanmaktadırlar. KEİ ülkeleri geçiş sürecinde, ulusal reform programlarının başarılı olması ve Avrupa'nın, ülkelerinde yatırım yapma konusundaki tutumlarına bağlıdır. AB'nin, KEİ ile petrol taşımacılığı ve Hazar Denizi'ndeki büyük rezervlere ulaşmada büyük bir öneme sahip oldukları için ilgilendiği belirtilebilir.⁴⁴⁸

Bazı yönlerden (sektörel öncelikler gibi) birbirine benzer bir yapıda bulunan iki bölgesel örgüt olan ECO-KEİ ticari ilişkileri, geleneksel ticaret ortakları dışında fazla gelişmemiştir. ECO üyelerinin toplam ticaret hacmi içerisinde %10 ile %16 arasında değişen ihracat ve ithalat oranları, Rusya'nın eski SSCB üyesi olan ülkelerle ilişkileri göz ardı edilirse oldukça düşük bir düzeye inecektir. Gerçekten, Kazak, Kırgız, Özbek ve Türkmen dış ticaretinin önemli bir kısmı Rusya ile yapılmaktadır. ECO-KEİ dış ticaretinde başka hiç bir KEİ üyesi Rusya kadar önemli değildir. Türkmenistan-KEİ ticaretinde özellikle Ukrayna'nın önemli bir yeri (büyük kısmı doğal gaz ihracına bağlı olan) bulunmaktadır. İkinci önemli nokta ise, aynı zamanda ECO üyesi de olan Türkiye ile olan ticarettir ki, zaten bu da ECO-içi ticaret kapsamında ele alınmalıdır. Fakat ECO için belirtilen bölgesel ticaretin önündeki engeller, üyelerinin çoğunun açık denizlere kıyısı bulunduğu için KEİ bölgesinde daha az önemlidir.

4.3.4.7. Hazar İşbirliği Konseyi

Diğer taraftan İran, Türkiye'nin 1992 yılında KEİÖ'nün genişlemesine öncülük ederek, Azerbaycan, Gürcistan, hatta Yunanistan'ın da dahil olduğu bu örgütten İran'ı dışlayan bir dış politika izlemesine bir tepki olarak Hazar İşbirliği Konseyi (HİK)'nin

⁴⁴⁸ Daha fazla bilgi için bkz. Muzaffer Dardan, "Black Sea Economic Co-operation (BSEC): Proposals and Problems with Particular Reference to the EU", Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi, 1999, s. 35-38.

kurulmasına öncülük etmiştir. Bu örgütün üyeleri, Hazar Denizi'ne kıyısı olan ülkeler olan İran, Rusya, Türkmenistan, Azerbaycan, Kazakistan'dır. Bu örgüt içerisinde de, ECO'nun amaçlarına benzer şekilde taşımacılık, ticaretin geliştirilmesi, hatta üye ülkeler arasında güvenlik alanında işbirliğine gidilmesine yönelik talepler vurgulanmaktadır. 8 Temmuz 1998'de yapılan ve Türkmen ve Özbek temsilcilerin katılmadığı üçüncü HİK Ticaret Konseyinde bu vurgu dile getirilmiştir.⁴⁴⁹ İran'ın böyle bir örgütün kurulmasına öncülük etmesinin ana sebeplerinden birisinin, Hazar Denizi'ndeki kaynaklar ve bu denizin yasal statüsü konusunda bölge dışı güçlerin müdahalesine duyulan rahatsızlık olduğu söylenebilir. Çünkü bu ülke, Hazar Denizi'ndeki zengin rezervlerin paylaşılması ve çevre ile ilgili sorunların çözümlenmesinin, ancak Hazar'a kıyısı olan ülkeler tarafından çözülebileceğini ısrarla vurgulamaktadır.⁴⁵⁰ Fakat, şimdiye kadar bu konseyin ekonomik ve siyasi etkinliğini doğrulayacak bir gelişmenin yaşanmadığı söylenebilir.

4.3.4.8. Şang Hai İşbirliği Örgütü

Avrasya coğrafyasındaki işbirliği örgütlerine ilave edilebilecek son organizasyon ise Şanghay İşbirliği Örgütü'dür. Şanghay Beşlisi olarak ünlenen bu işbirliği örgütü içerisinde Rusya ve Çin'in yanında üç ECO üyesi ülke Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan bulunmaktadır. GUUAM, ne denli Rus etkisinin Orta Asya'da yayılmasını önlemeye yönelik bir aksiyon olarak değerlendiriliyorsa, Şanghay Beşlisi de ABD'nin bölgedeki çıkarlarını dengelemeye yönelik bir girişim olarak kabul edilmektedir. Bu beşli içerisindeki ülkeler ekonomik, askeri ve diplomatik ilişkilerini düzenli bir şekilde geliştirmektedirler. 1996'da Çin'in Şanghay kentinde yapılan ilk devlet başkanları toplantısından bu yana üyeler düzenli olarak yıllık zirveler gerçekleştirmektedir. Her geçen yıl ticari, kültürel, askeri ve güvenlik konularında daha ileri ilişkiler kurulmaya çalışılmaktadır. Örneğin Temmuz 2000'de Duşanbe'de yapılan zirvede, üyeler arasındaki işbirliğini ileri götürmek için bir "Ulusal Koordinatörler Konseyi" kurulması kararlaştırılmıştır. Bunun yanında, üye ülkelerin sağlam bir

⁴⁴⁹ "Iran-Russia Chamber Elects President Of The Caspian Sea Cooperation Council", Iran Commerce, No. 2, Cilt. 6, 1998, s. 69; <http://www.adm.astranet.ru/english/vc/presid.htm> (1 Ekim 2001).

⁴⁵⁰ The Embassy of Iran-London, <http://www.iran-embassy.org.uk/enghelab/inter.htm> (30 Aralık 2001).

birliktelik kurmaları yönünde engelleyici etkilerde bulunan bazı faktörler vardır. Örneğin, beşlinin iki büyük ülkesi olan Rusya ve Çin, son 10 yılda karşılıklı olarak ilişkilerini büyük oranda geliştirmiş olmalarına rağmen, uzun dönemde çözümlenebilecek stratejik sorunlara sahiptirler. Diğer üyeler de, bu iki büyük ülke ile bazı sorunlara sahip olup Orta Asya'daki enerji rezervlerinin kullanımı konusunda da görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Putin'le birlikte, başka yeni üyelerin de (Özbekistan, Pakistan, İran ve Hindistan gibi) bu beşliye dahil edilebileceği yönündeki olumlu tavır, bu durumun gerçekleşmesi halinde, ortaya muhtemel ve komplike bazı uzlaşma sorunları çıkabileceğini göstermektedir.⁴⁵¹ Yine de bu bölgesel örgüt, yakın çevredeki ülkeler için çekim alanı olma özelliği taşımaktadır. Bu eğilimde, kuşkusuz dünyanın en büyük ekonomilerinde olan Çin'le aynı düzlemde bulunma ve bu ülkeden gelecek fırsatlardan yararlanma ve muhtemel iç ve dış tehditlere karşı önlem alma amaçlarının etkili olduğu söylenebilir.

Mevcut durumda, Şanghay İşbirliği Hareketi'nde; sınır anlaşmazlıklarının çözümlenmesi, bazı güvenlik sorunlarının çözümlenmesi, terörizm ve uyuşturucu kaçakçılığı ile ilgili sorunların çözümünde ortak hareket edilmeye başlanması gibi olumlu sonuçlar alınmaktadır. Özellikle Çin, doğu bölgesindeki eyaleti olan Sincan'da yaşayan Uygur Türkleri'nin ayrılıkçı hareketlerine karşı, yine kendi topraklarında önemli sayıda Uygur Türkü barındıran Kırgızistan ve Kazakistan hükümetlerinden bu konuda destek gelmemesini garanti altına almaya çalışmaktadır. Bu açıdan, Şanghay işbirliği hareketinin temel amaçları arasında, etnik ayrımcılığa ve radikal İslami hareketlere karşı ortak stratejiler belirlenmesi gibi konuların bulunması tesadüf olarak algılanmamalıdır.⁴⁵² Özbek hükümetinin bu işbirliğine üye olma taleplerinde de benzer bir amacın etkili olduğu söylenebilir. Çin ise, birbiriyle ticaret anlaşmasına sahip olan Orta Asya ülkeleri ve Rusya'nın yanında, bu ülkelerle dış ticaret anlaşmasına sahip olmayan tek ülke olup çok taraflı ticaret akımlarını sınır ticaretiyle yönlendirmektedir. Çin, bu konuda da gerekli adımları atmaya istemektedir. Buna rağmen, bu işbirliği hareketinin daha ileri bir entegrasyona doğru yol alması şimdilik fazlaca mümkün

⁴⁵¹ Gill Bates, "Shanghai Five: An Attempt to Counter US Influence in Asia", Newsweek Korea, Mayıs 2001, <http://www.brook.edu/views/op-ed/gill/20010504.htm> (15 Aralık 2002)

⁴⁵² Bruce Pannier, "Tajikistan: Shanghai Five Discuss Separatist Threats, Trade", <http://www.rferl.org/index> (26 Kasım 2001).

görülmemektedir.

4.3.4.9. İslam Konferansı Örgütü

ECO'nun tüm üyelerinin üye oldukları diğer bir işbirliği örgütü olarak İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) gösterilebilir. Fakat bu örgüt, ekonomik hedefler çizemediği, demokratikleşme sorunları taşıdığı ve dağınık coğrafi yapısından kaynaklanan sebeplerle aynı zamanda büyük bir ekonomik güç olma niteliğine kavuşamamıştır.

1926 yılından beri Suudi Arabistan'ın öncülüğünde, sınırlı düzeyde sürmekte olan İslami dayanışma çabaları, 1967'deki Arap-İsrail savaşından sonra meşru bir gerekçeye dayandırılmaya başlanmıştır. İslam Ülkelerinin devlet başkanlarının katılacağı bir zirve konferansı tertiplenmesi düşüncesi, İsrail işgali altında bulunan Kudüs'teki Al-Aksa Camii'nin 1969 yılı Ağustos ayında kundaklanmasına bir reaksiyon olarak ortaya çıkmış ve 1969 yılı Eylül ayında 24 ülkenin katılımıyla Rabat'da Birinci İslam Zirve Konferansı gerçekleştirilmiştir. Böylece, İKÖ'nün temelleri atılmıştır. Bunu takiben, 1970 yılı Mart ayında, İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları, Cidde'de toplanmış ve İKÖ Genel Sekreterliğini kurmuşlardır. İKÖ Anayasası ise, 1971 yılında yapılan İkinci İslam Dışişleri Bakanları Konferansı'nca hazırlanmış ve 1972 yılında toplanan Üçüncü Dışişleri Bakanları Konferansı'nca onaylanmıştır. İslami dayanışmanın önemini vurgulayan ve üye ülkelerin Birleşmiş Milletler Anayasasına ve insan haklarına saygılı oldukları belirtilen bu Anayasa, 1 Şubat 1974 tarihinde de Birleşmiş Milletlerce tescil edilmiştir. İKÖ'nün faaliyetleri esas olarak Zirve Konferansları, Dışişleri Bakanları Konferansları ve Daimi Komitelerin toplantıları tarafından belirlenmektedir. Bu toplantılarda, İslam ülkelerinin siyasi, ekonomik ve kültürel meseleleri görüşülerek, üye ülkeler arasında dayanışma ve işbirliğini amaçlayan kararlar alınmaktadır. Ayrıca, çeşitli komisyon ve uzmanlar toplantıları, ortak politikaların oluşturulduğu, projelerin geliştirildiği birer forum olarak, İKÖ faaliyetleri içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. İKÖ'ne bağlı ve ilgili kuruluşlar ve ihtisas kuruluşları da, İKÖ İslam Ülkelerinin müşterek menfaatleri doğrultusunda araştırma ve geliştirme çalışmaları yaparak üye

Ülkelerin ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve teknolojik kalkınmalarına hizmet etmektedirler.⁴⁵³

İKÖ, 51 İslam ülkesinin oluşturduğu bir gurup olup dünyadaki 1.2 milyar müslümanın sosyo-ekonomik refahını artırmak yoluyla ye ülkeler arasında ekonomik, sosyal, kültürel, bilimsel ve diğer hayati alanlarda işbirliğini ve dayanışmayı güçlendirmek için kurulmuştur. İKÖ, 1969’da kurulduğu zaman, temel amacı İslami dayanışmayı geliştirmek olan politik bir örgüt olarak tasarlanmıştır. Fakat kurulduğu ilk yıllarda bile İKÖ yeleri, aralarında ekonomik işbirliğinin kurulması ve geliştirilmesine yönelik güçlü bir istek ve ihtiyaç duymuşlardır. İslam lkeleri, geniş bir coğrafyaya yayılmış olmalarına ve büyük bir nüfus potansiyeline sahip olmakla birlikte sosyo-ekonomik gelişme açısından oldukça geri durumdadırlar.⁴⁵⁴

1974’ten beri, Türkiye’nin İKÖ yesi ülkelerle olan ekonomik ve ticari ilişkileri düzenli olarak yükselmiştir. Bu ilişkiler, coğrafi sebeplerden dolayı Orta Doğu’daki ülkeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Fakat son yıllarda, bu ülkelerle olan bağlantılar diğer İKÖ ülkelerine kaymıştır. Bu ilişki, iki taraflı olduğu gibi, çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesi yoluyla da olabilmektedir. Türkiye, İKÖ lkeleriyle işbirliğini 1976’da İstanbul’daki İKÖ Dışışleri Bakanlığı Toplantısı’na ev sahipliği yaparak daha dinamik bir hale getirmiştir. O zamandan beri, özellikle ekonomik ve finansal açıdan Türkiye, İKÖ içerisindeki ekonomik faaliyetlerde önemli bir role sahip olmuştur.

1980’den beri Türkiye-İKÖ ticari ilişkileri, ihracat patlamasına sebep olan ve liberal ekonomiye geçişi sağlayan 24 Ocak 1980 kararları ile yapısal düzenlemelerin yapılması; İran’la da tarafsızlık ilkesi etrafında bir denge politikası izlemesi sonucu Türkiye-Irak ticaretinin artmasına neden olan İran-Irak Savaşı ve İKÖ ile ticari ilişkileri negatif yönde etkileyen Körfez Savaşı faktörlerinden etkilenmiştir.

İKÖ ülkelerine yapılan Türk ihracatının mutlak değeri 1980’lerden beri genişlemesine rağmen, bu ülkelerin ticaretlerindeki oran aynı gelişmeyi göstermemiştir.

⁴⁵³ T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı, <http://ekutup.dpt.gov.tr/isedak/isedak99.html> (30 Haziran 2001).

⁴⁵⁴ Haşmet Başar, “*Economic Cooperation among Islamic Countries*”, *Symposium on Orientation in Islamic Economics*, (Ed. M. Aykaç), İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam lkeleri Enstitüsü Yay., 1998, s. 72-73.

1980'de Türk ihracatında İKÖ'nün oranı %19.3 iken, bu oran 1981'de hızlı bir şekilde artarak %36.2'ye yükselmiştir. 1990'lardan itibaren ise, ortalama %18-22 arasında seyrederek düşüş göstermiştir. 1999'da geline durum, daha düşük oranları yansıtmaktadır. Bu yılda yapılan Türk ihracatının %13.1'i İKÖ üyelerine, ithalatın %9.4'ü ise İKÖ üyelerinden yapılmıştır. Dış ticaretin nispi öneminin daha büyük olduğu ülkeler Cezayir, Libya, İran ve S. Arabistan'dır.⁴⁵⁵ 1980'lerde ise, özellikle petrol zengini Arap ülkelerinde büyük müteahhitlik hizmetleri gerçekleştirilerek işgücü ihraç edilmeye başlamıştır. Bu gelişmelerin, bu dönemde Türkiye'nin ödemeler bilançosu üzerinde çok olumlu katkılar yaptığı belirtilmelidir.

Türkiye-İKÖ ilişkileri, 1970'lerin ortalarında yaşanan ekonomik problemlerin, Türkiye'yi İKÖ ile ekonomik ilişkileri geliştirmeye zorlamasıyla artmaya başlamıştır. Özellikle, İKÖ'ne katılımda iki ekonomik faktör rol oynamıştır. Bunlardan birincisi, İKÖ ile ticareti artırma zorunluluğudur ki bu dönemde Türkiye'nin dış ticaret değeri düşüktü ve İKÖ üyeleri Türk ihracatı (özellikle tarım ürünleri için) için ümit vadediyordu. İkincisi, Türkiye'yi petrol üreticisi müslüman ülkelerle daha yakın bağlar kurmaya iten 1970'lerdeki petrol kriziydi. Bu faktörler Türkiye'nin 1974'teki petrol krizinden ne ölçüde etkilendiğini ve petrol ithalatını karşılamak için gerekli olan ihracat gelirlerinin ne kadar düşük olduğunu göstermektedir. Örneğin bu kriz yıllarında Türkiye'nin ihracat gelirleri, o yıl ithal edilen petrol giderlerini karşılayamamıştır. Ekonomik ilişkiler belli bir düzeyde bulunmasına rağmen, Türk devletinin seküler yapısı, pek çoğu İslami kurallarla yönetilen İKÖ üyeleriyle politik ilişkilerin geliştirilmesindeki çabaları engellemektedir.

4.3.4.10. D-8 Hareketi

Bu bağlamda, İKÖ bünyesinde meydana gelen işbirliğinin bir uzantısı olarak D-8 Projesi önemli bir yere sahiptir. Bu plan çerçevesinde, Bangladeş, Mısır, Endonezya, İran, Malezya, Nijerya, Pakistan ve Türkiye devlet ve hükümet başkanları 15 Haziran 1997'de İstanbul'da toplanmış ve D-8'i oluşturan bir anlaşmayı imzalamışlardır. D-8

⁴⁵⁵ Islamic Centre for Development of Trade, <http://www.icdt.org> (10 Temmuz 2001); IMF (2000), a.g.e., s. 459-461.

Hareketi, Batılı ekonomik gurupların baskın olduğuna inanılan küresel ticari ve ekonomik platformlarda İslam ülkelerini temsil etme çabası olarak kurulmuştur. İstanbul Deklarasyonu,⁴⁵⁶ bu örgütün üye ülkelerin katılacağı ikili ve çok taraflı ticari ilişkilerde yaşanacak tartışmalarda bir forum olacağını göstermiştir. Ayrıca bu forumun, ortak bağları, ilkeleri ve amaçları olan diğer gelişmekte olan ülkelere de açık olması öngörülmüştür. Bir sanayi ve teknolojik veri bankası, İslami sigorta güvencesiyle tarım ve uçak endüstrilerinde ortak yatırımı ihtiva eden 6 proje belirlenmiştir. İstanbul Deklarasyonu, üye ülkelerin ticaret ve sanayi odaları arasında belirlenen projeler etrafında Ortak İş Konseyi kurulmasını teşvik etmiştir.

D-8'in İstanbul'da yapılan ilk toplantısında, özellikle Pakistan tarafından, böyle bir işbirliğinin hararetle desteklendiği görülmektedir. İslam ülkelerinin büyük bir potansiyele sahip oldukları ama gelişmişlik düzeyi açısından yeterli olmadıklarını belirten ve işbirliğini din temelli olarak değerlendirmeyen dönemin Pakistan başbakanı Nawaz Şerif'in bu konudaki sözleri oldukça anlamlı görünmektedir: "Biz şunu aklımızda tutmalıyız ki, D-8 hala kuruluş sürecindedir ve genişlemeye elverişlidir. D-8'in üyeliği, ortak görüşlere sahip ve aynı şekilde düşünen tüm kalkınmakta olan ülkelere açıktır. Üyelik din temeliyle sınırlı değildir. Kuruluşun odak noktası, üye ülkelerin ekonomik sorunlarıyla başa çıkmak ve vatandaşlarının hayat seviyesini yükseltmektir. Şu anda, D-8'e üye ülkeler sadece ekonomik işbirliğini öngörmektedir. Siyasi sorunlar için İslam Konferansı Örgütü (İKÖ) vardır."⁴⁵⁷

Türkiye açısından D-8 oluşumuna karşı geliştirilen iki farklı yaklaşımdan söz edilebilir. Birinci grup bu örgütü, dönemin Başbakanı Erbakan'ın İslam ülkelerine yönelik bir dış politika şovu olarak değerlendirirken, daha iyimser olan ikinci kesim ise D-8'i çok boyutlu dış politika yönelimlerinin başlangıcı olarak görmekte ve Türkiye'nin Doğu Asya'ya açılması için bir sıçrama taşı olarak algılamaktadır.⁴⁵⁸ İkinci gurubun iyimser yaklaşımlarına rağmen D-8'in, oldukça dağınık bir örgütsel yapıya sahip olması

⁴⁵⁶ Tüm metin için bkz. T. C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/D-8/istanbuldeclaration02.htm> (15 Aralık 2002).

⁴⁵⁷ Zaman, 14 Haziran 1997; Pakistan'ın D-8 projesine bakış açısı için bkz. "Pakistan and the D-8", <http://www.forisb.org/pak-d8.htm> (20 Aralık 2002)

⁴⁵⁸ Ahmet Davutoğlu, *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslar arası Konumu*, İstanbul: Küre Yayınları, 2001, s 260-261.

nedeniyle henüz kurumsallaşmayı bile tamamlamadığı görülmektedir. Bütün D-8 faaliyetlerini koordine etmek için sadece İstanbul'da ikamet edecek bir Başkan'ın atanması bu örgütsel zayıflığın göstergesidir.

İstanbul Deklarasyonu siyasal işbirliğinden çok ekonomik konulara ağırlık vermiştir. Buna göre, üye ülkeler belirli bir konuda yoğun çalışmalar yapacak ve tecrübelerini diğerlerine aktaracaktır. Örneğin Bangladeş, kırsal kalkınma; Endonezya, insan kaynakları; İran ve Malezya, finansman ve bankacılık; Mısır, ticaret; Nijerya, enerji; Pakistan, tarımsal kalkınmaya yönelik çalışmalar yapacaklardır. Türkiye D-8 bünyesi içinde, finansman ve bankacılıkla ilgili çalışmaları Malezya'ya terk ederek getirisi az sağlık sektörü ile yoğun teknolojiye ve sermaye birikimine dayanan sanayi sektöründe yoğunlaşmayı tercih etmiştir.⁴⁵⁹

D-8 Ekonomik İşbirliği Teşkilatı'nın İkinci Zirve Toplantısı 1-2 Mart 1999 tarihleri arasında Bangladeş'in başkenti Dakka'da yapılmış ve bu zamana kadar, ortak proje kapsamında "tarım uçağı" üretilmesi konusunda gelişmeler sağlanabilmiştir.⁴⁶⁰ D-8'in III. Zirvesi, 25 Şubat 2001 tarihinde Kahire'de yapılmıştır. Kahire Zirvesi'ne Türkiye, Cumhurbaşkanı başkanlığında ve Dışişleri Bakanı'nın da katıldığı bir heyetle iştirak etmiştir. Zirve sonunda yayınlanan Kahire Bildirisi'nde, küreselleşme sürecinin gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkilerine ve bu ülke ekonomilerinin uluslararası mali krizlere karşı korunmalarının önemine değinilmiş, bu amaçla uluslararası mali sistemde öngörülen değişikliklerin gerçekleştirilmesinin gerektiği belirtilmiştir. Ayrıca, küresel ticaretin gelişmesi ve gelişmiş ülke pazarlarının gelişmekte olan ülke mallarına açılması amacıyla, Uruguay Round Anlaşmalarının tam olarak uygulanması ve DTÖ'nün getirdiği sistemin iyi işlemesi gereği üzerinde durulmuştur. Bu bağlamda, yeni üyelerin DTÖ'ye katılımlarının kolaylaştırılması çağrısı da Bildiri'de yer almıştır. Kahire Bildirisinin ikinci bölümünde, D-8 işbirliği alanlarında sağlanan gelişmeler memnuniyetle karşılanmış ve geleceğe yönelik faaliyetler ve projeler konusunda da değerlendirmeler bulunulmuştur. Bu kapsamda, D-8 bünyesinde Uluslararası Pazarlama ve Ticaret Şirketi kurulması çalışmalarında, özel sektörün bu şirketin kurulmasına aktif

⁴⁵⁹ Zaman, 3 Temmuz 1997.

⁴⁶⁰ Aydın Haskebabçı, "D-8 Uçağı Havalanıyor", Zaman, 27 Ocak 1999.

katılımının sağlanması, TAI tesislerinde ilk prototipi üretilen tarım uçağının seri üretimine geçilebilmesi için, diğer üye ülkelerin maliyet, üretim ve pazarlamaya katkılarının belirlenmesi suretiyle çalışmaların sürdürülmesi kararları alınmıştır. Türkiye'nin, üye ülkeler arasında Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler konusunda işbirliği yapılması için ortaya koyduğu Eylem Programı da Zirve sırasında kabul edilmiştir. Kahire Bildirisinde ayrıca, öteki üye ülkelerin önerdiği işbirliği projeleri sıralanmakta ve sözkonusu faaliyetlerin izlenmesi için Komisyon görevlendirilmektedir.⁴⁶¹

D-8 projesinde ortaya çıkan bölge-içi ticaretle ilgili veriler, üye ülkelerin petrol ve doğal gaz gibi bir-iki ürün dışında tamamlayıcı ekonomiler olmaktan daha çok rekabetçi ekonomiler olmalarından dolayı ve coğrafi olarak geniş bir alana yayılmış bölge profili nedeniyle çok sınırlı bir gelişmişlik düzeyini göstermektedir. Örneğin bu ülkelerle Türkiye arasındaki ticaret hacmi %3 civarındadır.⁴⁶²

Tüm bunlar çerçevesinde D-8 projesi ile ilgili olarak kısa vadede şu sonuçlara ulaşılabılır: *Öncelikle*; bu hareket içerisinde, ekonomik ve finansal olarak güçlü ve lider bir ülke bulunmamaktadır.⁴⁶³ Türkiye başlangıçta, bu hareketi sürüklemek için politik bir güç elde etmiş olmasına rağmen, politik konjonktür o zamandan beri ciddi anlamda değişmiştir. Diğer D-8 üyeleri de işbirliğini sürükleyecek bir durumda değildirler. *İkincisi*; çoğunlukla gelişmemiş veya gelişmekte olan D-8 üyeleri, gelişmiş ülkelerden yüksek teknolojik ve endüstriyel mallar satın almaktadırlar. Bu ticari eğilimin D-8 tarafından değiştirilmesi mümkün değildir. D-8 ülkelerinin tamamlayıcı ülkeler olup olamayacakları bir soru işareti oluşturmaktadır. Pek çok üyesi yarı sanayileşmiş ülke olmakla birlikte, hammaddelere ya da tekstil ve giyim sanayiinde yoğunlaşmış ihracat temelinde dar bir ticari zemin bulunmaktadır. Örneğin, İran, Nijerya ve Endonezya ihracatında petrol temel kalemdir. Pamuk, Türkiye, Mısır ve özellikle Pakistan için hayati öneme sahiptir. Bu ülkelerin hepsi için, sanayi malları ihracatı hammadde ihracatından daha önemlidir, ama tekstil ve giyim üzerinde büyük bir yoğunlaşma göze çarpmaktadır. Bu çerçevede D-8 ülkelerinin mevcut ihracat potansiyeli temelinde bölge-

⁴⁶¹ T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/Turkce/grupa/D-8.1.htm> (28 Mart 2002).

⁴⁶² Developing 8 Countries, <http://www.d8net.org/about/statistics.asp> (4 Temmuz 2001); IMF (2000), a.g.e., s. 459-461.

⁴⁶³ Baran Tuncer, "D-8'lerin Zirve Toplantısı", Radikal, 15 Haziran 1997.

içi ticaret imkanları sınırlıdır. *Son olarak*; D-8 üyeleri arasında ortak bir coğrafi bağ da bulunmamaktadır. Türkiye bir Avrupa ülkesi sayılırsa, D-8 üyeleri üç kıtaya dağılmış durumdadır. Üyeler arasında büyük ekonomik, sosyal, kültürel ve politik farklılıkların olduğu açıktır. Bu bağlamda, böylesine geniş bir alana yayılmış ülkeler arasında etkin bir işbirliğini sürdürmek realist bir hedef olarak görünmemektedir.⁴⁶⁴

4.3.4.11. Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü

ECO coğrafyasını etkileme potansiyeline sahip olarak gösterilebilecek son bölgesel örgüt Güney Asya Bölgesel İşbirliği Örgütü (SAARC)'tır. Bangladeş, Butan, Hindistan, Maldive Adaları, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka'dan oluşan yedi üye tarafından Aralık 1985'te meydana getirilmiştir. Örgütün temel amacı, karşılıklı olarak ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda işbirliğinin geliştirilmesini sağlamaktır. Aslında bölgesel olarak pek çok alanda bu tarihten önce ortak faaliyetler gerçekleştirilmiş olmasına rağmen 1985'te Dakka'daki toplantıda resmen böyle bir birliğin kurulduğu açıklanmıştır. Örgüt içerisinde daha sonra SAPTA adı altında tercihli bir tarifeler sistemi oluşturulmuş ve 1998'deki 10. zirvede bunun Güney Asya Serbest Ticaret Anlaşması (SAFTA) adı altında bir serbest ticaret bölgesine dönüştüğü vurgulanmıştır. SAARC'ta ECO'ya benzer şekilde pek çok bölgesel kurum bulunmakta ve bu alt kurumlar aracılığıyla tarımdan ticarete pek çok alanda bölgesel işbirliği geliştirilmeye çalışılmaktadır.⁴⁶⁵

SAARC'a da üye olan tek ECO üyesi olan Pakistan'ın bu örgüt bünyesindeki yükümlülükleri ile ECO ile olan işbirliğinde üstlendiği yükümlülüklerin çatıştığı görülmektedir. Fakat Pakistan için bu örgüt üyeleri ile olan işbirliği ECO'dan daha büyük bir öneme sahip değildir. Bunun başlıca sebebinin, Hindistan'la olan ticarete yaşanan sorunlar (büyük ölçüde siyasal sorunlardan beslenen) olduğu belirtilebilir.⁴⁶⁶ Bunun yanında, bu iki ülke arasında 1948'de başlayan ve daha sonra Keşmir sorunu etrafında daha da artan ikili sorunların, böyle bir bölgesel örgüt etrafında çözümlenmesi

⁴⁶⁴ Ersin Kalaycıoğlu, "Refah yol'un MD-8 Serüveni", *Finansal Forum*, 9 Ocak 1997.

⁴⁶⁵ The South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC), <http://www.saarc-sec.org/> (20 Aralık 2001).

⁴⁶⁶ Pomfret (1999), a.g.e., s. 26.

mümkün görünmemektedir. Bunun yanında, Soğuk Savaş sonrasında Hindistan'a yönelen ABD ve Batı destekli politikalar karşısında Pakistan kendisini Soğuk Savaş öncesine göre güvende hissetmemekte ve Körfez ülkeleri, Türkiye ve Orta Asya'da yeni kurulan devletlere yaklaştırmaya çalışmakta, bu bağlamda ECO ile olan ilişkilerine daha fazla önem vermektedir.⁴⁶⁷ Fakat ABD'nin Afganistan'a yaptığı müdahale ile birlikte Pakistan'ın Orta Asya'ya ulaşmada kilit bir konumda olduğu göz önünde bulundurularak, Batı ve ABD nezdinde yeniden stratejik bir öneme kavuştuğu belirtilebilir. Bu konuda, değişen şartlara göre dış politika tercihlerinde alternatifler üretebilen devlet başkanı Pervez Müşerref'in usta manevralarının oldukça etkili olduğu ifade edilebilir.

4.3.5. ECO'nun Geleceğini Etkileyen Diğer Dış Faktörler

Kuşkusuz ECO Bölgesi'nin geleceğini etkileyen dış faktörler, yalnızca Rusya-ABD-Çin ekseninden kaynaklanmamaktadır. İlave etkenler olarak, AB ülkeleri, Japonya ve Hindistan gibi devletlerin ECO coğrafyasına yönelik faaliyetleri ve nüfus alanı oluşturma çabaları belirtilebilir.

4.3.5.1. ECO-Avrupa Birliği İlişkileri

AB'nin 1990'ların başında TACIS programı (BDT ülkelerine yönelik bir teknik yardım programı) çerçevesinde yürüttüğü faaliyetler bu çerçevede yorumlanabilir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra AGİK Dışişleri Bakanları Kurulu'nun 1992 Ocak ayında yaptığı görüşmeler sonucunda eski Sovyet Cumhuriyetleri, Sovyetler Birliği'nin takipçisi statüsünde tanınmışlardır. Bunu izleyen günlerde bu cumhuriyetler, AGİK'e üye olarak kabul edilmişlerdir. Bu gelişme ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan'ın da AGİK'e tam üye olmalarını sağlanmıştır.⁴⁶⁸ NATO-Varşova Paktı arasındaki ikili caydırıcı sistemin

⁴⁶⁷ Geniş bilgi için bkz. Kishore C. Dash, "The Political Economy of Regional Cooperation in South Asia", Pacific Affairs, Vol. 69, no: 2 (Summer 1996), <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/dash.htm> (20 Aralık 2002).

⁴⁶⁸ The New York Times, 1 Şubat 1992.

sona ermesinden hemen sonra, yeni Avrupa Güvenliği Projesi içerisinde atılan bu adımın kuşkusuz en önemli sebebi, eski Sovyet cumhuriyetlerinden Avrupa'ya yayılabilecek bir istikrarsızlık dalgasına karşı erken tedbir almaktır. Bu çerçevede Avrupa-Türkiye-Türk Cumhuriyetleri ilişkileri arasındaki ilişkiler büyük önem taşımaktadır. Türkiye'nin bu ülkelere kıyasla görece kalkınmışlığı, Avrupa ülkeleri nazarındaki önemini arttıran önemli bir unsurdur. Ayrıca Batı sermayesi ve teknolojisinin Türkiye üzerinden Orta Asya'ya yönlendirilmesi de inkar edilemeyecek bir olgudur. Diğer bir yönelim, radikal dinci akımların bölgeye egemen olacağı endişesinden meydana getirmektedir.⁴⁶⁹ Sonuçta ECO'nun Orta Asya ve Kafkasya'daki üyelerinin arzu ettikleri yönetim modeli, batı tipi bir yönetim tarzıdır. Bu açıdan, bu ülkelerde laik değerler, demokratik haklar ve piyasa ekonomisi en fazla önem atfedilen kavramlardandır. Avrupa ülkeleri söz konusu endişeyi gözardı etmeyerek, muhtemel olumsuz gelişmelerin önüne geçebilmek amacıyla Türk Cumhuriyetlerinde demokratik yönetim tarzının yerleşmesi ve gelişmesi konusunda çaba göstermektedirler.⁴⁷⁰

AB, 1991'den bu yana 12 eski Sovyet cumhuriyeti ile bir yardım programı (TACIS) yürütmektedir. Bu yardım paketi; teknik yardım, yiyecek yardımı, krediler, düşük fiyatlı tarımsal ürünler ve ilaçları kapsamaktadır. TACIS ile esas olarak amaçlanan, bu devletlerin demokrasilerini güçlendirmek ve piyasa ekonomisine geçiş için destek sağlamaktır. Aynı çerçeve içinde, Kazakistan ve Kırgızistan ile 1995'te işbirliği anlaşmaları imzalanmıştır. TACIS bir kaç alana öncelik vermektedir. Bunlar; devlet teşebbüslerinin yeniden yapılanması, özel sektörün geliştirilmesi, tarım, alt yapı, enerji, telekomünikasyon, ulaşım, nükleer güvenlik, çevre, kamu hizmetleri reformu ve eğitim gibi alanlardır. Özellikle modern demokrasiler ve piyasa ekonomileri için gerekli olan istatistiki alt yapının kurulması için çalışmalar yapıldığı görülmektedir.⁴⁷¹

Son yıllarda Avrupa ülkelerinin Türk Cumhuriyetleri'ndeki ekonomik faaliyetlerinin önemli bir ivme kazandığı gözlenmektedir. Kazakistan ile AB arasındaki

⁴⁶⁹ Gulnar Kendirbaeva, "Time of Independence, Time of Trial", *Asian Affairs*, Vol. 24, No: 3 (Ekim 1993), s. 280-289.

⁴⁷⁰ Adrian Karatnycky, "How the East was Lost", *National Review*, Vol. 46, No: 12 (27 Haziran 1994), s. 36-41.

⁴⁷¹ Eurostat, *Europe in Figures*, European Commission: Brussels, 1995, s. 398; European Commission, *TACIS Contract Information*, Brussels, 1994; European Commission Tacis Information Office, *What is Tacis?*, Brussels, 1995, s. 4.

ilişkiler Ocak 1995'te zirveye ulaşmıştır. Bu tarihte Kazakistan, AB ile on yıl süreli ve başta ekonomik olmak üzere, siyasi, mali, bilimsel, teknolojik ve kültürel işbirliğinin geliştirilmesini öngören bir anlaşma imzalamıştır.⁴⁷² Kazakistan hükümetinin 1993'ün Aralık ayında Almatı'da Hazar Denizi'nin kuzeyine düşen yeni petrol bölgelerinde petrol ve doğalgaz çıkarmak üzere yedi Batılı petrol şirketi ile anlaşma imzalaması ilişkilere hız vermiştir.⁴⁷³ Bu anlaşma çerçevesinde ilk planda 20, ikinci planda 60 milyar dolar dolayında büyük bir gelirin elde edilmesi hesaplanmıştır. 60-100 milyar varil ham petrol ile 1,5 trilyon doğalgaz rezervinin bulunduğu tahmin edilen söz konusu petrol bölgesinde yapılacak jeofizik araştırmaların 300 milyon doları bulacağı ve bu miktarın yine Batılı devletler tarafından temin edilerek araştırmaların üç yıl içinde gerçekleştirilmesi kararlaştırılmıştır.⁴⁷⁴ Alman ilgisini motive eden en önemli unsurun, Kazakistan'da yerleşik olan ve 900 bine yaklaşan Alman asıllık Kazak nüfus olduğu gözlenmektedir. Almanya, Alman asıllı Kazak vatandaşlarının yerleşik bulunduğu bölgelerin imarı için yardıma bulunarak bu insanların Almanya'ya göçünü engellemeye çalışmaktadır.⁴⁷⁵

Azerbaycan-Avrupa ilişkilerinde, bu devletin bağımsızlığını kazanmasının hemen ardından hızlı bir gelişim süreci izlenmiştir. Azerbaycan'ın dış politika hedefleri arasında önemli bir tercihinin Batı ile yakınlaşma olduğu gözlenmektedir.⁴⁷⁶ Bu bağlamda Azerbaycan'ın Avrupa ülkeleri ile ilişkileri, öncelikli olarak Dağlık Karabağ bölgesinde Ermenistan ile devam eden çatışma konusunda destek sağlamak amacı gütmüştür. Almanya, Kırgızistan'a yaptığı yatırımlarda da, 100 bine yaklaşan Alman asıllı Kırgızistan vatandaşını gözetmektedir.⁴⁷⁷ Ayrıca Avrupa İmar ve Kalkınma Bankasının (EBRD)da içinde bulunduğu bir konsorsiyum, Kumtor altın madeninin

⁴⁷² Cumhuriyet, 25 Ocak 1995.

⁴⁷³ Turkish Daily News, 4 Aralık 1993.

⁴⁷⁴ Türkiye, 7 Aralık 1993.

⁴⁷⁵ Cihangir Boz, "Türkiye - Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Almanya'nın Konumu", Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri İktisat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1996, s. 142.

⁴⁷⁶ Cumhuriyet, 2 Ağustos 1995.

⁴⁷⁷ Boz, a.g.e., s. 144-145.

geliştirilmesine katkıda bulunmak amacıyla Kırgızistan'a 360 milyon dolar kredi vermiştir.⁴⁷⁸

Avrupa ülkelerinin dış ticaretleri için önemsenmeyecek kadar küçük bulunan ticaret rakamları, Türk Cumhuriyetleri açısından önemli miktarlara ulaşmaktadır. Bununla birlikte, Türk Cumhuriyetlerinin Avrupa ile ilişkilerini sadece ekonomik faktörlere bağlamak aldatıcı olabilir. İlişkilerde bazen ideolojik tercihlerin ve Batıya verilen önceliğin önplana çıktığı gözlenmektedir. Kuşkusuz bu durum Avrupa ülkeleri açısından önemli bir avantaj meydana getirmektedir. Çünkü Türk Cumhuriyetleri tercihlerini Batı tipi demokrasi ve serbest piyasa ekonomisinden yana yapmışlardır. Türkiye'nin cari durumda Batı devletleri ile aynı avantajlara sahip olduğu gözlenmektedir. Türkiye bu açıdan, Avrupa-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde önemli roller oynayabilecek potansiyele sahip bir ülkedir.⁴⁷⁹ Türk dış politika yapıcıları bu faktörü gözönünde bulundurarak Avrupa-Türk Cumhuriyetleri ilişkilerinde Türkiye'nin tavrını belirlemek durumundadırlar. Bu çerçevede Avrupa ülkelerinin ECO coğrafyasında oynana "*yeni büyük oyun*" içerisinde yerlerini aldıkları görülmektedir.

4.3.5.2. ECO-Japonya İlişkileri

Dünyanın büyük ekonomik devlerinden birisi olup, gayri safi milli hasıla ve kişi başına düşen milli gelir açısından dünyanın ikinci büyük ekonomisi durumunda olan Japonya da ECO Bölgesi'ni etkileyebilecek dış faktörlerden birisi olarak kabul edilebilir. Japonya'nın ekonomik başarısı, aynı zamanda gelişmekte olan ülkeler açısından en güzel örneklerden birisini oluşturmuş ve bu ülkelerin model arayışlarına da ışık tutmaktadır. Kuşkusuz, bütün ECO ülkeleri Japon sermayesi için cazip olan ucuz işgücü ve gerekli altyapı imkanlarına sahiptirler. Bunların içerisinde coğrafi konum açısından Avrupa'ya en yakın durumdaki Türkiye dikkat çekmektedir. Büyüyen iç pazar, gelişmiş piyasa ekonomisi tecrübesi ve AB ile gümrük birliği'ni sağlamış olması ile Türkiye, Japon sermayesinin Avrupa'ya en yakın üssü olabilir. Bu aynı zamanda

⁴⁷⁸ TİKA, *Avrasya Dosyası Bülteni*, No: 41, Eylül 1995, s. 6.

⁴⁷⁹ Robert Olson, "*1991'deki Körfez Savaşı'ndan 1995'deki Sınır Ötesi Operasyona Kadar Olan Dönemde, Kürt Sorunu ve Türk Dış Politikası*", *Avrasya Dosyası*, No: 2 (Yaz 1996), s. 222.

diğer ECO ülkelerine yapılabilecek ihracat için de bir üs teşkil edebilir. Nitekim, son zamanlarda, bazı Japon otomotiv firmaları bu konuda önemli yatırımlar yapmaya başlamıştır.

Türk Cumhuriyetlerine 1992 sonuna kadar fazla ilgi göstermemiş olan Japonya'nın bu ülkelerde, 1993 sonuna kadar Japonya'nın bölgeye önemli yatırımlarda bulunması beklenmiştir.⁴⁸⁰ Bu güne kadar gelinen aşamada ise Japonya'nın bu ülkelerde köklü yatırımlar içerisine girdiği ve geniş kredi imkanları sağlayarak adeta yeni bir ekonomik nüfuz alanı meydana getirmeye başladığı görülmüştür. Japon Hükümeti, tüm Orta Asya ülkelerinin OECD Kalkınma Yardım Komitesi listesine alınması için Nisan 1992'de teklifte bulunmuş ve Türkiye'nin de desteği neticesinde 1 Ocak 1993'te bu listeye dahil olmalarına sebep olmuştur. Buna paralel olarak, 1993'ten itibaren bu ülkelere yardım ve işbirliği imkanları sunmaya başlamıştır. Japonya Resmi Kalkınma Yardımı'nın içine giren alanlar; ulaştırma, haberleşme, enerji gibi ekonomik alt yapı; eğitim tıp, sağlık gibi sosyal alt yapı; ziraat, inşaat, sanayi gibi üretim alanları olarak belirlenmiştir. Bu ilgiye devlet sektörünün yanında Japon özel sermayesinin de katılması, son yıllarda genişleme açısından yavaşlama sürecine giren ekonominin yeniden güçlenmesi için bu bölgenin, Japonya için ne kadar gerekli olduğunu göstermiştir. Çünkü bu ülkelerin Japonya için temel girdi teşkil eden enerji kaynakları, madencilik ve ziraat açısından zengin ve bakir özellikler taşıması bulunmaz fırsat olmuştur. Japonya'nın da buna mukabil teknoloji ve sermaye açısından ileri derecede gelişmiş olması bu işbirliği denklemini tamamlamaktadır.⁴⁸¹

Japonya bağımsızlıktan sonra, Orta Asya'ya daha kolay açılım yapabilmek için yedeğine almayı düşündüğü en gözde aday olan Türkiye ile işbirliğine girmek istemiştir. Bu çerçevede 1993'te Ankara'da Japon hükümetinin dış organlarından olan bir JICA (Japon Uluslararası İşbirliği Ajansı) bürosu açmak için kolları sıvamış ve TİKA'nın da yardımıyla bölgeye yönelik başta eğitim olmak üzere bazı projeleri hayata geçirmek için çalışmaya başlamıştır. Uzun bir süre fazla etkin roller üstlenmeyen bu büro, 1997 Ocak ayında Orta Asya ve Balkan ülkeleri ofisi haline getirilerek ilgi alanı

⁴⁸⁰ Raşid, a.g.e., s. 263.

⁴⁸¹ Hironao Matsutani, *Japonya'nın Dış Politikası ve Türkiye*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995, s. 169.

genişletilmiştir. JICA yetkilileri, bu genişlemeyi Türkiye'nin üzerinden Orta Asya ülkelerine açılma hamlesi görererek bir kaç ay içerisinde Türk Cumhuriyetlerinden gelen heyetleri Ankara'da madencilik, enerji ve eğitim konularında eğitime tabi tutacaklarını belirtmişlerdir.⁴⁸² Yani Japonya, 1980'den sonra Türkiye üzerinde yapmış olduğu açılımı, yine Türkiye üzerinden bu ülkelere karşı genişletme hedeflerini izlemiştir.

Japonya bölgeye doğrudan yatırım için gerekli şartları da oluşturmaya çalışmaktadır. Bu bağlamda Kazakistan'da yılda üç milyon ton petrol artacak bir rafinerinin inşasından, Türkmenistan-Çin-Japonya doğal gaz boru hattına varıncaya kadar bir çoğu Türkiye için dev sayılabilecek yatırımlarda söz sahibi olmaya başlamıştır. Bunlara paralel olarak Orta Asya'daki bazı alt yapı projelerine finansman desteği sağlayarak ekonomik ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır.⁴⁸³ Özbekistan gibi önemli bir iç pazar potansiyeline sahip ülkelerde ticari temsilcilikler açarak ilişkileri bu merkezler aracılığıyla genişletmeye çalışmakta olması Japonya'nın bölgeye verdiği önemin algılanması açısından önemlidir.⁴⁸⁴ Türkmenistan-Çin-Japonya doğal gaz boru hattının inşa edileceği ve dört büyük Japon firmasının finanse edeceği bu kredinin, İran-Türkiye-Avrupa boru hattı için de kullanılacak olması ise, projenin Türkiye'ye bakan yönünü oluşturmaktadır.⁴⁸⁵

Japonya ile Orta Asya cumhuriyetleri ve diğer ECO ülkeleri arasındaki dış ticaretin kompozisyonunda Japonya'nın üstünlüğe sahip olduğu elektronik eşyalar ve sermaye malları ihracat kalemlerini; tekstil, giyim, hammaddeler ve madenler de ithalat kalemlerini oluşturmaktadır. Özellikle tekstil konusunda uzmanlaşmış olan ECO ülkelerinin 2000 yılında 5 milyar dolarlık tekstil ürünleri ithalatı yapan Japon pazarına girmekte zorlandıkları göze çarpmaktadır. Bu yıl Japonya'ya Pakistan 150, İran 35, Türkiye 20 milyon dolarlık tekstil ihracatı gerçekleştirebilmiştir.⁴⁸⁶ Japonya, yüksek alım gücü, ekonomisinin gerektirdiği bazı ürünler ve büyük miktarda hammadde talebi

⁴⁸² Finansal Forum, 2 Ocak 1997.

⁴⁸³ New Europe, 23 Şubat-1 Mart 1997, s. 40.

⁴⁸⁴ Antoine Blua, "Japan's Partnership With Uzbekistan Stays Strong, If Quiet, Through Crisis" 12 Haziran 2001, <http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav120601.shtml> (14 Aralık 2001).

⁴⁸⁵ Zaman, 25 Kasım 1994.

⁴⁸⁶ WTO (2001), a.g.e., s. 145-146.

ile; İran, Pakistan ve Türkiye ise yüksek elektronik ve sermaye malları talebi ile dikkat çekmektedir.⁴⁸⁷

4.3.5.3. ECO-Hindistan İlişkileri

Bu bağlamda incelenebilecek son ülke bir milyara yaklaşan nüfusu ve yaklaşık 150-200 milyon orta sınıf kitlenin yaşadığı, çok geniş bir sanayi temeline ve yetişmiş insan gücüne sahip olan Hindistan'dır. Güney Asya'nın en büyük piyasasına sahip olan ülke, 120 milyon müslüman nüfusu bünyesinde barındırmasıyla Endonezya'dan sonra dünyanın 2. büyük müslüman ülkesi de sayılabilir. ECO üyelerinin tamamının da çoğunluğu müslüman olan ülkeler olması, Pakistan'la uzun ortak sınırlara sahip olması ve Hint Okyanusu'na çıkış yollarına sahip bulunması nedeniyle Orta Asya için alternatif bir güzergah oluşturması Hindistan'ın önemini artırmaktadır.

Hindistan ve Türkiye ilişkilerinde geleneksel dostluk olduğu gözlenmektedir. Her iki ülke de ortak değerleri paylaşmakta; laiklik ve demokrasi konusunda benzer eğilimler sergilemektedirler.⁴⁸⁸ Her şeyden önce Çin gibi bu ülke de Türkiye için büyük bir ihracat pazarı olabilecek özellikler bulunmakta ve Orta Asya enerji kaynaklarının işletilmesi ve dünya pazarlarına Hint Okyanusu aracılığıyla ulaştırılmasında ortak çalışmalar için gerekli zemin bulunmaktadır. Dış ticaret açısından, Çin kadar önemli olmasa da, bu ülke ECO ülkeleri için de alternatif ticaret olasılıklarını temsil etmektedir. Bunun yanında ECO çerçevesinde bir işbirliğinin sürdürülüp geliştirilmesinin önünde, bu ülkeyle uzun bir zamandan beri siyasi sorunları olan Pakistan engeli bulunmaktadır. Kuşkusuz Pakistan, ECO'nun üç kurucu ülkesinden birisi olarak, aradaki sorunlar devam ettiği sürece ikili ve çok taraflı ilişkilerin geliştirilmesinden memnun olmayacaktır. ECO ve Hindistan arasındaki ticari ilişkilerin son bir-kaç yıllık gelişiminin incelenmesinden ECO'nun toplamda bu ülkeyle 2 milyar dolarlık bir dış ticaret hacmine sahip olduğu (2000 yılı rakamları) görülecektir. ECO-Hindistan ticareti sürekli olarak gelişmektedir. Türk-Hint ticaretinin bu dönemde sürekli olarak açık verdiği göze çarpmaktadır. Uzun ortak kara sınırlarına rağmen, benzer ekonomiler

⁴⁸⁷ IMF (2001), a.g.e..

⁴⁸⁸ Hindistan'ın Türkiye Büyükelçiliği, <http://www.indembassy.org.tr/html/sag9.htm> (3 Aralık 2001).

olmaktan ve siyasi sorunlar sebebiyle Pakistan-Hindistan dış ticaretinin çok zayıf kalmıştır. İran'ın ise, 2000 yılında 900 milyon dolara yaklaşan ihracat değeri ile Hindistan için önemli bir ticaret ortağı olduğu görülmektedir.⁴⁸⁹

⁴⁸⁹ IMF (2001), a.g.e., s. 94-479.

SONUÇ VE YORUMLAR

Küresel serbestleşme ve bölgesel ekonomik entegrasyon akımları tarafından belirlenen üretim faktörlerinde serbestleşme çabalarının hız kazandığı günümüzde, Avrasya Bölgesi'nde de bu gelişmelerle uyumlu olarak pek çok bölgesel işbirliği projesi hayata geçmiş bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi de Türkiye, İran ve Pakistan'ın öncülüğünde 1985'te kurulmuş olan Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO)'dür. Bu üç ülke tarafından, bölgeselleşmenin ilk dalgasının yaşandığı II. Dünya Savaşı'ndan sonra oluşan iki kutuplu dünyada, CENTO ve onun ekonomik kanadını oluşturan RCD ile temelleri atılan bu örgüt, Soğuk Savaş'ın sonlarında oluşan yeni koşullar çerçevesinde yeniden aktif hale getirilmiş ve SSCB'nin dağılmasından sonra oluşan fırsatların katalizör etkisi ile yeni bir kimlik kazanma sürecine girmiştir. Bu üç kurucu ülke, değişen dünya konjonktürünün etkisiyle bölgeselleşmenin ikinci dalgasının yaşandığı 1980'li yılların sonu ve 1990'ların başında, bölgeselleşmeden elde edilebilecek yararları artırmak amacıyla bölgesel işbirliğini yeniden başlatmışlardır.

Bölgesel bir işbirliği projesi olarak ECO'nun incelendiği, bu bölgesel entegrasyon girişiminin bölgesel ve bölge-dışı ticari akımlarının analiz edildiği, ECO bölgesinde cari olan diğer ekonomik işbirliği çabalarının mercek altına alındığı ve ECO etrafındaki olası iç ve dış etkilerin ele alındığı bu çalışmada ulaşılan sonuçlar şunlardır: Her şeyden önce, çalışmanın başında öngörülen hipotezler doğrulanmıştır. Buna göre, bölgesel dış ticaret akımları, incelenen 1994-2000 yılları arasında bölge-içi ve bölge dışına yönelik olarak büyük gelişme göstermiştir. Bu dönemde bölge-dışına yönelik akımların bölge-içi akımlara göre daha güçlü olduğu görülmektedir. Bu akımların analiz edilmesiyle ulaşılan sonuçlardan da görüldüğü gibi, ticaret ortakları arasındaki coğrafi uzaklık, bölgesel ticaret akımları ile ters yönde, iç GSYİH ve dış GSYİH değişkenleriyle doğrusal olarak etkileşim içerisindedir. Son iki makro ekonomik değişkenden ilkinin bu konuda daha fazla belirleyici bir etkisi olduğu görülmektedir. Bu sonuç, dış GSYİH değişkeninin iç GSYİH değişkenine göre nispi olarak daha büyük

olmasından kaynaklanmakta ve bölgesel ticaretin dışa dönük olmasını doğrulamaktadır. Fakat bölgesel ticaretin daha fazla dışa dönük olması tüm üye ülkeler için geçerli olmayıp, nispeten daha küçük ve zayıf ekonomiler için bölge-içi ticaret akımları oldukça güçlüdür. Özellikle Azerbaycan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan açısından ECO bölgesi, ihmal edilemeyecek derecede önemlidir ve ECO üyeleri bu ülkeler için en önemli ticaret ortakları arasında bulunmaktadır. Buna göre ECO, bu ülkelerin dünya ekonomisine entegrasyonu ve ekonomik yeniden yapılanma sorunlarının çözülmesi için faydalı bir araç olabilir. Üstelik Orta Asya ekonomileri, gerek insan gücü, gerekse doğal kaynakların zenginliği açısından bu sorunların aşılmasında olumlu bazı faktörlere sahip bulunmaktadır. Bunu engelleyebilecek en önemli etkenler olarak; Rusya Federasyonu'nun bölgeye dönük politikaları ve Orta Asya'da meydana gelebilecek siyasi istikrarsızlıklar sayılabilir.

Bölgesel dış ticaret akımlarının yönünü belirleyen ve modelde öngörülme- yen başka pek çok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler çerçevesinde ECO bölgesindeki ticari akımları etkileyen pek çok alternatif bölgeselleşme senaryoları gündemde olup, bunların büyük çoğunluğunun Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bölgede oluşan jeopolitik boşluk sonucu oluşan yapılanmalar olduğu göze çarpmaktadır. Bunların içerisinde ECO, tarihsel anlamda ayrıcalıklı bir konuma sahip olmasına rağmen, bu bölgesel örgütün popüler hale gelmesi Sovyet sonrası döneme rastlamıştır.

ECO'nun 1990'ların başında yeniden aktif hale gelmesi ve genişlemesini etkileyen pek çok faktör vardır. Soğuk Savaş'ın sona ermesinden sonra, Türkiye ve Pakistan'ın Batı nezdindeki jeopolitik önemi büyük oranda sona ermiştir. Soğuk Savaş yıllarında (özellikle İslam Devrimi'nden sonra), hem Sovyetler Birliği hem de ABD'ye karşı bağımsız tutumunu devam ettiren İran'ın belirsiz ve izole edilmiş durumu Soğuk Savaş'ın sonlarına doğru sona ermiştir. Bu üç ülke, 1980'lerden itibaren ihracata yönelik sanayileşme politikaları izlemeye başlamış olduklarından, ihracat ürünlerine yeni piyasalar kazanma konusunda yoğun bir gayret içerisine girmişlerdir. Bu bağlamda, Doğu Bloku'nun ve Sovyetler Birliği'nin dağılması, üç ülke için de değerlendirilmesi gereken eşsiz bir fırsat olarak karşılanmıştır.

Genişleme süreciyle birlikte (1992), ECO'ya üye olmuş olan Azerbaycan, Afganistan ve beş Orta Asya Cumhuriyetinin, ECO'nun kurucu üyesi olan üç ülkenin sunduğu ekonomik ve jeo-stratejik olanaklara olan gereksinimlerinin karşılıklı çıkarlarla örtüşmesi, ECO'nun daha aktif hale getirilmesini gerektirmiştir. Bu jeo-stratejik olanakların en önemlisi, kurucu üç üyenin açık denizlere çıkış imkanına sahip olmalarıdır. Ekonomik yeniden yapılanmanın finansmanı için gerekli olan ihracat gelirlerinin artırılmasının ön koşulu olarak, bu dış pazarlara kolayca ulaşım olanaklarının sağlanması gereği bu çerçevede ön plana çıkmıştır. ECO bünyesinde, öncelikli bölgesel inisiyatiflerin ulaşım ve haberleşme alanlarında yoğunlaştırılmasının temelinde bu faktörün etkili olduğu belirtilmelidir. Bu konuda gerekli aktiviteler tam olarak gerçekleştirilebilirse, yeni üyelerin Hint Okyanusu, Basra Körfezi ve Akdeniz limanlarına ihraç mallarını (özellikle petrol ve doğal gaz) kolayca ulaştırmaları mümkün olacaktır.

ECO bünyesinde oluşturulan işbirliği çabalarını etkileyen ikinci faktör (İran ve Türkiye gibi bazı üyeler gibi için bazen bu birincil olarak algılanabilmektedir) sosyo-kültürel ortak özellikler etrafında yoğunlaşmaktadır. Bu ortak özelliklerin sosyo-ekonomik yansımalarını, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri arasında (bağımsızlığın ilk yıllarında daha coşkulu bir şekilde olmak üzere) yaşanan gelişmeler aracılığıyla daha yakından görmek olanaklıdır. Bağımsızlığı izleyen ilk yılda, bu ülkelerin ECO'ya üyelik başvurusunda bulunup hızlı bir şekilde üyelik statüsü elde etmeleri, bu yakınlığın doğrudan bir yansıması olarak gösterilebilir. Buna benzer bir yakınlık ilişkisi, İran'la nüfusunun büyük bir kısmı Şii olan Tacikistan ve çok sayıda etnik Peştun'un yaşadığı Pakistan'la Afganistan arasında kurulabilir. Ayrıca, İran nüfusunun üçte birini Azerilerin, Afganistan nüfusunun dörtte birini Taciklerin ve Tacikistan nüfusunun dörtte birini, Kırgızistan nüfusunun sekizde birini ve Türkmenistan nüfusunun onda birini Özbeklerin oluşturması, bu ülkelerin dış politikalarını uyumlulaştırmak istemelerini kaçınılmaz kılmaktadır. Bu duruma paralel olarak, bu ülkeler arasındaki coğrafi sınırlar (özellikle Orta Asya için geçerlidir) oldukça yapay bir biçimde oluşturulmuş olup, her zaman bir tartışma noktası oluşturabilmektedir. 1970'lerin sonunda, İslamcı politikalar çerçevesinde İslam ülkeleriyle işbirliği imkanları arayan Pakistan için de din eksenli bir dayanışma, dış politik öncelik haline gelmeye başlamış

ve ECO, özellikle Hindistan'la olan ikili sorunlar nedeniyle bu ülke tarafından yeni bir politik dış destek olarak algılanmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan jeo-politik boşluk sebebiyle gündeme gelen bölgesel fırsatların, Türkiye ve İran arasında uzun zamandır var olan bölgesel rekabetin koordine edilmesini gerekli kılması da ECO'nun gerekçelerinden birini oluşturmaktadır.

Nitekim ECO Bölgesi'nde, CENTO'nun ekonomik kanadını oluşturan RCD bağlamında gelişen ticari ilişkiler, 1970-1985 yılları arasında bölge içi ihracatın yirmi kat artış göstermesinden daha iyi gözlemlenebilir. İran-İrak Savaşı'nın, önemli bir etken olduğu bu hızlı gelişimin seyri 1985-1990 arasında yarı yarıya düşerek gerileme göstermesine rağmen, ECO'nun 1992'deki genişleme sürecinden itibaren yeniden sürekli artış göstererek 1997'de, zirve düzeyi olan beş milyar dolar civarına yükselmiştir. Toplam dünya ihracatının yüzde biri ile bir buçuğu arasında bir orana sahip olan bu rakamların, 1996'ya kadar bölgeselleşmenin sağladığı ticaret artırıcı etkiyi meydana getirdiği söylenebilir. Bununla birlikte, bu dönemden sonra, büyük oranda Rusya ve Asya krizleri ile iç ekonomik krizlerden etkilenerek düşen bölge içi ticaret, özellikle petrol ve doğal gaz projelerinin yaşama geçirilmesine bağlı olarak önemli bir artış potansiyeli taşımaktadır. Bölge içi ticarete beklenen gelişmenin sağlanamamasındaki temel etken, bölge içi tamamlayıcılığın çok güçlü olmamasıdır. Tamamlayıcılık özellikleri taşıyan temel alanlar, petrol ve doğal gaz gibi bazı hammaddeler ile dayanıklı ve dayanıksız tüketim malları arasında gerçekleşmektedir. İran, Azerbaycan, Kazakistan ve Türkmenistan büyük petrol ve doğal gaz rezervlerine ve enerji sektöründe uzmanlaşmış işgücüne sahip bulunmakta, bölgenin dinamik ve yoğun nüfusa sahip iki ülkesi olan Pakistan ve Türkiye ise, enerji açığı içerisinde olan ülkeler olarak denklemin diğer yanını oluşturmaktadır. Bu çerçevede bu iki ülke, bölge dışından ithal ettikleri büyük miktardaki enerji ürünlerini bölge ülkelerinden kolaylıkla satın alabilirler. Bu ürünler dışında, benzer ekonomik yapıya sahip olan üye ülkeler (Türkiye ve Pakistan'ın tekstil ve konfeksiyonda uzmanlaşmış rakip sanayilere sahip olmalarından da anlaşılabilir gibi) için, benzer ekonomik yapı ticaret açısından bazı dezavantajlar taşımaktadır. Bu sebeple Türkiye-Pakistan dış ticareti, iki ülkenin de büyük dış ticaret potansiyeli bulunmasına rağmen fazla gelişmemiştir. Buna ek olarak Pakistan'ın, enerji talebini daha çok Körfezdeki Arap ülkelerinden karşılaması, bu ülke

için bölgeselleşmeden elde edilebilecek yararları sınırlandırmaktadır. Tarihsel gelişmeler, bu tür ekonomiler arasındaki entegrasyon girişimlerinin uzun soluklu olmadığını göstermesine rağmen bölgesel ticareti ve işbirliğini geliştirebilecek potansiyel alanlar vardır.

Genişleme dönemi başlangıç kabul edildiği takdirde ECO, henüz on yıllık bir örgüt olmaktan ve bölgesel işbirliği için birleştirici bir forum olmaktan öteye gidememiş olmasına rağmen, bir kısım bölgesel avantajları geliştirmek için bu bağlamda iyi bir araç olarak görülebilir. Asıl tartışma noktası, bu aracın nasıl ve hangi alanlarda yönlendirileceği konusunda yoğunlaşmaktadır. Bu işbirliği projesinin geliştirilmesine yardımcı olacak şekilde var olan bölgesel avantajlar birkaç açıdan ele alınabilir. Öncelikle; Türkiye, İran ve Pakistan, Akdeniz, Basra Körfezi ve Hint Okyanusu gibi açık denizlere çıkış olanaklarına sahiptirler. Bağımsızlıktan bu yana on yıldan fazla bir süre geçmesine karşın, halen ekonomik ve ticari açıdan ürünlerini Rusya aracılığıyla dış piyasalara ulaştırabilen Türk Cumhuriyetleri ile Afganistan, bu bölgesel avantajla alternatif ticaret yollarına sahip olabilirler. Ulaşım ve haberleşme sektörlerinin ECO için neden kilit bir öneme sahip olduğu bu bağlamda anlaşılabilir. ECO'nun ilkesel amaçlarının başında kara, deniz ve hava yollarının geliştirilerek üye ülkeler arasında bu alanlarda işbirliğinin geliştirilmesinin yer alması ve ticaretin geliştirilmesine yönelik olarak ortak bankacılık, sigortacılık ve denizcilik şirketlerinin kurulup geliştirilmeye çalışılması bu öneme yapılan vurgunun doğal bir sonucu olarak görülmektedir.

Ticaret güzergahlarının geliştirilerek birleştirilmesi, Türkiye, İran ve Pakistan ekonomileri için de temel bir önkoşuldur. Çünkü bu ülkelerde, son yirmi yılda sürekli artan ihracat potansiyeli ve ihracata yönelik büyüme modeli uygulamaları bu gelişmeye paralel olarak önemli oranda ivme kazanabilecektir. Çünkü bu üç ülke için Batı ve ABD piyasalarına ihraç edebilecekleri mal olanakları (tarıma dayalı sanayi ürünleri, tekstil ve konfeksiyon mamulleri ile hammadde ihracı etrafında şekillenmiş olan) oldukça kısıtlı olup bu ihracat pazarlarında küresel anlamda büyük bir rekabet ortamı bulunmaktadır. Yeni üyelerin, ithalatın finansmanında karşı karşıya bulunduğu döviz darboğazının, artan hammadde ihracatı ile birlikte aşılmasına paralel olarak bölgesel ticari fırsatların geniş bir alana yayılabileceği ileri sürülebilir. Özellikle, belirli sanayi malları için

7 15

öngörülen gümrük indirimleri kısıtlı bir mal demetini içermesine rağmen, bu listenin başka ürünleri de içerecek şekilde genişlemesi ile bölge içi ticaret artışı sağlanabilir.

Diğer taraftan, SSCB döneminde yalnızca belli sektörlerde uzmanlaşma olanağı elde edebilmiş olan Türk Cumhuriyetleri için de bazı alanlarda tamamlayıcılık söz konusudur. Çünkü, Sovyet ekonomik sisteminde bu ülkelere hammadde üretiminde (petrol, kömür, pamuk ve bazı tarımsal ürünlerde yoğunlaşan) uzmanlaşma görevi verilmesine rağmen, gıda ve tüketim malları açısından diğer cumhuriyetlere bağımlı bir ekonomik yapı kurulmuştur. Rus ve Slav kökenli nitelikli işgücünün daha yoğun olarak istihdam edildiği endüstriyel üretim sektörlerinde, bağımsızlıktan sonra yaşanan geri göç olgusu nedeniyle, Sovyet döneminde uzmanlaşmanın sağlandığı alanlarda bile önemli üretim düşüşleri meydana gelmiştir. Bu anlamda, sanayileşme açısından SSCB'nin diğer bölgelerine oranla zaten az gelişmiş bir yapıya sahip olan bu ülkeler için bağımsızlığın ilk yılları, üretimde büyük oranlı daralmalar ve ekonomik krizlerle geçmiştir. Öyle ki, bu dönemin ilk yıllarında, sosyo-ekonomik anlamda büyük bir boşluk içerisine düşen Orta Asya halklarında sık sık "eskiye özlem" duyguları ön plana çıkmıştır. Bu açıdan bu ülkeler için ECO, ortak tarihi ve kültürel bağlar nedeniyle başta Türkiye olmak üzere, İran ve Pakistan gibi önemli bölgesel güçlerle aynı platformda yer alma ve ekonomik avantajlar elde etme düşüncesinden kaynaklanan sosyo-ekonomik bir açılıma duyulan gereksinimi yansıtmaktadır.

ECO bünyesinde gerçekleştirilecek olan bir entegrasyonun, Rusya'ya olan ekonomik bağımlılığı tam anlamıyla sona erdireceği düşünülmemesine rağmen, ECO'nun bu ülkeler için potansiyel alternatifler sunma şansının bulunduğu ileri sürülebilir. Türkiye, İran ve Pakistan aracılığıyla potansiyel pazarlara ulaşma olanaklarına sahip olacak olan bu ülkeler için, piyasa ekonomisi tecrübelerinden yararlanma imkanı, bu bölgesel örgüt aracılığıyla elde edilebilecek ekonomik avantajlar listesine ilave edilebilir.

Nitekim, başta Türkiye olmak üzere İran ve Pakistan'ın, bu ülkelerin piyasa ekonomisi alt yapısını oluşturmalarında önemli katkıları olmuştur. Siyasi bağımsızlıktan daha önemli olan ekonomik bağımsızlığın sağlanmasının önkoşulu olarak bu faktör yadsınamaz derecede önemlidir. Örneğin Azeri ve daha sonraki aşamalarda Kazak

petrol ihracatının büyük bir artış göstermesine neden olacak olan Bakü-Ceyhan petrol boru hattı, Hazar Geçişli Türkmenistan-Türkiye doğal gaz boru hattı ve şimdilik rafa kaldırılmış olan Türkmenistan-İran doğal gaz boru hattı bağlantıları aracılığıyla ECO ülkeleri karşılıklı ekonomik çıkarlar elde edebilirler. Petro-kimya ve enerji sektörlerinde uzmanlaşmış Türkiye, İran ve Pakistan'dan tüketim malları gereksinimlerini karşılayarak uzmanlaşma ve işbölümünden elde edilecek kazançlarla ekonomik yeniden yapılanmanın finansmanını sağlayabilirler. Uyuşturucu ticaretinin denetlenmesi, silah kaçakçılığının kontrol altına alınması, etnik çatışmaların yayılmasının önlenmesi, mültecilerle ilgili problemlerin çözülmesi ve çevresel felaketslere karşı ortak önlem alınması konularında da ECO bir tartışma ve çözüm üretme platformu olarak kullanılarak bölgesel barış için çeşitli yararlar sağlayabilir. Bu sorunların, bölge için her an büyük bir bölgesel çatışmaya yol açacak şekilde patlamaya hazır bir bomba niteliğine sahip olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa, ECO'nun etkin bir çözüm platformuna dönüşmesinin önemi daha iyi anlaşılabilir.

Ekonomik entegrasyon aşamaları açısından ECO, entegrasyonun ilk aşaması olan tercihli tarifeler sistemi görünümündedir. Yalnızca ECO'nun kurucu üyeleri tarafından sunulmuş bir mallar listesinin, bölge içi ticaret açısından ihmal edilebilecek bir değer taşıması nedeniyle etkin bir tercihli tarifeler sisteminin kurulduğu da söylenemez. Türkiye'nin AB ile başlatmış olduğu GB sürecinde uymak zorunda olduğu OGT ve üye ülke maliyeleri için halen önemli bir gelir kalemini oluşturan gümrük gelirlerinden yoksun olma endişesi gibi nedenlerle ECO Bölgesi'nde gümrük vergisi oranlarının genel olarak düşürülmesi kısa dönemde olası görünmemektedir. ECO'nun, ilkesel olarak bölgede sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanmasında bir araç olarak algılanmasından, bu örgütün kısa vadeli hedefleri arasında bir serbest ticaret bölgesi ya da daha ileri bir entegrasyon aşamasının öngörülmediği sonucu çıkarılabilir. Buna rağmen, bölgesel ticaret fırsatları ve üye ülkelerin büyük çoğunluğunun dış ticareti açısından, bölge-içi ticaretin önemli bir orana sahip olması, ticaretin küresel anlamda serbestleşmesi çerçevesinde bölgeselleşme yararları sağlayabilir. Bu sonuca ulaşılabilmesi için, GOÜ'ler arasındaki ekonomik entegrasyonlarda görülen en önemli sorunlardan olan ticari alt yapı problemlerinin çözümü ve tamamlayıcılık unsurlarının geliştirilmesi gereklidir.

Söz konusu olan tüm avantajlara karşılık ECO Bölgesi'nin, bu bölgesel işbirliği projesinin gerçekleşmesinde karşı karşıya olduğu önemli sınırlılıkların ve çatışma alanlarının var olduğunun da altı çizilmelidir. Bu faktörlerin ilki, ECO'nun İslami karakterinden kaynaklanmaktadır. Çünkü bu bölgesel örgüt, ortak bir coğrafi alanda kurulmuş ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi için rasyonel bir temele sahip olmasına rağmen, sadece halkının büyük çoğunluğu Müslüman olan ulusların bir araya geldiği bir entegrasyon girişimidir. Bu çerçevede, yakın gelecekte Ermenistan, Gürcistan, Rusya Federasyonu ve Hindistan gibi bu coğrafyaya komşu olan ülkelerin ECO içinde yer bulamayacakları belirtilmelidir. Bu nedenle ECO, Batı ve ABD'deki bazı çevreler tarafından potansiyel "fundamentalist bir blok" olarak tanımlanabilmektedir. ECO sekreteryasına ev sahipliği yapan İran'ın ECO içerisindeki aktif rolünün, bu kuşkuları artırdığı ileri sürülebilir. Bunun yanında, ECO'nun Batı ve ABD karşıtı bir yapıya bürünmesini engelleyen faktörler vardır. Türkiye ve Pakistan'ın, tarihsel olarak Batılılaşma amaçları taşıdığı, yeni bağımsız cumhuriyetlerin de Batı tipi bir yönetim biçimini (demokratik ve laik karakterleri ön planda olan) benimsemiş olmaları nedeniyle, İran'ın bu potansiyel amacının gerçekleşmeyeceği öngörülebilir. Bu çerçevede İran'ın, ECO'yu bir "İslam Ortak Pazarı"na dönüştürme çabalarının, diğer üye ülkelerce benimsenmeyeceği açıktır. ECO toplantılarında, sürekli olarak bu örgütün karşılıklı çıkarlara dayalı ekonomik bir organizasyon olduğunun altının çizilmesinden bu durum daha net olarak anlaşılabilir.

Ortak sosyo-kültürel özelliklere sahip bulunan ECO üyeleri arasında tam ilkesel bir uyumun varlığı da kuşkulu görünmektedir. Örneğin Türkiye ve İran, Azerbaycan ve Orta Asya'da etkili olmak için, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından beri bölgesel olarak rekabet içerisinde oldukları görülmektedir. Bu bölgesel rekabetin, ECO platformlarında da ortaya çıkması nedeniyle bölgesel işbirliği olumsuz yönde etkilenebilmektedir. Türkiye'nin, ECO'yla sadece bir ekonomik işbirliği örgütü olarak ilgilenmesine karşılık, İran'ın bu örgüte bazı kültürel ve güvenlik politikaları ihraç etmek istemesi sebebiyle bu rekabet kızışmaktadır. Türk-İran ekseninde, iki taraflı olarak ortaya çıkan çatışma alanlarının, bazen ECO bağlamında sürdürülen işbirliğinin geliştirilmesine de olumsuz yönde etki yaptığı söylenebilir. İran'ın, Türkiye'deki bazı terörist gruplara verdiği gizli destek ve devrimsel ideoloji ihraç etme amaçları (İslam Devriminin ilk

yıllarında daha yoğun olarak gözlemlenen) ikili ve bölgesel işbirliğinin önünde ciddi bir engel olarak durmaktadır. Bu bölgesel rekabet, ECO'nun bölgesel bir ticaret forumu olmaktan öteye gidememesine neden olmaktadır.

Diğer bir ayrışma noktası, Orta Asya'lı yönetici elitlerin, ECO'nun bir "İslami Blok" olması olasılığına karşılık gösterdikleri tavırlarda belirginleşmektedir. Komünist bir geçmişe ve kafa yapısına sahip olan bu yönetici elitlerin, bu bağlamda Moskova ile daha ileri bir zihniyet yakınlığı taşıdıkları söylenebilir. Putin döneminden itibaren Rusya ve Orta Asya arasında meydana gelen yakınlaşma çabaları, bu ihtimalin her zaman için var olduğunu göstermektedir. Özellikle son yıllarda bozulan Türk-Özbek siyasi ve ekonomik ilişkilerinin, Moskova-Taşkent ekseninden doldurulması olası görülmektedir. Özbekistan'ın 2001'de, BDT'ye alternatif bir örgüt olarak geliştirilmeye çalışılan GUUAM üyeliğinden çekilmiş olması, bu ülkede Rus eksenli dış politikaların yeniden ağırlık kazanmaya başladığı şeklinde algılanabilir. Gerçekte ECO'nun geniş tabanlı bölgesel girişimlerinin, Moskova için bir rahatsızlık unsuru oluşturduğu açıktır. Bu bağlamda, başarılı bir bölgesel örgüte evrilmeyi başarabilen ECO'nun, Kafkasya ve Orta Asya bölgesini "yakın çevre" politikasının bir parçası olarak algılayan Rusya'nın bölgesel etkisini azaltabileceği ileri sürülebilir.

ECO bölgesinde meydana gelen sosyo-ekonomik gelişmelerde, laik ve demokratik özellikleri ön planda olan Türkiye'nin önemli bir rol oynayacağını altı çizilmelidir. ECO Bölgesi'nde olası bir potansiyel taşıyan radikal siyasal İslamcı akımların engellenmesinde, güçlü bir Türk etkisinin dengeleyici bir rol oynayacağı öngörülebilir.

Bu şartlar altında, ECO'nun başarılı bir bölgesel entegrasyon olmasında, sadece ekonomik kriterlerin etkili olacağı görülmektedir. Buna paralel olarak, Azerbaycan ve Orta Asya Cumhuriyetlerinin demokrasi ve piyasa ekonomisine geçiş sürecini başarıyla tamamlayabilmelerinin bir önkoşulu olarak ta ekonomik yaklaşımın daha önemli olduğu ileri sürülebilir. Yani, İslami ideolojik amaçlar ile seküler modernizm arasında var olan çatışmadan daha öncelikli olarak ekonomik çıkarların belirginleşmesinin, bölgenin kısa ve orta vadeli gelişmesi için daha önemli olduğu belirtilmelidir. Çünkü bu ülkeler, Sovyet döneminde elde ettikleri belli düzeydeki

modernleşme başarılarına rağmen (bazı alanlarda yoğunlaşan sanayileşme ve yüksek okur-yazarlık oranları gibi), diğer eski Sovyet cumhuriyetlerine göre az gelişmiş bir ekonomik gelişmişlik düzeyine sahiptirler. Bu ülkeler içerisinde en şanslı konumda bulunan Kazakistan ve Azerbaycan için bile ekonomik veriler fazla parlak değildir.

Azerbaycan ve Orta Asya ekonomilerinde yaşanan sorunlarla, Sovyet dönemi politikaları arasında sıkı bir bağ kurmak mümkündür. Çünkü bağımsızlıkla beraber bu ülkeler, tüm birliğin ihtiyacını karşılayabilecek ölçekte üretim yapan dev fabrikalar, belli ürünlerde tarımsal uzmanlaşma, geri kalmış teknolojik yapılanma, yetersiz altyapı ve girişimcilik ruhundan yoksun kitleleri miras olarak devralmışlardır. Bu olumsuz miras, siyasi ve idari mekanizma için de geçerlidir. Özellikle Azerbaycan'ın, Dağlık Karabağ sorunu nedeniyle Ermenistan'la yaptığı savaş ve Tacik ekonomisini uzun yıllar olumsuz yönde etkileyen iç savaş dikkate alındığında, ekonomik sorunların çözümlenmesinin ivedilikle ele alınmasının önemi daha iyi anlaşılabilir. Bu denkleme, 1980'lerden beri dış ve iç savaş nedeniyle ekonomik bunalımdan çıkamamış dünyanın en yoksul ülkelerinden birisi olan Afganistan'ın eklenmesiyle ekonomik yeniden yapılanmanın aciliyeti daha da önem kazanmaktadır.

Bununla birlikte, eski Sovyet cumhuriyetleri olan ECO üyesi ülkelerde, dünya ekonomisine entegre olmaya çalıştıkları geçiş döneminde, demokrasi ve piyasa ekonomisi gibi kavramlar teorik olarak cazip görünse de, uygulamada bazen yeterli taraftar bulamamaktadır. Bu durumun, bölgesel kurumların ve politikaların etkin hale gelmesiyle birlikte ortaya çıkabilecek ulusal egemenlik endişelerini artmasına neden olacağı ileri sürülebilir. Örneğin piyasa ekonomisine geçişte Özbekistan ve Türkmenistan'ın isteksiz tavırları bu konuda ciddi soru işaretleri oluşturmaktadır. Bu iki ülkenin, geçiş sürecinde aldıkları mesafeye bakılarak bu yaklaşımın sonuçlarını görmek mümkündür. Yabancı yatırımların bu iki ülkeye dönük olarak zayıf bir gelişme göstermesi de bu politik yaklaşımdan ileri gelmektedir. Bu durum, geçiş sürecini uzatan bir faktör olarak sayılabilir. Kazakistan ve Kırgızistan için demokrasi ve piyasa ekonomisi açısından daha olumlu gelişmelerden bahsedilebilir. Kırgızistan'ın, Türkiye ve Pakistan'dan sonra DTÖ'ye üyelik statüsü elde edebilmiş (Aralık 1998) tek ECO üyesi olması bu savı doğrulamaktadır. Azerbaycan ise, ilk başlarda piyasa ekonomisi

kurumlarını oluşturmak için ciddi adımlar atmaya çalışmış olsa da, siyasi istikrarsızlık ve savaş gibi olağanüstü durumlar sebebiyle bu konuda fazla gelişme sağlayamamıştır. Bu ülkelerin, Doğu Avrupa'daki dönüşümden yola çıkılarak oluşturulmuş altı safhalı geçiş modeli açısından farklı seviyelerde bulunduğu görülmektedir. Bu çerçevede, birinci aşama olan siyasi safhayı tamamlama açısından Kırgızistan ve Kazakistan'ın daha fazla gelişme gösterdiği söylenebilir. Bu alanda, komünizmin monopol siyasi kurumlarının bertaraf edildiği ama yerine tam anlamıyla demokratik piyasa ekonomisi kurumlarının ikame edilemediği görülmektedir. Erken piyasalaşma safhası olan ikinci aşama, genel olarak tüm cumhuriyetlerde aşılmıştır. Üçüncü aşama olan enflasyonu kontrol safhası da büyük oranda aşılabilmiş olmasına rağmen, dördüncü aşama olan piyasalaşmanın tamamlanamadığı ifade edilebilir. Yeniden yapılanma sürecindeki bu ülkelerde girişimci sınıfın bulunmayışı, ortak yatırımların gelişmesine yol açmıştır. Bu konuda Türkiye, Rusya, Çin, ABD ve AB kökenli firmalarının daha etkin oldukları gözlenmektedir. Bu tür ortak yatırımların yanında, küçük ve orta ölçekli işletmelerin yaygınlaştırılması da büyük önem arz etmektedir. Bu ekseninde, "mantalite" (zihniyet) ile ilgili sorunların ECO çerçevesinde meydana gelecek bir işbirliğinin önündeki en önemli engellerden birisi olduğu belirtilmelidir.

Ayrıca ECO Bölgesi, Rusya'nın bölgede yeniden nüfuz alanı oluşturma girişimleri ve ABD'nin Afganistan'a müdahalesinde görüldüğü gibi, bölgesel ve küresel güçlerin temel ilgi alanı olma özelliğine sahiptir. Bu bağlamda, bölge üzerindeki rekabetin yol açacağı dış müdahaleler ve farklı etnik guruplar arasında ortaya çıkabilecek iç çatışmalar nedeniyle, Orta Asya'daki ECO üyelerinin bağımsızlıkları sürekli tehdit altında bulunmaktadır. Nitekim ABD'nin Afganistan'a yaptığı müdahale çerçevesinde, bölge ülkelerinin ABD eksenli bir dış politika izlemeye başladıkları görülmektedir. Bunun yanında Sovyet politikalarının mirası olan coğrafi sınırların net olarak belirlenmemiş olması, bölgede güçlü ulus devletlerin ortaya çıkmasına engel olmaktadır. Örneğin Karabağ Savaşı, Azerbaycan topraklarının 1/3'lük bir kısmının elden gitmesi ve milyarlarca dolarlık ekonomik maliyetle sonuçlanmış olup halen belirsiz konumunu sürdürmektedir. Buna ek olarak, 1990'ların başında Fergana vadisinde yaşanan olaylarda görüldüğü gibi, Orta Asya'nın en büyük etnik gurubunu oluşturan Özbeklerin "Büyük Özbekistan", ve Taciklerin de "Büyük Tacikistan" kurma

hayallerini gerçekleştirmeye çalışmaları olasılığı karşısında, tamamı ECO üyesi uluslar olan, Özbek, Kırgız ve Tacikler arasında önemli çatışma alanları ortaya çıkabilir.

ECO Bölgesi'nde ticaret ve işbirliği olanaklarını etkileyebilecek diğer bir olgu da, üye ülkelerin içinde yer aldıkları diğer bölgesel örgütlenmelerdir. Örneğin, altı ECO üyesinin, aynı zamanda BDT bünyesinde yer alarak ekonomik ve siyasi çıkarlar elde etme düşünceleri kimi zaman ağırlık kazanmaktadır. Bu durum, göreceli olarak küçük ekonomilere sahip olan Kırgızistan ve Tacikistan için daha fazla geçerlidir. Diğer Orta Asya devletleri ise, olası bölgesel etkisinden çekindikleri Rusya ile BDT platformunda bir arada olmak konusunda yeterince seçme şansına sahip değildirler. ECO ülkelerinin üye oldukları pek çok başka bölgesel entegrasyon hareketinin ECO'dan daha ileri bir gelişme düzeyinde bulunmaması ve bu örgütlerde var olan iç anlaşmazlık unsurları ECO'nun konumunu şimdilik etkilememektedir. Buna rağmen, Azerbaycan ve Afganistan dışındaki Orta Asya'daki ECO üyelerinin Çin ve Rusya ile Şang Hai İşbirliği Örgütü bünyesinde, Rusya ile BDT ve AvET içerisinde ve ABD ile Afganistan operasyonundan bu yana geliştirmeye çalıştıkları işbirliği çabaları, bu ülkelerin dış politik alanlarda oldukça pragmatik olduklarını göstermektedir.

Bütün bu karmaşık denklemlere rağmen ECO, 350 milyonu aşkın dinamik nüfusu, geniş doğal kaynakları ve nitelikli işgücü avantajı ile 21. Yüzyıl'ın başında büyük bir ekonomik güç olmak için gerekli ön koşullara sahip bulunmaktadır. Daha önce belirtilen işbirliği alanlarına ek olarak ECO üyeleri, bölgenin tam ortasında yer alan Afganistan'da, yarıdan fazlasının yeniden inşa edilmesi gereken karayollarının ve yenilenmesi gereken altyapının inşa edilmesi konusunda işbirliğine gidebilirler. Bu amacın gerçekleştirilmesinin ön koşulu, başta ECO Ticaret ve Kalkınma Bankası olmak üzere diğer bölgesel kurumların daha etkin bir finansal yapıya kavuşturulması olacaktır.

Bölgesel işbirliği alanında imzalanan pek çok anlaşmanın hayata geçirilmesiyle, karşılıklı işbirliğinin yasal bir çatı altına girerek güçlenmesi sağlanabilir. Bu arada, bölgesel kurumların dağınık ve belirsiz yapılanmalarının sona erdirilmesi için üye ülkelerce tam bir uzlaşmanın sağlanmasına gereksinim bulunmaktadır. Çünkü, sekreteryası Tahran'da, sigorta şirketi İslamabad'da ve faaliyete geçirilmesi ivedilikle gerekli olan bankası İstanbul'da olan bu bölgesel örgütün daha etkin olabilmesi için

mükemmel bir eşgüdüm ve koordinasyon ağının kurulması temel bir önkoşul oluşturmaya devam etmektedir.

EKLER: Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Tabloları ve Dış Ticaretin Gelişimini Gösteren Şekiller

Tablo A

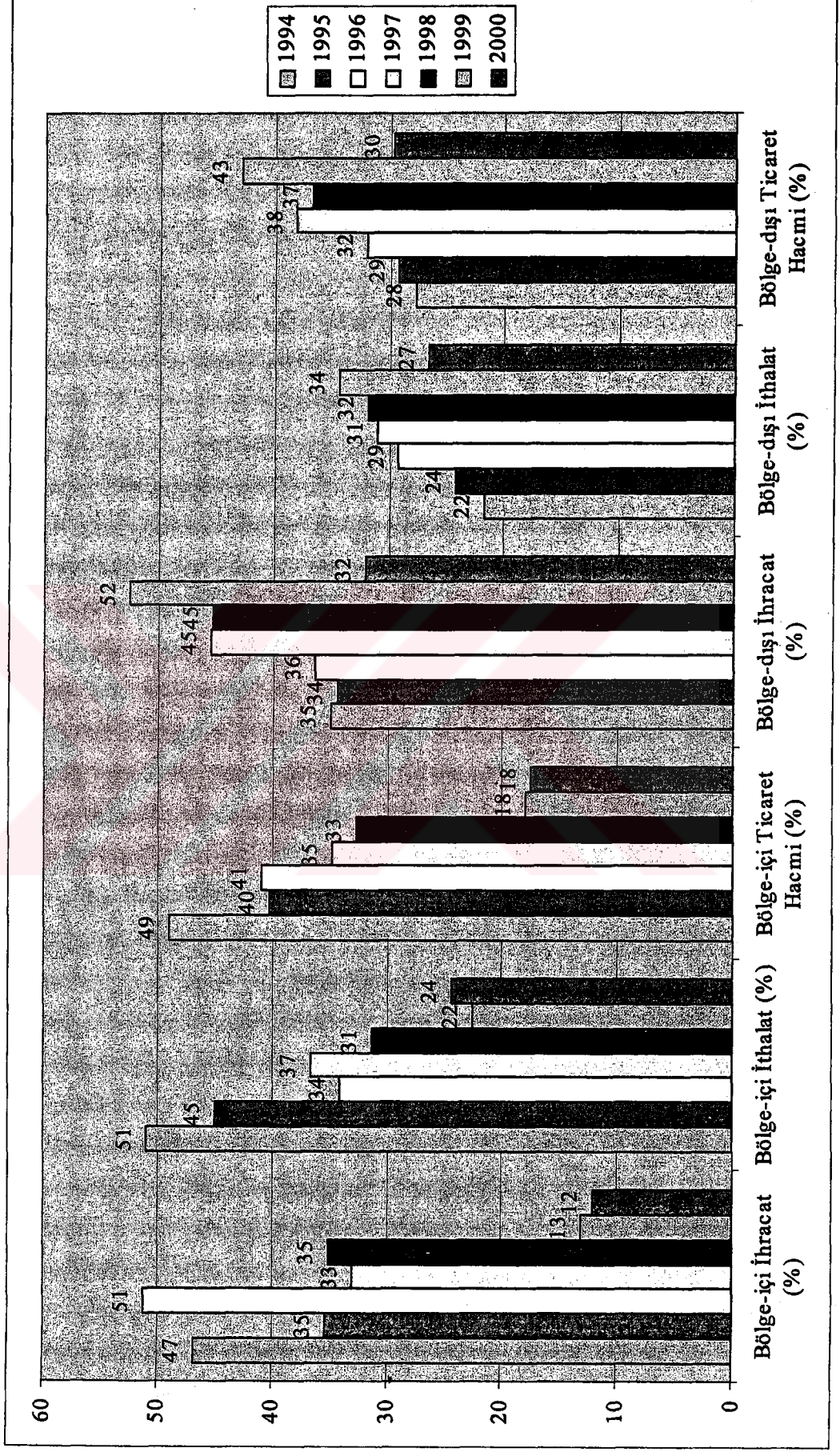
Azerbaycan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçi Ticaret						Bölge-Dışı Ticaret						Mesafe	GSYİH y	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe		
	1994	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	1994	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y						Mesafe	
Azerbaycan-İran																			
Azerbaycan-Kazakistan	242	67	309	1,194	66,007	720	Azerbaycan-Rusya	140	118	258	1,194	325,9	2925						
Azerbaycan-Kirgizistan	17	52	69	1,194	19,788	3065	Azerbaycan-Gürcistan	17	8	25	1,194	1,7	660						
Azerbaycan-Pakistan	2	2	4	1,194	1,511	2720	Azerbaycan-Almanya	4	32	36	1,194	2091,7	4505						
Azerbaycan-Tacikistan	0	0	0	1,194	51,895	2720	Azerbaycan-Ukrayna	62	7	69	1,194	52,5	2705						
Azerbaycan-Türkiye	1	0	1	1,194	2,889	2070	Azerbaycan-İtalya	0	4	4	1,194	1025,1	4130						
Azerbaycan-Türkmenistan	16	76	92	1,194	129,734	1895													
Azerbaycan-Türkmenistan	17	196	213	1,194	4,589	970													
Azerbaycan-Özbekistan	3	3	6	1,194	24,029	2095													
							1995												
Azerbaycan-İran	163	80	243	2,417	87,383	720	Azerbaycan-Rusya	99	88	187	2,417	337,7	2925						
Azerbaycan-Kazakistan	17	18	35	2,417	19,925	3065	Azerbaycan-Gürcistan	41	19	60	2,417	1,9	660						
Azerbaycan-Kirgizistan	1	2	3	2,417	1,492	2720	Azerbaycan-Almanya	4	44	48	2,417	2458,3	4505						
Azerbaycan-Pakistan	0	0	0	2,417	60,675	2720	Azerbaycan-Ukrayna	49	9	58	2,417	49,1	2705						
Azerbaycan-Tacikistan	3	0	3	2,417	2,377	2070	Azerbaycan-İtalya	26	2	28	2,417	1097,2	4130						
Azerbaycan-Türkiye	26	141	167	2,417	169,319	1895													
Azerbaycan-Türkmenistan	11	51	62	2,417	5,874	970													
Azerbaycan-Özbekistan	4	8	12	2,417	10,171	2095													
							1996												
Azerbaycan-İran	226	66	292	3,177	104,735	720	Azerbaycan-Rusya	111	158	269	3,177	418,6	2925						
Azerbaycan-Kazakistan	15	19	34	3,177	21,036	3065	Azerbaycan-Gürcistan	92	28	120	3,177	3,1	660						
Azerbaycan-Kirgizistan	1	4	5	3,177	1,827	2720	Azerbaycan-Almanya	3	77	80	3,177	2383,4	4505						
Azerbaycan-Pakistan	0	1	1	3,177	63,32	2720	Azerbaycan-Ukrayna	13	15	28	3,177	44,6	2705						
Azerbaycan-Tacikistan	2	0	2	3,177	1,054	2070	Azerbaycan-İtalya	10	3	13	3,177	1232,9	4130						
Azerbaycan-Türkiye	39	216	255	3,177	181,051	1895													
Azerbaycan-Türkmenistan	34	15	49	3,177	2,379	970													
Azerbaycan-Özbekistan	6	7	13	3,177	13,949	2095													

1997	X	M	X+M	GSYİH /	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH /	GSYİH y	Mesafe
Azerbaycan-İran	190	49	239	3,962	99,264	720	Azerbaycan-Rusya	181	152	333	3,962	428,5	2925
Azerbaycan-Kazakistan	9	30	39	3,962	22,165	3065	Azerbaycan-Gürcistan	133	37	170	3,962	3,6	660
Azerbaycan-Kirgizistan	2	1	3	3,962	1,768	2720	Azerbaycan-Almanya	6	39	45	3,962	2111	4505
Azerbaycan-Pakistan	0	0	0	3,962	62,424	2720	Azerbaycan-Ukrayna	1	14	15	3,962	50,1	2705
Azerbaycan-Tacikistan	3	0	3	3,962	1,121	2070	Azerbaycan-İtalya	33	4	37	3,962	1166,8	4130
Azerbaycan-Türkiye	41	180	221	3,962	189,165	1895							
Azerbaycan-Türkmenistan	9	25	34	3,962	2,681	970							
Azerbaycan-Özbekistan	4	6	10	3,962	14,745	2095							
1998							1998						
Azerbaycan-İran	44	43	87	4,446	102,182	720	Azerbaycan-Rusya	106	194	300	4,446	282,5	2925
Azerbaycan-Kazakistan	11	44	55	4,446	22,136	3065	Azerbaycan-Gürcistan	77	25	102	4,446	3,6	660
Azerbaycan-Kirgizistan	4	1	5	4,446	1,646	2720	Azerbaycan-Almanya	6	47	53	4,446	2144,5	4505
Azerbaycan-Pakistan	0	0	0	4,446	62,228	2720	Azerbaycan-Ukrayna	40	69	109	4,446	41,9	2705
Azerbaycan-Tacikistan	2	0	2	4,446	1,32	2070	Azerbaycan-İtalya	45	9	54	4,446	1196,7	4130
Azerbaycan-Türkiye	136	220	356	4,446	199,58	1895							
Azerbaycan-Türkmenistan	14	26	40	4,446	3,305	970							
Azerbaycan-Özbekistan	2	3	5	4,446	14,989	2095							
1999							1999						
Azerbaycan-İran	23	47	70	4,581	99,592	720	Azerbaycan-Rusya	83	226	309	4,581	193,6	2925
Azerbaycan-Kazakistan	4	25	29	4,581	16,871	3065	Azerbaycan-Gürcistan	72	9	81	4,581	2,8	660
Azerbaycan-Kirgizistan	4	2	6	4,581	1,249	2720	Azerbaycan-Almanya	8	46	54	4,581	2103,4	4505
Azerbaycan-Pakistan	0	3	3	4,581	58,615	2720	Azerbaycan-Ukrayna	11	67	78	4,581	31,6	2705
Azerbaycan-Tacikistan	11	0	11	4,581	1,087	2070	Azerbaycan-İtalya	313	8	321	4,581	1181	4130
Azerbaycan-Türkiye	69	143	212	4,581	183,823	1895							
Azerbaycan-Türkmenistan	9	13	22	4,581	3,305	970							
Azerbaycan-Özbekistan	1	0	1	4,581	17,078	2095							
2000							2000						
Azerbaycan-İran	8	52	60	5,273	101,562	720	Azerbaycan-Rusya	98	249	347	5,273	259,6	2925
Azerbaycan-Kazakistan	7	4	11	5,273	18,292	3065	Azerbaycan-Gürcistan	235	10	245	5,273	3	660
Azerbaycan-Kirgizistan	0	0	0	5,273	1,37	2720	Azerbaycan-Almanya	8	44	52	5,273	1866,1	4505
Azerbaycan-Pakistan	0	1	1	5,273	60,756	2720	Azerbaycan-Ukrayna	19	59	78	5,273	31,3	2705
Azerbaycan-Tacikistan	63	0	63	5,273	0,99	2070	Azerbaycan-İtalya	200	8	208	5,273	1073,1	4130
Azerbaycan-Türkiye	96	230	326	5,273	199,267	1895							
Azerbaycan-Türkmenistan	37	50	87	5,273	4,404	970							
Azerbaycan-Özbekistan	1	1	2	5,273	13,76	2095							

Şekil A

Azerbaycan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo B

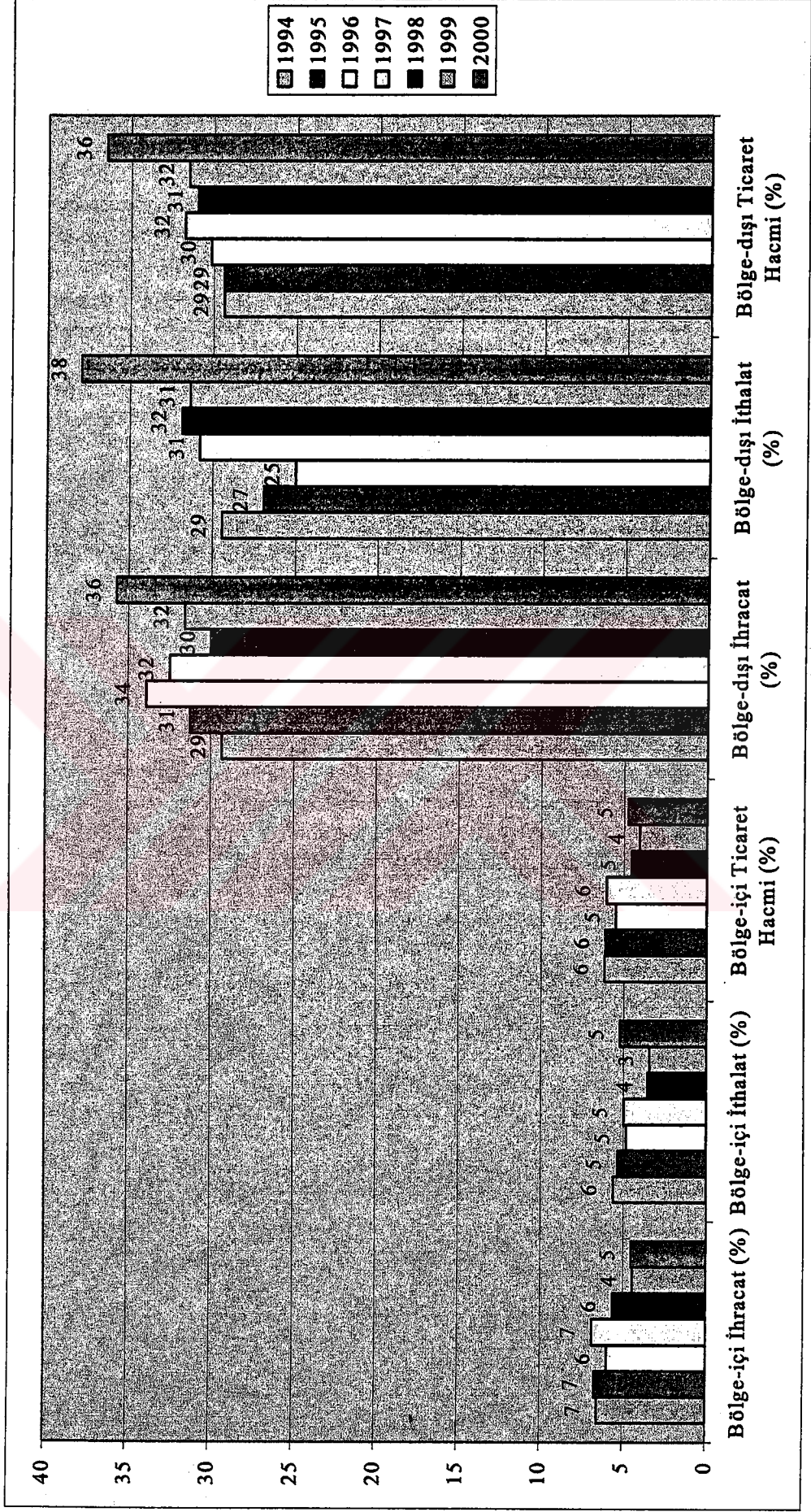
İran İçin Bölge-İçİ ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçİ Ticaret				Mesafe	1994	Bölge-Dışı Ticaret				GSYİH _i	GSYİH _y	Mesafe
	X	M	X+M	GSYİH _i			X	M	X+M	GSYİH _i			
1994													
İran-Azerbaycan	243	392	635	66,007	1,194	720	1203	2209	3412	66,007	2091,7	4990	
İran-Kazakistan	34	39	73	66,007	19,788	3380	398	479	877	66,007	1350,8	5800	
İran-Kırgızistan	30	6	36	66,007	1,511	2790	228	150	378	66,007	542,5	7250	
İran-Pakistan	171	53	224	66,007	51,895	2405	2941	894	3835	66,007	4812,1	9840	
İran-Tacikistan	0	1	1	66,007	2,889	1985	927	320	1247	66,007	402,5	8290	
İran-Türkiye	693	250	943	66,007	129,734	2160							
İran-Türkmenistan	73	30	103	66,007	4,589	820							
İran-Özbekistan	29	3	32	66,007	24,029	2125							
1995													
İran-Azerbaycan	194	212	406	87,383	2,417	720	783	1777	2560	87,383	2458,3	4990	
İran-Kazakistan	46	74	120	87,383	19,925	3380	848	498	1346	87,383	1553,1	5800	
İran-Kırgızistan	35	7	42	87,383	1,492	2790	222	234	456	87,383	700,3	7250	
İran-Pakistan	155	165	320	87,383	60,675	2405	2775	886	3661	87,383	5291,7	9840	
İran-Tacikistan	1	1	2	87,383	2,377	1985	1108	342	1450	87,383	414,8	8290	
İran-Türkiye	689	268	957	87,383	169,319	2160							
İran-Türkmenistan	36	11	47	87,383	5,874	820							
İran-Özbekistan	77	4	81	87,383	10,171	2125							
1996													
İran-Azerbaycan	224	258	482	104,735	3,177	720	570	2100	2670	104,735	2383,4	4990	
İran-Kazakistan	45	112	157	104,735	21,036	3380	721	437	1158	104,735	1554,4	5800	
İran-Kırgızistan	32	27	59	104,735	1,827	2790	747	244	991	104,735	816,5	7250	
İran-Pakistan	33	54	87	104,735	63,32	2405	3835	844	4679	104,735	4695,8	9840	
İran-Tacikistan	10	2	12	104,735	1,054	1985	1716	445	2161	104,735	520,2	8290	
İran-Türkiye	811	297	1108	104,735	181,051	2160							
İran-Türkmenistan	45	17	62	104,735	2,379	820							
İran-Özbekistan	137	22	159	104,735	13,949	2125							

	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe		1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
İran-Azerbaycan	228	123	351	99,264	3,962	720	İran-Almanya	428	1854	2282	99,264	2111	4990		
İran-Kazakistan	33	100	133	99,264	22,165	3380	İran-Fransa	684	675	1359	99,264	1406,1	5800		
İran-Kırgızistan	21	13	34	99,264	1,768	2790	İran-Çin	791	408	1199	99,264	898,2	7250		
İran-Pakistan	169	23	192	99,264	62,424	2405	İran-Japonya	2787	882	3669	99,264	4313,2	9840		
İran-Tacikistan	12	3	15	99,264	1,121	1985	İran-G. Kore	1280	552	1832	99,264	476,5	8290		
İran-Türkiye	646	307	953	99,264	189,165	2160									
İran-Türkmenistan	39	123	162	99,264	2,681	820									
İran-Özbekistan	115	16	131	99,264	14,745	2125									
	1998							1998							
İran-Azerbaycan	39	49	88	102,182	4,446	720	İran-Almanya	434	1660	2094	102,182	2144,5	4990		
İran-Kazakistan	9	74	83	102,182	22,136	3380	İran-Fransa	445	556	1001	102,182	1452	5800		
İran-Kırgızistan	7	6	13	102,182	1,646	2790	İran-Çin	350	655	1005	102,182	946,3	7250		
İran-Pakistan	84	22	106	102,182	62,228	2405	İran-Japonya	2060	1005	3065	102,182	3940,5	9840		
İran-Tacikistan	11	14	25	102,182	1,32	1985	İran-G. Kore	648	687	1335	102,182	317,1	8290		
İran-Türkiye	433	195	628	102,182	199,58	2160									
İran-Türkmenistan	40	133	173	102,182	3,305	820									
İran-Özbekistan	115	16	131	102,182	14,989	2125									
	1999							1999							
İran-Azerbaycan	43	25	68	99,592	4,581	720	İran-Almanya	472	1382	1854	99,592	2103,4	4990		
İran-Kazakistan	9	74	83	99,592	16,871	3380	İran-Fransa	576	685	1261	99,592	1443,7	5800		
İran-Kırgızistan	8	8	16	99,592	1,249	2790	İran-Çin	771	613	1384	99,592	991,4	7250		
İran-Pakistan	74	12	86	99,592	58,615	2405	İran-Japonya	3479	590	4069	99,592	4493,5	9840		
İran-Tacikistan	10	13	23	99,592	1,087	1985	İran-G. Kore	1349	708	2057	99,592	406,1	8290		
İran-Türkiye	636	158	794	99,592	183,823	2160									
İran-Türkmenistan	40	130	170	99,592	3,305	820									
İran-Özbekistan	115	16	131	99,592	17,078	2125									
	2000							2000							
İran-Azerbaycan	52	8	60	101,562	5,273	720	İran-Almanya	478	1579	2057	101,562	1866,1	4990		
İran-Kazakistan	12	224	236	101,562	18,292	3380	İran-Fransa	960	798	1758	101,562	1305,4	5800		
İran-Kırgızistan	8	7	15	101,562	1,37	2790	İran-Çin	1642	903	2545	101,562	1080	7250		
İran-Pakistan	302	18	320	101,562	60,756	2405	İran-Japonya	4869	630	5499	101,562	4765,3	9840		
İran-Tacikistan	0	13	13	101,562	0,99	1985	İran-G. Kore	2175	1513	3688	101,562	461,5	8290		
İran-Türkiye	816	236	1052	101,562	199,267	2160									
İran-Türkmenistan	91	242	333	101,562	4,404	820									
İran-Özbekistan	0	0	0	101,562	13,76	2125									

Şekil B

İran İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo C

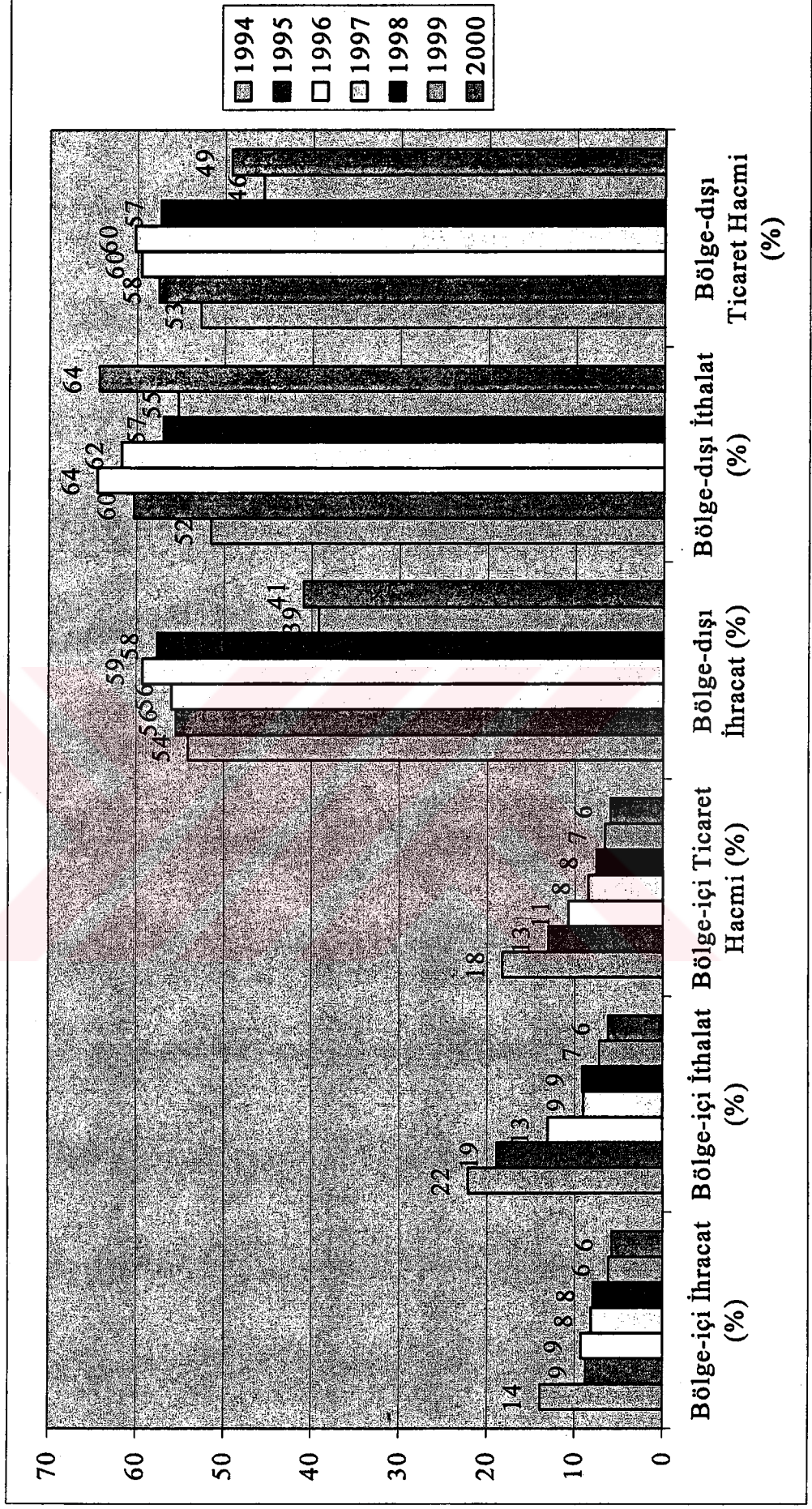
Kazakistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçli Ticaret			GSYİH i	GSYİH y	Mesafe	1994	Bölge-Dışı Ticaret			GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
	X	M	X+M					X	M	X+M			
1994													
Kazakistan-Azerbaycan	12	288	300	19,788	1,194	3065	Kazakistan-Rusya	1438	1293	2731	19,788	325,9	3870
Kazakistan-İran	12	11	23	19,788	66,007	3380	Kazakistan-Ukrayna	128	120	248	19,788	52,5	4615
Kazakistan-Kırgızistan	60	104	164	19,788	1,511	1480	Kazakistan-İngiltere	65	66	131	19,788	1042,7	8100
Kazakistan-Pakistan	5	2	7	19,788	51,895	2770	Kazakistan-Almanya	73	294	367	19,788	2091,7	6495
Kazakistan-Tacikistan	10	18	28	19,788	2,889	2100	Kazakistan-İtalya	42	61	103	19,788	1025,1	6780
Kazakistan-Türkiye	49	87	136	19,788	129,734	4735							
Kazakistan-Türkmenistan	25	278	303	19,788	4,589	2655							
Kazakistan-Özbekistan	277	0	277	19,788	24,029	1715							
1995							1995						
Kazakistan-Azerbaycan	23	25	48	19,925	2,417	3065	Kazakistan-Rusya	2366	1900	4266	19,925	337,7	3870
Kazakistan-İran	49	14	63	19,925	87,383	3380	Kazakistan-Ukrayna	122	86	208	19,925	49,1	4615
Kazakistan-Kırgızistan	75	31	106	19,925	1,492	1480	Kazakistan-İngiltere	112	84	196	19,925	1134,9	8100
Kazakistan-Pakistan	3	1	4	19,925	60,675	2770	Kazakistan-Almanya	171	197	368	19,925	2458,3	6495
Kazakistan-Tacikistan	40	12	52	19,925	2,377	2100	Kazakistan-İtalya	143	30	173	19,925	1097,2	6780
Kazakistan-Türkiye	70	124	194	19,925	169,319	4735							
Kazakistan-Türkmenistan	48	241	289	19,925	5,874	2655							
Kazakistan-Özbekistan	153	270	423	19,925	10,171	1715							
1996							1996						
Kazakistan-Azerbaycan	10	23	33	21,036	3,177	3065	Kazakistan-Rusya	2484	2325	4809	21,036	418,6	3870
Kazakistan-İran	63	6	69	21,036	104,735	3380	Kazakistan-Ukrayna	213	92	305	21,036	44,6	4615
Kazakistan-Kırgızistan	112	91	193	21,036	1,827	1480	Kazakistan-İngiltere	231	77	308	21,036	1189,2	8100
Kazakistan-Pakistan	12	0	12	21,036	63,32	2770	Kazakistan-Almanya	183	198	381	21,036	2383,4	6495
Kazakistan-Tacikistan	61	18	79	21,036	1,054	2100	Kazakistan-İtalya	197	42	239	21,036	1232,9	6780
Kazakistan-Türkiye	52	151	203	21,036	181,051	4735							
Kazakistan-Türkmenistan	39	176	215	21,036	2,379	2655							
Kazakistan-Özbekistan	202	89	291	21,036	13,949	1715							

	1997	X	M	X+M	GSYİH /	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH /	GSYİH y	Mesafe
Kazakistan-Azerbaycan	23	19	42	22,165	3,962	3065	Kazakistan-Rusya	2288	1969	4257	22,165	428,5	3870	
Kazakistan-İran	83	9	92	22,165	99,264	3380	Kazakistan-Ukrayna	304	93	397	22,165	50,1	4615	
Kazakistan-Kırgızistan	66	64	130	22,165	1,768	1480	Kazakistan-İngiltere	549	141	690	22,165	1327,8	8100	
Kazakistan-Pakistan	3	0	3	22,165	62,424	2770	Kazakistan-Almanya	353	368	721	22,165	2111	6495	
Kazakistan-Tacikistan	55	6	61	22,165	1,121	2100	Kazakistan-İtalya	357	85	442	22,165	1166,8	6780	
Kazakistan-Türkiye	102	177	279	22,165	189,165	4735								
Kazakistan-Türkmenistan	50	46	96	22,165	2,681	2655								
Kazakistan-Özbekistan	148	66	212	22,165	14,745	1715								
	1998						1998							
Kazakistan-Azerbaycan	30	9	39	22,136	4,446	3065	Kazakistan-Rusya	1611	1712	3323	22,136	282,5	3870	
Kazakistan-İran	67	10	77	22,136	102,182	3380	Kazakistan-Ukrayna	263	93	356	22,136	41,9	4615	
Kazakistan-Kırgızistan	63	53	116	22,136	1,646	1480	Kazakistan-İngiltere	484	219	703	22,136	1423,9	8100	
Kazakistan-Pakistan	2	1	3	22,136	62,228	2770	Kazakistan-Almanya	282	366	648	22,136	2144,5	6495	
Kazakistan-Tacikistan	42	4	46	22,136	1,32	2100	Kazakistan-İtalya	493	89	582	22,136	1196,7	6780	
Kazakistan-Türkiye	94	209	216	22,136	199,58	4735								
Kazakistan-Türkmenistan	14	24	38	22,136	3,305	2655								
Kazakistan-Özbekistan	119	87	206	22,136	14,989	1715								
	1999						1999							
Kazakistan-Azerbaycan	23	4	27	16,871	4,581	3065	Kazakistan-Rusya	1139	1351	2490	16,871	193,6	3870	
Kazakistan-İran	100	8	108	16,871	99,592	3380	Kazakistan-Ukrayna	115	59	174	16,871	31,6	4615	
Kazakistan-Kırgızistan	60	31	91	16,871	1,249	1480	Kazakistan-İngiltere	189	233	422	16,871	1458,2	8100	
Kazakistan-Pakistan	2	2	4	16,871	58,615	2770	Kazakistan-Almanya	333	288	621	16,871	2103,4	6495	
Kazakistan-Tacikistan	46	2	48	16,871	1,087	2100	Kazakistan-İtalya	419	107	526	16,871	1181	6780	
Kazakistan-Türkiye	36	112	148	16,871	183,823	4735								
Kazakistan-Türkmenistan	12	20	32	16,871	3,305	2655								
Kazakistan-Özbekistan	66	87	155	16,871	17,078	1715								
	2000						2000							
Kazakistan-Azerbaycan	4	1	5	18,292	5,273	3065	Kazakistan-Rusya	1784	2460	4244	18,292	259,6	3870	
Kazakistan-İran	204	13	217	18,292	101,562	3380	Kazakistan-Ukrayna	269	80	349	18,292	31,3	4615	
Kazakistan-Kırgızistan	59	32	91	18,292	1,37	1480	Kazakistan-İngiltere	231	219	450	18,292	1429,7	8100	
Kazakistan-Pakistan	2	2	4	18,292	60,756	2770	Kazakistan-Almanya	567	334	901	18,292	1866,1	6495	
Kazakistan-Tacikistan	52	6	58	18,292	0,99	2100	Kazakistan-İtalya	892	155	1047	18,292	1073,1	6780	
Kazakistan-Türkiye	64	143	207	18,292	199,267	4735								
Kazakistan-Türkmenistan	7	44	51	18,292	4,404	2655								
Kazakistan-Özbekistan	139	73	212	18,292	13,76	1715								

Şekil C

Kazakistan İçin Bölge-İçİ ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo D

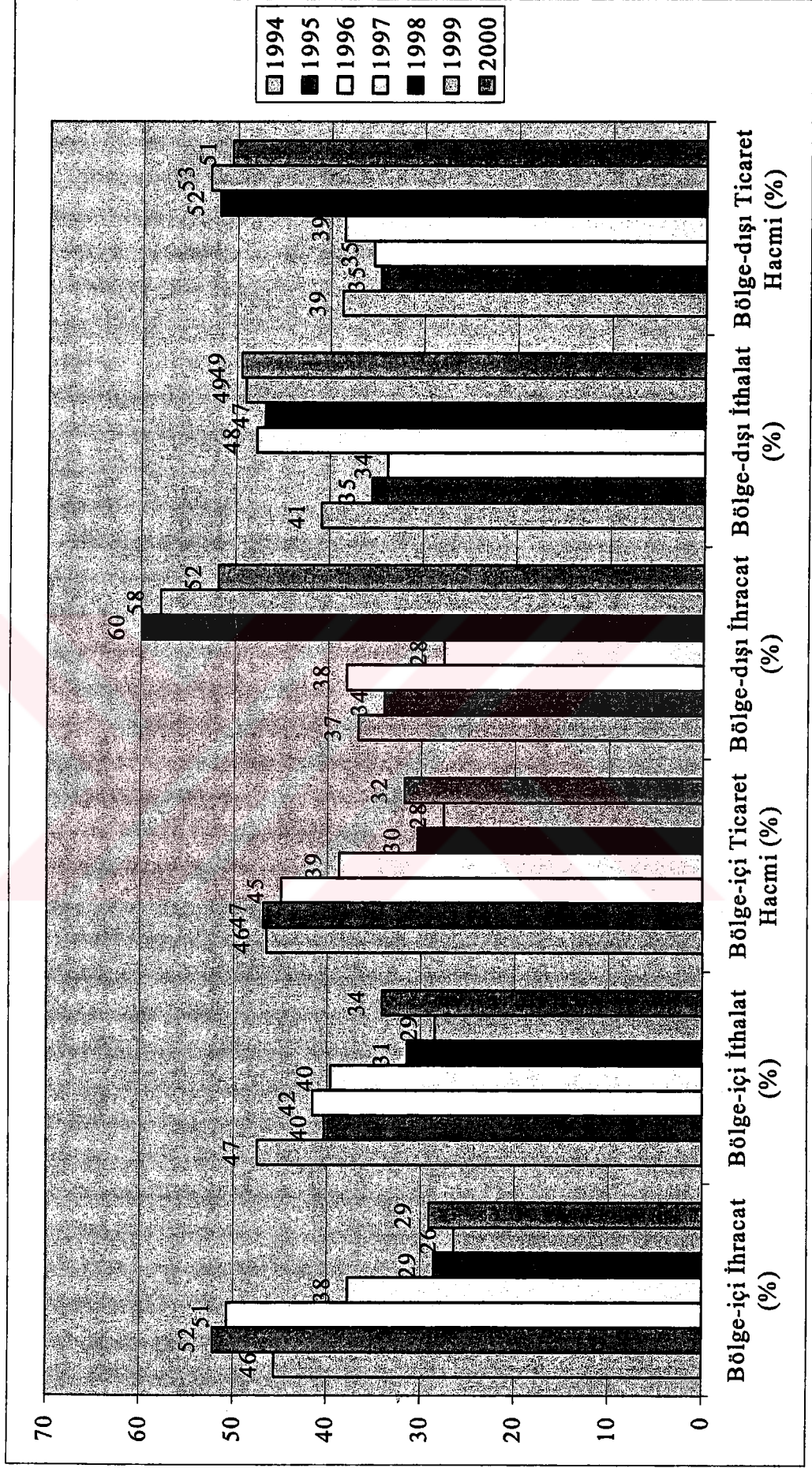
Kırgızistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçi Ticaret				GSYİH /	GSYİH /	Bölge-Dışı Ticaret				GSYİH /	GSYİH /	Mesafe
	X	M	X+M	X			M	X+M	X	M			
1994													
Kırgızistan-Azerbaycan	2	1	3	1,511	1,194	2720	Kırgızistan-Rusya	59	69	128	1,511	325,9	4150
Kırgızistan-İran	0	1	1	1,511	66,007	2790	Kırgızistan-Çin	56	11	67	1,511	542,5	4660
Kırgızistan-Kazakistan	95	58	153	1,511	19,788	1480	Kırgızistan-Almanya	7	7	14	1,511	2091,7	7010
Kırgızistan-Pakistan	0	0	0	1,511	51,895	1345	Kırgızistan-ABD	1	35	36	1,511	6993,3	16875
Kırgızistan-Tacikistan	3	1	4	1,511	2,889	895	Kırgızistan-Fransa	2	7	9	1,511	1350,8	8110
Kırgızistan-Türkiye	4	15	19	1,511	129,734	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan	7	10	17	1,511	4,589	1965							
Kırgızistan-Özbekistan	44	64	108	1,511	24,029	650							
1995													
Kırgızistan-Azerbaycan	3	2	5	1,492	2,417	2720	Kırgızistan-Rusya	114	105	219	1,492	337,7	4150
Kırgızistan-İran	4	4	8	1,492	87,383	2790	Kırgızistan-Çin	3	27	30	1,492	700,3	4660
Kırgızistan-Kazakistan	113	67	180	1,492	19,925	1480	Kırgızistan-Almanya	7	2	9	1,492	2458,3	7010
Kırgızistan-Pakistan	0	1	1	1,492	60,675	1345	Kırgızistan-ABD	2	3	5	1,492	7338,4	16875
Kırgızistan-Tacikistan	5	8	13	1,492	2,377	895	Kırgızistan-Fransa	38	2	40	1,492	1553,1	8110
Kırgızistan-Türkiye	19	4	23	1,492	169,319	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan	19	2	21	1,492	5,874	1965							
Kırgızistan-Özbekistan	89	70	159	1,492	10,171	650							
1996													
Kırgızistan-Azerbaycan	3	1	4	1,827	3,177	2720	Kırgızistan-Rusya	134	175	309	1,827	418,6	4150
Kırgızistan-İran	6	3	9	1,827	104,735	2790	Kırgızistan-Çin	36	8	44	1,827	816,5	4660
Kırgızistan-Kazakistan	112	140	252	1,827	21,036	1480	Kırgızistan-Almanya	3	32	35	1,827	2383,4	7010
Kırgızistan-Pakistan	0	4	4	1,827	63,32	1345	Kırgızistan-ABD	17	36	53	1,827	7751,1	16875
Kırgızistan-Tacikistan	12	6	18	1,827	1,054	895	Kırgızistan-Fransa	2	32	34	1,827	1554,4	8110
Kırgızistan-Türkiye	5	48	53	1,827	181,051	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan	3	14	17	1,827	2,379	1965							
Kırgızistan-Özbekistan	115	132	247	1,827	13,949	650							

	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
Kırgızistan-Azerbaycan		3	2	5	1,768	3,962	2720	Kırgızistan-Rusya	99	191	290	1,768	428,5	4150
Kırgızistan-İran		6	6	12	1,768	99,264	2790	Kırgızistan-Çin	32	32	64	1,768	898,2	4660
Kırgızistan-Kazakistan		87	70	157	1,768	22,165	1480	Kırgızistan-Almanya	18	38	56	1,768	2111	7010
Kırgızistan-Pakistan		1	5	6	1,768	62,424	1345	Kırgızistan-ABD	18	40	58	1,768	8256,5	16875
Kırgızistan-Tacikistan		13	10	23	1,768	1,121	895	Kırgızistan-Fransa	0	38	38	1,768	1406,1	8110
Kırgızistan-Türkiye		8	44	52	1,768	189,165	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan		8	15	23	1,768	2,681	1965							
Kırgızistan-Özbekistan		102	129	231	1,768	14,745	650							
	1998							1998						
Kırgızistan-Azerbaycan		0	7	7	1,646	4,446	2720	Kırgızistan-Rusya	84	204	288	1,646	282,5	4150
Kırgızistan-İran		5	8	13	1,646	102,182	2790	Kırgızistan-Çin	16	44	60	1,646	946,3	4660
Kırgızistan-Kazakistan		86	75	161	1,646	22,136	1480	Kırgızistan-Almanya	197	53	250	1,646	2144,5	7010
Kırgızistan-Pakistan		1	2	3	1,646	62,228	1345	Kırgızistan-ABD	8	41	49	1,646	8720,2	16875
Kırgızistan-Tacikistan		8	6	14	1,646	1,32	895	Kırgızistan-Fransa	3	53	56	1,646	1452	8110
Kırgızistan-Türkiye		7	37	44	1,646	199,58	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan		1	8	9	1,646	3,305	1965							
Kırgızistan-Özbekistan		39	122	161	1,646	14,989	650							
	1999							1999						
Kırgızistan-Azerbaycan		2	3	5	1,249	4,581	2720	Kırgızistan-Rusya	71	109	180	1,249	193,6	4150
Kırgızistan-İran		8	9	17	1,249	99,592	2790	Kırgızistan-Çin	25	37	62	1,249	991,4	4660
Kırgızistan-Kazakistan		45	73	118	1,249	16,871	1480	Kırgızistan-Almanya	148	47	195	1,249	2103,4	7010
Kırgızistan-Pakistan		0	0	0	1,249	58,615	1345	Kırgızistan-ABD	11	54	65	1,249	9206,9	16875
Kırgızistan-Tacikistan		10	4	14	1,249	1,087	895	Kırgızistan-Fransa	8	47	55	1,249	1443,7	8110
Kırgızistan-Türkiye		5	23	28	1,249	183,823	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan		3	8	11	1,249	3,305	1965							
Kırgızistan-Özbekistan		47	51	98	1,249	17,078	650							
	2000							2000						
Kırgızistan-Azerbaycan		0	0	0	1,37	5,273	2720	Kırgızistan-Rusya	65	133	198	1,37	259,6	4150
Kırgızistan-İran		7	9	16	1,37	101,562	2790	Kırgızistan-Çin	44	37	81	1,37	1080	4660
Kırgızistan-Kazakistan		33	58	91	1,37	18,292	1480	Kırgızistan-Almanya	145	25	170	1,37	1866,1	7010
Kırgızistan-Pakistan		0	0	0	1,37	60,756	1345	Kırgızistan-ABD	3	54	57	1,37	9810,2	16875
Kırgızistan-Tacikistan		7	1	8	1,37	0,99	895	Kırgızistan-Fransa	3	25	28	1,37	1305,4	8110
Kırgızistan-Türkiye		7	27	34	1,37	199,267	4685							
Kırgızistan-Türkmenistan		3	19	22	1,37	4,404	1965							
Kırgızistan-Özbekistan		89	75	164	1,37	13,76	650							

Şekil D

Kırgızistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo E

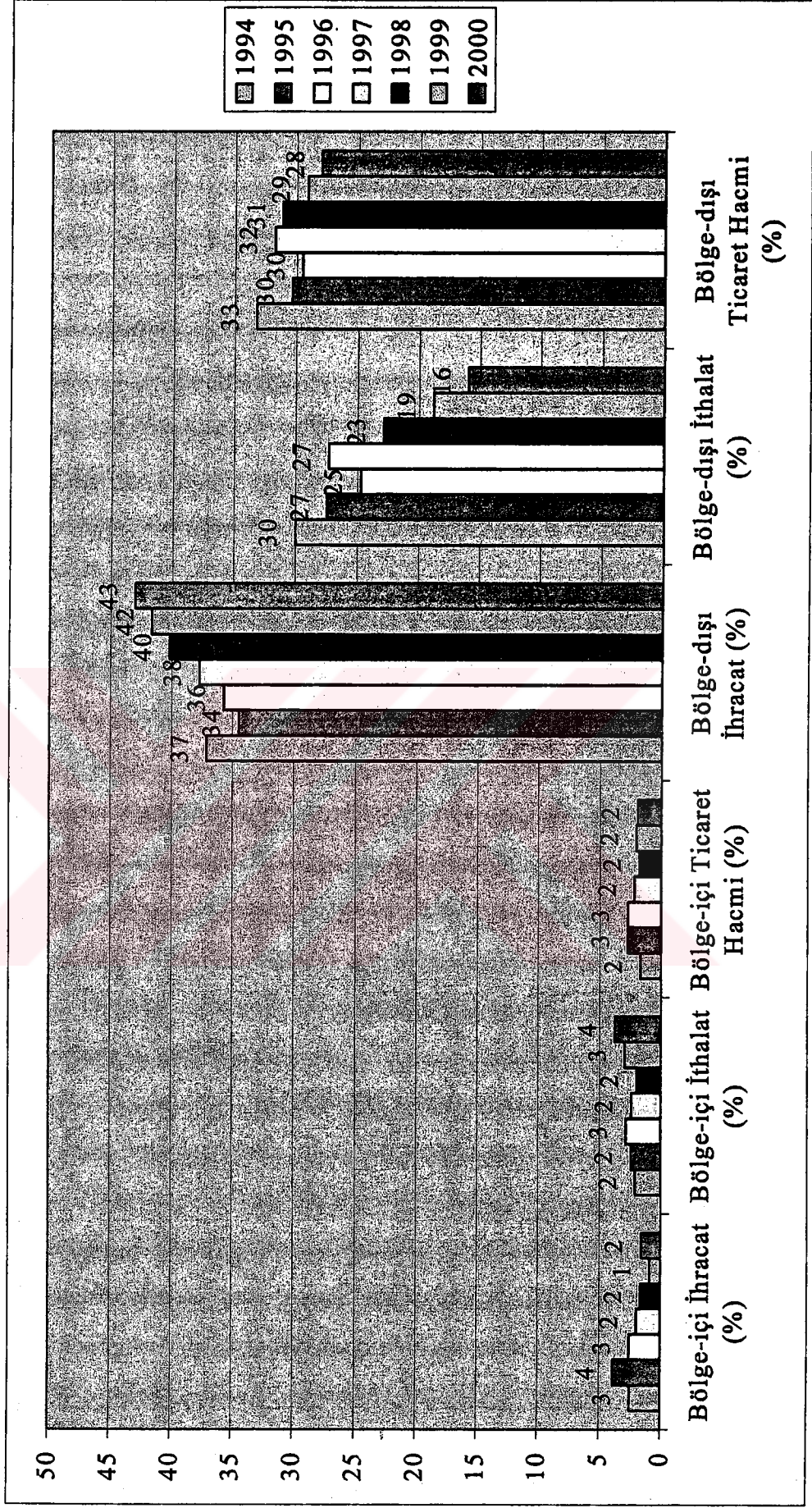
Pakistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçi Ticaret			Bölge-Dışı Ticaret			Mesafe	1994	1995	1996	GSYİH i	GSYİH y	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	M	X+M	Mesafe	
	X	M	X+M	X	M	X+M														
1994																				
Pakistan-Azerbaycan	0	0	0	1,194	2715	Pakistan-ABD	1159	869	2028	51,895	6993,3	16650								
Pakistan-İran	123	129	155	66,007	2405	Pakistan-Almanya	541	700	1241	51,895	2091,7	7240								
Pakistan-Kazakistan	7	0	7	19,788	2770	Pakistan-Fransa	269	361	630	51,895	1350,8	8180								
Pakistan-Kırgızistan	0	0	0	1,511	1345	Pakistan-İngiltere	563	474	1037	51,895	1042,7	8730								
Pakistan-Tacikistan	1	0	1	2,889	825	Pakistan-İtalya	214	276	490	51,895	1025,1	7030								
Pakistan-Türkiye	36	56	92	129,734	4550															
Pakistan-Türkmenistan	0	0	0	4,589	1725															
Pakistan-Özbekistan	18	1	19	24,029	1155															
1995																				
Pakistan-Azerbaycan	5	0	5	2,417	2715	Pakistan-ABD	1205	1065	2270	60,675	7338,4	16650								
Pakistan-İran	123	188	252	87,383	2405	Pakistan-Almanya	549	721	1270	60,675	2458,3	7240								
Pakistan-Kazakistan	8	2	8	19,925	2770	Pakistan-Fransa	267	253	520	60,675	1553,1	8180								
Pakistan-Kırgızistan	0	0	0	1,492	1345	Pakistan-İngiltere	517	543	1060	60,675	1134,9	8730								
Pakistan-Tacikistan	4	1	5	2,377	825	Pakistan-İtalya	231	579	810	60,675	1097,2	7030								
Pakistan-Türkiye	135	86	221	169,319	4550															
Pakistan-Türkmenistan	2	0	2	5,874	1725															
Pakistan-Özbekistan	35	3	38	10,171	1155															
1996																				
Pakistan-Azerbaycan	12	0	12	3,177	2715	Pakistan-ABD	1551	1291	2842	63,32	7751,1	16650								
Pakistan-İran	69	267	336	104,735	2405	Pakistan-Almanya	660	605	1265	63,32	2383,4	7240								
Pakistan-Kazakistan	16	2	18	21,036	2770	Pakistan-Fransa	259	204	463	63,32	1554,4	8180								
Pakistan-Kırgızistan	3	0	3	1,827	1345	Pakistan-İngiltere	620	561	1181	63,32	1189,2	8730								
Pakistan-Tacikistan	4	0	4	1,054	825	Pakistan-İtalya	256	353	609	63,32	1232,9	7030								
Pakistan-Türkiye	76	76	152	181,051	4550															
Pakistan-Türkmenistan	13	1	14	2,379	1725															
Pakistan-Özbekistan	45	1	46	13,949	1155															

1997	X	M	X+M	GSYIH i	GSYIH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYIH i	GSYIH y	Mesafe
Pakistan-Azerbaycan	13	1	14	62,424	3,962	2715	Pakistan-ABD	1626	1368	2994	62,424	8256,5	16650
Pakistan-Iran	19	208	227	62,424	99,264	2405	Pakistan-Almanya	581	724	1305	62,424	2111	7240
Pakistan-Kazakistan	16	3	19	62,424	22,165	2770	Pakistan-Fransa	245	219	464	62,424	1406,1	8180
Pakistan-Kirgizistan	7	0	7	62,424	1,768	1345	Pakistan-Ingiltere	604	493	1097	62,424	1327,8	8730
Pakistan-Tacikistan	9	0	9	62,424	1,121	825	Pakistan-Italya	247	377	624	62,424	1166,8	7030
Pakistan-Türkiye	59	65	124	62,424	189,165	4550							
Pakistan-Türkmenistan	8	1	8	62,424	2,681	1725							
Pakistan-Özbekistan	39	1	40	62,424	14,745	1155							
							1998						
Pakistan-Azerbaycan	4	0	4	62,228	4,446	2715	Pakistan-ABD	1821	914	2735	62,228	8720,2	16650
Pakistan-Iran	20	92	112	62,228	102,182	2405	Pakistan-Almanya	550	421	971	62,228	2144,5	7240
Pakistan-Kazakistan	18	1	19	62,228	22,136	2770	Pakistan-Fransa	261	186	447	62,228	1452	8180
Pakistan-Kirgizistan	7	0	7	62,228	1,646	1345	Pakistan-Ingiltere	567	415	982	62,228	1423,9	8730
Pakistan-Tacikistan	8	0	8	62,228	1,32	825	Pakistan-Italya	223	200	423	62,228	1196,7	7030
Pakistan-Türkiye	59	65	124	62,228	199,58	4550							
Pakistan-Türkmenistan	4	0	4	62,228	3,305	1725							
Pakistan-Özbekistan	18	23	41	62,228	14,989	1155							
							1999						
Pakistan-Azerbaycan	1	1	2	58,615	4,581	2715	Pakistan-ABD	1935	660	2595	58,615	9206,9	16650
Pakistan-Iran	11	81	92	58,615	99,592	2405	Pakistan-Almanya	534	429	963	58,615	2103,4	7240
Pakistan-Kazakistan	8	0	8	58,615	16,871	2770	Pakistan-Fransa	285	196	481	58,615	1443,7	8180
Pakistan-Kirgizistan	3	0	3	58,615	1,249	1345	Pakistan-Ingiltere	566	400	966	58,615	1458,2	8730
Pakistan-Tacikistan	2	1	3	58,615	1,087	825	Pakistan-Italya	215	253	468	58,615	1181	7030
Pakistan-Türkiye	36	147	183	58,615	183,823	4550							
Pakistan-Türkmenistan	2	5	7	58,615	3,305	1725							
Pakistan-Özbekistan	11	68	79	58,615	17,078	1155							
							2000						
Pakistan-Azerbaycan	1	0	1	60,756	5,273	2715	Pakistan-ABD	2272	663	2935	60,756	9810,2	16650
Pakistan-Iran	17	332	349	60,756	101,562	2405	Pakistan-Almanya	516	395	911	60,756	1866,1	7240
Pakistan-Kazakistan	10	0	11	60,756	18,292	2770	Pakistan-Fransa	278	216	494	60,756	1305,4	8180
Pakistan-Kirgizistan	3	0	3	60,756	1,37	1345	Pakistan-Ingiltere	596	351	947	60,756	1429,7	8730
Pakistan-Tacikistan	2	0	2	60,756	0,99	825	Pakistan-Italya	221	178	399	60,756	1073,1	7030
Pakistan-Türkiye	99	83	182	60,756	199,267	4550							
Pakistan-Türkmenistan	2	0	2	60,756	4,404	1725							
Pakistan-Özbekistan	8	8	16	60,756	13,76	1155							

Şekil E

Pakistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo F

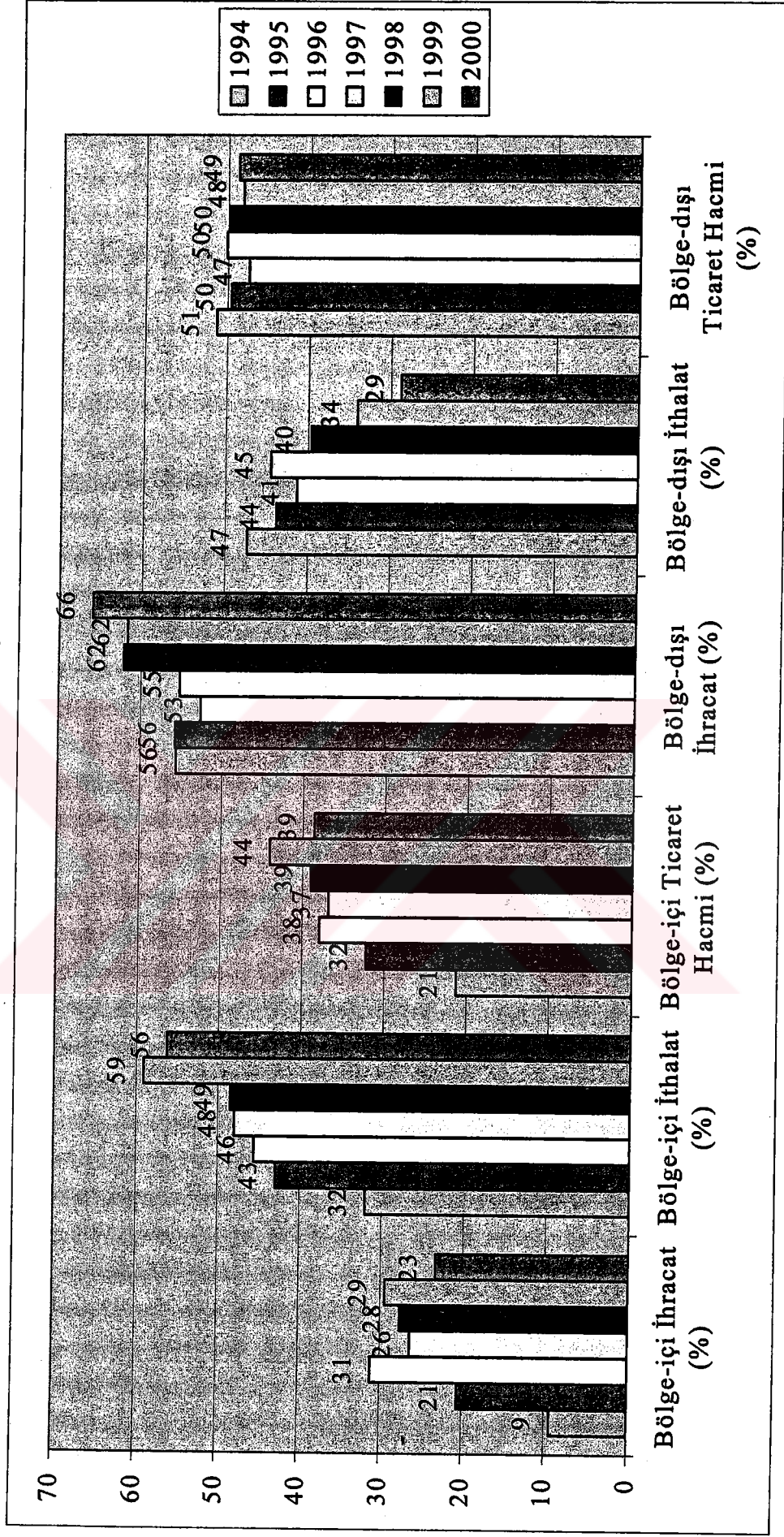
Tacikistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçi Ticaret				Mesafe	1994	Bölge-Dışı Ticaret				GSYİH	GSYİH /	Mesafe	
	X	M	X+M	GSYİH			X	M	X+M	GSYİH				
1994														
Tacikistan-Azerbaycan	0	0	0	2,889	2070	Tacikistan-Rusya	46	61	107	2,889	325,9	4500		
Tacikistan-İran	1	0	1	2,889	1985	Tacikistan-İngiltere	30	68	98	2,889	1042,7	8080		
Tacikistan-Kazakistan	10	33	43	2,889	2095	Tacikistan-İsviçre	45	100	145	2,889	261,4	6970		
Tacikistan-Kırgızistan	2	1	3	2,889	895	Tacikistan-Hollanda	148	16	164	2,889	348,5	7450		
Tacikistan-Pakistan	0	2	2	2,889	825	Tacikistan-Ukrayna	5	14	19	2,889	52,5	4640		
Tacikistan-Türkiye	8	17	25	2,889	4015									
Tacikistan-Türkmenistan	2	39	41	2,889	1160									
Tacikistan-Özbekistan	23	83	106	2,889	385									
1995														
Tacikistan-Azerbaycan	1	1	2	2,377	2070	Tacikistan-Rusya	95	136	231	2,377	337,7	4500		
Tacikistan-İran	1	1	2	2,377	1985	Tacikistan-İngiltere	21	161	182	2,377	1134,9	8080		
Tacikistan-Kazakistan	7	27	34	2,377	2095	Tacikistan-İsviçre	37	52	89	2,377	307,3	6970		
Tacikistan-Kırgızistan	3	3	6	2,377	895	Tacikistan-Hollanda	255	4	259	2,377	414,8	7450		
Tacikistan-Pakistan	0	4	4	2,377	825	Tacikistan-Ukrayna	9	2	11	2,377	49,1	4640		
Tacikistan-Türkiye	8	4	12	2,377	4015									
Tacikistan-Türkmenistan	2	57	59	2,377	1160									
Tacikistan-Özbekistan	132	251	383	2,377	385									
1996														
Tacikistan-Azerbaycan	3	0	3	1,054	2070	Tacikistan-Rusya	79	74	153	1,054	418,6	4500		
Tacikistan-İran	2	10	12	1,054	1985	Tacikistan-İngiltere	15	78	93	1,054	1189,2	8080		
Tacikistan-Kazakistan	24	52	76	1,054	2095	Tacikistan-İsviçre	84	100	184	1,054	296	6970		
Tacikistan-Kırgızistan	10	7	17	1,054	895	Tacikistan-Hollanda	218	5	223	1,054	411,8	7450		
Tacikistan-Pakistan	1	6	7	1,054	825	Tacikistan-Ukrayna	11	19	30	1,054	44,6	4640		
Tacikistan-Türkiye	2	5	7	1,054	4015									
Tacikistan-Türkmenistan	8	26	34	1,054	1160									
Tacikistan-Özbekistan	191	199	390	1,054	385									

1997	X	M	X+M	GSYİH /	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH /	GSYİH y	Mesafe
Tacikistan-Azerbaycan	0	3	3	1,121	3,962	2070	Tacikistan-Rusya	63	115	178	1,121	428,5	4500
Tacikistan-İran	3	12	15	1,121	99,264	1985	Tacikistan-İngiltere	7	10	17	1,121	1327,8	8080
Tacikistan-Kazakistan	10	42	52	1,121	22,165	2095	Tacikistan-İsviçre	141	185	326	1,121	255,9	6970
Tacikistan-Kırgızistan	9	5	14	1,121	1,768	895	Tacikistan-Hollanda	229	3	232	1,121	376,9	7450
Tacikistan-Pakistan	0	1	1	1,121	62,424	825	Tacikistan-Ukrayna	4	21	25	1,121	50,1	4640
Tacikistan-Türkiye	8	5	13	1,121	189,165	4015							
Tacikistan-Türkmenistan	10	30	40	1,121	2,681	1160							
Tacikistan-Özbekistan	172	262	434	1,121	14,745	385							
							1998						
Tacikistan-Azerbaycan	0	16	16	1,32	4,446	2070	Tacikistan-Rusya	48	102	150	1,32	282,5	4500
Tacikistan-İran	14	10	24	1,32	102,182	1985	Tacikistan-İngiltere	5	4	9	1,32	1423,9	8080
Tacikistan-Kazakistan	10	52	62	1,32	22,136	2095	Tacikistan-İsviçre	95	158	253	1,32	262,1	6970
Tacikistan-Kırgızistan	6	5	11	1,32	1,646	895	Tacikistan-Hollanda	221	1	222	1,32	393,5	7450
Tacikistan-Pakistan	0	0	0	1,32	62,228	825	Tacikistan-Ukrayna	2	17	19	1,32	41,9	4640
Tacikistan-Türkiye	0	4	4	1,32	199,58	4015							
Tacikistan-Türkmenistan	9	31	40	1,32	2,861	1160							
Tacikistan-Özbekistan	126	227	353	1,32	14,989	385							
							1999						
Tacikistan-Azerbaycan	0	16	16	1,087	4,581	2070	Tacikistan-Rusya	115	92	207	1,087	193,6	4500
Tacikistan-İran	13	10	23	1,087	99,592	1985	Tacikistan-İngiltere	6	70	76	1,087	1458,2	8080
Tacikistan-Kazakistan	4	79	83	1,087	16,871	2095	Tacikistan-İsviçre	75	25	100	1,087	258,7	6970
Tacikistan-Kırgızistan	4	7	11	1,087	1,249	895	Tacikistan-Hollanda	222	1	223	1,087	398,1	7450
Tacikistan-Pakistan	0	0	0	1,087	58,615	825	Tacikistan-Ukrayna	7	38	45	1,087	31,6	4640
Tacikistan-Türkiye	0	1	1	1,087	183,823	4015							
Tacikistan-Türkmenistan	1	15	16	1,087	3,305	1160							
Tacikistan-Özbekistan	181	264	445	1,087	17,078	385							
							2000						
Tacikistan-Azerbaycan	0	63	63	0,99	5,273	2070	Tacikistan-Rusya	259	105	364	0,99	259,6	4500
Tacikistan-İran	13	8	21	0,99	101,562	1985	Tacikistan-İngiltere	6	87	93	0,99	1429,7	8080
Tacikistan-Kazakistan	6	82	88	0,99	18,292	2095	Tacikistan-İsviçre	72	1	73	0,99	239,5	6970
Tacikistan-Kırgızistan	3	8	11	0,99	1,37	895	Tacikistan-Hollanda	178	1	179	0,99	369,5	7450
Tacikistan-Pakistan	0	0	0	0,99	60,756	825	Tacikistan-Ukrayna	2	0	2	0,99	31,3	4640
Tacikistan-Türkiye	58	4	62	0,99	199,267	4015							
Tacikistan-Türkmenistan	5	29	34	0,99	4,404	1160							
Tacikistan-Özbekistan	98	186	284	0,99	13,76	385							

Şekil F

Tacikistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo G

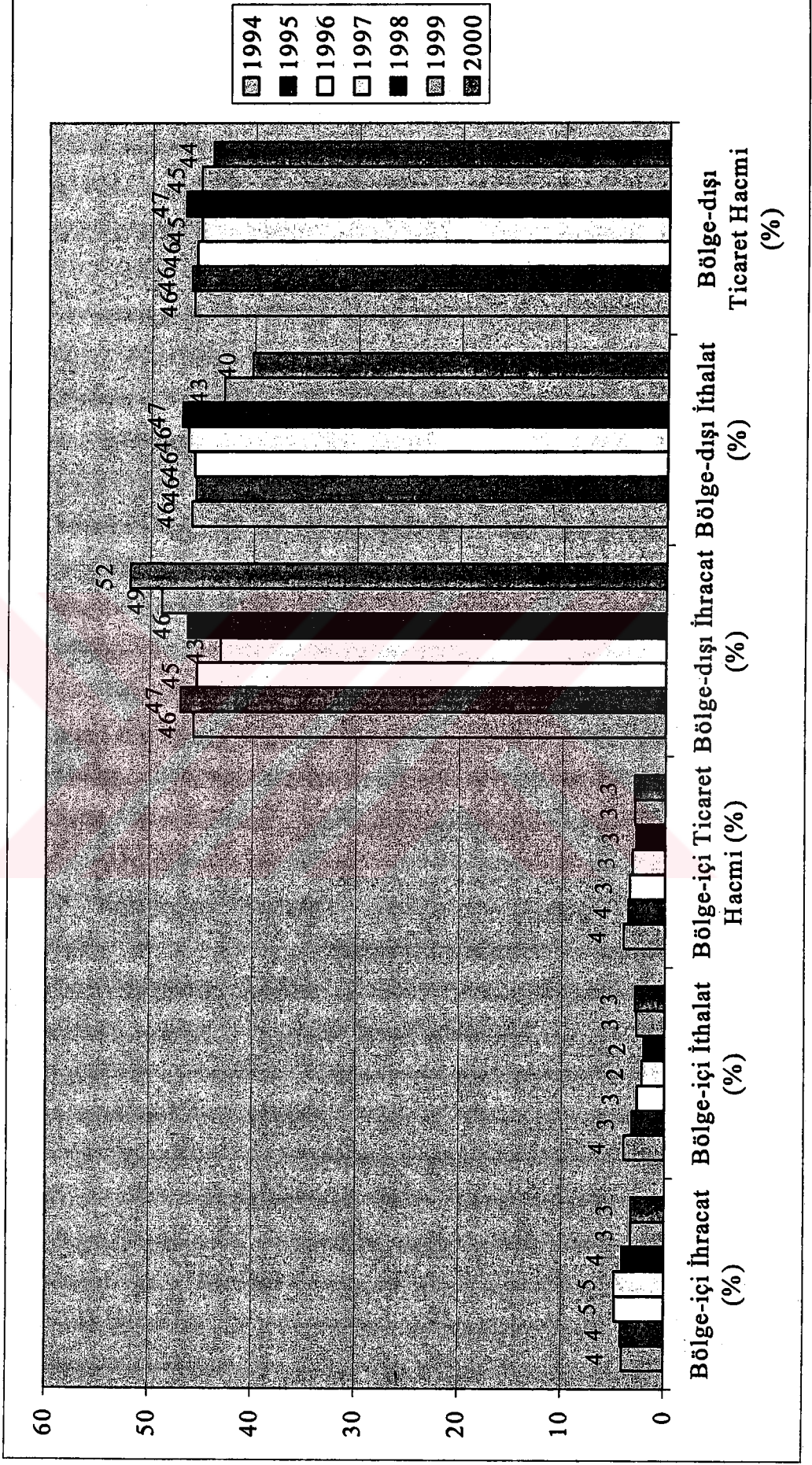
Türkiye İçin Bölge-İç ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İç Ticaret				Mesafe	1994	Bölge-Dışı Ticaret				GSYİH	GSYİH /	GSYİH /	Mesafe
	X	M	X+M	GSYİH /			X	M	X+M	GSYİH /				
1994														
Türkiye-Azerbaycan	132	9	141	129,734	1,194	Türkiye-Almanya	3934	3646	7580	129,734	2091,7	2970		
Türkiye-İran	250	693	943	129,734	66,007	Türkiye-İngiltere	889	1170	2059	129,734	1042,7	4160		
Türkiye-Kazakistan	132	32	164	129,734	19,788	Türkiye-İtalya	1034	2009	3043	129,734	1025,1	2280		
Türkiye-Kırgızistan	17	4	21	129,734	1,511	Türkiye-Fransa	908	1458	2366	129,734	1350,8	3650		
Türkiye-Pakistan	56	37	93	129,734	51,895	Türkiye-ABD	1521	2427	3948	129,734	6993,3	12170		
Türkiye-Tacikistan	3	3	6	129,734	2,889									
Türkiye-Türkmenistan	84	66	150	129,734	4,589									
Türkiye-Özbekistan	64	79	143	129,734	24,029									
1995														
Türkiye-Azerbaycan	161	22	183	169,319	2,417	Türkiye-Almanya	5036	5548	10584	169,319	2458,3	2970		
Türkiye-İran	268	689	957	169,319	87,383	Türkiye-İngiltere	1136	1830	2966	169,319	1134,9	4160		
Türkiye-Kazakistan	151	87	238	169,319	19,925	Türkiye-İtalya	1457	3193	4650	169,319	1097,2	2280		
Türkiye-Kırgızistan	38	6	44	169,319	1,492	Türkiye-Fransa	1033	1996	3029	169,319	1553,1	3650		
Türkiye-Pakistan	91	154	245	169,319	60,675	Türkiye-ABD	1514	3724	5238	169,319	7338,4	12170		
Türkiye-Tacikistan	6	6	12	169,319	2,377									
Türkiye-Türkmenistan	56	112	168	169,319	5,874									
Türkiye-Özbekistan	139	62	201	169,319	10,171									
1996														
Türkiye-Azerbaycan	241	35	276	181,051	3,177	Türkiye-Almanya	5178	7464	12642	181,051	2383,4	2970		
Türkiye-İran	297	811	1108	181,051	104,735	Türkiye-İngiltere	1248	2444	3692	181,051	1189,2	4160		
Türkiye-Kazakistan	189	93	282	181,051	21,036	Türkiye-İtalya	1444	4175	5619	181,051	1232,9	2280		
Türkiye-Kırgızistan	21	3	24	181,051	1,827	Türkiye-Fransa	1042	2680	3722	181,051	1554,4	3650		
Türkiye-Pakistan	78	80	158	181,051	63,32	Türkiye-ABD	1649	3203	4852	181,051	7751,1	12170		
Türkiye-Tacikistan	4	3	7	181,051	1,054									
Türkiye-Türkmenistan	65	96	161	181,051	2,379									
Türkiye-Özbekistan	229	54	283	181,051	13,949									

1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
Türkiye-Azerbaycan	320	58	378	189,165	3,962	1890	Türkiye-Almanya	5253	8010	13263	189,165	2111	2970
Türkiye-İran	307	646	953	189,165	99,264	2160	Türkiye-İngiltere	1505	2758	4263	189,165	1327,8	4160
Türkiye-Kazakistan	211	165	376	189,165	22,165	4735	Türkiye-İtalya	1388	4457	5845	189,165	1166,8	2280
Türkiye-Kırgızistan	49	7	56	189,165	1,768	4685	Türkiye-Fransa	1164	2964	4128	189,165	1406,1	3650
Türkiye-Pakistan	58	57	115	189,165	62,424	4550	Türkiye-ABD	2020	4345	6365	189,165	8256,5	12170
Türkiye-Tacikistan	7	3	10	189,165	1,121	4015							
Türkiye-Türkmenistan	118	73	191	189,165	2,681	2860							
Türkiye-Özbekistan	211	95	306	189,165	14,745	4065							
							1998						
Türkiye-Azerbaycan	327	50	377	199,58	4,446	1890	Türkiye-Almanya	5460	7316	12776	199,58	2144,5	2970
Türkiye-İran	195	433	628	199,58	102,182	2160	Türkiye-İngiltere	1953	3051	5004	199,58	1423,9	4160
Türkiye-Kazakistan	214	254	468	199,58	22,136	4735	Türkiye-İtalya	1557	4135	5692	199,58	1196,7	2280
Türkiye-Kırgızistan	42	7	49	199,58	1,646	4685	Türkiye-Fransa	1307	3034	4341	199,58	1452	3650
Türkiye-Pakistan	64	57	121	199,58	62,228	4550	Türkiye-ABD	2233	4054	6287	199,58	8720,2	12170
Türkiye-Tacikistan	10	8	18	199,58	1,32	4015							
Türkiye-Türkmenistan	96	42	138	199,58	3,305	2860							
Türkiye-Özbekistan	156	96	252	199,58	14,989	4065							
							1999						
Türkiye-Azerbaycan	248	44	292	183,823	4,581	1890	Türkiye-Almanya	5475	5880	11355	183,823	2103,4	2970
Türkiye-İran	158	636	794	183,823	99,592	2160	Türkiye-İngiltere	1829	2190	4019	183,823	1458,2	4160
Türkiye-Kazakistan	97	296	393	183,823	16,871	4735	Türkiye-İtalya	1683	3192	4875	183,823	1181	2280
Türkiye-Kırgızistan	23	3	26	183,823	1,249	4685	Türkiye-Fransa	1573	3127	4700	183,823	1443,7	3650
Türkiye-Pakistan	129	25	154	183,823	58,615	4550	Türkiye-ABD	2439	3080	5519	183,823	9206,9	12170
Türkiye-Tacikistan	5	4	9	183,823	1,087	4015							
Türkiye-Türkmenistan	107	67	174	183,823	3,305	2860							
Türkiye-Özbekistan	99	47	146	183,823	17,078	4065							
							2000						
Türkiye-Azerbaycan	230	96	326	199,267	5,273	1890	Türkiye-Almanya	5180	7198	12378	199,267	1866,1	2970
Türkiye-İran	236	816	1052	199,267	101,562	2160	Türkiye-İngiltere	2037	2748	4785	199,267	1429,7	4160
Türkiye-Kazakistan	119	346	465	199,267	18,292	4735	Türkiye-İtalya	1789	4133	5922	199,267	1073,1	2280
Türkiye-Kırgızistan	21	2	23	199,267	1,37	4685	Türkiye-Fransa	1657	3532	5189	199,267	1305,4	3650
Türkiye-Pakistan	53	82	135	199,267	60,756	4550	Türkiye-ABD	3139	3911	7050	199,267	9810,2	12170
Türkiye-Tacikistan	4	17	21	199,267	0,99	4015							
Türkiye-Türkmenistan	120	98	218	199,267	4,404	2860							
Türkiye-Özbekistan	83	86	169	199,267	13,76	4065							

Şekil G

Türkiye İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

Tablo H

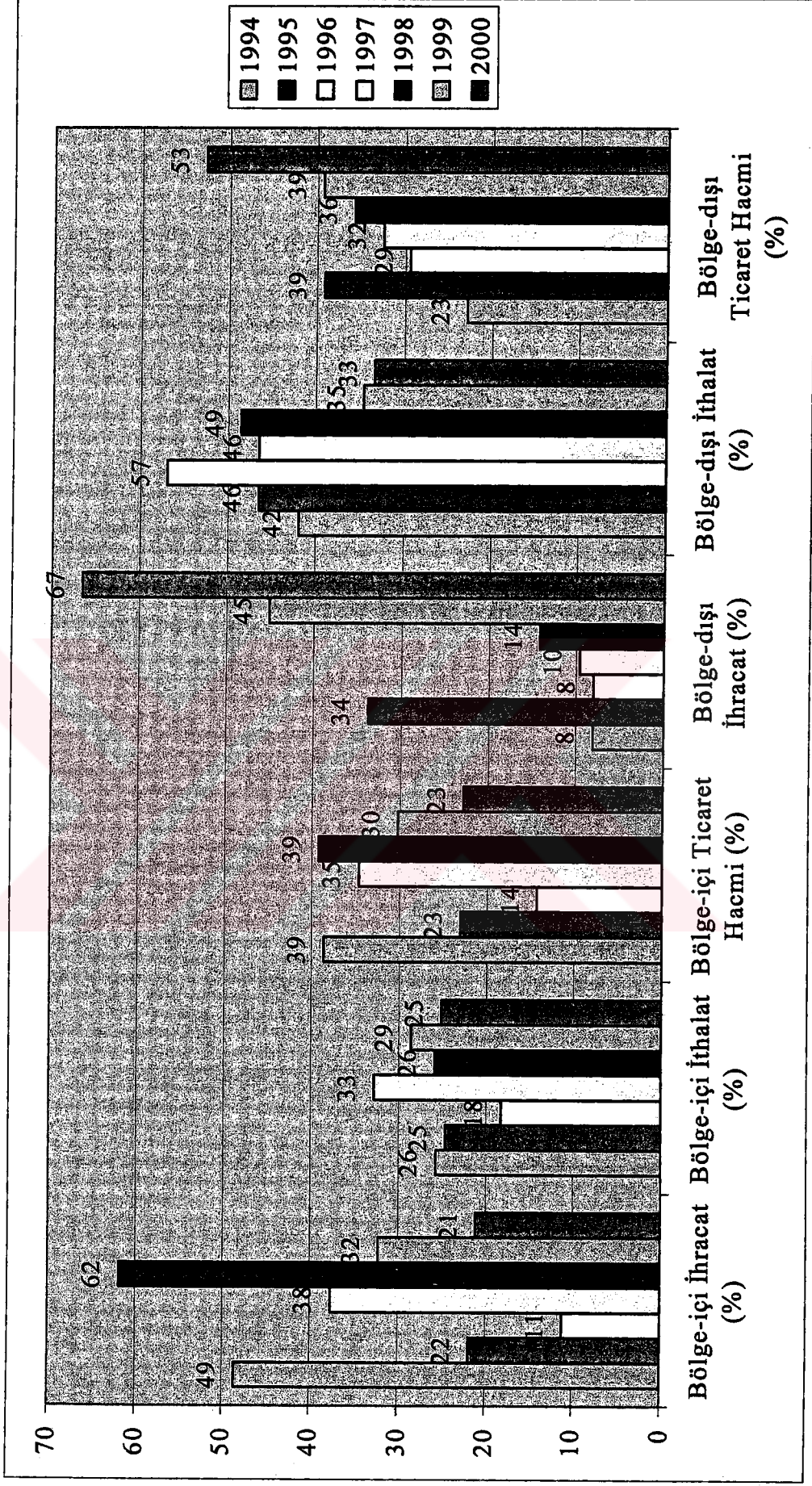
Türkmenistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçi Ticaret			GSYİH i	GSYİH y	Mesafe	Bölge-Dışı Ticaret			GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
	X	M	X+M				X	M	X+M			
1994												
Türkmenistan-Azerbaycan	178	19	197	4,589	1,194	970	Türkmenistan-Rusya	55	123	178	4,589	325,9
Türkmenistan-İran	30	73	103	4,589	66,007	820	Türkmenistan-Ukrayna	0	0	0	4,589	52,5
Türkmenistan-Kazakistan	252	28	280	4,589	19,788	2655	Türkmenistan-Almanya	36	98	134	4,589	2091,7
Türkmenistan-Kırgızistan	9	8	17	4,589	1,511	1965	Türkmenistan-İngiltere	1	7	8	4,589	1042,7
Türkmenistan-Pakistan	0	11	11	4,589	51,895	1725	Türkmenistan-ABD	2	151	153	4,589	6993,3
Türkmenistan-Tacikistan	36	2	38	4,589	2,889	1160						
Türkmenistan-Türkiye	60	92	152	4,589	129,734	2860						
Türkmenistan-Özbekistan	0	0	0	4,589	24,029	1295						
1995												
Türkmenistan-Azerbaycan	50	73	123	5,874	2,417	970	Türkmenistan-Rusya	67	96	163	5,874	337,7
Türkmenistan-İran	11	36	47	5,874	87,383	820	Türkmenistan-Ukrayna	460	416	876	5,874	49,1
Türkmenistan-Kazakistan	127	31	158	5,874	19,925	2655	Türkmenistan-Almanya	33	52	85	5,874	2458,3
Türkmenistan-Kırgızistan	7	4	11	5,874	1,492	1965	Türkmenistan-İngiltere	44	17	61	5,874	1134,9
Türkmenistan-Pakistan	41	2	43	5,874	60,675	1725	Türkmenistan-ABD	32	53	85	5,874	7338,4
Türkmenistan-Tacikistan	5	2	7	5,874	2,377	1160						
Türkmenistan-Türkiye	150	160	310	5,874	169,319	2860						
Türkmenistan-Özbekistan	21	28	49	5,874	10,171	1295						
1996												
Türkmenistan-Azerbaycan	11	35	46	2,379	3,177	970	Türkmenistan-Rusya	34	155	189	2,379	418,6
Türkmenistan-İran	17	45	62	2,379	104,735	820	Türkmenistan-Ukrayna	0	128	128	2,379	44,6
Türkmenistan-Kazakistan	54	22	76	2,379	21,036	2655	Türkmenistan-Almanya	18	51	69	2,379	2383,4
Türkmenistan-Kırgızistan	1	1	2	2,379	1,827	1965	Türkmenistan-İngiltere	41	19	60	2,379	1189,2
Türkmenistan-Pakistan	13	10	23	2,379	63,32	1725	Türkmenistan-ABD	43	395	438	2,379	7751,1
Türkmenistan-Tacikistan	10	2	12	2,379	1,054	1160						
Türkmenistan-Türkiye	79	120	199	2,379	181,051	2860						
Türkmenistan-Özbekistan	4	5	9	2,379	13,949	1295						

	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
Türkmenistan-Azerbaycan	29	22	51	2,681	3,962	970	Türkmenistan-Rusya	57	164	221	2,681	428,5	3740	
Türkmenistan-İran	123	39	162	2,681	99,264	820	Türkmenistan-Ukrayna	1	284	285	2,681	50,1	3675	
Türkmenistan-Kazakistan	31	87	118	2,681	22,165	2655	Türkmenistan-Almanya	3	16	19	2,681	2111	5530	
Türkmenistan-Kırgızistan	13	2	15	2,681	1,768	1965	Türkmenistan-İngiltere	10	19	29	2,681	1327,8	6920	
Türkmenistan-Pakistan	1	2	3	2,681	62,424	1725	Türkmenistan-ABD	1	88	89	2,681	8256,5	15010	
Türkmenistan-Tacikistan	30	9	39	2,681	1,121	1160								
Türkmenistan-Türkiye	51	154	205	2,681	189,165	2860								
Türkmenistan-Özbekistan	5	88	93	2,681	14,745	1295								
	1998						1998							
Türkmenistan-Azerbaycan	43	15	58	2,861	4,446	970	Türkmenistan-Rusya	29	132	161	2,861	282,5	3740	
Türkmenistan-İran	144	18	162	2,861	102,182	820	Türkmenistan-Ukrayna	1	184	185	2,861	41,9	3675	
Türkmenistan-Kazakistan	25	29	54	2,861	22,136	2655	Türkmenistan-Almanya	23	79	102	2,861	2144,5	5530	
Türkmenistan-Kırgızistan	6	2	8	2,861	1,646	1965	Türkmenistan-İngiltere	30	21	51	2,861	1423,9	6920	
Türkmenistan-Pakistan	2	1	3	2,861	62,228	1725	Türkmenistan-ABD	1	73	74	2,861	8720,2	15010	
Türkmenistan-Tacikistan	27	7	34	2,861	1,32	1160								
Türkmenistan-Türkiye	113	149	262	2,861	199,58	2860								
Türkmenistan-Özbekistan	7	40	47	2,861	14,989	1295								
	1999						1999							
Türkmenistan-Azerbaycan	48	19	67	3,305	4,581	970	Türkmenistan-Rusya	44	167	211	3,305	193,6	3740	
Türkmenistan-İran	163	66	229	3,305	99,592	820	Türkmenistan-Ukrayna	322	182	504	3,305	31,6	3675	
Türkmenistan-Kazakistan	12	19	31	3,305	16,871	2655	Türkmenistan-Almanya	119	71	190	3,305	2103,4	5530	
Türkmenistan-Kırgızistan	8	3	11	3,305	1,249	1965	Türkmenistan-İngiltere	41	26	67	3,305	1458,2	6920	
Türkmenistan-Pakistan	6	3	9	3,305	58,615	1725	Türkmenistan-ABD	9	66	75	3,305	9206,9	15010	
Türkmenistan-Tacikistan	12	3	15	3,305	1,087	1160								
Türkmenistan-Türkiye	128	260	388	3,305	183,823	2860								
Türkmenistan-Özbekistan	6	50	56	3,305	17,078	1295								
	2000						2000							
Türkmenistan-Azerbaycan	37	37	74	4,404	5,273	970	Türkmenistan-Rusya	1029	255	1284	4,404	259,6	3740	
Türkmenistan-İran	242	91	333	4,404	101,562	820	Türkmenistan-Ukrayna	165	214	379	4,404	31,3	3675	
Türkmenistan-Kazakistan	5	20	25	4,404	18,292	2655	Türkmenistan-Almanya	405	53	458	4,404	1866,1	5530	
Türkmenistan-Kırgızistan	23	5	28	4,404	1,37	1965	Türkmenistan-İngiltere	54	12	66	4,404	1429,7	6920	
Türkmenistan-Pakistan	1	2	3	4,404	60,756	1725	Türkmenistan-ABD	13	63	76	4,404	9810,2	15010	
Türkmenistan-Tacikistan	29	7	36	4,404	0,99	1160								
Türkmenistan-Türkiye	186	253	439	4,404	199,267	2860								
Türkmenistan-Özbekistan	6	35	41	4,404	13,76	1295								

Şekil H

Türkmenistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

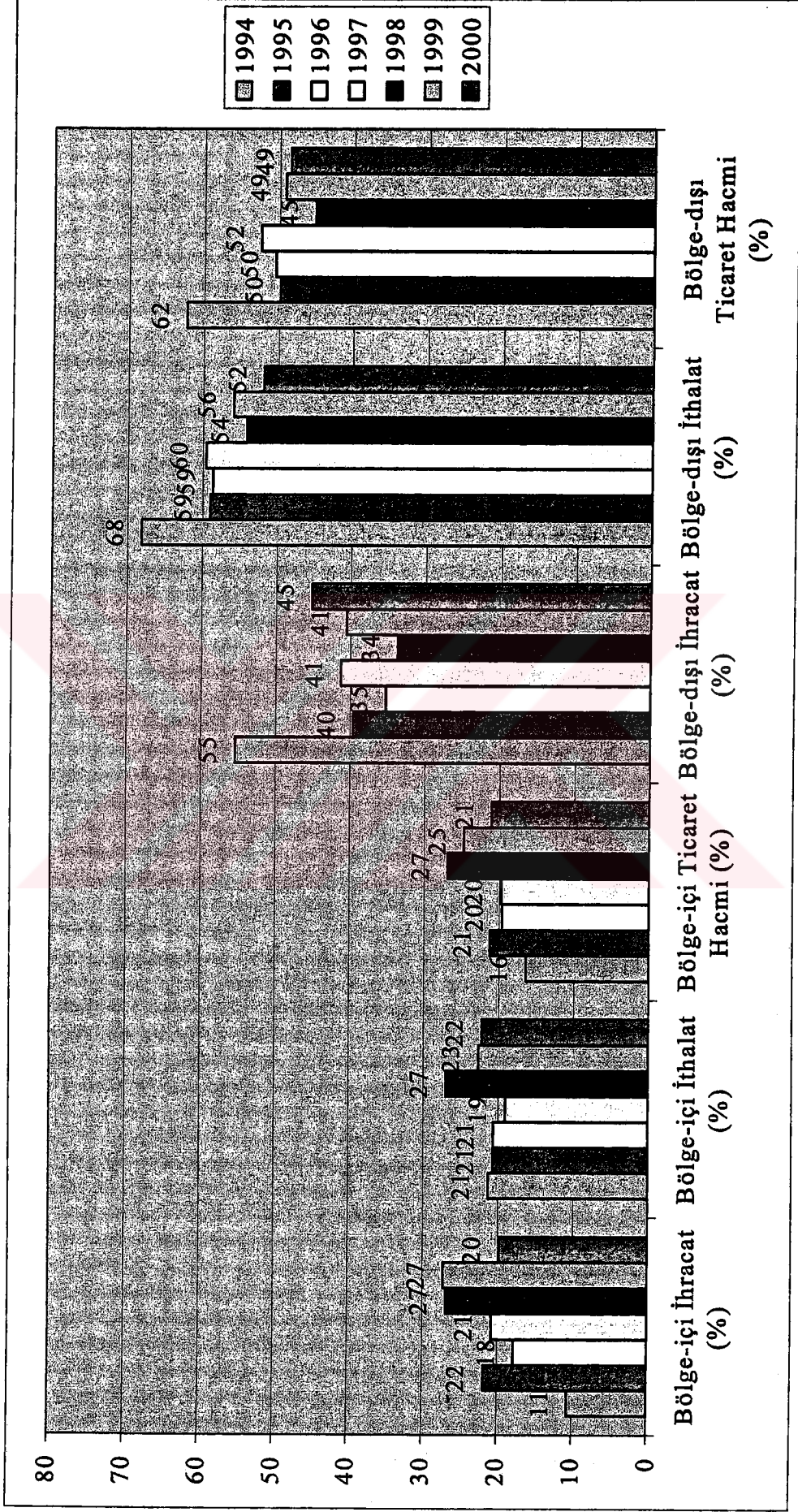
Tablo İ

Özbekistan İçin Bölge-İçi ve Bölge-Dışı Ticaret Verileri (1994-2000)

	Bölge-İçi Ticaret			Bölge-Dışı Ticaret			Mesafe	GSYİH y	GSYİH i	GSYİH v	Mesafe		
	X	M	X+M	X	M	X+M							
1994													
Özbekistan-Azerbaycan	2	3	5	24,029	1,194	2095	Özbekistan-Rusya	774	917	1691	24,029	325,9	4290
Özbekistan-İran	3	29	32	24,029	66,007	2125	Özbekistan-Ukrayna	45	76	121	24,029	52,5	4555
Özbekistan-Kazakistan	0	304	304	24,029	19,788	1715	Özbekistan-G. Kore	0	153	153	24,029	402,5	6430
Özbekistan-Kırgızistan	58	48	106	24,029	1,511	650	Özbekistan-ABD	3	98	101	24,029	6993,3	16280
Özbekistan-Pakistan	1	20	21	24,029	51,895	1155	Özbekistan-Almanya	282	354	636	24,029	2091,7	6490
Özbekistan-Tacikistan	76	25	101	24,029	2,889	385							
Özbekistan-Türkiye	71	71	142	24,029	129,734	4065							
Özbekistan-Türkmenistan	0	0	0	24,029	4,589	1295							
1995													
Özbekistan-Azerbaycan	7	4	11	10,171	2,417	2095	Özbekistan-Rusya	808	907	1715	10,171	337,7	4290
Özbekistan-İran	4	77	81	10,171	87,383	2125	Özbekistan-Ukrayna	89	152	241	10,171	49,1	4555
Özbekistan-Kazakistan	245	168	413	10,171	19,925	1715	Özbekistan-G. Kore	0	270	270	10,171	414,8	6430
Özbekistan-Kırgızistan	64	98	162	10,171	1,492	650	Özbekistan-ABD	13	70	83	10,171	7338,4	16280
Özbekistan-Pakistan	3	38	41	10,171	60,675	1155	Özbekistan-Almanya	167	389	556	10,171	2458,3	6490
Özbekistan-Tacikistan	229	145	374	10,171	2,377	385							
Özbekistan-Türkiye	15	74	89	10,171	169,319	4065							
Özbekistan-Türkmenistan	26	23	49	10,171	5,874	1295							
1996													
Özbekistan-Azerbaycan	7	6	13	13,949	3,177	2095	Özbekistan-Rusya	593	1191	1784	13,949	418,6	4290
Özbekistan-İran	22	137	159	13,949	104,735	2125	Özbekistan-Ukrayna	55	197	252	13,949	44,6	4555
Özbekistan-Kazakistan	81	222	303	13,949	21,036	1715	Özbekistan-G. Kore	0	560	560	13,949	520,2	6430
Özbekistan-Kırgızistan	120	127	247	13,949	1,827	650	Özbekistan-ABD	150	387	537	13,949	7751,1	16280
Özbekistan-Pakistan	1	49	50	13,949	63,32	1155	Özbekistan-Almanya	125	522	647	13,949	2383,4	6490
Özbekistan-Tacikistan	181	210	391	13,949	1,054	385							
Özbekistan-Türkiye	49	252	301	13,949	181,051	4065							
Özbekistan-Türkmenistan	5	4	9	13,949	2,379	1295							

	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe	1997	X	M	X+M	GSYİH i	GSYİH y	Mesafe
Özbekistan-Azerbaycan		5	5	10	14,745	3,962	2095	Özbekistan-Rusya	923	962	1885	14,745	428,5	4290
Özbekistan-İran		16	115	131	14,745	99,264	2125	Özbekistan-Ukrayna	115	259	374	14,745	50,1	4555
Özbekistan-Kazakistan		60	163	223	14,745	22,165	1715	Özbekistan-G. Kore	0	743	743	14,745	476,5	6430
Özbekistan-Kırgızistan		117	112	229	14,745	1,768	650	Özbekistan-ABD	37	258	295	14,745	8256,5	16280
Özbekistan-Pakistan		1	43	44	14,745	62,424	1155	Özbekistan-Almanya	121	483	604	14,745	2111	6490
Özbekistan-Tacikistan		238	190	428	14,745	1,121	385							
Özbekistan-Türkiye		86	232	318	14,745	189,165	4065							
Özbekistan-Türkmenistan		80	5	85	14,745	2,681	1295							
	1998							1998						
Özbekistan-Azerbaycan		3	2	5	14,989	4,446	2095	Özbekistan-Rusya	474	533	1007	14,989	282,5	4290
Özbekistan-İran		16	115	131	14,989	102,182	2125	Özbekistan-Ukrayna	27	153	180	14,989	41,9	4555
Özbekistan-Kazakistan		88	131	219	14,989	22,136	1715	Özbekistan-G. Kore	130	442	572	14,989	317,1	6430
Özbekistan-Kırgızistan		111	42	153	14,989	1,646	650	Özbekistan-ABD	31	162	193	14,989	8720,2	16280
Özbekistan-Pakistan		21	20	41	14,989	62,228	1155	Özbekistan-Almanya	117	304	421	14,989	2144,5	6490
Özbekistan-Tacikistan		207	138	345	14,989	1,32	385							
Özbekistan-Türkiye		87	172	259	14,989	199,58	4065							
Özbekistan-Türkmenistan		87	172	259	14,989	3,305	1295							
	1999							1999						
Özbekistan-Azerbaycan		0	1	1	17,078	4,581	2095	Özbekistan-Rusya	423	264	687	17,078	193,6	4290
Özbekistan-İran		16	115	131	17,078	99,592	2125	Özbekistan-Ukrayna	79	85	164	17,078	31,6	4555
Özbekistan-Kazakistan		79	73	152	17,078	16,871	1715	Özbekistan-G. Kore	190	376	566	17,078	406,1	6430
Özbekistan-Kırgızistan		46	51	97	17,078	1,249	650	Özbekistan-ABD	26	387	413	17,078	9206,9	16280
Özbekistan-Pakistan		62	12	74	17,078	58,615	1155	Özbekistan-Almanya	73	292	365	17,078	2103,4	6490
Özbekistan-Tacikistan		240	199	439	17,078	1,087	385							
Özbekistan-Türkiye		43	109	152	17,078	183,823	4065							
Özbekistan-Türkmenistan		45	8	53	17,078	3,305	1295							
	2000							2000						
Özbekistan-Azerbaycan		1	1	2	13,76	5,273	2095	Özbekistan-Rusya	602	302	904	13,76	259,6	4290
Özbekistan-İran		0	0	0	13,76	101,562	2125	Özbekistan-Ukrayna	162	125	287	13,76	31,3	4555
Özbekistan-Kazakistan		67	153	220	13,76	18,292	1715	Özbekistan-G. Kore	95	253	348	13,76	461,5	6430
Özbekistan-Kırgızistan		68	98	166	13,76	1,37	650	Özbekistan-ABD	34	183	217	13,76	98102	16280
Özbekistan-Pakistan		6	11	17	13,76	60,756	1155	Özbekistan-Almanya	68	233	301	13,76	1866,1	6490
Özbekistan-Tacikistan		169	108	277	13,76	0,99	385							
Özbekistan-Türkiye		78	91	169	13,76	199,267	4065							

Şekil 1
Özbekistan İçin Bölge-İçİ ve Bölge-Dışİ Ticaretin Gelişimi (1994-2000)

KAYNAKÇA

Kitaplar:

- Amuzegar, Jahangir. **Iran's Economy Under the Islamic Republic**, London&New York: I. B. Tauris, 1993.
- Archer, Clive ve Fiona Butler, **The European Union: Structure&Process**, London: Pinter, 1996.
- Balassa, Bela. **Economic Development and Integration**, Mexico: Centro De Estudios Monetarios Latinoamericanos, 1965.
- Balassa, Bela. **The Theory of Economic Integration**, Homewood&Illinois: Richard D. Irwin Inc., 1961.
- Balkır, Canan ve Muzaffer Demirci, **Uluslararası Ekonomik Bütünleşme ve Avrupa Topluluğu**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989.
- Dartan, Muzaffer, Esra Hatipoğlu ve Mehmet Dikkaya, **ECO Bölgesi: Uluslararası Aktörlerin Rolü ve Türkiye**, İstanbul: Marmara Üniversitesi Avrupa Topluluğu Enstitüsü Yayınları, 2002.
- Davutoğlu, Ahmet. **Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu**, İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- Ertürk, Emin. **Ekonomik Entegrasyon Teorisi ve Türkiye'nin İçinde bulunduğu Entegrasyonlar**, Bursa: Ezgi Kitabevi Yayınları, 1993.
- Hashemi, Zia H.. **Iran, Pakistan and Turkey: Regional Integration and Economic Development**, Lahore: Aziz, 1979.
- Jovanovic, Miroslav. **International Economic Integration**, London&New York: Routledge, 1992.
- Kahnert, F., P. Richards, E. Stoutjerdijk, P. Thomopoulos, **Economic Integration Among Developing Countries**, Paris: Development Centre of the OECD, 1969.
- Karlık, Rıdvan. **Uluslararası Ekonomi**, İstanbul: Beta Yayınları, 1998.

- Kazgan, Gülten. **Küreselleşme ve Yeni Ekonomik Düzen**, İstanbul: Altın Kitaplar Yayını, 1997.
- Kreinin, Mordechai E.. **International Economics: A Policy Approach**, Fort Worth: Dryden Press, 1995.
- Küçükahmetoğlu, Osman. **Gümrük Birliği**, İstanbul: Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Yayınları, 2000.
- Machlup, Fritz. **A History of Thought on Economic Integration**, New York: Columbia University Press, 1977.
- Mansfield, Edward D. and Helen Milner. **The Political Economy of Regionalism**, New York: Columbia University Press, 1997.
- Matsutani, Hironao. **Japonya'nın Dış Politikası ve Türkiye**, İstanbul: Bağlam Yayınları, 1995.
- Mistry, Percy S.. **Regional Integration Arrangements in Economic Development: Panacea or Pitfall?**, Hague: Fondad, 1996.
- Molle, Willem. **The Economics of European integration: Theory, Practice and Policy**, Aldershot: Ashgate Publishing Ltd, 1997.
- Mütercimler, Erol. **Türkiye-Türk Cumhuriyetleri İlişkiler Modeli**, İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınevi, 1993.
- Olcott, Martha Brill. **Central Asia's New States**, Washington: United States Institute of Peace Press, 1996.
- Öğütçü, Mehmet. **Geleceğimiz Asya'da mı? Yaralı Asya, Çin ve Türkiye**, İstanbul: AD Kitapçılık, 2. Baskı, 1999.
- Öğütçü, Mehmet. **Türkiye'de Yeni Bir Ekonomik ve Ticari Diplomasi Stratejisine Doğru**, İstanbul: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği Yayınları, 1998.
- Pomfret, Richard. **Central Asia Turns South? Trade Relations in Transition**, London: The Royal Institute of International Affairs, 1999.
- Raşit, Ahmet. **Orta Asya'nın Dirilişi**, İstanbul: Cep Kitapları, 1996.
- Robson, Peter. **International Economic Integration**, Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972.
- Robson, Peter. **The Economics of International Integration**, London&New York: George Allen&Unwin, 1998.

- Sannwald, Rolf and Jacques Stohler. **Economic Integration: Theoretical Assumptions and Consequences of European Unification**, New York: Greenwood Press, 1969.
- Seyidoğlu, Halil. **Uluslararası İktisat**, İstanbul: Güzem Yayınları, 1996.
- Swann, Denis. **European Economic Integration: The Common Market, European Union and Beyond**, Cheltenham: Edward Elgar, 1996.
- Thurow, Lester C.. **Kapitalizmin Geleceği**, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997.
- Tinbergen, Jan. **International Economic Integration**, Amsterdam&London&New York: Elsevier, 1965.
- Türkiye Sosyal Etüdler Vakfı (TESEV). **Ortadoğu'da Ekonomik İşbirliği** (Ed. Kemal Kirişçi), İstanbul: TESEV Yay., 1996.
- Uludağ, İlhan. **Sovyetler Birliği Sonrası Bağımsız Türk Cumhuriyetleri ve Türk Guruplarının Sosyo-Ekonomik Analizi ve Türkiye ile İlişkileri**, İstanbul: TOBB Yay., 1992.
- Yıldızoğlu, Ergin. **Globalleşme ve Kriz**, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1996.

Tezler

- Boz, Cihangir. "*Türkiye - Orta Asya Türk Cumhuriyetleri İlişkileri ve Almanya'nın Konumu*", Marmara Üniversitesi, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Ortadoğu ve İslam Ülkeleri İktisat Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 1996.
- Dikkaya, Mehmet. "*Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik Dönüşüm Süreci ve Bu Süreçte Uygulanan İktisat Politikaları*", İstanbul Ün. Sos. Bil. Enstitüsü, İktisat Politikası Bilim Dalı (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997.
- Stanizai, Zaman Sabaoun. "*The Economic and Political Integration of Central and Southwest Asia: An Analyses of the Economic Cooperation Organization*", University of Southern California, Siyaset Bilimi (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Mayıs 1997.

Raporlar, Bültenler ve Diğer Çalışma Raporları

Addis, Caren and Mathew Verghis. *“Economic Integration In The Western Hemisphere: A Rapporteurs’ Report”*, The Helen Kellogg Institute for International Studies Working Paper, No: 207 (April 1994), University of Notre Dame, 1-37.

Birleşmiş Milletler, Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), **World Investment Report 1999: Foreign Direct Investment and the Challenge of Development**, UNCTAD, 1999.

Central Eurasian Water Crisis: Caspian, Aral, and Dead Seas, (Ed. Iwao Kobori ve Michael H. Glantz), Washington: The United Nations University Press, 1998.

Devlet Bakanlığı, **Türk Cumhuriyetlerinde Ticaret-Yatırım Ortamı ve Mali Sektör**, Ankara, 1998.

Economic Cooperation Organization Secretariat, **ECO Annual Economic Report for the Year 2000** (Taslak), Tehran, February 2001.

Economic Cooperation Organization Secretariat, **A Guide Book**, Tahran, Temmuz 1999.

Economist Intelligence Unit, **Azerbaijan**, Country Profile 2000.

Economist Intelligence Unit, **Kazakhstan**, Country Profile 2000.

Economist Intelligence Unit, **Turkmenistan**, Country Profile 2000.

Economist Intelligence Unit, **Uzbekistan**, Country Profile 2000.

European Commission Tacis Information Office, **What is Tacis?**, Brussels, 1995.

European Commission Eurostat, **Europe in Figures**, Brussels, 1995.

Frankel, Jeffrey A.. *“Regional Trading Arrangements: Barriers or Stepping Stones for Global Free Trade”*, **Patterns of Trade, Trade Agreements and Regional Trading Arrangements Conference: An Agenda for the Twenty-first Century**, World Bank, 9 July 1998.

Friedrich Ebert Vakfı, **Türkiye’nin Avrupa Birliği’ne Gümrük Birliği ile Katılmasının Diğer Bölgesel İşbirliği Projeleri Üzerindeki Muhtemel Etkileri**, İstanbul, 1995.

Harrison, Glenn W.-Thomas. F. Rutherford - David T. Tarr, **Economic Implications for Turkey of a Customs Union with the European Union**, Policy Research Working Paper 1599, International Economics Department, International Trade Division, The World Bank, 1996.

- İktisadi Kalkınma Vakfı, **Gümrük Birliği'nin Türkiye Ekonomisine Etkileri: İlk Dört Yıllık Ekonometrik Analizi**, No: 159, İstanbul: İKV Yayınları, 2000.
- Interfax Oil and Gas Report**, No: 24, 17 Haziran 1994.
- International Monetary Fund (IMF), **Direction of Trade Statistics Yearbook**, IMF, 2000.
- International Monetary Fund (IMF), **Direction of Trade Statistics Yearbook**, IMF, 2001.
- International Monetary Fund (IMF), **Islamic Republic of Iran: Recent Economic Developments**, No: 00/120, Staff Country Report 2000.
- International Monetary Fund (IMF), **Pakistan: Selected Issues and Statistical Appendix, Country Report**, No: 01/11, January 2001.
- İstanbul Ticaret Odası (İTO), **Ekonomik Rapor**, İstanbul: İTO Yayınları, 1998.
- Krueger, Anne O.. "*Trade Creation and Trade Diversion under NAFTA*", **NBER Working Paper**, No. 7429, Cambridge, M.A.: National Bureau of Economic Research, December 1999.
- Lewis, Jeffrey D., Sherman Robinson ve Karen Thierfelder, "*After the Negotiations: Assessing the Impact of Free Trade Agreements in Southern Africa*", **International Food Policy Research Institute Trade and Macroeconomics Division Discussion Paper**, Washington D.C., September 1999.
- Molle, Willem. "*Economic Integration and Equal Distribution*", **The Inter-American Development Bank Working Paper Series**, No. 216, Washington, 1997(b), 1-39.
- Presidents & Prime Ministers**, Vol. 3, No: 5, Eylül-Ekim 1994.
- Sayan, Serdar. "*Could Regional Economic Cooperation Generate Trade Creation and Trade Diversion Effects without Altering Trade Policies of Members? Preliminary Results from a Gravity Application to BSEC*", **Bilkent University Department of Economics, Discussion Paper**, No: 98-10, Ankara, 1998, 1-20.
- Sayan, Serdar. "*The Black Sea Economic Cooperation Project: A Substitute for or a Complement to Globalization Efforts in the Middle East and the Balkans*", **Globalization: Challenges and Opportunities for Development in the ERF Region** adlı konferansta tebliğ edilmiştir, Kuwait University, 18-20 October 1997.

- Sheffield, Sharon. "Agriculture, GATT, and Regional Trade Agreements", **Regional Trade Agreements and U.S. Agriculture**, (Ed. Mary E. Burfisher ve Elizabeth A. Jones), Economic Research Service, US Department of Agriculture, Agricultural Economics Report No: 771 (November 1998), 87-96.
- Statement Before the Subcommittee on Foreign Operations, Export Financing and Related Programs of the House Appropriations Committee, Washington: 10 May 1994, **Dispatch 5**, No: 21, 23 Mayıs 1994.
- T. C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı, **Küreselleşme, Bölgesel Entegrasyonlar ve Türkiye**, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Ankara: DPT Yayınları, 1995.
- Talbott, Strobe. **An Address by US Deputy Secretary at the US-Central Asia Business Conference**, Washington, 3 May 1994.
- The World Bank, **World Development Indicators 2001**, Washington: The World Bank, 2001.
- The World Trade Organization, **International Trade Statistics 2001**, WTO, 2001.
- Togan, Sübidey, "Black Sea Economic Co-operation Organisation, Turkic Republics and Turkey: Possibilities for Regional Economic Integration" Marmara Üniversitesi, Avrupa Topluluğu Enstitüsü ve TEPSA (Trans European Policy Studies Association) Konferansı, 22-24 Eylül 1993.
- Togan, Sübidey. "Black Sea Economic Cooperation, Economic Corporation Organization, Turkic Republics and Turkey: Possibilities for Regional Economic Integration", European Union, Turkey and Eurasia: New Trends in EU-Turkey Relations konferansı tebliği, September 22-23 1994, İstanbul.
- Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Avrasya Dosyası Bülteni**, No: 41, Eylül 1995.
- Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Azerbaycan Ülke Raporu**, Ankara: TİKA Yay., 1996.
- Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), **Kazakistan Ülke Raporu**, Ankara: TİKA Yay., 1995.
- UNCTAD, **Trade and Development Report 2000, Global Economic Growth and Imbalances**, New York and Geneva, 2001.
- UNCTAD, **World Investment Report 1999: Foreign Direct Investment and the Challenge of Development**, 1999.
- United Nations Office for Drug Control and Prevention (ODCCP Studies on Drugs and Crime), **Global Illicit Drug Trends 2002**, New York: United Nations Publication, 2002.

- United States-Azerbaijan Chamber of Commerce, **Azerbaijan Investment Guide**, Washington, 1997.
- Vamvakidis, Athanasios. "*Regional Trade Agreements or Broad Liberalization: Which Path Leads to Faster Growth?*", **IMF Staff Papers**, Vol. 46, No: 1, March 1999, 42-68.
- Venables, Anthony J.. "*Regional Integration Agreements: a Force for Convergence or Divergence?*", **Annual Bank Conference on Development Economics**, Paris, June 1999, 1-26.
- Wang, Z. K ve L. Alan Winters, "*The Trading Potential of Eastern Europe*", **Centre for Economic Policy Research Discussion Paper**, No. 610. London: Centre for Economic Policy Research, 1991.
- World Tourism Organization, **Yearbook of Tourism Statistics 1994-1998**, World Tourism Organization, 1999.
- World Trade Organization (WTO), **Annual Report 1998**, WTO, 1999.
- World Trade Organization (WTO), **Annual Report 2000**, WTO, 2001.
- World Trade Organization (WTO), **International Trade Statistics 2001**, WTO, 2001.

Sürelî Yayınlar

- Afrasiabi, Kaveh L. "*Iran, GCC and ECO*," **The Iranian Journal of International Affairs**, Vol. IV, No: 1, Spring 1992, 201-205.
- Afrasiabi, Kaveh L. ve Yadollah Pour Jalali, "*The Economic Cooperation Organization: Regionalization in a Competitive Context*", **Mediterranean Quarterly**, Vol. 12, No: 4, Fall 2001, 62-79.
- Ahmad, Ishtiaq. "*Turkey And Pakistan: Bridging The Growing Divergence*" **Perceptions**, Volume: 5, No: 3, September-November 2000, 154-169.
- Ahmar, Moonis. "*Çağdaş Orta Asya'da Etnik Faktör: Pakistan'ın Yaklaşımı*", **Avrasya Etüdleri**, Cilt 2, Sayı: 4, Kış 1995/96, 12-21.

- Akman, M. Sait ve Muzaffer Dartan, "The Regionalism in the World Economy: Novel Expectations from an Old Habit", **Marmara Journal of European Studies**, Vol. 6, No: 1, 1998, 1-31.
- Aktaş, Hayati. "Türkiye'nin Orta Asya'daki Politikasında İran Faktörü" **Bilig**, No: 20, Kış 2002, 10-28.
- Altan, Türker. "Tükenmiş Bir Çevresel Miras: Orta Asyada Sınır Ötesi Çevre Sorunları ve Doğal Kaynakların Tahribi", **Avrasya Etütleri**, C. 2, No:5, İlkbahar 1995.
- Amin, Tahir. "Pakistan, Afghanistan and the Central Asian States", **Central Asia in Historical Perspective** (ed. Beatrice F. Manz), Boulder: Westview Press, 1994, s. 216-231
- Aras, Bülent ve İhsan Çolak. "Amerika-Orta Asya İlişkileri", **Avrasya Etütleri**, Sonbahar 1996, 57-72.
- Aras, Bülent. "Çin-Orta Asya İlişkileri", **Yeni Forum**, No: 326, Temmuz 1996, 13-17.
- Aras, Bülent. "İran'ın Değişen Güvenlik Dengesi Çerçevesinde Orta Asya ve Kafkasya Cumhuriyetleri ile İlişkileri", **Avrasya Dosyası**, No: 3, Sonbahar 1996, 167-180.
- Aras, Bülent. "İsrail'in Yeni Stratejisinde Orta Asya ve Kafkasya'nın Yeri", **Avrasya Dosyası**, No: 4, Sonbahar 1995-1996, 184-198.
- Aras, Bülent. "Turkey's Policy in the Former Soviet South: Assets and Options", **Turkish Studies**, Vol.1, No:1, 2000, 36-58.
- Aras, Bülent. "Turkish Foreign Policy Towards Iran: Ideology and Foreign Policy in Flux", **Journal of Third World Studies**, Vol. 18, No: 1, Spring 2001, 105-124.
- Atkinson, Glen. "Developing Global Institutions: Lessons to be Learned From Regional Experiences", **Journal of Economic Issues**, Vol. 33, Issue: 2, June 1999, 335-342.
- Barkey, Henry J.. "Iran and Turkey: Confrontation across an Ideological Divide" **Regional Power Rivalries in the New Eurasia**, (ed. Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolansky), New York: M. E. Sharpe, 1995, 147-168.
- Başar, Haşmet. "Economic Cooperation among Islamic Countries", **Symposium on Orientation in Islamic Economics**, (Ed. Mustafa Aykaç) İstanbul: Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yay., 1998.
- Bekar, Olgan. "Çin ve Batı Türkistan", **Avrasya Dosyası**, No: 2, Yaz 1995, 47-55.
- Bhagwati, Jagdish. "Preferential Trade Agreements: The Wrong Road" **Law and Policy in International Business** 27, No: 4, Summer1996, 865-871.

- Bhagwati, Jagdish. "Regionalism and Multilateralism: An Overview", **New Dimensions in Regional Integration**, (Ed. J. De Melo ve Arvind A. Panagaria), New York: Cambridge University Press, 1993, 22-57.
- Bhagwati, Jagdish. "Regionalism versus Multilateralism", **World Economy** 15, No: 5, September 1992, 535-555.
- Bishku, Micheal B.. "Turkey and Iran During the Cold War", **Journal of Third World Studies**, Vol. 16, no. 1, Spring 1999, 13-28.
- Bora, Ali. "Gelişmekte Olan Ülkelerde Ekonomik Entegrasyonun Başarısı ve Bir Uygulama", **Yönetim ve Ekonomi**, Sayı: 2, 1996, 53-64.
- Brada, Josef C. and José A. Méndez, "Political and Economic Factors in Regional Economic Integration", **Kyklos**, Vol. 46, No: 2, 1993, 183-201.
- Bremmer, Ian and Alyson Bailes. "Sub-Regionalism in the Newly Independent States", **International Affairs**, Vol. 74, Issue 1, January 1998, 131-148.
- Chia S. and T. Yuan Lee. "Subregional Economic Zones: A New Motive Force in Asia-Pacific Development", **Dynamism and the International Economic System**, (ed. C. Fred Bergsten ve Marcus Noland), Washington: Institute fo International Economics, 1993, 225-272.
- Clapham, Christopher. "Introduction: Liberalisation, Regionalism and Statehood in the New Development Agenda", **Third World Quarterly**, Vol. 17, No. 4 (1996), 593-602.
- Clarete, Ramon, Christopher Edmonds and Jessica S. Wallack, "Asian Regionalism and Its Effects on trade in the 1980s and 1990s", **Journal of Asian Economics**, No: 14 (2003), 105-120.
- Clawson, Patrick. "Energy Security: The Persian Gulf and Caspian Basin", **The Brown Journal of World Affairs**, Vol. VII, Issue 2, Summer/Fall 2000, 35-42.
- Clements, Kevin P.. "Common Security in the Asia-Pacific Region: Problems and Prospects", **Alternatives** 14, no: 1, January 1989, 49-76.
- Coleman, William D. and Geoffrey R. D. Underhill, "Domestic Politics, Regional Economic Co-operation, and Global Economic Integration", **Regionalism and Global Economic Integration: Europe, Asia and the Americas** (Ed. William D. Coleman and Geoffrey R. D. Underhill), London and New York: Routledge, 1998, 1-16.
- Croissant, Cynthia M. ve Michael P. Croissant. "Hazar Denizi Statüsü Sorunu: İçeriği ve Yansımaları", **Avrasya Etütleri**, Ç. 3, No: 4, Kış 1996/1997, 15-30.
- Çandar, Cengiz and Graham E. Fuller. "Grand Geopolitics for a New Turkey", **Mediterranean Quarterly**, vol. 12, No: 1, Winter 2001, 22-38

- 7
- Çarıkcı, Emin. “*Türk Cumhuriyetlerinde Ekonomik Gelişmeler ve Türkiye'nin Rolü*” **Bilig**, Sayı: 7, Güz 1998, 1-5.
- Dartan, Muzaffer ve Sait Akman, “*Gelişmekte Olan Ülkeler Açısından Bölgesel Entegrasyon Süreci*”, **İktisat Politikası** (Ed. Vildan Serin), İstanbul: Alfa Yayınları, 1998, 665-681.
- Dartan, Muzaffer. “*Black Sea Economic Co-operation (BSEC): Proposals and Problems with Particular Reference to the EU*”, **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, 1999, 1-20.
- Dartan, Muzaffer. “*The Economic Cooperation Organization (ECO): Reality or Utopy?*”, **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 1-2, 2000, 205-266.
- De Cordier, Bruno. “*The Economic Corporation Organization: Towards A New Silk Road On The Ruins Of The Cold War*”, **Central Asian Survey**, Vol. 15, 1996, 47-57.
- Diao, Xinchun, Wenli Li ve Erinc Yeldan. “*How the Asian Crisis Affected the World Economy: A General Equilibrium Perspective*”, **Federal Reserve Bank of Richmond Economic Quarterly**, Vol. 86/2, Spring 2000, 35-59.
- Dikkaya, Mehmet. “*Farklı Döviz Kuru Sistemlerinde Para ve Maliye Politikası ve Optimum Para Alanları*” **Liberal Düşünce**, Cilt: 4, Sayı: 16, Güz 1999, 137-141.
- Dikkaya, Mehmet. “*Orta Asya'da Yeni Büyük Oyun: Türkiye, Rusya ve İran*”, **Avrasya Dosyası**, (İran Özel Sayısı), Cilt. 5, Sayı. 3, Sonbahar 1999, 189-209.
- Dikkaya, Mehmet. “*Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler*”, **Bilig**, No: 11, Bahar 1999, 1-19.
- Dingsdale, Alan. “*New Geographies of Post-Socialist Europe*”, **The Geographical Journal**, Vol. 165, Part 2, Jul 1999, 145-153.
- Dorian, James P.. “*Oil, Gas in FSU Central Asia, Northwestern China Await Development*”, **Oil&Gas Journal**, Vol. 99, No: 37, 10 September 2001, 1-25.
- Elbadawi, Ibrahim. “*The Impact of Regional Trade and Monetary Schemes on Intra-Sub-Saharan Africa Trade*”, **Regional Integration and Trade Liberalization in Sub-Saharan Africa**, (ed. Oyejide Ademola, Ibrahim Elbadawi ve Paul Collier), Houndmills, Basingstoke, London: Macmillan, 1997.
- Erçel, Gazi. “*Globalization and International Financial Environment*”, **Bank of International Settlement Review**, No: 79, 2000, 1-5.
- Ferdinand, Peter. “*The New Central Asia and China*”, (ed. Peter Ferdinand), **The New Central Asia and Its Neighbours**, London: Pinter, 1994.

- Gordon, Prudence A.. "The World Trade Organization: Throwing to Baby Out With the Bath Water? How Institutionalization and Increased Regulation Might Undermine Trade Liberalisation", **Australian Journal of International Affairs**, Vol. 50, No: 3 (1996), 245-258.
- Gorzalak, Grzegorz. "Regional Development in Central Europe and European Integration", **Informationen zur Raumentwicklung**, Heft 11/12.2001, 743-749.
- Haggard, Stephan. "The Political Economy of Regionalism in Asia and Americas", (Ed. Edward D. Mansfield ve Helen V. Miller), **The Political Economy of Regionalism**, New York: Columbia University Press, 1997, 20-49.
- Haghayeghi, Mehrdad. "Economic Cooperation Organization: A Preliminary Assessment", **Central Asia Monitor**, No: 1, 1995, 14-19.
- Harris, S. G.. "The Russian Federation and Turkey", **New Eurasia**, (ed. Alvin Z. Rubinstein ve Oles M. Smolansky), New York: M. E. Sharpe, 1995, 3-25.
- Hentz, James. "Southern Africa after Apartheid: Regional Integration and External Resources", **Alternatives** 14, No: 1, January 1995.
- Hester, Annette ve Eugene Beaulieu. "Trade Agreements in the Americas: Regionalism Converging to Globalization", **Estey Centre Journal for Law and Economics in International Trade**, Vol. 1 No: 2, 2000, 108-136.
- Hinojosa, Ojeda. "Regional Integration Options for Central America and the Caribbean after NAFTA", **North American Journal of Economics and Finance** 6, No: 2, Fall 1995, 121-148.
- Hufbauer, Gary. "World Economic Integration: The Long View", **International Economic Insights**, Vol. 2, No: 3, 1991.
- Jessop, Bob. "Regional Economic Blocs, Cross-Border Cooperation, and Local Economic Strategies in Postsocialism", **American Behavioral Scientist**, Vol. 38 Issue 5, March/April 1995, 674-716.
- Jukov, Stanislav. "Kazakistan, Kirgizistan, Uzbekistan va Sotsialna-Ekonomiçeskih Struktürakh Sovremennogo Mira", **Mirovaya Ekonomika i Mejdunarodnaya Atnaşenya**, Mart 1997, 45-60.
- Karatnycky, Adrian. "How the East was Lost", **National Review** 46, No: 12, 27 Haziran 1994, 36-41.
- Katzenstein, Peter J.. "Regionalism in Comparative Perspective", **Cooperation and Conflict** 31, No: 2, June 1996, 123-159.
- Kendirbaeva, Gulnar. "Time of Independence, Time of Trial", **Asian Affairs** 24, No: 3, Ekim 1993, 280-289.

- Khan, Saleem M. and Zahira S. Khan, "*Asian Economic Integration: A Perspective on South Asia*", **Journal of Asian Economics**, No: 13 (2003), 767-785.
- Kramer, Heinz. "*Turkey Under Erbakan: Continuity and Change Towards Islam*", **Aussenpolitik**, Vol. 4, 1996, s. 380-384.
- Krueger, Anne. "*Overview*", **The Regionalization of the World Economy**, (Ed. Jeffrey A. Frankel) Chicago&London: The University of Chicago Press, 1998.
- Krueger, Anne. "*The Effects of Regional Trading Blocs on World Trade*", **The Challenge of NAFTA: North America, Austria, New Zealand and the World Trade Regime**, (ed. Sidney Weindraub vd.), University of Texas, Austin, 1993, 21-32.
- Kuznetsov, Evgenii A. and Gregory Gleason. "*The Theory of Integration and the Eurasian Economic Community*", **VII. Conference on Promoting Stability in Central Asia**, Almaty, June 11-15, 2001, 1-23.
- Küçükahmetoğlu, Osman. "Endüstri İçi Ticaret ve Türkiye", **Marmara Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 2, 2001, 129-153.
- Küçükahmetoğlu, Osman. "*Türkiye-AB Gümrük Birliği'nin İktisadi Etkileri*", **İktisat Dergisi**, Aralık 2000, 34-47.
- Langhammer, Rolf J.. "The Developing Countries and Regionalism", **Journal of Common Market Studies**, Vol. 30, No: 2, June 1992, 211-231.
- Lawrance, Robert Z.. "*Emerging Regional Arrangements: Building Blocks or Stumbling Blocks?*", **International Political Economy** (Ed. Jeffrey Frieden&David Lake), New York: St. Martin's Press, 1995, 407-415.
- Levy, Brigitte. "*Globalization and Development: Facing the Challenges*", **The Political Economy of Globalization**, (ed. Satya Dev Gupta), Boston: Kluwer Academic Publishers, 1997.
- Lipsey, R. G.. "*The Theory of Customs Unions: Trade diversion and Welfare*", **International Economic Integration**, (Ed. Peter Robson), Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, 59-67.
- Lozada, Carlos. "*Economic Policy Trends in Post-World War II Latin America*", **Federal Reserve Bank of Atlanta Economic Review** (Fourth Quarter 1999), 39-45.
- Mace, Gordon. "*Consensus-Building in the Andean Integration System: 1968-1985*", (Ed. W. Andrew Axline), **The Political Economy of Regional Cooperation**, London: Pinter, 1994, 34-71.

- Mamedov, Ramin. "*Kaspiyskoye More: Mejdunarodno- Pravovoy Status, Neft i Politika*", Bakü: Azərbaycan XXI. Esrin Astanasında, Baku: Azərbaycan İmler Akademiyesi Yayını 1998.
- Martin, Josh. "*Long Term Planning*", **The Middle East**, n. 274, January 1998, 19-20.
- McCaughan, Edward J.. "*National Auonomy in the New World Order: Perspectives from Cuba and Mexico*", **Review**, Vol. 18, No: 4, Fall 1995.
- Mikesell, R. F.. "*The Theory of Common Market and Developing Countries*", **International Economic Integration**, (Ed. Peter Robson), Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, 166-193.
- Mingshan, Chen and He Xiquan. "*Features and Prospects of the Situation in the Central Asian Region*", **Foreign Affairs Journal** (Beijing), no.37, 1995.
- Moradian, Igor. "*The Geo-Economy of the 'Great Economic Region': Iran-Armenia Relations*", **Amu Derya**, Vol: 4, No: 2, Summer 1999, 170-179.
- Munavvarov, Zahid I.. "*Central Asia and the Caucasus after the Soviet Union*", **Uzbekistan** (ed. Mohiaddin Mesbahi), Geinesville, Florida: University Press of Florida, 1994, 37-49.
- Murphy, David T.. "*Prussian Aims for the Zollverein, 1828-1833*", **Historian**, Vol. 53 Issue: 2, Winter 1991, 285-303.
- Narula, Rajneesh and John H. Dunning, "*Industrial Development, Globalization and Multinational Enterprises: New Realities for Developing Countries*", **Oxford Development Studies**, Vol. 18, No: 2, 2000, 141-167.
- Nayyar, Deepak. "*Globalization: The Game, the Players and the Rules*", **The Political Economy of Globalization**, (ed. Satya Dev Gupta), Boston: Kluwer Academic Publishers, 1997, 13-33.
- Neshkumai, Vadim. "*Asian Countries are Preferred Candidates for Accession to SCO*", **Ita Tass News Wire**, New York, 10 June 2002.
- Olson, Robert. "*1991'deki Körfez Savaşı'ndan 1995'deki Sınır Ötesi Operasyona Kadar Olan Dönemde, Kürt Sorunu ve Türk Dış Politikası*", **Avrasya Dosyası**, No: 2, Yaz 1996, 220-235.
- Ökmen, Mustafa. "*Çevre Sorunlarının Sistemler-Üstü Niteliği ve Orta Asya*" **Bilig**, Yaz 2000, 17-29.
- Panahov, Shahin M.. "*Hazar Denizinin Coğrafi-Jeopolitik Çevre Sorunları*", **Avrasya Çevre Konferansı**, T.Ç.S.V Yayını, Ankara, 1995.

- Parsons, Anthony. "*Central Asia, The Last Decolonization*", The David Davies Memorial Institute of International Studies, Occasional Paper, No: 4, August 1993, 1-16.
- Pastor, Gonzalo and Tatiana Damjanovic. "*The Russian Financial Crisis and its Consequences for Central Asia*" **IMF Working Paper**, No: 169, 2001, 1-41.
- Perraton, Jonathan and David Goldblatt. "*The Globalisation of Economic Activity*" **New Political Economy**, Vol. 2, Issue: 2, July 1997, 257-277.
- Pinder, Joan. "*Problems of European Integration*" **Economic Integration in Europe** (ed. G. Denton), London: Weidenfeld and Nicolson, 1969, 143-170.
- Pomfret, Richard. "*The Economic Cooperation Organization: Current Status and Future Prospects*", **Europe-Asia Studies**, Vol. 49, Issue: 4, Jun 1997, 657-668.
- Prakash, Aseem and Jeffrey A. Hart, "*Indicators of Economic Integration*", **Global Governance**, Vol. 6, No: 1, January-March 2000, 95-115.
- Qing, Chang. "*Brief Analysis on China's Relations with the Five Central Asian Nations*", **Foreign Affairs Journal** (Beijing), No: 33, September 1994.
- Raczka, Witt. "*A Sea or a Lake? The Caspian's Long Odyssey*", **Central Asian Survey**, Cilt: 19, Sayı: 2, June 2000, 189-221.
- Rhodes, Martin. "*'Subversive Liberalism': Market Integration, Globalisation and the European Welfare State*", **Journal of European Public Policy**, Vol. 2, No: 3, September 1995, 384-406.
- Rochester, Martin. "*The United Nations at Fifty: Challenges and Dilemmas in the Post-Cold War*", **Peace and Conflict Studies** 3, No: 1, June 1996, 67-78.
- Rodrik, Dani. "*How Far Will International Economic Integration Go?*", **Journal of Economic Perspectives**, Vol. 14, No: 1 Winter 2000, 177-186.
- Rosson, C. Parr, C. Ford Runge and Kirby S. Moulton, "*Preferential Trading Arrangement: Gainers and Losers from Regional Blocs*", **International Economics and International Economic Policy** (Ed. Philip King), Irwin: McGraw Hill, 2000, 166-171.
- Sakwa, R. and M. Webber. "*The Commonwealth of Independent States, 1991-1998: Stagnation and Survival*", **Europe-Asia Studies**, Vol. 51, No:3, 1999, 379-415.
- Sang-Seung, Yi. "*Open Regionalism and World Welfare*", **Eastern Economic Journal**, Vol. 22, Issue: 4, Fall 1996, 467-476.

- Sayan, Serdar and O. Zaim, "*Black Sea Economic Cooperation Project*" **The Political Economy of Turkey in the Post Soviet Era: Going West and Looking East**, westport (Ed. L. Rittenberg), CT: Praeger Publishers, 1999, 115-136.
- Sekkat, Khalid. "*Regional Integration Among the Maghreb Countries and Free Trade with the European Union: A Challenge for Both Sides of the Mediterranean*", **Journal of Economic Integration**, Vol. 11, No: 4, December 1996, 421-452.
- Sharma, Subhash C. ve Soo Y. Chua.. "*ASEAN: Economic Integration and Intra-regional Trade*", **Applied Economics Letters**, No: 7, 2000, 165-169.
- Smith, Gar. "*Afghanistan: It's about Oil*", **Earth Island Journal**, San Francisco, Spring 2002, 37-38.
- Talbott, Strobe. "*Promoting Democracy and Prosperity in Central Asia*", **Department of State Dispatch**, Vol. 5, No: 19, 9 May 1994, 280-281.
- Tatarayev, T. M., N. M. Agalarova, vd.. "*Hezer Denizi Kompleks Monitoringinin Esasları*", **Azərbaycan XXI. Esrin Astanasında**, Bakı: Azərbaycan İmler Akademiyəsi Yayını, 1998.
- Thurrow, Lester. "*Komunizmden Kapitalizme Geçiş*", **Küresel Rekabet**, (der. ve çev. Mustafa Özel), İstanbul: İz Yayıncılık, 1994, 127-135.
- Tussie, Diana. "*Globalisation and World Trade: From Multilateralism to Regionalism*", **Oxford Development Studies**, Vol. 2, Issue 1, February 1998, 39-45.
- Tweeten, Luther. "*Trade Regionalism: Promise and Problems*", **American Journal of Agricultural Economics**, Vol. 75, Issue: 3, August-1993, 810-822.
- Van Oudenaren, John. "*What is 'Multilateral'?*", **Policy Review**, February & March 2003, 33-47.
- Veikokonov, I.. "*Sovyetsko-Turetskiye Torgovo- Ekonomičeskiye Svyazi: Poiski Novih Forum i Napravleniy*", **Turtsiya: Novie Tendensii Ekonomičeskovo Razvitia vı 80-e Godı**, Moskova, 1991, 298-300.
- Viner, Jacop. "*The Economics of Customs Unions*", **International Economic Integration**, (Ed. Peter Robson), Harmondsworth&Middlesex: Penguin Books, 1972, 31-47.
- Wacker, Gudrun. "*Çin 'İpek Yolu'nu Tekrar Kuruyor*", **Yeni Forum**, Ekim 1996.
- Wang, Z. K.. "*China's Potential Trade: An Analysis Based on the Gravity Model*", Department of Economics, University of Birmingham: United Kingdom, 1992.

Gazeteler:

- “Aliyev'den İran'a Hassas Ziyaret”, Radikal, 19 Mayıs 2002.
- “Capital Goes Global”, The Economist, 23-29 September 2000.
- “Fact Sheets: Central Asian Republics”, Dispatch 5, 9 Mayıs 1994.
- “Geç Ama Güç Değil”, Radikal, 18 Haziran 2002.
- “İran Doğal Gaz Boru Hattında Sona Yaklaşıldı”, Dünya Gazetesi, 30 Haziran 2001.
- “İran Doğal Gaz Boru Hattında Sona Yaklaşıldı”, Dünya, 30 Haziran 2001.
- “İran ile Gümrük Anlaşması”, Cumhuriyet, 15 Mayıs 2000.
- “Komuta Türkiye'nin”, Hürriyet, 20 Haziran 2002.
- “Özbekistan 5 Üyeli GUUAM'dan Çekiliyor”, Zaman, 15 Haziran 2002.
- “Tahran'a Soğuk Tutum”, Cumhuriyet, 6 Haziran 2000.
- “Tajik President Opposes Pakistan's Entry into Shanghai Five”, Interfax, 5 Ocak 2001.
- “Trans-Asya Ekspresi Seferlerine Başlıyor”, Hürriyet, 8 Mart 2001.
- “Türkiye Şah Mesut'un Eğitimli Diplomat Hayalini Gerçekleştirdi”, Zaman, 10 Mayıs 2002.
- “Türkiye, Avrupa Birliği'ne Alternatif Aramalı”, Zaman, 8 Mart 2002.
- Akyol, Taha. “Afganistan ve Türkler”, Milliyet, 5 Kasım 2001.
- Arslan, Faruk. “Rusya'da Arka Bahçe Endişesi”, Zaman, 15 Şubat 2000.
- Asia-Ekonomika i Jizn, (Almatı), No: 32, Ağustos 1996.
- Avrasiya Gazeti, 25 Aralık 1998.
- Balbay, Mustafa. “Orta Asya'nın Ortası...”, Cumhuriyet, 11 Mayıs 1998.
- Berberoğlu, Enis. “İçinden Boru Hattı Geçen Savaş”, Radikal, 21 Şubat 2002.
- Birand, Mehmet Ali. “Asker Yollamaktan Neden Korkuyoruz?”, Posta, 18 Ekim 2001.
- Cornell, Svante. “Türk-Pakistan İlişkilerini Canlandırmanın Oluşturacağı Fırsatlar”
Zaman, 5 Kasım 2001.

- Cumhuriyet, 12 Temmuz 1999.
- Cumhuriyet, 15 Mayıs 1996.
- Cumhuriyet, 2 Ağustos 1995.
- Cumhuriyet, 25 Ocak 1995.
- Drozdiak, William. “*Iran and Turkey*”, **Washington Post**, 24 November 1991.
- Dünya, 2 Haziran 2001.
- Dzurek, Daniel. “*Caspian: A new zone of instability?*”, **China Daily** (New York), 6 Aug 2001.
- Ergan, Uğur. “*Türkiye'den İran'a Azerbaycan Notası*”, **Hürriyet**, 13 Ağustos 2001.
- Ertan, Fikret “*Hazar'da Statüko Değişiyor*”, **Zaman**, 22 Mayıs 2002.
- Ertan, Fikret. “*Yeni Bloklar*”, **Zaman**, 4 Mayıs 1999.
- Finansal Forum, 2 Ocak 1997.
- Gökmen, Oguz. “*Hazarda dost gezer!.. Düşman gezer!..*”, **Türkiye**, 18 Ekim 1998.
- Güven, Erdal. “*Hazar Kıyılarında Ulusal Güvenlik*”, **Radikal**, 25 Ağustos 2001.
- Güven, Erdal. *Paylaşılamayan Pasta*, **Radikal**, 5 Mayıs 2002.
- Haskebabçı, Aydın. “*D-8 Uçağı Havalanıyor*”, **Zaman**, 27 Ocak 1999.
- İzvestiya, 29 Haziran 1992.
- Kalaycıoğlu, Ersin. “*Refahyol'un MD-8 Serüveni*”, **Finansal Forum**, 9 Ocak 1997.
- Kazaz, Harun. “*Istanbul Protocol First Solid Step Towards Baku-Ceyhan Pipeline*”, **Turkish Daily News**, 19 Aralık 1999.
- Kışlalı, M. Ali. “*Kemalizm Kurtarıcı*”, **Radikal**, 27 Eylül 2001.
- Kinzer, Stephen. “*İpek Yolu'nda Kara Altın*”, **Radikal**, 25 Mart 2002.
- Kohen, Sami. “*Hazar Huzursuz*”, **Milliyet**, 14 Ağustos 2001.
- Lujnikova, M.. **Ekonomika i Jizn**, No: 7, Şubat 1998.
- Manisalı, Erol. “*Hortumlamanın Dış Boyutu*”, **Cumhuriyet**, 9 Mayıs 2001.
- Menges, Constantine C.. “*China, Russia, Iran and our Next Move*”, **Washington Times**, Washington, 10 February 10 2002, B03.

- New Europe, 23 Şubat-1 Mart 1997.
- New Europe, 27 Aralık 1998-2 Ocak 1999.
- New Europe, 6-12 Aralık 1998.
- Oruç, Saadet. “*Despite a Dazzling Ceremony, Georgian Reservation Towards Baku-Ceyhan Still Remain*”, **Turkish Daily News**, 25 Kasım 1999.
- Öğütçü, Mehmet. “*İran'sız Bölge Stratejisi Olmaz*”, **Milliyet**, 20 Ocak 2000.
- Resmi Gazete, 12 Eylül 1999, Sayı: 23814.
- Rosiskaya Gazeta, 14 Haziran 1997.
- Sarı, Gülten. “*Atina ile Bakü Mayıs Sonunda Petrol Anlaşması İmzalanıyor*”, **Zaman**, 26 Mayıs 2002.
- Sarı, Gülten. “*İran da Türkiye Üzerinden Avrupa'ya Doğal Gaz Satmaya Hazırlanıyor*”, **Zaman**, 29 Mayıs 2002.
- Sheridan, Mary Beth. “*Turkey, Competing with Iran and Saudis, Embraces Soviet Republics*”, **Associated Press**, 27 February 1992.
- Stephen F. ve L. Boulton. “*Pipeline Dispute Fuels West's Fiery Relations With Russia*”, **Financial Times (UK)**, 18 November 1999.
- Sürücü, Cengiz. “*Orta Asya Büyük Güçlerin Gölgesinde*” **Zaman**, 6 Nisan 1999.
- Taygar, Süleyman. “*Örnek Bir Bölgesel Örgüt: ECO*”, **Zaman**, 12 Ağustos 2000 (ECO Genel Sekreteri Önder Özer’le yapılan röportaj)
- The New York Times, 1 Şubat 1992.
- The Wall Street Journal, 17 Haziran 1996, (Milliyet’in Eki).
- Toker, Çiğdem. “*2.9 Milyar Dolarlık Rüya Gerçek Oldu*”, **Hürriyet**, 19 Eylül 2002.
- Tuncer, Baran. “*D-8’lerin Zirve Toplantısı*”, **Radikal**, 15 Haziran 1997.
- Turkish Daily News, 23 Mart 1998.
- Turkish Daily News, 30 Aralık 1994.
- Turkish Daily News, 4 Aralık 1993.
- Türkiye, 7 Aralık 1993.
- Türkmen, İlter. “*Uzak komşumuz İran!*”, **Hürriyet**, 13 Mayıs 1999.

Wagstyl, Stefan. “*Foreign Investment in Pakistan’s Economy*”, **Financial Times**, November 28, 1994.

Yılmaz, Mehmet. “*Orta Asya'nın Önemi*”, **Zaman**, 6 Nisan 1999.

Zaman, 13 Temmuz 2001.

Zaman, 14 Haziran 1997.

Zaman, 25 Kasım 1994.

Zaman, 3 Temmuz 1997.

Zeyrek, Deniz. “*Enerjik Fırtına Denizi: Hazar*”, **Radikal**, 24 Ağustos 2001.

İnternet Kaynakları:

“Afghan Pipeline Deal Linked”, <http://www.msnbc.com/news/852145.asp?cp1=1> (31 Aralık 2002).

“Iran-Russia Chamber Elects President Of The Caspian Sea Cooperation Council”, **Iran Commerce**, No. 2, Cilt. 6, 1998,
<http://www.adm.astranet.ru/english/vc/presid.htm> (1 Ekim 2001).

“Pakistan and the D-8”, <http://www.forisb.org/pak-d8.htm> (20 Aralık 2002).

Ahmar, Moonis. “Orta ve Güney Asya Arasında Ulaşım Bağlantısı Karakurun Karayolu (KKH) Olay Araştırması” **Avrasya Etütleri**, Sayı: 20 (Özel Sayı),
<http://www.tika.gov.tr/tur/yayin/avetud/11.htm> (10 Nisan 2002).

Amin, Samir. “Globalization, Regionalism and Democracy” **Multinational Monitor**, Vol.21, Issue: 4, April 2000,
<http://multinationalmonitor.org/mm2000/00april/interview1.html> (20 Eylül 2001).

Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru Hattı, <http://www.btc.com.tr/> (15 Ağustos 2002).

Bates, Gill. “Shanghai Five: An Attempt to Counter US Influence in Asia”, **Newsweek Korea**, Mayıs 2001, <http://www.brook.edu/views/op-ed/gill/20010504.htm>, (15 Aralık 2002).

- Binay, Mehmet. "Ankara Köprü Rolünü Devrediyor", <http://www.ntvmsnbc.com/news> (3 Aralık 2001).
- Binay, Mehmet. "Türkiye-İran: Dünyanın İki Devi"
<http://www.ntvmsnbc.com/news/158807.asp> (26 Kasım 2002).
- Birleşmiş Milletler Ankara Enformasyon Merkezi,
<http://www.un.org.tr/archive/news/0101haber.html> (26 Ocak 2001).
- Blua, Antoine. "Japan's Partnership With Uzbekistan Stays Strong, If Quiet, Through Crisis" 12 Haziran 2001,
<http://www.eurasianet.org/departments/business/articles/eav120601.shtml> (14 Aralık 2001).
- BOTAŞ, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/azerbaycan.html> (20 Ağustos 2002).
- BOTAŞ, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/btc.html> (15 Ağustos 2002).
- BOTAŞ, <http://www.botas.gov.tr/projeler/etud/hazar.html> (20 Ağustos 2002).
- Chomsky, Noam. "Notes on NAFTA: The Masters of Mankind",
<http://www.cs.unb.ca/~alopez-o/politics/chomnafta.html> (10 Mayıs 2001).
- Christie, Edward. "Potential Trade in Southeast Europe: A Gravity Model Approach"
<http://www.southeasteurope.org/documents/Christie.pdf> (10 Nisan 2003).
- Cutler, Robert M.. "Just What is "GUUAM" Anyway?", Foreign Policy In Focus, Şubat 2001, http://www.fpiif.org/commentary/0102guuam_body.html (10 Aralık 2001).
- Dash, Kishore C.. "The Political Economy of Regional Cooperation in South Asia", Pacific Affairs, Vol. 69, no. 2, Summer 1996,
<http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/dash.htm> (20 Aralık 2002).
- Demir, Cennet Engin, Ayşe Balcı ve Füsün Akkök. "The Role of Turkish Schools in the Educational System and Social Transformation Of Central Asian Countries: The Case of Turkmenistan and Kyrgyzstan", Central Asia Regional Literacy Forum, http://www.literacyonline.org/products/ili/webdocs/carlf_dem.html (28 Kasım 2002).
- Developing 8 Countries, <http://www.d8net.org/about/statistics.asp> (4 Temmuz 2001).
- Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu(DEİK)"Türkiye-Pakistan Ticari ve Ekonomik İlişkileri",
<http://www.kobinet.org.tr/hizmetler/katilimci-kuruluslar/vakiflar/Pakistan/Pakistan.pdf> (13 Aralık 2001).
- Dış Ticaret Müsteşarlığı, "Güneydoğu Asya Krizinin Türkiye ve Dünya'da Etkileri"
<http://www.foreigntrade.gov.tr/DUNYA/kriz/gneydogu.html> (15 Şubat 2001).

- ECO Secretariat, <http://www.ecosecretariat.org> (28 Şubat 2001).
- Feinberg, Jared. "Security Hinders Cooperation in Central Asia: the Economic Cooperation Organization", *Weekly Defense Monitor*, Volume 2, Issue #19, May 14, 1998, <http://www.cdi.org/weekly/1998/issue19> (15 Aralık 2001).
- Hindistan'ın Türkiye Konsoloslğu, <http://www.indembassy.org.tr/html/sag9.htm> (3 Aralık 2001).
- <http://www.encyclopedia.com/html/B/BeneluxE1.asp> (15 Ocak 2003).
- International Monetary Fund, <http://www.imf.org/external/np/sec/decdo/eco.htm> (1 Ekim 2001).
- Interstate Statistical Committee Of The Commonwealth Of Independent States, http://www.cisstat.com/mac9_an.htm (12 Kasım 2001).
- Islamic Centre for Development of Trade, <http://www.icdt.org> (10 Temmuz 2001).
- Islamova, Galina. "Eurasian Economic Community: Purposes, Challenges and Prospects", <http://www.ca-c.org/journal/eng-01-2001/14.islam.shtml> (15 Kasım 2001).
- Kennes, Walter. "Developing Countries and Regional Integration", http://www.euforic.org/courier/165e_ken.htm, (27 Şubat 2003).
- Keohane, Robert O. ve Joseph S. Nye Jr., "Globalization: What's New? What's Not? (And So What?)", *Foreign Policy*, Issue 118, Spring 2000, http://www.ciaonet.org/olj/fp/fp_spr00kor01.html (20 Kasım 2002).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grup/ha/ha05bhtm/02.htm> (15 Şubat 2001)
- Market Access and Compliance, <http://www.mac.doc.gov/ftaa2005/progress.html> (30 Nisan 2001).
- Nichol, Jim. "Central Asia's New States: Political Developments and Implications for U.S. Interests", CRS Issue Brief for Congress, 31 March 2000 <http://www.ncseonline.org/NLE/CRSreports/international/inter-26.cfm?&CFID=6340125&CFTOKEN=92025895> (20 Aralık 2002).
- NTVMSNBC, <http://www.ntvmsnbc.com/news/65476.asp> (20 Şubat 2002).
- Özar, Önder. "Economic Co-Operation Organisation: A Promising Future", *Perceptions*, Volume II - Number 1 (March-May 1997), <http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/II1/II1-3.html> (16 Mart 2002).

- Özar, Önder. "Economic Co-Operation Organisation: A Promising Future",
Perceptions, Vol. II, No: 1 (March-May 1997),
<http://www.mfa.gov.tr/grupa/percept/II1/II1-3.html> (16 Mart 2002).
- Pannier, Bruce. "Tajikistan: Shanghai Five Discuss Separatist Threats, Trade",
<http://www.rferl.org/index> (26 Kasım 2001).
- Partridge, Ben. "Economist Says ASEAN Bloc A 'Good Model'" 7 Ocak 2000,
<http://www.rferl.org/nca/features/2000/01/F.RU.000107151729.html>, (13 Mart 2002).
- Pomfret, Richard. "The Economic Cooperation Organization: Regional Forum or Irrelevant Talking Shop",
<http://ourworld.compuserve.com/homepages/usazerb/245.htm> (2 Ekim 2001).
- Sachs, Jeffrey. "Interlocking Economics: Unlocking The Mysteries Of Globalization",
Foreign Policy, No: 110, Spring 1998,
http://www.findarticles.com/cf_dls/m1181/n110/20492568/p1/article.jhtml
(15 Kasım 2001).
- Soloaga, Isidro and L. Alan Winters, "Regionalism in the Nineties: What Effect on Trade?",
The World Bank Working Paper Series, No: 2156, 1999,
<http://www.worldbank.org/html/dec/Publications/Workpapers/wps2000series/wps2156/wps2156.pdf> (10 Nisan 2003), <http://www.forisb.org/oic.html> (20 Haziran 2000).
- Strategic Forecasting LLC, "Reinvesting the CIS: Putin Takes the Helm",
<http://www.stratfor.com/SERVICES/giu> (21 Ocak 2000).
- T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı,
<http://ekutup.dpt.gov.tr/teg/2002/01/tablo1-1.xls> (3 Nisan 2002).
- T.C. Başbakanlık, Devlet Planlama Teşkilatı,
<http://ekutup.dpt.gov.tr/isedak/isedak99.html> (30 Haziran 2001).
- T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı,
<http://www.foreigntrade.gov.tr/ead/DTDERGI/ekim99/butun.html> (20 Ocak 2001).
- T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı,
<http://www.dtm.gov.tr/DUNYA/ulus/62ekois.html> (10 Şubat 2001).
- T.C. Başbakanlık, Dış Ticaret Müsteşarlığı,
<http://www.turkishtrade.org/DUNYA/ulus/83latabd.html> (12 Mayıs 2001).
- T.C. Devlet Demiryolları, <http://www.tcddyuk.com/anasayfalinkleri/uluslararasi.htm>
(16 Mayıs 2002).
- T.C. Devlet İstatistik Enstitüsü, <http://www.die.gov.tr/http://www.die.gov.tr/index.htm>
(12 Aralık 2000).

- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/grupa/af/eco.htm> (10 Mart 2002).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/Turkce/grupa/D-8.1.htm> (28 Mart 2002).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/default.htm>, (20 Şubat 2002).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/grupa/hazar.htm> (19 Mart 2002).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/ha/ha05bhtm/02.htm> (15 Şubat 2001).
- T.C. Dışişleri Bakanlığı, <http://www.mfa.gov.tr/turkce/gruph/ikili/03.htm> (14 Aralık 2001).
- T.C. Enerji Bakanlığı, <http://www.enerji.gov.tr/enerji/elektrik.html> (16 Mayıs 2002).
- The Commonwealth of Independent States, <http://www.cisstat.com/cis.htm> (12 Kasım 2001).
- The Embassy of Iran-London, <http://www.iran-embassy.org.uk/enghelab/inter.htm> (30 Aralık 2001).
- The South Asian Association for Regional Cooperation, <http://www.saarc-sec.org/> (20 Aralık 2001).
- The World Bank, World Development Indicators, 2000, <http://www.worldbank.org/data/wdi2000/html> (17 Ocak 2001).
- The World Bank, <http://www.devdata.worldbank.org> (4 Nisan 2002).
- The World Bank, <http://www.worldbank.org/data/> (20 Nisan 2002).
- The World Bank, <http://www.worldbank.org/data/> (25 Nisan 2002).
- The World Bank, PREM Economic Policy Group and Development Economics Group, "What is Globalization" April 2000, <http://www.worldbank.org/html/extdr/pb/globalization/paper1.html> (25 Şubat 2001).
- The World Bank, PREM Economic Policy Group and Development Economics Group, "What is Globalization", April 2000, <http://www.worldbank.org/html/extdr/pb/globalization/paper1.html> (25 Şubat 2001).
- The World Factbook 2002, <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook/index.html> (25 Nisan 2002).

Torbakov, Igor. "GUUAM's Potential to Play Role in Anti-Terrorism Alliance Appears Limited" 7 Kasım 2001, <http://www.eurasianet.org> (9 Kasım 2001).

United Nations Economic Commission for Europe, United Nations Special Programme for the Economies of Central Asia (SPECA) "Preventing Instability before it is too Late", Geneva, 28 Eylül 2001, <http://www.unece.org/press/pr2001/01gen23e.htm> (1 Kasım 2001).

United States Energy Information Administration, "Caspian Sea Region: Environmental Issues, April 2000, <http://www.eia.doe.gov> 20 Nisan 2001.

World Trade Organization (WTO), http://www.wto.org/english/res_e/statis_e/tradebyregion_e.html (30 Ocak 2001).

World Trade Organization (WTO), http://www.wto.org/english/thewto_e/whatis_e/tif_e/org6_e.htm (15 Eylül 2002).

World Trade Organization (WTO), http://www.wto.org/english/tratop_e/region_e/status_040202_e.xls, (20 Haziran 2002).

Yulanov, Ural. "Orta Asya Çölleşiyor", Yeni Avrasya Dergisi, <http://www.yeniavrasya.com> (12 Mart 2002).

Kişisel Yazışmalar:

ECO Sekreteryası İle Kişisel Yazışma. 15 Haziran 2001.

Türkiye'nin Tahran Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği ile Kişisel Yazışma, 22 Nisan 2001.

Bölgesel Bir İşbirliği Örneği Olarak Ekonomik İşbirliği Teşkilatı (ECO)

Tez Özeti

Bu tez, Ekonomik İşbirliği Örgütü (ECO) içerisindeki bölgesel ekonomik entegrasyonun fırsat ve maliyetlerini incelemektedir. 1992'de Afganistan ve altı eski Sovyet cumhuriyetini de (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan) bünyesine katarak genişlemesinden bu yana ECO büyük bir bölgesel ekonomik işbirliği örgütü, tercihli tarifeler sistemi ve ortak bölgesel kurumlar oluşturma planları ile ilgi çekmeye başlamıştır. Diğer eski sosyalist ülkeler başka bölgesel girişimlerin de üyeleri olmasına rağmen ECO açık denizlere çıkış imkanı olmayan bu ülkeler için alternatif bir entegrasyon projesi olmuştur.

Bu tezin birinci bölümünde, bölgesel entegrasyon teorisi ile ilgili kaynak taraması yapılmış ve özellikle gelişmekte olan ülkelerin entegrasyon problemleri üzerinde durulmuştur. Bu konu ile ilgili yapılan tartışmalar ECO üyeleri için de önemli ip uçları elde etmeyi sağlamaktadır.

İkinci bölüm, ECO'nun RCD döneminden başlayan tarihsel evrimini ve ortaya çıkış sebeplerini incelemektedir. Şimdiye kadar bu konudaki temel tartışma noktası tercihli tarifeler sisteminin ve ortak kurumların oluşturulması üzerinde odaklanmaktadır. Bunun yanında bölgesel taşımacılık ve haberleşme stratejisinin oluşturulması ve bölge içi ticaretin geliştirilmesi için de çalışmalar yapılmıştır. Bu bölüm, bu bölgedeki ekonomik entegrasyon araçlarının fırsatları ve problemlerini de mercek altına almaktadır. Bunun yanında entegrasyonu kolaylaştıran ve sınırlandıran faktörler incelenmektedir.

Üçüncü bölümde, bölge için yerçekimi (gravity) modeli olarak adlandırılan ve bu tür entegrasyon girişimlerini açıklamak için çok kullanışlı olan bir ekonometrik model kurulmuştur. Bu modelin sonuçları bu entegrasyon için bazı ip uçları sağlamaktadır. Her şeyden önce, bölgesel ticaret akımları bölge dışına, özellikle ABD, İngiltere, Almanya, Fransa, Japonya ve Rusya (Orta Asya'daki üyeler için) gibi sanayileşmiş ülkelere yönelmiştir. Bu sonuç, kurucu üyelerin (Türkiye, İran ve Pakistan) ABD ve atılı sanayileşmiş ülkelerle kurmuş oldukları güçlü ve geleneksel ticari bağlardan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle ECO-içi ticaret sınırlıdır. Üstelik ekonomiler bazı benzer özelliklere sahiptir (pamuk gibi). Bununla birlikte bölgede, bazı

sanayi malları ve petrol ve gaz endüstrileri arasında bazı tamamlayıcılıklar söz konusudur. Bu unsur, gelecekte bölgesel ticareti hızlandırabilir. Uygulanan modele göre, üye ülkeler arasındaki mesafe, incelenen dönemde bölge-içi ticareti desteklemektedir; çünkü şayet ticaret ortakları arasındaki mesafe çok uzunsa iki taraflı ticaret miktarı düşmektedir. Bu nedenle coğrafi yakınlık güçlü bir şekilde bölge-içi ticareti desteklemektedir. İkincisi, bu entegrasyon projesi Azerbaycan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Tacikistan gibi bölgedeki küçük ekonomiler için daha fazla öneme sahiptir. Bu ülkelerin aynı dönemdeki dış ticaretlerinin büyük bir kısmı ECO bölgesine yöneliktir. Üçüncüsü, ECO Orta Asya'nın dünya ekonomisine entegrasyonu için önemli bir araç olabilir. ECO, bu bağlamda daha fazla doğrudan yabancı yatırım çekebilmek için kendisini asgari bir entegrasyon düzeyinde geliştirmelidir.

Dördüncü bölüm, ECO bölgesini etkileyen diğer entegrasyon planlarını analiz etmekte ve bu alternatif bölgesel anlaşmaların imkanlarını karşılaştırmaya çalışmaktadır. Bu alternatifler, Türkiye'nin muhtemel AB üyeliği, BDT entegrasyonu (özellikle Sovyet sonrası ECO üyeleri için), Avrasya Ekonomik Topluluğu, İslam Kalkınma Örgütü, Şang Hay Beşlisi gibidir. Bu bölüm Rusya, Çin, Japonya ve Hindistan gibi bölgesel güçlerin ve ABD, AB gibi küresel güçlerin ECO bölgesi üzerindeki muhtemel etkilerini değerlendirmeye çalışmaktadır. Buna ek olarak, Türkiye'nin diğer ECO üyesi ülkelerle olan ikili ilişkileri ve bölgenin geleceğini etkileyen iç faktörler (Hazar Denizi'nin statüsü ile ilgili anlaşmazlıklar, Orta Asya'nın ekonomik geçiş problemleri, Türkiye ve İran arasındaki Orta Asya'da bölgesel rekabet gibi) incelenmektedir.

Sonuç olarak, ECO entegrasyonu aracılığıyla üye ülkeler bazı ticari çıkarlar elde edebilirler ve ticaret hacmini artırabilirler. Yine de, bunun için politik kararlılıklara ve inisiyatiflere ihtiyaç vardır. Mevcut coğrafi avantaja rağmen alt yapı problemlerinin çözümlenmesi, başarılı bir entegrasyon için gerekli bir ihtiyaç olmaya devam edecektir.

The Economic Cooperation Organization (ECO): a Case of Regional Economic Cooperation

Summary

This thesis discusses the opportunities and costs of regional economic integration within the Economic Cooperation Organization (ECO). Since its expansion in 1992 through the inclusion of six former Soviet republics (Azerbaijan, Kazakhstan, the Kyrgyz Republic, Turkmenistan, Uzbekistan, and Tajikistan) as well as Afghanistan, the ECO has attracted interest given its huge geographical size, its preferential trading system, and its plans for the creation of common regional institutions. Although the former socialist republics are also members of other regional integration initiatives, the ECO has been an alternative integration project for these landlocked countries.

The first chapter of the thesis presents a literature review, from a theoretical perspective, of regional economic integration initiatives, especially the integration problems of developing countries. The issues discussed are also very relevant to the ECO.

The second chapter discusses the origins of the ECO and its evolution (it began with the formation of the RCD). The main initiatives so far have been the establishment of preferential tariffs and common institutions. There have also been efforts to establish a regional transportation and telecommunication strategy in order to facilitate intra-regional trade. This chapter also considers the opportunities and problems involved in the economic integration of this region and the factors that facilitate or limit it.

In the third chapter an econometric model is used in order to further understand the region. The Gravity Model was chosen as the one most likely to be of use for the form of integration sought by this region. The results of the use of the model provide some clues related to the region. First of all, the flow of trade in the region is seen to be directed to countries outside of the region, especially to industrialized countries such as the USA, the UK, Germany, France, Japan, and Russia. Russia was an especially important trading partner for the Central Asian members. This result can be attributed to existence of the already strong traditional trade relations of the founding members, Turkey, Iran, and Pakistan, with the USA and with western industrialized countries. In other words, although intra-ECO trade was desired, the intra-ECO trade that actually occurred was quite limited. Furthermore, the economies of the member nations were

seen to have important similarities such as an emphasis on cotton production. On the other hand, some complementarities did exist related to the goods manufactured and the existence of oil and gas industries. Given the complementarities, intra-regional trade has the potential to accelerate in the future. According to the model, the nearness of the member countries is another factor that makes intra-regional trade more likely. As the model points out the greater the geographical distance between trading partners the less likely they are to carry out trade. In other words, there is a negative relationship between the distance of trading partners and the volume of bilateral trade. The model also indicated that this integration project is more important for the smaller economies of the region such as Azerbaijan, the Kyrgyz Republic, Turkmenistan, and Tajikistan. The bulk of the trade of these countries was directed to the ECO region during the period under study. Finally, the ECO may be a very useful tool for Central Asia's integration into the world economy. In this context, however, the ECO will have to improve itself in order to achieve the minimum level of integration that will attract more foreign direct investment.

The fourth chapter involves an analysis of the other regional integration schemes that impact on the ECO region and the opportunities that these alternative regional agreements might provide. Considered are such alternatives as Turkey's possible entry into the EU, CIS integration especially for post-Soviet members of the ECO, the Eurasian Economic Community, the Islamic Conference for Development, and the Shang Hai Five. In this chapter the possible effects of other regional powers such as, Russia, China, Japan, and India as well as the effect of such global powers as the USA and the EU on the ECO region are also evaluated. Additionally, Turkey's bilateral relations with the other members of the ECO region and intra-regional factors affecting the future of the region such as the dispute on the status of the Caspian Sea, the economic transition problems in the Central Asian states, and the regional competition between Turkey and Iran are examined.

The thesis reaches the conclusion that the ECO member countries may obtain some trade benefits and increase their volumes of trade through ECO integration. However, to do so they will need to develop policies and policy initiatives that enable increased trade. Moreover, despite the geographical advantage that exists, infrastructural convergence and solving infrastructural problems in the region will also be necessary in order to accelerate and achieve successful integration.